

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществателство на
**МИНИСТЕРСТВОТО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА**
и
**НАЦИОНАЛНИЯ ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА**

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

РЪЖ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на **ИВАН ГРАНИТСКИ**
и **ПАНКО АНЧЕВ**

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2004

C 219867

886.7-32+886.7-93-34

886.7
J K 33

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ
2012

НБ "Пенчо Славейков"

№ 5951 280 5

2005005951

На корицата: детайли от картини
на Вера Негкова и Бенчо Обрешков

© Андрей Андреев, съставителство, 2004
© Петър Добрев, художник, 2004
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2004
ISBN 954-739-506-8

РАЗКАЗИ

Училищна библиотека
886.7-32+886.7-93-34
Инвентаризация 2012
НБ "Пенчо Славейков"
№ 5951 280 5
2005005951

Това е книга за деца и юноши, която съдържа разкази, написани от автори, които са били част от живота на българския народ. Книжката е предназначена за деца и юноши, които искат да научат повече за историята и културата на България.

Книжката е разделена на две части. В първата част са поместени разкази, написани от автори, които са били част от живота на българския народ. В втората част са поместени разкази, написани от автори, които са били част от живота на българския народ.

Книжката е предназначена за деца и юноши, които искат да научат повече за историята и културата на България. Книжката е разделена на две части. В първата част са поместени разкази, написани от автори, които са били част от живота на българския народ. В втората част са поместени разкази, написани от автори, които са били част от живота на българския народ.

ОКРЕЛЧЕТО

Виж: като синя глан потъва Узуналан в огнения бяг на утрото. Море. Един човешки бой ръж. Слънчевите лъчи са жълти жици тел, която оплита нивите. Някъде в пламналия въздух – върби, като стаго овце, пръснати край реката. Изправените окърнени каващи – бели овчари с наметнати аби, а черните кичести круши – рунтави кучета, клекнали над синорите.

– Ау-ау-ау!

По-нататък незнаен, загадъчен свят – царството на куците дяволи и високата гора с къщичка от захарни плочки. Никой не е ходил там. Казват: няма върби, няма пътища, няма висока огъната ръж. А какво има зад гората? Нищо. Там земята се свършва и започват небето, звездите, слънчевите палати. Държавата на гяда Господа.

– Покачи се, Савичко, на върха на гяговата Христова черница и гледай, ако не вярваш. Там – зад житата – има една страшна гора, зад нея започва небето, защото земята се свършва. Когато пораснем, ще тръгнем да стигнем края, да видим къде свършва земята.

– Три дълбоки пътища се кръстосват в нивите, като рани от ремък са притиснали кръста на Узуналан. Къде извеждат те? И край пътя богливи шипки с жълти и розови цветове. И край пътя ясночервени кадънки, срамежливо навели глави, като невести прег олтара. И над пътя начупени класове ръж.

Моя родна черна земя!

Ние лудуваме цял ден по бели ризки под дядовата Христова черница. Захвърляме с големи тояги, като гъжд се сипят сините чернички. Боричкаме се по мека-та гръд на окрелчето, късаме купища листа от окрел-че и нижем дълги синджури. Повличахме ги из дълбокия прах на малката уличка. Някой застъпва отзад – син-джирът се скъсва. Майко моя! Че като се сбием – изди-раме с нокти бузите си, разкъсваме си ризите и колко пъти съм тичал към дома с пукната глава! Колко пъти съм разплаквал мама! До вечерта пак се сдобряваме.

Оглеждам се в коритото пред кладенеца и ме на-пушва весел детски смях – като чалма стои бялото платно, с което ми върза главата мама.

– Ходжа – присмиват ми се другите.

Аз съм ходжа. Голям ходжа – дошъл от Анадола. Запасвам се през кръста с широко лико, промъквам се скришом в пещника, грабвам менчето, наливам вода и почвам да им гледам. Гадая. Какво ще се случи, кой какъв ще стане.

– Кольо Пуйчето ще стане хее – генерал, ама трябва да си обърше носа с поличката.

– Герги с пробитата шапка ще стане хайдутин, защото чупи прозорци.

– Аз... пада ми се да бъда цар! Погледнете, който разбира, ще види, че тъй е писано.

– Лъжеш!

– Савичката (много ме е яд на Савичката!) ще пасе магаретата на влашурите – тъй е писано.

Савичката се изчервява силно. Скърца със зъби, стисва юмрук:

– Ти ще минеш довечера край дома, като отиваш за агнетата, че като отвържа Черня, че като го на-туткам: „Дррръж, Черньо! Ходжа!“

Очите му се разширяват от гняв. Аз скачам. Са-

вичката хуква, като си тътри краката и вдига цял облак прах. Три пъти се обръща да види гоня ли го.

– Дядо Христо, дай кратунката, да ти донесем водица от чешмата.

Дядо Христо стои на белия камък пред черницата и цял ден се пече на слънце. Почернял е като въглен. Дими като огън с пръстената си луличка и гледа надолу към Узуналан. Там пеят жътвари, там блясват сребърни молики и над зелената далечина се вее ръченик.

Надвечер, когато сянката на плевника стигне три разкрача до черницата, той се повдига мъчително:

– Ох!

И тръгва да хвърли в пилечника просо на жълто-шуйките.

Ние хукваме да напълним кратунката. Запържа-ме крачоли до колене и газим да изпитаме дълбока ли е вадичката. Когато се наситим, сбиваме се кой да носи кратунката. Старецът чака.

– Бъдете ми живи-здрави! Оооох! Съживих се, като наквасих уста! Да сте ми живи, да пораснете колкото кавака, а като бащите си умни и работни да станете.

Веднъж през четвъртитата уста на кратунка-та пуснахме камъче.

Угади старецът – нищо не каза. Вечерта, кога-то запяхме в кошарите агънца и емнахме светул-ките край плета на баба Кънъовица, повика ни дядо Христо и заразпраща една чудна приказка. Като гнес помня: месечина. Три пъти идва сестричето ми Тотка да ме вика за вечеря. Има ли на този свят нещо по-сладко от приказките?

... Ще дойде един ден. От двата края на света ще се зададат два овни, с дълги вити рога. Единият – бял като мляко, другият – чер като камран. От рога-та им ще изскочат светкавици, а земята ще затрепе-

ри. И къщите ще затреперят, и купните ще затреперят, и зъбите на Савичката ще затреперят, защото много скърцат. Мало и голямо ще тръгне да вигу.

Всеки жив човек ще трябва да яхне единия овен и да замине. Който е късметлия, ще скочи на белия и той ще го понесе към бялата земя. Накрай бялата земя има чешма от мрамор. Там, снела менци от рамене, чака царската гъщеря. Ще го хване за ръката и ще го поведе.

Който е пуснал гнес камъчето в кратунката ми, ще яхне черния овен и ще отиде на черната земя. Накрай черната земя има чешма. Под чешмата триста души мият раните на своите паднали другари в страшния бой със стоглавата ламя. С черни забрадки ходят там жените...

Аз пуснах едно камъче.

Само вятърът – пролетният вятър. Над моята родна черна земя. Разнася прах и перушина. Огъва салкъмите, огъва ръжта, огъва къщите, огъва душите. Салкъмите отронват цвят. Ръжта посипва дълбокия път с жълт прашец. Къщите събарят варосаните комини и надалеко в градините хвърчат тухли. Душите огрубяват ожурени. Помня го – пролетния вятър – дошъл от юг. С разголени мургави гърди, белоснежна риза и пояс, развян над покривите.

Той издигна бялото платно на Тотка от плета, изви го като лента и го вплете в клоните на черницата. Цяла нощ сестричето ми плака и на сутринта очите му бяха червени като божур.

Вятърът капична сламения покрив на курника. Кокешките с писък изхвъркнаха и се пръснаха на орляци по съседните дворища. Баба изскочи от къщи със запретнати ръкави, стиснала огрибката, и тревожно разпери ръце:

– Тююуу! Полле!

Огъна яростно жилавия кръст на черницата. Раздвоенният клон остро изпраця. Вятърът се повърна назад, да си отгъхне. Напъна юнашки гърди, наду уста, събра нечовешки сили и лудешки връхлетя върху черницата, която се бе изправила и отгърсваше изтръпналите клони. Подхвана я от гънера, халоса я тъй силно, че в шемета се изгубиха и клони, и листа, и къщи. Той мина над нея, стъпи на прималнялата ѝ гърд, натисна я към земята и в миг полетя с див победен смях.

Едър гъжг.

Черницата се възправи и тъжно погледна откършения, убиснал до земята клон. Куп гечурлига с кръсък се втурнаха да търсят гарбановото гнездо. Няма гнездо.

– Я!

Само три малки яйчица със сиви точици.

– Какъв е тоя вятър, който събаря комини, кърши клони, капичка гнезда и заваля правата ръж?

– Дядо Христо, къде ще спи довечера майката, като няма гнездо?

– Където я свàрата свàри, а утре ще свие ново и нов живот ще почне. Нали думам: май-май няма да утрае – клонът изсърхна лани. Червей го прояе.

Над върховете на салкъмите през облаците се откри ясносиньо небе, лястовички изкрещяха над главите ни.

Вървя из дълбокия път, късам кагънка и хвърлям червените цветове над изгорялата ръж. Ще мине остър сърп, ще мине благословеният труд и като подплашен черг по нивите ще се търкулнат жълти снопи.

Тук израснах. Тук загубиха моите ръце и слънцето зачерни челото ми. Поведох по широката леха бели те волове и подсвирих на кучето.

Играеха лястовички над нивите. От гората из-

лизаха сини пари. Селото цъфтеше. Пиленцата пееха и гърветата пееха.

... Снощи. Сбиха се двата овни. От десет планини слязоха да гледат. Аз се втурнах да яхна белия и пагнах на черния. Полетях. Прескачахме ями и окопи. Газихме червени реки, минахме през запалени села. Жално виеха с очи, извити към луната, бели кучета.

Коя е тая земя?

Ние спряхме пред чешмата и аз намокрех челото си с водата, която е плакнала раните на пагналите другари. И ми стана тъй леко на душата!

Ако опънеш лъка – стрелата ще бръгне към орела в небето. Може ли стрела да улучи орела?

Довечера пак ще свърне буря. Ще огъне ръжта нагоре и тя ще даде гръб. Благословеният сърп ще запее.

Удари ме гръх на босилек. Над линията оградиха нови гробища. Над железопътния насип имаше горичка от шипки и заг тях – гробище. Защо не се разлее лъх на живот! Босилекът носи скръб.

Малката чешмичка под линията е буренясала и вечер долните момичета не идат да наляят вода. Говорят: нощем слизали мъртвите да пият.

Да се върна: вчера. Да поведа воловете пак. Баща ми да размаха копралята и да викне:

– Гя! Обърни!

А в съседната нива класовете да треперят като мухи. Да треперят крушите, да трепери Узуналан, да трепери целият свят! Крачолите ми да са скъсани на коленете и да ме е срам, когато минавам край високи те зидове на Гинчето.

Моя черна земя!

Моя родна ръж!

ПРЕЗ ПРОЗОРЕЦА

Малките сиви села край железния път. Мургавата кожа на техните жители, горещият поглед на тъмнооките момичета, които се изправят със запретна ти ръкави и гледат. Ясен, вечерен час. Влакът се промъква като устремена черна змия, с вдигната глава между житата и залени от захождащото слънце, треперят прозорците – златни люспи.

Къщичките – бели грахови зърна, търкулнати в широките бездънни ниви. Бягат граховите зърна пред хълмовете, махат комини, чупят ябълкови клони, падат, стават – загъхват се от смях и страх. Върху им връхлитат злобен кучешки лай, гърна групите, окачени по плетищата да съхнат. С тихи стъпки по сламените покриви тръгва глас на петли, разперя крила и хвърква към небето като вечерна молба.

– Кукуругууу! – загубва се в кроткия лъх на висината бяло лятно облаче.

Някъде пей камбана. Забравен трепет. Грях или радост. Или мираж сред изгорялата глан на прокълнати ниви. Или вик на земята, която иска да изтръгне от сочната си гръд тежкия плод на доброто и да го хвърли на малките братя:

– Земете и яжте! Измийте с огнена вода ръцете си, от които капят кървави канку.

Ако можехме да бъдем само братя! Добри и верни синове на щедрата земя. Да ставаме от коравото легло сутрин рано, да измиваме очи срещу изгрев и като деца да се радваме на слънцето, което тръгва над ниви-

те да влей сок и здраве в техните жили-бразди. Да пием топло ведро мляко и когато свием мусци, да усещаме как прелива сила. Да пей ралото и сърпът в ръката ни.

Очите ни да са здрави, когато се впият далеч към сивите хълмове, където расте хляб.

— Ау! Ау! Аууу! — ехти подземният вик на земята, която скоро ще се пропука, за да погълне стария свят.

Бягайте, бели грахови зърна, след широтата на благословените жита, които разтварят мокри зелени пазви, за да ви прегърнат и целунат с тъмна нежна целувка, докато се стопите.

Вечер. Ябълки. Градини. Поле. Жълти нисички гарици, зашумени от липи. Чугунени камбанки отсечено звънят. Телеграфните стълбове — мъже с бели уши — непрекъснато бият прозореца като малката стрелка на часовник.

— Tuk-muk-tu-muk!

А отгоре слиза небето — синьо и осеяно с бистри гъждовни капки, като оросено поле през пролетна сутрин, над което се издига слънчевата пара. Слиза да чуе тъмния стон на нашия народ — погребан в черните угари.

Влакът спира, протяга се върху релсите, опира чело о земята, отгъхва и пак напруга сили.

Насреща — градина от сливи. Един клон, пречупен, висне безпомощно над прътения плет. Бял път се провира в зрача. Едно момиче с бял ръченик поема на рамо менците и се опира върху гърлото на зеленясалия геран. Някакъв спомен ме удари по челото.

... Вървят кола със снопи. Сребърен прах се вие по улиците. Късно лятно спокойствие беше простряло длан над селото. Изведнъж — незнайно откъде — те гойдоха. Куршуми пропищяха. Колата завиха към отворените вратници. Денят опустя... Ти си сложила ръка

върху челото ми. Гледам те и не мога да ти се нагледам. Къде бяхме? Твое лице — ожулено от вятъра — е мургаво и пожълтяло като стърнището. Някъде ехти глъч. Вият кучета. Пожар, нали? Под главата ми мокро. Кръв. Лежа край пътя и ти си над мене. Очите ти са пълни със сълзи. Помня — ти отбради белия ръченик, навее се нежно, превърза раната ми и ме помилва. Стана ми леко, леко — чух гласове на близки хора — сякаш песен.

Внезапно се пробудих. Прег мене израсна в миг страшният ужас:

— Избиха ли ги?

Аз се помъчих да се вдигна, прострях ръце към тебе с молба и жадна мъка.

Ти ме обхвана стръвко, падна на гърдите ми, страшно зариди. Стърнището заплака, мухичките — чер рояк над нас — заплакаха.

Затворих очи...

Влакът бяга като подгонен звяр край малките села. Глухо се удвят о прозорците тъмнотели гървета като прилепи.

КУРШУМЕНОТО КЛАДЕНЧЕ

На Н. Фурнаджиев

Ще ни покрие нощта в топла тъмносиня черга, по която се сипят като златни мухи милиони звезди. Юлска нощ. Невидима влюбена жена с тъмна мека пазва и хладни голи ръце. Иде боса по стърнището. Шумоли. Презгръща дърветата, лудо ги стиска до сърцето си и те полека се топят като син пушек над огъня. Тълче непожънатите ниви, слиза по бурениялия път и замахва с дълга вършина: пред нея бръмчат звънциите на стадото, което се прибира в кошарата. Тя ще слезе доле при малкия кантон и ще спре на прелеза. Ще чака да гойде машината с огнените очи. Ще прилепва ухо до релсите да чуе — иде ли. И когато, запъхтяна и полудяла, като изтърван звяр, машината се зададе, нощта ще хукне напред и по белите камъчета на железния път. Дядо Ангел кантонерът ще излезе по бели гащи и ще види как някъде зад големия мост, неиздържала, от железния насип се проваля нощта и пада на очите си в ливадите.

Когато заспим, тя ще гойде на Кара могила и с хладна ръка ще милва челата ни, изгорели от чер нек.

Дядо Златане!

Дано кучето заспи и не изръмжи да ме разбуди. Аз ще сънувам, че Ганкината ръка ме гали. Ще виждам нейните дълбоки черни очи, навесени над мене, да ми хортуват. И ще чувам маминия глас:

— Идвай понякога на гроба ми — да те видя!

В Ганкините очи сякаш трепери голямата мамина обич към мене.

Как е хубаво нощем на Кара могила! Оттук се вижда цяло широкото Дунавско поле, разтопено далеч никъде в звездна широта. А надясно Черкювските високи могили с едновременно манастир „Свети Николай“. Той гледа с червени очи спят ли премалнелите от труд и огън герловци. Долу е нашето малко село, над което е разперила криле сива мъгла и го е похлупила с крилете си като квачка пиленцата си.

— Клон-клон-клон!

— Кляу-кляу-кляу!

Наоколо кръстци. Сякаш са големи черни птици с отпуснати крила, накацали по стърнището. Отляво гората тайно шумоли. Кой знае какви страхотии иска да ни разправи тя. Нали с очите си е видяла изтръпналия нож и мътния поглед на убийците. Нали нейната зелена мека пазва е била с кръв намокрена!

Едно конярче тежко изтрополи край кошарата и спря доле на Куршуменото кладенче, където днес сватих Ганка да плаче. Щом напои конете, то ще препусне между нивите и само космите на главата му ще лъснат на месечината, додето се провали към ливадите. А тежкия тропот ще се разрони като черна буца пръст във въздуха. Както винаги.

— Дядо!

— Е?

— Видя ли днес Ганка каква е почерняла и очите ѝ хлътнали като ями навътре? Погледне човека, а не го вижда. Днес я заварих на кладенеца. Обърна ми се сърцето. Дошла да налея вода, опряла се на корубата — плаче. Рекох ѝ: „Добър ден!“ Тя не чу, нито ме погледна. Взе стомните и тръгна. Доцка ми се страшно да я запримкам — не можах. Защо ми е легнала на сърцето като двегодишна болест?

— Не знам, синко.

– Пролетес ме срещна на пътя и ме спря. Дума ми: „Монка, като ходиш по гората, знаеш ли къде е гробът на баща ти Андрея?“ „Как да не го знам?“ „Ако ти дам нещо, ще му го занесеш ли?“ „Ща“ – казвам. Сутринта минах край тях, даде ми сребърното кръстче, което е лежало до сърцето ѝ, да го зароя над главата му. Даде ми го, заръча ми да му кажа... Че като се разрева:

„Не ме пушат да уга да го видя, Монка!...“

Идеше ми да я сграбя и да я занеса. Портичката скръцна и се подаде майка ѝ. Аз подкарах козите.

*

Днес като орли се бяха извили цял един орляк жътвари над хаджи Ноювата нива. Кара могила – цялата е на хаджи Ноя. Пяха жътварките, цял ден викаха до Бога, но ясният глас на Ганка, тъмнооката хаджи Ноюва лудетина, не прокълнтя над изтръпналото прегоряло жито. Че как ще запее тя сега, когато целият свят е потъмнял пред очите ѝ! А то, като погледнеш наоколо, пак същото: големи нивя, гръвчета, слънце. Само Андрея го няма. Ами че други мъже няма ли? Ех!

– Андрея ли? Какъв човек беше той...

– Светът не се е свършил с него.

– Е, ти не можеш с него да се мериш.

– Аз ли? Да ме знае тя. Ще стана хайдутин. Ще завардя пътищата, ще спечеля един казан пари и ще раздам всичко на сиромасите. Името ми да се чуе по четирите краища на света.

– А бе тя е чорбаджийска дъщеря, като тебе ли...

– Тъй мислят хората за мене: какво съм аз – едно групаво козарче, което цял ден се катери по дърветата да лови гургуличета от гнездата и плете кошове за

риба. Нека мислят! Ще видим по-нататък. Къщите и хамбарите на хаджи Ноя ще запалят!

– Плешиш гивотиш.

– Не ме познаваш ти мене.

– Лесно е къщата да запалиш, ама човешкото сърце да запалиш е мъчно. Да те видим там! Андрея беше подгудил младите. Слушаха го като верни кучета. Че той ако искаше да ги изведе на Белите брегове и да им каже: скочете от канарите долу – щяха като слепци да се хвърлят. И ти му беше под ръката. Човек, който се бори за правдината – желязна му е думата.

Прав е дядо Златан. Ходил е по света, годето краката му се изхолят и очите му се изгледат. Знае той. Ами аз – купи в главата ми и приказвам, каквото ми хрумне. И нося в торбата си гушери да плаша воловарчетата с тях. И съм се заплеснал подир Ганка, и съм се запретнал с баща Андрея да се меря.

– Дядо!

– Ей?

– Нищо ли няма да стане от мене?

– Нали виждаш – козар.

– Козите ли? Аз ще ги изколя или ще ги натирия по долищата да ги огрънкат вълците.

– Тъй, амче как! Видиш ли ти Монката!

Аз скачам, вземам си грешката и тръгвам наголе. Присмива ми се. Нека.

– Чувай, да станеш утре рано, когато квачката подбере пиленцата си над Черкиевските могили, да наскубеш въжа за цял ден!

Иде ми да извикам, че аз наместо въжа за снопи ще наскубя въжа, за да избеся всичките... ама пак ще се подхлъзна. Не зная защо винаги приказвам тъй, което не е. И нося в торбата си гушери. Да има край, меч-

ки да нося, че старите да се разтреперят, кога им покажа някоя рунтава озъбена.

*

Ей го Куршуменото кладенче под стогодишната меша. Тази нощ то е разтворило огнено око — потопения пълен месец — и гледа небето. Да си легна до него и да слушам как гълчи мешата, какво жумоли то! Да слушам само, защото, кога приказвам — плещя хлапешки работи. Тука днес се беше опряла Ганка и плачеше. Бялата ѝ гореща пазва притискаше силно корубата, а обгорялата ѝ ръка висеше като откършена над водата.

Кладенчето е пило нейните сълзи. То е чакало с отворено гърло да капнат и е пило отчаянието на двесте черни очи.

— Идвай понякога на гроба ми...

Мамините очи бяха черни. Кога убиха татя през войната, тя беше като Ганка потъмняла и като нея крееше.

Горе над кошарата дядо Златан е заспал, кучето е задрямало в краката му, само огънят блещука. Когато главните, късно след полунощ, си изприкажат всичко и склопят побелели кленки, от гората ще дойдат трима души да промият куршумената рана на Андрея Карадимов, догето водата почервене. Ганка ще стои над кладенчето изтръпнала. Мешата ще млъкне и ще бее мъртвешки студ. Кръстците като хайдути, с наметнати кожуси, ще снемат калпаци пред покойния. И щом доле в селото екнат първи петли, трима души ще нарамят мъртвия — да го отнесат настрег гората, където е погребан в гроб, изкопан с нож.

— Пюууу! Пюууу! — писна нощна юва и прошумоля в клоните. Месеца се сви като котка зад едно облаче и

примря от страх. Птицата размаха криле близо до земята, издигна се и угасна. Някъде кънна проточен вук:

— Пюууу!

Изведнъж ми стана много мъчно, в гърдите ми затрептя неугържима мъка и очите ми се наляха. Какво изгубих аз? Какво се случи с мене?

Зад гърба ми прошумяха стъпки. Идам! Студени тръпки ме побиха. Тъмни хора пристигат. Не са хора — духове!

Скочих.

Няма нищо. Някъде далеч в гората — потаен и страшен — пищи гласът на черната каня. За вода ли пуска тая птица, или хищник е отнесъл рожбите ѝ от гнездото? Големият месец се плакне в осребрената вода на кладенчето.

Ами ако дойдат тримата души, нарамили трупа на батя Андрея? Ще ми се пръсне сърцето...

Завих към кошарата.

Загърнах се с кожата и се търкулнах до дяда. Защо не мога да заспя? Затварям очи, а виждам пак.

— Дядо, спиш ли?

— Хррр!

— Дядо!

— Ай, викаш ли, Монка...

— Грешно ли е, а?

— Кое?

— Вчера, като минах край гроба на батя Андрея, изрових Ганкиното сребърно кръстче и го вързах на шията си. Много ли е грешно, а, дядо?

— Какво кръстче хортуваш? Хайде заспивай! Какво си се разсънил като липир...

Млъкнах. Над мене пак се навесиха Ганкините черни очи, пълни със сълзи.

ПРОЛЕТ

1.

Тя е дошла откъм крайния кладенец, позлатила е пръстените на желязната верига, навела се над кофата, намокрила ясно чело и силно я люшнала във въздуха.

Почукала с припрени пръсти по вратата на малката воденичка – събудила Миха воденичаря. Станал Михо. Наметнал брашнията си грешка, запушил с пръстената троянска лула и тръгнал нагоре към буенясалия яз.

Промъкнала се през върбичките и тичешком влязла в село. Преварила. Рано, преди орехчанки да нармаят менци и забързат към Голямата чешма. Разнесла е по улиците топъл син лъх. Хлопнала лудо вратията и се втурнала в широкия равен двор на гяга Дума Хайдушина. Черното куче, което лежало под стряхата, скокнало, догонило я и я сръвало. Тя изпищяла, прескочила харманския плет, минала в градинката, навела се и проляла ясни детски сълзи над сините зюмбюли и червените иглики. Сливите посипали русата ѝ коса с упителен прашец.

Ходила е по хармана – за да отпечата стъпките си. Целувала е клончетата и когато през сълзи се засмяла – зелените пъпки се пукнали. Скочила е над плевника, уловила се за черничевия клон и се залюляла – вдигала се нагоре, падала нагоре, – докато клонът изпращял, счупил се и тя паднала на покрива. Ударил се белия крак и го навехнала. Съборила е много керемиди, които паднали и се строшили на парчета.

Най-подир се върнала лудетината към къщи. По-

лекичка раздвоила клоните на вишните, които засенчат прозорците на малката стая, и стъклата светнали. Притаила гъх, дяволито погледнала и почукала три пъти.

– Илия! Илия! Защо не ставааш, сънльо?

А Илия спи като къпано дете и чува как над главата му бият две огромни гълъбови крила.

– Хайге!

Илия се хваща за една перушинка и почва да се издига. Лети. Гледа: селото е останало доле, а реката се превила, тънка, тънка като копринен конец. Орехово се върти като колело и потъва в син пламък. Изведнъж перушинката се отскубва и той полетява нагоре. Падва като камък – ще се убие! Но две ръце го хващат под раменете. Отново започва да се издига. Пак отива към небето. Ето, вижда се божието село. Пеят петли и кучета лаят. А сърцето му бие – ще изхвъркне.

Кой чука на прозореца? Моли го. Шепне със задъхан глас:

– Илия! Време е! Слънцето напече... Стани, момчето ми!

– Хей! Илия! Ставай! – изръмжа груб дебел глас през полуотворената вратичка на пещника. – Спи, магарето, като заклан.

2.

Скочи.

Тръгна Илия да оре. Умрото е обсипало пътя с бисерни зърна росен смях. Стъпиш ли – изплъзват се като живи под краката. Градините размахват клони през плетищата и ръсят брашно. Под всяка слива някой тази сутрин е разсипал по един козлен чувал.

– На добър час, Илия! – шепне изкривената нис-

ка къщурка на баба Кънювица и мига с черните си прозорчета.

— Хей, прибери си пояса — улицата е пометена! — важно проговори бялата тополя и се загледа далеч към пламналите върхове.

Илия смутено се навее.

— Недей гледа към къщата на баба Кънювица. Ще се мерне пред вратника вешицата, ще те стрелне с очи. А тя има зли очи. Догонят ли те, когато заминуваш — злото ще се намери в колата. Ще пипне здраво ритлите и целият ден ще тръгне наопаки. Или ралото ще закачи за корен и ще изпраци, или волът ще заболее, или пъдарят ще те хване, когато увиснеш на чужда череша.

— Не гледай, защото ще ти направят магия!

Воловете весело клатят опашки, клатят рога, а погледите им летят към сините ниви — в утрото — люшнати жита.

Колесарката пей:

— Чи-ци-цииии! Цииии!

Тя е минала оттук. Втурнала се е нагоре по ливадето. Разбудила пеперугките и лястовичките. Заляляла осена с гарвановото гнездо и перушината изхвъркнала. Слязла край реката, отсякла една върбова пръчка, направила свирка и писнала:

— Чичо пе! Чичо пе! Чиичичо!

А един гълъб изскочил от гората, пръпнал над главата ѝ, ударил русата ѝ коса с крило — за да я изплаши.

— Гу-гу! Гу-гу!

И тя се втурнала низ полето. Че като викнала, че като заплакала — реве, та се къса. Поръсила нивите със сълзи.

Дошло едно гребно човече: недя човек-лакът брада. Изправило се пред нея и почнало да ѝ се присмива. Извадило из торбата си един бръмбар.

— Брррр!

Пак се засмяла.

Коя е тя? Защо ходи между нас? Никой не я вижда, а всички я познават. Тя е зашеметила цялата земя. Иде тая сутрин — влиза направо през прозореца, навежда се и шепне на ухото му. Той усеща как нейните къдри милват лицето му и цял пламва. Буген е и всичко чува. Но се преструва на заспал.

— Шт! Слушай! Слушаш ли? Аз ти нося...

Протегна ръка...

Но къде е отишъл? Занесеният Илия отминал нивата.

— Ваааа! Стой!

Обръща колесарката, връща се назад. Трънките край синора примират от смях. Нека се смеят!

3.

Впрегна воловете, зажегли хомота, сложи кобиличката. Обърна се към възходящото слънце и се прекръсти. На една копраля се издигнало. Пипна копралята и подсвирна.

— Дииии!

Гласът му отекна и се загуби сред жиженето на пъргавите пчели по синорите.

Натисна мъжки ралото. Земята изтръпна, закъкри, разпука се и разрони сочни черни буци. Дъх на свежа пръст обляхна наоколо и над широката бразда запълпи бяла пара.

Илия усети как ръцете му станаха огромни и могъщи, ралото порасна, браздата се изви назад като река. Ще обиколи на четири страни цялото поле. Ще забрезни леха, каквато досега не са виждали хората. До вечерта ще я прогъни.

В душата му се обади едно звънче. Още едно, три, пет! Цял гердан от мънички жълти звънчета. Невидима ръка помилва челото му и показва на юг. Илия се обърна. Небето пламнало. Страшен пожар е обхванал земята. Хората крещат и тичат: нагоре, надолу, по нивите, по къщите – разнасят огън. А звънчетата все по-ясно и отсечено бият. Къде е слушал този звън? През сините летни нощи, когато смъкваша от Белия камък овцете с баща си. Къде е баща? Илия се спира, издига ръка над чело и гледа към Кара могила. Един страшен гъбов кръст са побили орехчани. Кръстът прониза като стрела сърцето на цялото село...

Но, Господи, как е светло! Този ден всяка черна мисъл е прогонена. Има само небе, лястовички, като кръстчета затрептели из въздуха, запалени села и пещи звънчета.

4.

На плагне Илия разпреди. Пусна воловете да идат по високите пасища, легна под крушата и се замисли дълбоко. Какво мислеше? Нищо. Малки сиви мухички – пороен гъжд – замрежваха очите му.

А воловете, като два големи бели орли, се бяха спрели на върха на хълма с вдигнати глави. Дошли са от небето. Слезли са да донесат благословение и сила на земята, която ще роди хляб. Два бели божи пратеници. Ако те отлетят – земята ще опустее. И нивите ще заплачат, и гората ще заглъхне.

Как е хубаво да не виждаш нищо! Нищо да не чуваш. Да няма наоколо жив човек. Само ти и двата бели орли...

5.

Притъмня. Като голямо черно колело се търкулна вечерният грохот – превали клоните на разцъфтелите круши, затъпка разнежените ниви и потъна далеч зад яносините върхове на Кара могила.

Търкулна се Илия надолу по дълбокия път към село. Бодро пристъпват воловете и в очите им трепти тиха вечерна ведрост. Смахът на пролетния ден е запечатан в зениците им.

Шипките край пътя излъчват упоителен дъх. Откъм ливадите появява мирис на мащерка. Синьото небе безшумно пада надолу. Падаат звездите, падаат ангели. Земята се удави в синевина. Здрачът прегърна земята, както младоженецът прегръща невестата си. След миг ще гръмне сватбена веселба. Жълтаците ще забият тъпани. Хълмовете ще се заловят на лудешко хоро. Гората, изправена отстрани, с дълбокия си глас ще се провикне:

– Бре-бре-бре! Ихууу!

А насреща високият хълм ще ѝ намизне и ще засуче мустак. Такъв е той. Цял ден стои възпавен и нея гледа.

Но къде е селото? Гледай ти дявол! Изгубило се е Орехово сред празничната тъпла. Тича някъде запъхтяно подир сватбарите и вика:

– И-ху! И-ху-ху!

Никой не го е калесвал!

Зад Миховата воденичка светулки ходят в здрача – жълти възленчета. Минеш ли над брега и завиеш през върбите – ще лавнат будните кучета. Но къде е воденицата?

Върви Илия цяла вечност. Носи в душата си бели те орли, разораната нива и разлюлените звънчета.

Коя е тя? Минала е навсякъде. Незнайна жена със зелени замайващи очи.

След него вървят двама души и тихо шушукат:

— Къде отиде тя?

— В пещерата.

— На косите ѝ грееха излики. Видя ли в гората, където е стъпил нейният крак — вредом е разцъфнал синчец.

— Тя ми замая главата.

— Ходя като луг.

Бездънен копнеж се разлива из въздуха. Илия се обръща:

— Къде е пещерата?

Никой. Подумрак. Измама.

Шунките клюмат с черни цветове.

ГЕРГЬОВСКИ ОГНЬОВЕ

На Георги Цанев

Нощес ще изгряят гергьовските огньове. Да ми помогне Господ да намеря гърне с жълтици! На мястото на кладенеца ще направя мермерна чешма с два железни стубела и девет корита. Кога вечер от изгорелите ниви на Белия камък слязат премалнели жътвари — да наквасят устни на чешмата. Чернооки момичета ще запретнат поли, да измият своите наранени от стърнището и къпините крака. Да екне весела глъч и ведър смях, да се пръсне като летен дъжд по плочите. На пладне дядо Димо, овчарят, да завърне стадото под сенчестия осен, да легне край чешмата и да слуша какво приказва тя. Когато от Побит камък се спуснат почернели мъже, да спрат колата с три реда снопи и да наплискат широките гърбове на биволиите с хладна вода.

И всички да думат: „Калчовата чешма“.

И всички да думат: „Господ здраве да му дава!“

Ида си от коситба. Да вярвам ли на очите си! Пролет, градини, по вратниците увиснали свежи кло-ни глог, пред прозорците зашумени лози, а нивите — пламък. Запалило е слънцето тази вечер земята. По улицата се нижат презгърбени бабички. Носят големи жълти свещи и росен босилек. Утре е Гергьовден. Въздухът е напоен с предпразничен кучешки лай.

Защо ми е тъй драго? Готов съм да викна, да заплача или да хукна, колкото ми сили гържат, през високите жита — да тичам — докато капна от умора и падна на очите си.

Или да се метна на моя чер кон, че по ливадите, през върбовата кория – направо срещу селото. Да върхлетя лугешки през плетища, гървета, къщи, хора – облак пушек да вдигна и да замина, където ми видят очите.

А ти да тръгнеш, Марийо, на път и кръстопът да разпитваш за мене: не сте ли го виждали – моя Калчо с лугата глава и червеното елече? На кон да е минал оттука? Аз те лъжа. Никъде няма да отида, защото ти си моя годеница. Обречен съм на тебе. Цял ден ходя като занесен и мисля. Какво мисля? Вятър работи! Как ще я нареждаме. Как ще живеем. Нали съм гол като пищов – нищо нямам. Един кон ми е богатството и две мъжки ръце. Къщата на баща ти щях да запаля, ако не беше те дал. Мама ми дума, че съм погрознял – слънцето ме харесало. Нека! Нищо няма да ми стане.

*

Днес косих, косих. Гътнах цялата ливада. Три разкрача широки откоси. Като се връщах, край върбовата кория набрах мащерка – да я натопиш утре в менците, да накутиш прозорците и един стрък да увисне под ръченика ти. Да милва любовно страните ти, опърлени от сухия вятър.

Стигнах големия кладенец. Че ми гоиде на ума каква голяма чешма може да стане. Там заварих куция Ибрахим и магарето му. Кара два сантъка яйца. Сегнахме под върбата и заприказвахме. Нали сме стари приятели. Едно време, кога бях малък, Ибрахим беше ратай у дома. Той ме е учил да кося и да ора.

Хей, Ибрахим...

Да ми е честита годеницата!

Върбата навежда клони и мокри чело в гърбеното корито, зелено от жабуняка. Шумолят ливадите, шумолят клоните, шумоли кладенецът.

Да ми е честита!

Чуваш ли, Марийо, целият свят знае, че ти си моя годеница, и тревичките, и буболечките знаят.

Ибрахим извади от червения си пояс широка кожена кесия, бръкна в нея и ми подаде сух кичур билки.

– Тези гине гледах да те срещна. На! Свари ги. Пиеш ти, пие и момичето. Нogu са церовити. За мерак. Развала няма.

– Ибрахим, като ходиш по селата, не си ли виждал вярното ми куче с два белега на челото между очите?

Изгуби се една нощ, сякаш в земята потъна. Откраднаха ли го, убиха ли го, не знам.

Не го виждал. Пропадна ми най-добрият другар.

– Ибрахим, чувай, като ходиш по селата, виждал ли си някъде мома, по-хубава от Мария, с очи по-черни от нейните? Живее като насън. Където да тръгна, каквото да похвана – тя ми е в ума.

Ставам рано. Грабвам косата и бързам към ливадите. Кося и ми се струва, че отнякъде, през върбите, през купните, ме гледат нейните очи. Понякога усещам такава сила, че ако имам някоя коса – три гения дълга – и замахна с нея – ще покося целия свят. Видиш ли какъв съм аз? На пладне лягам под тополата и гледам облаците. Тополата преплита клоните си като бели голи ръце. Бягат облаците – настръхнали коне по небето. Целият свят: земя, гърво и камък запъхтени бягат.

И ние, както тичаме, току се препъваме и падаме. Другите ни прескачат и отминават. Обърнем ли очи назад – виждаме черни години. Окървавени стърни-

ща, запалени села. Братски трупове, братска кръв. Ех, живот! Карай, Ибрахим — ще видиме!

Имам две здрави ръце, една черноока годеница и един чер кон. За нищо не ми е жал. И щом видя кривдуна, не ме е страх да я кажа право в очите на хората.

И знаеш ли, че аз ще направя на мястото на този кладенец чешма? Голяма мермерна чешма с девет корита и железни стубели. Мало и голямо да мине и да види. Да се учат хората на добро.

Старият циганин цъка и учудено ме гледа.

— Даї, Боже!

И като яхна магарето, той се намести между двата сандъка, запали лулата си и тръгна по пътеката нагоре. Само главата му се закламучка като кадънка над зеленото жито.

— Остани със здраве!

— Чувай, да дойдеш на сватбата ми!

Наведох се над коритото и се огледах. Почернял съм много. Нека! Нищо не става на човека от работа.

Поех косата и тръгнах.

Довечера със запретнати бели ръкави ти ще преметеш двора и хармана. Много ми е драго да прескачам запалени купчини слама срещу Гергьовден. Да дойдеш ли у вас, да прескачам? Ще се боричкаме с децата, а ти ще ми откъснеш едно цвете от градинката си.

След вечеря ще бъде тъмно като в рог. Месецът изгрява много късно. Ела само до портичката, но без чехли, да не се чуят стъпките ти. Моите ръце ще те потърсят в мрака. Няма да ми се сърдиш, ако бързам.

Накрая, над дядовата Пеюва воденичка, ме чака Марин. Пуснал е коня си край реката, лежи на тревата, пуши и се вслушва.

Нощес ще пасем конете си на Белия камък. Цяла

нощ ще приказваме и ще гледаме, кога заиграт гергьовските огньовете, кога заиграе гергьовското имане.

На сутринта, преди изгрев слънце, ще се спуснем на кладенеца да се измием срещу изгрев и да намокрим челата на конете със студена вода — за здраве.

Да ти донеса ли вода и ти да се напискаш — за здраве?

НБ "Пенчо Славейков"

Варна

№ 5951 200 52

ГРОБЪТ ГО ВИКА

Домиля му за земята, която седемдесет и три лета като съща майка го е кърмила с коравите си гърди, а най-много му домъчня за гроба на Пеня – някъде горе – на Белия камък, под големия гръб.

Дошя му се да види нивята, където неговата шъпа е изсипвала едро жито. Където черната пръст попи тъй много радост и пот. Да я пипне тази пръст и да отнесе помен за нея в гроба. Нали, когато умре, той ще замине и няма да се върне никога. И стоманената му коса няма да звънне над широката ливада и никога няма да нареди три реда кръстци над крушата – да ги видят жътварките чак от Коминчето и да река:

– Дели Пею пак ги нареди като солдати. За него нямаме няма.

А нощем по месечина, докато втори петли пропелт, три коли снопи да дигне и да пусне воловете на паша.

Къде отидоха годините?

Някъде над нивите и селата се търкулна едно тежко голямо колело – неговият работен ген. Потроши клоните на ябълката, която дядо му беше посадил в пчелина, затъпка високата ръж, събори старата къща, премаза Пеня. Отмина незнайно къде.

Когато се дигна сутринта, дядо Пею взе патеричката си, премина двора, отиде на кладенеца, изми очите си с хладна вода, изправи се срещу купите, зад които трепереше слънцето, и се прекръсти. Безкръвните му засъхнали устни нещо прошепнаха. Мудно тръгна старецът през хармана, навесе се и бутна вратата

на градинката. Влезе, обгърна с поглед кошерите, през вратичките на които пъплеха живо мравуняк пчели, и възви под вишните. Сне от главата си вехтата сива шапка и седна на влажната трева. През полуотворената градинска врата подаде бялата си глава Московеца, кучето му, и прескочи прелеза. Легна пред краката на стария си стопанин, протегна шия и погали муцуна по меката трева.

В клоната на вишните, които тая пролет дадоха налят чер плод, пееха пчели. Дядо Пею ги заслуша. Извади пръстената си луличка и запуши. Обърна очи към кошерите и се залута. Погледът му премина сламените островърхи къщички на най-малките крилати работници и потъна някъде, където скоро не е ходил. Като че ли долови ясен женски глас:

– Пейчууу! Иди намери млечок от градината!

И той видя как неговата майка – едра тъмноока жена, със запретнати поли – бутна тежката гръбова врата и влезе с менци на рамо в одаята.

Старецът се занесе.

Тук беше вехтата къща тогава... Ехе-е – някога, през отколешни години.

Над главата му смучеа мед пчелите и нещо жу-моляха на техния хубав език:

– Жи-жин-жи-жирр!

... Навън крещят махленските деца, пеят по плетицата петли, като бият яките си крила. Хлопат по улицата кораби с грозде. В градината капят прасковите – узрели и омекнали. В миг натъртеният плод посинява и малки бистри капчици избиват по кората му като пот. Къщата тогава беше малка и се криеше страховито зад клоните на високите салкъми. Тук гледаше прозорецът на собата, към плета на хамбаря. Ябълката е посадил дядо му, когато се намерил първи-

ят внук. Старецът я помни как тя растеше заедно с него, издигаше чело към небето и засенчваше целия пчелин. На хамбарския таван оградиха гълъбарник. Отвдигаха гълъби – бели и сиви. Сутринта те с радостен плясък се емваха над хармана, раздвижваха синия летен въздух и от крилата им капеха нажежени слънчеви kanku.

От къщи се подава с кринче едрата пълногърда жена и пръска царевични зърна.

– Чиррр!

Гълъбите връхлитат и кълват със стръв. Напълват гушите си и бързо отлитат далеч, някъде в млечната мъгла, която простира тънки бели платна по върховете на крайречните върби.

Тогава беше друг животът. Широк и властен. Хората бяха здрави и едри. Нивите големи – като се проточи брезна – цял час, докато я изходиш. Храните раждаха щедър плод, горите бяха тъмни и непроходими, а в Каиндере върлуваха стада от диви свине, които полонваха царевицата, кога налеят зърно.

– Жин-жи-жир!

Приказват пчелите на техния език, влизат бърже, излизат от кошерите – запор няма. Трупат мед. Цял живот трупат. Шетат с крачката си. Ръце нямат.

Някъде пропяха петли.

Дядо Пею потри очи, погледна небето и с мъка се повдигна.

– Ох!

Московеца се припичаше на слънце, тихичко замахваше с тежката си лапа и биеше тревата, по която кацаха рояк ситни мухи. Един зелен кълвач силно удряше клон по изсъхналия клон на черницата.

– Ще си тръгвам вече... Свърши се тя, моята...

И изведнъж му стана много мило за живота: за

пчелите, за къщата, дето я събориха, за нивята, за Московеца, за русокосата Ганка, която всяка вечер му носеше вода с кратунката от кладенеца, да свари чорбица за жътварите. Той се опря на патеричката и я стисна силно, като затрепера:

– Ще заръчам да ми я турят в сангъка. С нея да ме заровят. Кой знае – може да потрябва.

Някой го повика.

Белият камък се синей. На върха стои възправен стогодишният грб. Под него е гробът на Пеня.

– Ига! Ига!

А по пътя ще мине покрай нивите, ще се спира на края и ще ги поглежда. Израсло едно жито! Наляло зърно. Изправило клас. Шумоли. Кой ще го пожъне тая година? Да рече Господ да прати Пеня от небето само за жътва и вършитба. Ееех! Че да се върнат предишните лета. Земята гори, черней. Жълти круши капят. Жътварките извишават ясни гласове. А той стои под крушата и гледа – чекъмът бяга напред, Пеню върже, а снопите като пръснати овце мърдуют в стърнището.

Върви дядо Пею между нивите, клатучка се. Подир него с наведена глава пристъпва Московеца.

– Ига, хей, ига!

На онзи свят Пеню ще го посрещне и ще го запита:

– Защо ме забрави, тате? Кака всяка събота дохождаше. Донасяше ми вода и босилек. Денем не ми е мъчно. Гледам отвисоко. Виждам хората – отиват на работа. Виждам добитъка. А нощем оставам самичък. Само гръбът над мене. И сякаш на месечина отсреща се лутат сенки – търсят някого.

Помни ми думата, тате, ще изляза от гроба аз. Ще повикам и живите, и мъртвите да им разправа как пропиция дете в утробата на майка си, как земята се

пропука да погълне хиляди трупове. Ще заплачат. Реки от сълзи ще потекаат, както потекоха ручей от кръв.

— Чувайте, недейте убива, синко! Недейте изтръгва рожбата от бащиното сърце. Сърцето изтръгвате. Господи, научи на добро греховния свят...

Стигна до гроба.

Седем месеца минаха оттогава. Гътна се младият мъж като отсечено гърво, пълно с влажна сила. Отиде си без време. Дядо Пею сне шапка.

— Аз дойдох, синко.

Тук е Пеню. Дядовият Пеюв син е тука заровен. Сякаш ще се повдигне под пръстта, ще стане силен и едър, с очите на майка си — и ще каже:

— Тате, стръвници ми изпиха кръвта!

И ще пламнат като жар черните му очи.

— Тука ли си, Пене... Ох, уморих се, не мога веке.

Старецът седна. Наведе очи надолу и загледа гървения кръст, по който висяха изсъхнали латинки и стръкче босилек. Ръката му полека и кротко замилва пръстта.

— Защо ме викаше всеки ден?

Някъде зад хълмовете трепна тъжен, проточен глас. Някой пей или някой плаче. Наведен над класовете, ходи и търси изгубено имане. Старият гръб удари клони — прошумоля. Дърветата по нивите отсреща сякаш тръгнаха надолу — отиват да търсят някого. Белият камък тръгна, гробът тръгна, дядо Пею тръгна.

— Къде ще вървиме?

Един заек изскочи от ръжта, засили се, прескочи цялата нива, спря се на края, изправи уши и в миг се провали като сив камък.

А гласът — близък и страшен — иде изпод земята.

— Ти ли си, Пеню? Добре дошъл, синко. Майка ти

що дни ходи по хълмовете да те гури — полудя горката. Лута се като смахната. Залък не слага в уста. Навежда се над вировете, зема ризата ти и плаче над нея. Слабо сърце носи тя. Казали ѝ, че ти си заминал на пазар. Една сутрин стана рано и отиде към Осените да те посрещне. Намерих я вечерта. Изправила се на могилата — чака.

Иде Пеню почернял. С коса на рамо, а в очите му свети мъжка сила. На кладенеца купчина моми разгрънкват менци, закачат го.

А той само каже: добър вечер! — и заминава. Върви и нещо крои. Главата му не е на раменете — дявол знае къде е. Сякаш те не са моми като капки. Сякаш те не горят да отмалнеят в мъжки ръце.

— Пеню, гръж!

Думай му ти нему! Той се заел света да нарежда.

Посрещна го, погледна го и го попитам:

— Днес как е?

— Свалих я.

— Цялата ли?

— Я.

Гледай го ти него! Нищо не му се опира. Такъв човек, дето земята пищи под краката му. Ливадите знаят страха му. И хората знаят страха му, защото истината казва в очите.

Дъбът пак прошумоля.

— Защо ме повика, синко? Тежат ми кокалите — едвам се довялякох. Не мога да замина, ако не те видя. Кои знае на другия свят ще ли да се срещнем.

Ти беше като един сокол. Бял сокол с яки железни крила, със синя сенчица. Ти летеше, мое момче, горе, пък сянката ти ходеше по земята. Куршумът те сваля, кои бяха онези — другите?

Дядо Пею потърка челото си, помъчи се нещо да

проумей. Нищо няма. Заг гърба му тежко изтрополи колелото на неговия минал ден. Земята закърпи. Пиленцата се разпиляха и хвъркнаха през плетищата, през градините. Ябълката се строполи на земята. Нивите пламнаха.

Ще изгори целият свят и нов ще се роди. Нови хора ще заорат нивите. Нови песни ще прокълнат по сетенките. Ох, Господи, да речеш да ми дадеш още гене, че да дочакам, че да видя...

— Защо, синко, сложихте главите си?

Гробът мълчи.

Мъчи се дядо Пею да проумей и не може. Тъмно е пред очите му.

Кой го повика пак?

Тя мина зад салкърмите на пчелина и сякаш го повика. Майка му, която едно време заклаха турците в дълбокия път под Гюрлека. Ей я, иде отсреща със запретнати ръкави, накичена с бяло клонче — черешов цвят.

— Пейчууу! Къде си бре, сине?

— Ида, майчице, ида!

Старецът се наведе, облегна се на кръста и кротичко заспа.

РЪЖ

Когато от синорите погледнат като сини очи метличините и ръжта пожълтее като пламък. Когато един ден, подир плагне, в големия вир над дядо Пеювата воденичка дойде да се окъпе лятото. Почерняло от горещия вятър, то се хвърля нагоре с главата и залива с плясък и смях върбалака. Подир малко, разведрено и весело, нахлува бялата си риза с червен шев, намята грешката си и тръгва нагоре към Коминчето през високите ниви. И затрептява в огнения въздух глас на гургулица, глас на нашето родно лято.

Над Узуналан размахват сини криле щъркелите и с проточени шиш се спущат към вехтите гробища.

Небето става бистро и безгънно. Слънцето цял ден пече опръхналия гръб на нивите. Над плетищата се червенеят сливите, а широколистните тикви провисват жълти звънчета, които звънят, залюлени от кротката песен на пчелите.

Реката утихва и цял ден плакне огненото чело на слънцето. Под каменния мост от белите лястовичи гнезда се показват малки, жълти, лакоми главички.

— Жиррр!

Лозницата потуля ревниво прозореца ми да не виждам Неновата ковачница. Ден и нощ Нено клепа сърпове. Пей чукът му и през ниската опушена врачка сегиз-тогиз излизат рояк жълти светулки.

Да съм малка като Гинчето, че да пръпна да ловя

светулките пред ковачницата. Че да стъпна на прага и да гледам младия мъж със запретнати ръкави как вди-га чука и удря огнения сърп върху наковалнята...

Утре е света неделя. На мездания спряха да пренощуват три коли, покрити с рогозки, пълни с вили и паламарки. Ще ми купи тетю нова паламарка, аз съм станала голяма мома, а с моята да жъне Гинчето.

Бива му тя.

Какъв голям огън наръшкаха едрите лудогорци с гайтанлии дънки! Нощес ще се натъркалят край огъня и до късно ще си хортуват. Утре ще има голям летен пазар. Надвечер, кога светът се прибере, те ще впрегнат виторогите биволи и през стария мост ще потънат в тъмнината. Няма да се чуят, няма да се видят вече. От кой ли далечен край са дошли? Да рачат да ме вземат със себе си, кога тръгнат. Да замине и аз по света. Да видя как живеят далечните хора: какви грехи носят, какви песни пеят, какви думи си хортуват момите и ергените, кога се срещнат по кладенците, китят ли се с кръвено цвете по челата. Че ми е много домъчняло тук да стоя и все към Неновата ковачница да гледам.

Нека отида с лудогорците в тяхното село. Нека стана невеста черноока с шарен сокай. Ще тъча червени пояси и пъстри чорапи ще плета. Всяка вечер на кладенеца за вода ще ходя с писани менци. И ноктите ми ще са къносани. Боже, как ли ще изглеждам! Кога наля, ще седна на плочата и ще го чакам да дойде по дългия, далечния път. Дано дойде да ме отърве от лудогорците моят Нено, ковачът.

Черният Нено.

*

Бог да прости гяда, че е посадил и отгледал гърбетата в градината. Има къде да се потуля и да си поплача.

Стана сутрин и вляза през прелеза. Слънцето се показва зад ръжната широка пола – голямо и окървавено. Ще чернее и днес земята. Пчелите излизат от кошериците, жижат, лутат се насам-нататък, от цвете на цвете. Много са смешни. Приказват си накъде да отидат за мед: към ливадите или по синорите. И те са като хората: всеки ден се трудят и не им тежи.

Вей хлад и вегрина.

Протягам ръце, опъвам гърди, ризата ми сякаш ще се пукне.

Тук!

Нещо трепери, изгаря. Като високата, хубавата ръж. Чака стопанина. Ела да ме пожънеш, стопанино!

Че съм порасла здрава и хубава. Като ружа. Като тополка. Всички думат и ми е драго да работя, и ми е драго кога иде жътва. Тези ниви, които дават хляб, ясни метличини и са попили всичката радост и мъка на хората, да екнат, да затреперят, да притаят дъх, когато викна. Крушите да не шумолят, класовете да наведат главички и да слушат. А снопите подире ми да нямат чет.

Той нали вижда каква съм, ама пак! Като възлен е опърлил сърцето ми. Неговият чук цял ден пей. Влиза през прозореца, чука по огледалото, бий менците и те се люшкат като камбани, халосва паниците и те се пръсват на хиляди парчета. Какви ли сърпове е изковал за жътва? Много му приляга. Аз защо съм го залюбила! Снощи тетю му занесе сърповете – гали знае кой е моят?

Тъй ми е тежко понякога!

Защо не съм като другите? Ей тъй, без грижа, с леко сърце. Като Кина чичовата. Трима да тичат погире ми и на тримата да навия юларчето. Да не мисля много, да не ходя сама из градината като шура.

Полудяла съм за него.

Защото има яка ръка и железен чук, който цял ден ми приказва. Силата му да е над мене като орел с остър клюн. Да не смея в очите да го погледна, кога хортуба. И мине ли край дома, сърцето ми да тръпне като уплашено пиле.

А то:

Мишо.

Кученце, а не човек. Трепери, когато ме види. Думите си сплита, ръцете си не знае къде да дение. Черви се като божур.

Ох, не ща тъй!

Искам Нена черния!

Искам го!

*

Моят месец погледна през прозореца – пълен и бистър. Той е повел тая нощ цял орляк звезди над Черкиовските хълмове. Потули се зад белия клон на ябълката и пак погледна.

Иска да влезе при мене. Посред нощ, когато всички спят.

Нека влезе. Нека ми гоиде.

Да позлати юргана и с огнената си ръка мекичко да помилва гърба на котенцето – заспало върху трикракото столче. Да се изправи над мене и да ме загледа: как съм разпиляла косата си и как съм разголила гръд. Няма да ме е срам от него. Ще го презърна за

шията, ще впия в устата му моите опръхнали устни и ще помисля, че е дошъл Нено. И ще заплача.

Утре, цял ден като жъна, да лепне сладък мед по устните ми и когато надигна стомната, да се разлей медът по всичките ми жили.

Да е месец моят Нено. Чер да грее през прозореца ми – всяка нощ да го виждам. Да го чакам вечерно време, когато се показва между клоните. Ще му река да не шумоли. Полекачка да стъпва, че ще разбуди Меча. Мечо се хвърля като вълк нощем върху хората. Да прескочи плета безшумно и хоп – през отворения прозорец. Ще го посрещна с протегнати ръце. Ох, каква съм луда!...

Повел всичките звезди, като грагоманин жътварките, плува бистрият месец над Черкиовските хълмове. Цяла нощ ще пристъпва полекачка над тъмните ниви и, току-виж, когато се загледа през прозореца ми, някоя звезда пръпнала на долу. Кой знае къде ще падне! И тя е като мене – жена. И тя търси някого. Гори. А месецът, ако не ще да се потулват в меките нивя неговите момичета, да не зяпа през чуждите прозорци.

Ще кажа на Нена.

ЗМЕЙ

*Като ме питаш – ще кажа:
Нивата, Яно, запалвам,
ала сеното не мога,
че има билки сякакви.*

НАРОДНА ПЕСЕН

– Вечерта късно, когато жива душа по улиците нямало и месецът се потулил зад Белия камък, горно-махленчани видели как от небето паднала една голяма колкото кринче огнена топка, изпращяла и се пръснала на хиляди искри. На мегдана, пред вашите порти, станало видело като геня, а купните на дяда Ноя щели да пламнат. Яно мари, Змеят паднал пред вас.

– Лъжат, Никола!

– Не лъжат. Снощи, като мина край дома с менци на рамо, под ръченика ти висяха две ясни гергини, кога се върна – нямаше ги. За него ли ги остави на кладенеца?

– Забравила съм ги. Снех ги да не паднат в кладенеца, доде налея, мъчно ми беше, забравила съм ги.

– Чаках го през нощта, доде пропелят втори петли, ако беше дошъл...

– Защо вярваш на хората?

– Как да не им вярвам? Де кого срещна, гледа ме тъй, че сякаш иска жив да ме оплаче. Не съм от тях. Доде нося тая глава на раменете си, не ща никои да ме окае. Кажу истината. Ако ти е сърце изстинало, ще прежаля всичко, ще си грабна калпака, че където ми видят очите.

– Не думай. Не съм го срещала. Мълава е. Ако е дошъл, ще му кажа, че мъртва може, жива няма да се дам.

– Не си ти същата. Други път, колкото тежко

да ми е било, видя ли те – олеква ми на сърцето. Сега нещо ме дави. Нощем някой ме бута за рамото и ме вика на име. Стана, запаля газеничето – няма жан-жун. Седна и запуша, доде превали нощта и Зорницата влезе през прозорците и се търкулне по грехите. Малкото ми сестриче стане и се разишта из къщи. Пей дугичка, пей и шъта. Сянка няма на душата си.

– Никола, мой Никола!

– Ако е силен, защо не дойде да се срещнем лице срещу лице, да го погледна, да го пипна по рамото. Видя ли, че е по-силен от мене – ще му сторя мегдан.

– Че ти не го дириш.

– Диря го, ала той бяга като вятър. Вятърът лови ли се? Запил съм се. Какво ли зло ще направя, помен да остане, доде свят светува. Ех, да му знаех леговището...

– Думат, че слязъл на Коминчето в нашата нива. Там свил гнездо. Всяка сутрин баба Куна вещицата отивала да му носи топло мляко. Слагала паничката под кривата круша. На пладне, кога отивала повторно – паничката била празна.

– Ходих три пъти на Коминчето: няма го.

– Сякой не можел да го види.

– Ще го потърся още един път. Земята на крак ще повдигна. Под дърво и камък ще го диря. Да ме познае кой съм.

– Пази се, Никола, очите му били огнени.

– А на мене ръката ми е огнена.

*

Слънцето тупна върху пожълтялото чело на Кара могила и запърполи като ранена птица. Дългата сянка на крушата пропъзля нагоре по хълма, върху позлате-

ната угар, като праметната черга. Пролетната вечер тихо се повдигна, прибра разпръснатата си коса и нагази със запретнати поли през нивята. Големите ѝ сини очи ръсеха радост. Под бялата ѝ риза трепереше събудената гръд, жадна за милувка и обич. Белите ѝ стройни крака шепнеха помътнели думи на тревичките. Тя се възправи срещу Коминчето, протегна голата си ръка нагоре и звънна проточен ясен женски глас:

— Ига! Игаааа!

Прелетяха гълъби.

Никола отжегли биволиите и ги пусна нагоре по хълма. Кой се провиква? Някой извика в душата му. Опръ се на копралята и погледна.

Тя мина през нивята с изжъдняла гръд и изтръпнала снага.

— Яна!

В миг и земята се прогъни, нивите се провалиха някъде, пръстта се разрони, ралото потъна, биволиите се възправиха като две черни кучета и страшно завиха.

На Коминчето от Янината нива излезе Змеят с червен пояс и чер калпак. Сложи ръка над чело и погледна надолу. Очите му са черни като въглени, не — очите му са сини като лятно небе. Къде му са огнените крила?

Яна върви през дълбокото жито и на шията ѝ блести божигробското седефено кръстче. Отива към него, диша бърже, гърдите ѝ се повдигат високо, отива — загубена е! Ще я грабне и ще я понесе към небето.

Една тежка ръка хвана Николовото рамо.

— Никола!

Никола се сепна и прокара глан над челото си.

— Какво си се заплеснал? Никола, прибирай биволиите и впрягай колата да си ходим — утре жътва ни чака.

Повя. Вечерникът разклати клоните.

*

— Да я убие Господ Яна! Тя ни запали храната!

— Житата горят, хей-ей-ей! Тичайте да гасите!

Дядо Иван кехаята се изправи на могилната срещу село, сне орфаната си шапка и разтвори гърло. Гласът му — изтръпнал и злобещ — полетя, удари омърлушените покриви на къщите, изпраща между клоните на почернелите от род сливи и се заби в сепнатите души. Някъде откъм Осенов лъг като изтръвани коне с развени юзди — светкавици и огнен тропот — идеха страшни облаци.

— Тичайте, хора, селяни!

На Коминчето гори дядо Пеювата нива от четирите крайове. Пламъците пълзят по корем със зинали уста и гълтат — ламы ненаяли се. Небето се разтваря над гората. Господи, как можеш да стоиш и гледаш, когато хлябът гори! Нямаш ли сърце! Изпрати бурите, излей всичките небесни реки, пощади храните!

— Да я убие Господ Яна, дето разсърди Змея!

Мало и голямо се втурна из дълбокия път към Коминчето. Кой каквото сварил, грабнал: мотики, лопати, секири, търнокопи. Баба Пена, знахарката, размахва хурката си, тича и къне. Изоставени кърмачетата писнаха в село, завиха проточено кучетата, пръпнаха петлите по плетищата.

— Огънят слиза надолу — отиде селото!

— Олеле, майчице, изгоря ми душищата! Житцето ми, халецът ми... Снощи пак бих бабата, не ми било на добро.

— Всички сме под Божията ръка!

— Защо не рукне гъжд из ведро!

— Нощес сънувах Змея. Жъне с петнайсет млади жътварки. Нощес насън, днес наяве жъне Змеят.

— Дано ръката му okane!
 — Мълчи!
 — Дано, Боже, кучета месата му да развлекам!
 — Мълчи, лугетино!
 — Как да мълча — пет са на главата ми, какво ще
 ягам!
 — Камъни!

Полудели, с разчорлени коси и безумни очи, тичаха селяните към огромния пожар. Облаците се събаряха с отсечен тряскък все по-близо и по-близо. А огънят бягаше нагоре край дола, нивите прасяха и зелените синори се гърчеха като пребити змии.

Рукна едър гъжд.

*

Виждате ли кръстатия камък над Коминчето? Под него се чернее крушката самодивката. Тъй я помнят отколе — нито старее, нито плод ражда. Там е Янин гроб. Едно време Дели Пею с два чифта биволи земята дънил и до гърди храна жънал. Едно време там се сбили Никола — Яниният годеник — и Змеят. Земята пламнала — всичко изгоряло. Отдоле под нивата шумолеше дядо Пеювата чешмичка с пет каменни корита. Под крушата баба Пеювица връзвала Янината люлка и Змеят идвал да я люлей. Откак изгоряха нивята, никой не е отишъл да забие рало, а чешмата пресъхнала.

ПАРИЧКАТА

— Гагай!

Две черни горящи очи чакаха да доловят тайната, която щеше да разбули дядо Гено. Дядо Гено вижда през годините, през облаците и планините, зад незнайните моря. Той може да ти каже накъде води пътят и ти как ще го извървиш — на буен ли кон, или на куцо магаре.

Две млади очи го молеха.

По-силно запламтя огънят, пръснаха се жълти искри, потрепераха разтревожено вейките на старата върба, която беше изкорубила стан над чешмата. Залюляха се черни тънки листа в обистрената вода на каменното корито.

Вечер беше паднала над Беленското поле. Там, където потъна слънцето, се показва една жълта звезда, като паричка, отронена от гергана на Божията майка. Дребни шурци забръмчаха над клюмналите класове. По големия грум, който отива към равна Добруджа, се мярна бял ръченик и шарена люлка, чу се детски глас, една черна главичка се показа и опули очи. Изтрополях ритлите на тежка кола, заклачиха се гърбовете на черни делиормански биволи. Подир малко и те, и широкият бял път потънаха в топлия повеи на нивята. Взеха да се снушават почернелите върхове на Балкана. Прибраха се някъде горите и планините. Налягах на меката житена постелка гърветата да спят. Остана само тиха зелена мъгла над полето. И насред полето — наведена върба над жабунясалата чешма и

полянката, където гореше буен огън. Край огъня бяха налягали капналите от дълъг път жътварки. Всичките спяха като окъпани. Само две от тях гледаха Керванджийката, поела път по черното небе, слушаха мълвежа на класовете и в очите им се топеше сладка мъка. Те ѝ заръчваха, на будната звезда, когато в потайна доба мине през тяхното село, зад планината, дето е Одаите, да слезе ниско над пладнището. Там ношуват чернокосите коняри. Да попъли по ямурлуците и да каже: много здраве от жътварките!

До огъня, полуизлегнат, наметнал гайтанлията абичка, пушеше старият драгоманин дядо Гено. На колене пред него стоеше Вела, най-малката жътварка. Тя никога не беше ходила по чуждите краища и каквато беше луда, не можеше нито да се нагледа, нито да се намери, нито да се наспи. Като сърна бягаше пред другите – боса и разчорлена. Катереше се по крайпътните могили, останали от незнайно време – отвисоко да разгледа големите ниви и селата, потопени в жълтия смях на лятото. Нямаше край нейната радост отзарана, когато съгледа един щъркел, който стъпваше бавно по камъчките и навеждаше глава над голямата река. Щъркел никога не е слизал в Одаите.

Тая вечер дядо Гено ѝ гадаеше.

Тя стоеше с протегната ръка, като агне на Геръовден първата година, когато рано сутринта овчарят отвори врачката и спре очи на него. Чака бялото агне и не знае дали ще го метне стопанинът на раменете си, оброк да го стори, или ще му отвори кошарата да припне по широкото поле.

Затаила беше дъх Вела, а той, захапал ореховата си луличка, подигаше лявата си вежда, свиваше очи, пипаше мургавата десница, втренчено мислеше и четеше съдбините на момичето.

– Кажу какво пише!

– Чакай...

– Виж какъв си, недей ме мъчи, де!

– Не си преваряй късмета, пише. Нека видя хубаво. Че то не са слова да ги разчета, а орисия. Чакай, не пърполи като яребица, зер нищо няма да ти кажа. Я да видя очите ти! Тъй! Черни. Много черни и горят – тихо на себе си прошепна старецът. Помълча, помисли нещо и продължи:

– Тъй е то. В края на краищата всичкото се завъртя край една паричка.

– Каква паричка, чичо Гено?

– Една малка бяла паричка от сребро.

– Де я?

– На шията ти, Велчо! В нея е твоята съдбина. На добър час си родена, имаш си я паричката и тя ще ти донесе най-голямото добро. Кой ти я върза на гердана, майка ти ли?

– Тя я върза. Ти помниш ли я?

– Дали я помня? Помня я, как да не я помня! Хей, тя мене, дето...

– Какво?

– Нищо... Преди години тая паричка носеше нашата майка. Една есен, като орял дядо ми – Бог да го прости, – на Белия бряг я изровил. Залъщяла сребърната костагинка в брезната. Занесъл я на поп Петка, ти не го знаеш – то било през турско – и той като я разгледал, му рекъл: „Да си я чуваш! Голям късмет си намерил.“

Носила я баба ми и на умирање я дала на мама. Като си няхмахме сестра, мама я даде на най-малкия ни брат, на Коля – тетю ти.

Все по-дълбока и синя ставаше нощта и по крайчеца до осилите, навесени над момините глави, заблещукаха бистри kanku роса.

– Заспаха ли?

– Спят.

Старецът огледа като войвода налягалите момичета, които утре, преди да сипнат зори, щеше да повее към Добруджа – житото ѝ да жънат. Спяха сладък сън одаичанки, полуотворили загорелите си устни. Меката червена светлина на огъня къпеше мургавите лица и коравите гърди, които шумоляха.

– Ти защо не спиш?

– Не ми се спи. Кажу ми, има ли много парички като моята?

– Няма. Тя е една на земята. И блазе на она, която я носи!

– Защо?

– Защото аз я загубих.

Вела сложи глава на коляното му:

– Мама лична мома ли беше?

– Лична мома ли?... Най-личната.

Дядо Гено преглътна нещо и очите му оживяха. Загоря в тях някогашното, което е било и което няма никога да се върне. Никога.

– Аз приличам ли на нея? – попита пак Вела.

– На майка си ли?

Старецът се навее и усети горещия гъх на една младост, която бие криле. Тръпки го побиха: същата! Прилича на майка си, сякаш са две канки...

– Велчо...

Дошя му се да ѝ разправи тук, на самото място.

– Слушай, чедо, аз вече превалих хълма. Майка ти замина отколе. Тя не ти ли е разправяла никога за мене?

– Не е, чичо.

– Не е ли? И хубаво е сторила. Тъй де, майка ти, тя винаги е мълчала. И тогава пак мълчеше. Що води изтекоха, какви едри камъни търкулнаха надолу, а нея нощ я помня тъй хубаво, сякаш снощи беше.

– Кое?

– Онуй. Ей на тая същата чешма. Да я запомниш. Млада си, може пак да минеш донякога. Тук аз изгубих всичко. Под тая остаряла върба. Хей, виж я как е пречупила кръст. И годините си забравила. А тогава беше млада, клончетата ѝ треперева пръхкави. Пееха. Наоколо Беленското поле изгаряше от жълт клас. Все ми се струва, че тогава класовете бяха по-големи и струеш ли в шъпа един клас – зърното му едро като лешник. По синорите като гроздове тежаха черни къпини. Бери, колкото щеш!

Помълча.

– Когато минеш донякога оттук, да не ти е просто, ако не спреш и не речеш: „Бог да го прости!“

– Кого?

– Мене.

– Какво искаш да ми кажеш?

– Нищо. Спи.

Старецът я помилва по челото, заглежда се в мрака и потъна в нищото...

Нея вечер изведоха с Коля двата черни коня. Прег очите му са: лъцят като катран гърбовете им. Яхнаха ги двамата млади братя. Весело е на големия, гори. А малкият нищо не знае. И още не са ги съшибали, неговият кон взе да рови с левия си крак. Не е на добро. Връщай се от път, ако конят ти вземе да рови с левия!

Вървяха Гено и Колю през нивята. Плуваше над тях месечината, падаха звезди в житата.

Попита го Колю:

– Бате, къде отиваме?

– Ще грабим мома от Черкюви.

– Коя мома?

– Познай!

– Кажу къде е къщата ѝ!

— До черквата, насреща, голямата къща.

— Рага Вълювата?

— Нея.

Изведиж Колю гръпна юздите и обърна коня си.

— Назад, бате, хай да се върнем!

Гено му се насмя:

— Достраша ли го Колецо? Хайде, то ще чака на край селото, аз сам ще я... Нощта преваля, не ме спирай!

И той се обърна да го погледне. Като два раздухани вълена, като на вълк бяха очите на малкия. Десницата му скубеше гривата на коня.

— Да вървим!

Гено пое сам и още неотминал стотина разкрача, край него префуча лудешки малкият и изрева:

— Каррай!

— Тъй те искам!...

Огънят взе да гасне. Почерня полянката. Почерня върбата и мургавите лица на момите почернях. Дядо Гено дълго рови жарта с една главня. Младото момиче беше затворило очи, заспало. Шепнешком искаше да ѝ разправи старецът по-нататък, ала не посмя. Наведе глава до самото ѝ чело и дълго я гледа. Какво ли сънува сега?

Зашумоля върбата. Пак се появиха в паметта му виденията на миналото.

Когато се върнаха, тя беше праметната пред него на коня — Велината майка. Спряха тук, на тая поляна. Трепереха конете им, потънали в пяна. Пуснаха ги да пасат.

Колю тръгна подире им по месечината, но се изгуби, а те останаха с нея. Оная първа нощ той я помни изтръпнала. С разтуптяно сърце и очи, в които се кълеха високите звезди. Седна до девойката и я погладис ръка по челото. Горещо, напечено, сякаш е стояло над

наръшкан огън. Младата върба беше хвърлила над тях тежка сянка и ги потуляше. Не знаеше Гено какво да ѝ прикаже. Тя щеше да му бъде невеста, а той не знаеше как да ѝ продума. Прегърна я полека и наведе глава на гърдите ѝ. Усети на челото си една студена плочка. Попипа герданчето ѝ: черни мънистени зрънца, на средата — паричка. Вгледа се в нея и се сепна: майчината му! Нещо се скъса в гърдите му.

— Откъде я имаш? — попита я.

— Мълчи.

— Кажу, кой ти я даде?

Наместо да му отвърне, тя буйно се хвърли на шията му, прегърна го, заля го с горещия си дъх, упои го. И той забрави, потъна. Никога не е горял тъй. Допря си устните до влажните устни на момичето, заляля го сладка умора, навеси го нежен сън.

Когато се пробуди и я потърси с ръце — нямаше я! Скочи и се огледа: наоколо пусто. Сянката на върбата се извила, месецът превалил към Балкана, чешмата силно и тревожно чурули като птиче, което зове загубената си майка. Той не можеше да разбере какво е станало. Неговият кон, издигнал глава, гледа някъде и пръхти. Колювия го няма. И Коля няма, и нея!

Избягали!

Огледа се като луг. И видя над коритото, на белия камък, кичур черни къпини. Някой ги набрал и ги забравил.

Изрева като подскрижено от кръв добиче. Тъй изрева, че небето на две раздели. Попипа си ножа. Изтегли го, замахна, затече се и го хвърли напред пътя. Наведе се над него. Свети наточеният нож, месецът бяга по него и замаяната му глава бяга. Падна на очите си, почна да рови с настръхнали пръсти земята. Захана я. Пръст яде.

Съвзе се, когато слънцето зарумения. Очите му бяха затоплени, сякаш е ходил на майчиния си гроб. Пред него се къпеха класовете, пламваха нивята и заг тях, откъм Одаите, се издигаше синьо облаче дим. Той не тръгна към Одаите, а яхна коня си и прасна направо през нивята, през дълбокото жито, към Дунава. Нагвечер стигна в Русчук, продаде коня си и прехвърли реката, мина във Влашко.

Старецът въздъхна. Пред очите му се втурнаха една подир друга дългите години на гурбетчилък по чуждата земя. Той захвана да рови с пръсти прахоляка на миналото, дано наиде две топли очи. През толкова години там никого ли не е срещнал? Никого! Отвърнало се беше сърцето му.

Върна се той подир девет години в Одаите. Когато отвори портата на бащиния си двор, силно залая едно остаряло куче. Хвърли се, позна го и спря с широко отворени очи. Под черницата видя едно малко чернооко чорлаво момиче, събира камъчета в поличката си и го гледа зяпнало.

— Ти беше, Велчо!

Нейният тетю му целуна ръка и той прости всичкото. Можеше ли на родния си брат да не прости?

Дядо Гено пак се наведе над Вела, която сладко гишаше, зави я с абичката си и легна до нея.

Отгоре му натежа черното небе. Една малка жълта паричка, отронена от най-милиия гердан, пълзеше към незнаен край.

ОРАИ

Поя и зелените ливади зашумяха като облаци. Две бели глухарчета се завъртяха из въздуха, учудено се спряха над откосите, поеха към кладенеца и си захортуваха. Отсреща, над големия синор, нивите заплакнаха жълти снаги. Окъснелите кадънки порониха лист.

Желю се опря на косата и загледа Каля: много е хубава. Туй лято тя е като пукната ябълкова пъпка. И гръдта ѝ наедря. Едвам я удържа елечето. Плод. Нейната кожа, ожурена от вятъра и слънцето, потъмня. Ръцете ѝ заякнаха. Да не му е буля... Желю я гледеше как сръчно вилечи сеното, запретнала поли, пипнала двурога грянова вила. Как се гънеше под намокрената от пот рица младият гъвкав стан.

Каля усети погледа му и се обърна изведнъж. По разведреното ѝ лице заигра лек смях. Желю наведе очи, бръкна в пояса си, извади черната табакера, сви цигара и дълго цъка с огнивото. Като глухарче, като въздишка излезе от устата му бяло тютюнево кълбо.

Една голяма синя сянка бърже мина по откосите, през вилеците и потъна сред сребърния върбов листак. Подир нея още по-бърже се втурна втора.

Каля сложи ръка на чело, повдигна очи: два орли се гонеха по небето.

— Жельо, виж!

— Кое?

— Горе — орел и орлица.

— Кой знае, може и двете да са мъжки.

— Не са.

— Че ти де знаеш?

— По крилете: на орела са по-големи.

Желю дълго гледа двете птици, които се бяха подгонили по вишното небе, и сякаш чу задъхания мах на крилете им. Буля му се протегна.

— Ох! Ожъдних.

— Да уга да напълня бъкела.

— Иди, ама не се май.

Желю тръгна към колата.

— Чувай, Желю, бърже! Горя. Чувай какво ще ти кажа: да бяхме двамата с тебе орли... да ни даде Господ криле и да се понесем над ливадите. Като вятъра. Аз ще съм орлицата. Можеш ли ме стигна, орльо? Ай, можеш ли? Я ме погледни в очите! Досрамя го. И туй ми било мъж. Пеленаче!

Желю дигна очи: какво искаш?

— Тръгвай де, жадна изгорях. Лъжа те, де можеш ти да бъдеш орел!

Желю наведе глава, взе бъкела и потъна сред върбалака. Когато се наведе над кладенчето, нагребаше студена вода и заля пламналото си чело. Сърцето му силно туптеше. Какво искаше буля му?

Ожъднела е. Трепери. Опасна жена.

— Я ме погледни в очите!

Нейните очи. Зелени като дълбокия вир пред дяговата Пеюва воденица. Горят със затаен пламък. Сякаш стара омайница ѝ беше дала да пие паничка с девет билки, брани от самогивското хорище, и тя, когато погледнеше, омагьосваше го. А може и тъй да е. Де да я знаеш баба Рада — майка ѝ. Казват, че я виждали гола да ходи из нивята. Гърмели подире ѝ — куршум не я лови. Месеца в кринче снимала. А тетъ ѝ — Къню циганина — кой знае откъде го е довял вятърът в Змеюво. Дошъл една пролет и се главил ратай у дяда Ивана Хаджията. Зарабо-

тил онзи циганин — не могат да го спрат. Много му споряло. А неделен ден, като пипнел гъдулката, младо и старо разигравал. Малко била крива дясната му ръка и една нощ, като забягнал с дяговата Иванова гъщеря, на всичките змеювчани много докривяло. Не се вдигнал никой да го гони, защото криворъкият циганин знаел да върти хубаво и лъка, и ножа. Поели из делиорманските гори и три години не се чули, не се видели.

На четвъртото лято змеювски гурбетчици минали през равна Добруджа и на поляната край едно село спрели пред един цигански катун. Отбили се и що да видят: дяговият Иванов зет кове вехти кринчета и до него едно зеленооко циганче. Откъм реката се задала едра циганка със стомна: Рада, дяговата Иванова. Проводил им хабер Хаджията да се върнат в Змеюво, да му целунат ръка: щял да им прости. И те се прибрали. Довели и циганчето с шарени гащички и зелени очи. То било Каля. Измили го. Запретнал се дяго поп, кръстил го. Желю го помни мускурило.

Подир девет години се отърси оная ми ти лична мома, по която луди полудяха ергените. Че кога се е минала нощ без бой на нейната седянка? За нейното цвете вечер по кладенците нож вадеха. Късмет била на Желювия бащо...

Слънцето го посрещна на ливадата и мокрото му чело изведнъж изсъхна.

Каля пое бъкеля, вдигна очи, опъна гръд. Заиграха червените обички по страните ѝ. Засмука. Овлажняха засъхналите ѝ устни. Желю се обърна, наведе се, взе косата. Ръцете му трепереха като старешки.

Някъде по синьото небе се виеха двата орли. И може очите на орлицата да са зелени. Както е замахнал криле големият — ще връхлети да я удари — и двете птици, замаяни от обич, ще паднат като камъни в жълтата ръж.

Да може и той като орела!

Забравил беше Желю, че тя е бацькова му невеста и че пред куната на свети Ивана във вехтата черква дядо поп беше им чел на нея и на баща му Пеня. И тя носеше на големия си пръст жълт бакърен пръстен – дар от баща му.

Вятърът пееше над ливадите. Косата пееше. Сините цветове падаха, издъхваха. Големият чер бивол, издигнал глава зад купите, гледаше към далечната Черкювска гора. И пред очите на косача се въртяха сините цветчета, едрите рамене на Каля и гърбът на черния бивол. Косата съскаше, тревата падаше изнемошала.

Не може ли довечера? Нощ когато падне над селото и щурците запаят? Не може ли Желю да я измъкне през отвореното прозорче, изпод ръката на баща си, както спи. Да я праметне на белия кон и да го съшиба:

– Хой!

Ще лавнат кучетата, ще пръпнат уплашените кокошки по сливите и докато вдигнат олелия, той ще потъне в дълбоката Черкювска гора, дето тропотът на конските копита ще угасне в меката трева. Цяла нощ ще летят по месечина и на сутринта, когато небето се зачерви, той ще спре на една полянка и ще снеме зашеметената си буля на росната трева. Там, на полянката, дето някога нейният баща е разпъвал окърпени катун. Конят ще иде да пасе, а той ще се наведе да види как горят в зори зелените ѝ очи и ще я прегърне, както орелът орлицата.

Конят нека пасе росен!

– Желю! Желюоо!

Занесеният косач се сепна.

– Тичай насам!

– Какво има?

– Зъм! Тичай де!

Желю пусна косата и се втурна. Прескочи откосите, грабна вилата, която буля му беше изтървала.

– Де го?

– Ей там. Източи се в лозинака. Голям, голям като вилата. Слезе под синора! Ела подире ми!

Нагазиха го пояс в некосената ливада. Бърже ги лъхна гореца вълна. Упоителен гъх на билки и цветя.

– Полекичка. Тук. Гледай. По гърба му има черни точки.

Желю се наведе, разгъна тревата, затършува.

– Няма.

– Ела подире ми по-нагоре, там, където сеното е над гърди... Че ела де!

И тя, като се обърна, погледна го, прошумя и се скри сред високото сено.

Желю я настигна покорно. Цялата му снага беше изтърпнала. Сърцето му биеше като барабан.

– Къде?

– Тука.

И двамата се озърнаха наоколо. Изведнъж Желю се хвърли и я сграби. Сборичкаха се и паднаха задъхани в сеното. Каля разтвори широко очи, опъна здравите си гърди, протегна ръце да го блъсне. Желю я обхвана през раменете и тя се отпусна.

Чу се затаен шепот.

– Какво правиш, бащо ти оре зад върбичките?

– Нека.

– Луг ли си?

– Луг!

И той потъна в зеления шум на сеното, в зеления пламък на очите, които го гледаха замаени.

Един зелен щурец затрака тихичко над тях. Големите ливади угаснаха. Двата сини орли ги нямаше на небето. Те бяха паднали в меката жълта ръж.

РОСЕНСКИЯТ КАМЕН МОСТ

– Де да зная, мале, грешен ли съм...

– Кажу, сине.

– Какво да ти кажа?

– Три години лежиш. Три лета се изнизиха като дълъг кербан. Минаха под прозореца ти. И надничиха през него. Пяха косенцата на вишната. И тя три пъти налива чер плод. Не посегна да откъснеш. До три пъти на хармана се изправяха високи житни купни. Не ти ли беше мило за божия свят? Не ти ли се дощя да излезеш на слънце, да погледаш гръвчетата и нивята, и хубавия мост? Момите да видиш какви са разцъфтели? Три лета не се дигна.

– Не зная, мале, мене вече не ми е мъчно за света.

– Защо хортуваш тъй?

Кандилото кротко заливаше с червен жар лицето на болния. Света Мария в иконостаса стискаше силно и с обич детето си, сякаш никога не го беше виждала. Седнала на одъра, старата жена полека гладеше ръката на своя син. И не знаеше как да го попита. От лявото ѝ око пълзеше нагоре като червена муха една майчина слъза. Навън лъхаше бяла нощ. Някъде по улицата, над черните плетища, като молитвен шепот се подемахше шумът на полюшнатите дървета. Тихо размахваха клони дърветата. Белите комини се промушваха между гъстия клонак. Искана сякаш да видят спли потъмнелият свят. Сивото коленце гледаше навън с учудени очи.

– Помниш ли, мале...

– Кое?

– Когато заправих Росенския мост. Лятото. Милка ми беше ушила бяла риза с червен шев.

– Помня като ден днешен. Него лято ти навърши двайсет и две години – за женене момък.

– Всички ми се смееха. Не съм бил можел да свържа Черкювското поле със селото. Да изляза срещу реката, да я надвия, колан да ѝ запаша от камък. Да я укротя като млада невеста. Знаех, че мога. Седем лета ходихме с моя тетю по чуждите краища – къщи на хората да правим. Научих се да градя и много ми идеше отръпки. Тетю се радваше. Веднъж слязохме край реката да отсечем стария кавак – помниш ли го? Седнахме на брега. Втурнала се наголу – бърза и луда пее Росица. А върбите навеждаха тъмни чела да ги потопят, че да им стане хладно.

Старият рече:

– Чувай, Маноле, аз не можах да смогна, ти ще го направиш. Ей тука. Да кацне на двата бряга, да свърже двата свята. Там, отсреща, расте хлябът на хората. Дай им мост – да минат и да си го приберат.

Пееше едно пиле на стария кавак. Аз слушах чуждата му песен. Попитах:

– Че мога ли аз да им го дам?

– Можеш. Запомни хубаво – тука е най-сгодното място. Голям камен мост, с четири свода да бъде. Повикай майстори от Тракия, камъни да делят. Ще събереш селяните на помощ и от нищо страх да нямаш. Ще те помнят, докле свят светува. По-голямо добро не може.

Пееше малкото пиле и крилете му бяха осребрени. Ронеха се от тях бистри капки. Аз стоях и мислех: и да не ми беше казал, пак щях да го направя. Ей го хе-е – насреща ми: страшен мост! Видях го, мале, такъв,

какъвто съм го изградил. Като обръч, презърнал реката. А тя, хитрата жълта пепелянка, се промъква под него, извива се, протяга пламнал стан и се втурва свободна и луда надолу към сините хълмове. И чух как ѝ затрополя голяма тежка кола, забумтяха глухо ритлите и заклашиха глави витороги делиормански биволи.

— Когато го заправиш — чух тетювия глас, — да въградиш в него сянката на най-милото си.

Сепнах се.

— Кое ми е най-милото?

— Ти знаеш.

Болният млъкна. Навеждаше глава Христовата майка и устните ѝ препереха: „Няма никога да дам моя син!“ Появяваше жълтият лунен пламък през прозореца. Гонеха се в смях нападалите сенки на вишните по бялата улица. Разгънала е нощта сребърна черга. В далечината по тъмната равнина сновеше невидим пратеник и питаше нивята жадни ли са, че да ги полее утре.

И те му отговаряха.

— Отиде си тетю на другия свят, а мене остави сам да градя моста. Знаех как да го направя, не знаех човешка жертва трябва ли да дам. Кой да ми каже? А пролетта проводи щъркелите да обадят, че иде. Надойдоха рошавите почернели камънари, зачукаха, задълбаха. Поех работата. И ме беше страх, и ми беше драго. Не е, мале, лесно човек да погубиш. Как да се реша? Кого да въградя? Наближи реченият ден. Разкопахме двата бряга. Ходех като замаян. Мислех: ще полудея. Една вечер отидох на тетювия гроб. Паднах, заграх с ръце земята.

— Кажу ми кого! Ти знаеш!

Но гробът млъкеше. Приказва ли студеният гроб!...

Върнах се у дома и призори съм задрямал. Сънувам стария. Иде отгоре. Такъв, какъвто си ходеше. С широкия червен пояс, праметнал през рамо абичката

си, а с гясната си ръка държи един бял орел. Спря се на високия бряг на Росица и се провикна към мене:

— Гледай хубаво де ще кацне орелът, като го пусна, той ще ти покаже кого да въградиш. Не се бой, синко!

Издигна птицата нагоре и я пусна. Размаха криле белият орел и се поде към небето. Описа три големи колела над селото и пак се спусна. Потъна като паднал камък. Не го видях де кацна. А тетю ме погледна, поклати глава и пое към реката. Мигом пред него се проточи моят мост и той мина отвъд. На отвъдния бряг се спря, огледа моста от единия до другия край и махна ръка. Чух:

— Хайде!

Аз се сепнах и скочих. Над мене стоеше ти, мале, и хортуваше:

— Хайде, Маноле, зазори се. Откога са тръгнали колите. Ставай вече. Майсторите защъкаха.

Като излязох от дома, не тръгнах към моста, а кривнах към дяловите Ноюви дворове, дано видя Милка, всичкото да ѝ разкажа. Ей тъй, може пък да ми олекне. Като стигнах, извих очи към техния дом и изтръпнах. На Милкиния орех стоеше бял орел. Същият, дето го пусна тетю. Причерня ми. Забучаха ми ушите. Втурнах се към гробището да го намеря, костите му да разровя, да го питам: как можа нея да ми вземе. Моят същ баща, не му ли домилях? Вятър! Умрял човек пита ли се?

На моста пееха камънарите. Росица отнасяше думите им, шумеше.

Не щат да знаят. Поят и градят. Наместят камъните с големите си като лопати напукани ръце. Те ще въградят между камъните тяхната хубава каменирска песен. Блазе им. Ами аз кого ще въградя?

Седнах на гроба и потърсих с очи Милкиния орех. Едно бяло облаче се носеше по небето. Една бяла ангел-

ска душа се къпеше сред пламъка на утрото. Когато видя довечера Милка, не ще мога нищо да ѝ продумам.

Наведох се пред почернелия кръст. Очите ми потекоха.

По дълбокия път нагоре видях голям жълт облак. Чух звънци и силни викове. Занизаха се коля със снопи – чет нямат. А на първата кола, мале, стои пилето, гето пееше на кавака, кацнало на вършината – кълве зърно. Когато стигнаха реката, коларите спряха на брега и не разпознаха. Чакам.

Кого чакам?

Аз станях. Потрих очи и сложих ръка на чело: няма никой. Долу камънарите градят и се провикват.

Реших: нека стане тъй, както ми е писано.

Вечерта на кладенеца моята Милка се навее да извади вода. Чудно се жълтнаха нейните обици, когато отмерих дългата ѝ черна сянка.

Само месецът видя...

В клонка зачурулика птичка. Котенцето наостри уши и с един скок се хвърли на прозореца. Очите му погледнаха нощта, но нищо не разбраха. Болният се занесе: същото пиле. Меденият гласец на звънче, което биеше на стария кавак, преди да го отсекал. То уде вече няколко нощи да чурулика. Сега е дошло пак. И се е сгушило сред тъмния листак на вишната. На прозорчето маха малката си лапичка сивото коме. Майката стои, гледа своя син и не вярва.

Как му е дало сърце нея да загуби?

– Пуст да опустее мостът! Дано халата да го завлече!

Манол изви очи към майка си. Погледна я тихо и рече:

– Защо кълнеш, мале! Нали аз сам реших да направя моста? Аз я дадох, аз я залостих в камъните.

– Голям грях си направил, синко!

Избистриха се очите на майстора.

– Помниш ли, когато го свършихме? Неделята. Каква веселба, каква лудешка радост! Събрали се бяха от девет села хора да празнуват деня на Росенския мост! Довели орляк малчугани – да го видели. Надули бяха гайди двамата чобани от Балкана, гето летуваха у нас. Помниш ли ги? Черноокият искаше нашата Куна, а ти не я даваше на далечни хора, грехота било да я отлъчиш на чужбина. Отсреща на полянката купляха казаните – девет овни бяха заклали селяните. Ширнало се нагоду Черкювското поле: драго му е. Лястовички играят над нивята. Чака полето да идат орачите, да забият старите крушови рала и да се провикнат. Да запретнат ръкави нашенки и да запращят ръкоите. Старите обикаляха моста, чукаха с тояжките, пипаха студения камък, хортубаха:

– Дал му Господ ръка на Манола!

Как ми я даде – аз си знаех.

Всички бяха весели. Пиеха наздраве от шарените бълкици. Аз мълчах и не можах да пия. Гледах пъстрата гмеж. И когато гайдите подеха ръченица, скокнаха стари и млади, наловиха се. Завъртяха лудо хоро. Някой се провикна:

– Хей, вие го забравихте! Кам го майстора и той да ни тропне!

Но още не говорих – гайдарите мълкнаха. Сепнаха се хората, утихнаха. Сториha път. Обърнах се, мале, назад и що да видя: смъртник.

Знаеш кого носеха.

Отидох на гробищата да хвърля шепи пръст – лека да е на Милка, – а кога се върнах, заварих хорото и веселбата, надигнах бълкицата, пух, пух и се напих. До полунощ изграхме.

Бяха наклали огньовете да ни светят. Като черни огньовете горяха очите на нашите момичета. Аз се топиях от скръб и лудост. Мислех: ще я отмиля. Милка ще забравя. Пиян бях, нека ми е простено.

През нощта, когато пропяха първи петли, всички се прибраха да спят. Всички бяха зашеметени. Аз не се прибрах. Седнах на един камък. Налегна ме тежка мисъл. Какво съм мислил, не зная. И както стоях, чух, някой ме повика от мрака:

– Манол-е-е-е!

Станах и тръгнах по гласа направо в нощта. Месеца заливаше нивята с жълта вода. Колко съм вървял, не помня, задълбочил съм. И видях, насреща на могилата, сред полето стои една гола жена, с разплетена черна коса, дълга до петите.

Тя е дошла отляво – личи как е поломил животното. Откъде е дошла? Никой не я чул, никой не я видял. Наоколо голямото поле беше замаяно от песента на шурците, от огъня на звездите. Кой знае – може аз да съм бил замаян. Тръгнах. Не снемачих очи от нея, тя ме чакаше. И пак чух:

– Манол-е-е-е!

Лавнаха жаловито някъде кучета. Те са повили сега глави към месеца и не знаят защо лаят – мина ми през ума. Не знаят. Спрях се да я видя. Потреперах. Потреперах и се загърчиха нивята. Коя е тая жена? Де съм я виждал? Какви тъмни очи, майчице, кога съм се оглеждал в тях, защо ми бяха тъй родни? Топло ме помилваха и тя тръгна към мене. Бяла и хубава. Не бях виждал никога гола жена. Виеше се, шушнеше черната ѝ коса. Горяха ме двете нейни очи. Мигом притъмняха нивята и тя простря голите си ръце към мене:

– Откога те чакам!

И щом проговори, познах я: Милка!

Извиках. Не съм извикал! Стана ми страшно. Втурнах се през нивята, хукна и тя подире ми.

– Защо бягаш, Манол-е-е-е! Ние днес се сгодихме с тебе. Не видя ли колко хора бяха на дошли. От всички села. Да ни честитят!

И чух лудешкия ѝ смях – такъв, какъвто го зная. Помниш ли я ти Милка, дявовата Ноюва?

Пагнах.

Усетих как мекалата ѝ коса ме задушаваша...

Изтръпна пръстеното кандило пред иконата и угасна. Потули се месецът зад вишната. Старата майка милваше челото на болния и тихо плачеше. Котето гонеше сенките по бялата улица. И далече някъде ходеше по нивята незнаен небесен пратеник и питаше житните стръкове искат ли вода. Класовете му отвърщаха.

– Моля ти се, мале, в събота на задушница, като отидеш на гробищата, отбий се на нейния гроб. Късно, когато всички си отидат. Тъй да ѝ кажеш: три години тече Росица и мие големите камъни на моя мост, не е ли измила още греха ми? Питай я, мале, тя ще ти каже простено ли ми е.

ИМАНЕ

– Да си годеш с един прешов имане. Пълна кола извеждаш от бащиния си двор, пълна да ми я докараш, Ненчо, чуваш ли ма, сине!

– Чух, мале.

– Сложи ли звънеца на Карамановата шия?

– Не съм.

– Окачи го.

– Що ми е?

– Нощем, като поведеш кербана и се жлътне на месечината равният път, той ще ти грънколи, като другар ще ти приказва.

Ненчо се върна към хармана, намери звънеца.

– Прощавай, мале!

– На добър път, синко! Чуї още едно. Утре вечер не, ама другата ще стигнете къде Тунджа. Отвѣд Тунджа като минете, има едно село. Сред селото – висока тополя. По нея ще го познаеш. Думат го Мекиш. Лани отбивахте ли кербана, или минахте през село Мекиш?

– Отбихме го.

– Тъй. И сега пак щете. Като разпрегнете колата да нощувате и накладете огън, моля ти се, и да чуеш моминска песен, не ходи на мекишка сегянка.

– Защо, мале?

Бабичката мина отпреде му и го загледа.

– Защо ли? Как да ти кажа? Ти си досуц като тетя си на младини. Носиш в пояса си неговата свирка, а на раменете си неговата глава.

Ненчо гръпна синджирите.

– Не бързай. Стой да те погледам. Я! Много си хубав, Ненчо. Ако съм ти мила, недей се отбива в Мекиш. Даї клетва!

Ненчо се засмя. Кротко я помилва по бялата глава и потегли синджирите. Тежко закрачиха подире му биволите. Дрънна големият звънец. Колата емна нагоре утъпкания жилав път и се засили да настигне кербанжуите.

Старицата закрили с ръка очите си от слънцето, което захождаше между клоната на окапалите круши, и дълго гледа как се люшка кратунката, окачена на дясната рипла. Духна вятър, дигна нападлата крушова шума по пътя и скри колата. Само звънецът глъчолеше. И чак когато гласът му се загуби, бабичката се върна, притвори вратнята и не влезе въщи, ами мина по умърлушения двор, спря се под черницата, откъсна един сух лист, строши го в шѣпа и току заходи без работа по хармана, засипан до коляно с жълта шума.

– Ох, де да ми е една млада душа, като птичка да прѣпне по двора, че да грабне метлата и да помете. Че да люшне котлите и да полей димитровчето, каквото е ожъдняло. Че да белоса окъртената стена и напише черни и червени цветове. Как ще ми светне. Божке-е-е!

Топла и смутна надежда напълни старешките ѝ гърди догоре. Тя се наведе и почна да събира съчки.

*

На третата вечер кербанът спря да нощува под един кръстат стогодишен орех. Разперил клони, огънал ги нагоре, той шумолеше с лист над моравата, кацнал като голяма черна птица сред безкрайното Заралийско поле на един кръстопът, и помамваше лятно време жътварките, дето ходеха на дружини по Загоре-

то, а есенно време – керваните, тръгнали жито да карат към морето. Тоя гостоприетен старец мамеше пътниците като кервансарай – да ги скрие нощем под крилото си.

Дядо Вълко, най-старият, с обичката на лявото ухо, още необърнал, пусна синджирите, остави колата си и тръгна към дървото.

– Бей, доживях да те видя и тая година. През оня ден, когато поех за първи път синджирите от бащината си ръка и додохме с кервана една нощ тука, ти беше същият старец. А пък аз? Хлапе! Мъх нямаше под носа ми, целият свят ми беше в кривачката, а Черно море ми се чинеше до коляно. Какво стана! Не угадох как се завъртя колелото, кога стигнах до пазаря, кога продадох всичкото жито и напълних прешова си с години. Натечежа, дяволският. Едвам го мъкнат биволите. Ходя още, ама колата ми – вираносана. Къде ли ще се счупи наред пътя? Като се счупи, вие ще ми кръстосате две наплати от колелото и ще продължите пътя си, за да обърнете пак под този орех. Яко дърво, канара, ви думам. За него няма нито буря да го събори, нито суша да му изсуши корена. Къде нагоре – до сърцето на земята го е забило. Работата му е да посреща и да изпраща като нас пътници. Момчета, я го попитайте за бащите си. Хей, да имаше уста, че да почне...

Разпознаха керванджиите биволите, дадоха им сено, наръшкаха огън и се прибраха край него, че захортуваха за дългия път, за гребните села, за влажната угар. Далечното поле бърже взе да тъмнее. Орехът сниси клоните си още по-нагоре. Слезе синя ведрина от небето. Богро ги шаха биволите ведрината и поемаха тихия шум на нощта, която идеше. Самотно размаха бели криле един щъркел и с проточена шия се прибра насреща, където се чуваше песен на петли и тревожен лай на кучета.

– Побъркал е път – обади се един тънък глас.

– Не го е побъркал, дядовото, ами е окъснял.

– Да не би да се връща от оран?

– Той ли? Никога не стои празен. Цял ден е ходил от село на село и е питал младите невестки коя иска догодина да ѝ донесе едно юначе. Утре го чака път през морето. Блазе на онзи, който е свил гнездо и над гнездото му размаха криле щъркел и пусне една гайджика.

– Каква гайджика?

– С два крака.

– То поне, дядо Вълко, да ти кажа ли, не е много тънко – обади се пак тънкият. – Сложи на покрива до комина едно счупено колело.

– На мене ли думаш, Илия? Колкото колела съм вдигал – да го помамя! Тя, мойта, не е за приказване, дето рекъл онзи, край няма. Тъй де. Стопанката ми, кога замина, остави ме без рожба. Хубав челяк беше, шътлива, кротка, цената ѝ нямаше, ама!... Да не дава Господ на най-върлия ми душманин като мене да остане самичък.

– Зле ли ти е, като си самичък? Грижа нямаш за никого. Я да ги е пуцал оня, дългокракият, всяка пролет по едно през коминя, че да се навъдят една рогозка кърлани, какво ги прайваш!

– Какво ли? Дай ми ги ти мене. Не ги чети – колкото излязат. Дай да проводя ония млади ръце по нивята. Пръстът да разиграят. Ами аз от немощ земята си осакатих. Не ми стига силата веке, не мога да я ора, както през ланшните години.

– А бе то хубаво, като е пълна къщата с челяд, ама знаеш ли кое трябва?

– Кое?

– Да си легнеме тая вечер и оставиме колите пълни с жито, пък утре, кога се преборавиме, да ги на-

мерим пълни с жълтици. Какво ли ще бъде, майка му стара, да обърна назад и да се прибера у дома. Отварям вратата и насред двора: стой! – спирам. Повиквам жената, децата, па им думам: хайде, тетювите, гребете от прешова кой с какво може. Ще полудеят. Ха сега, махайте се от главата ми! Вървете да управлявате земята. Подир десет години бай ви Илия Пъшкалото тръгва да си обиколи синовете. И ги намира по дворците: единият станал началник, другият генерал, третият цар, четвъртият... говедар.

– Остави я ти нея – пресече го дядо Вълко, – не е до жълтиците.

– Зная, че на тебе не ти е до тях, имаш си ги едно гърненце.

– Може да е едно, може и две да са, ама нали нямам отмяна, празен ми е животът. Ненчо – обърна се старият към момъка, – да правиш, да струваш, като мене да не оставаш!

Ненчо нищо не рече. Стана и тръгна към колата, мина покрай налягалите биволи. Те обърнаха избистрените си кротки очи. Светнаха очите им на месечината като големи звезди. Отиде за чуловете и като посегна да метне чула на Карамановия гръб, черният работник поклати глава и три пъти удари мегеният звънец. Гласът му побягна в мрачината.

Като ехо на камбанка се понесе в нощта.

Седна момъкът на процепа, опря широкия си гръб върху колелото, сне черния калпак и косата се пръсна по челото му. Разсипа се в душата му тропотът на чехли и звън на шарени менци. Зашумоля бяла риза, ръкна чешмата с омагьосания стубел и в дългото корито се залюля сянката на една тополя. Ей го момичето, нахитено с росно цвете на челото, стои пред него с наведени очи и му подава вода да пие. Той му думаше:

– Не мога още да чакам.

– Мама дума, че съм малка.

– Не си малка.

– Не съм, зер. Почакай до пътя, като дойдеш. Дарове още не съм тъкала. Не съм си ушила венчалната премяна.

– Ти сама си дар. Я каква едра си станала туй лято. Узряла си. Ще ми се да те отроня като зърно, като ябълка да те откъсна.

– Не те е срам! Какви ги приказваш.

Ненчо посегна да ѝ вземе цветето, а тя не му го даваше.

– Чувай, пиле, в събота вечерта ще се върна. Камбанка е звънецът на бивола ми. Отдалеко ще я чуеш. Задам ли се от горния край на селото, ти да си на долния. Ще ми дойдеш ли – да закарам една кола имане на мама?

От ханчето се чу глас:

– Нанкеее! Чешма ли правиш, че се толкози замая! По-скоро да си додиш!

– Ида, майчице! – трепна девойчето, наля бърже менците, грабяса ги и побягна.

Яре!

– Дано белият щъркел мине утре през Мекиш. Дано го види Нанка и да му заръча – една гайдичка да ѝ донесе. Гайдичка с два крака...

Затопли се Ненчовото сърце. Той се втренчи в мрачината и видя бащиния си харман. Сред хармана – купен, на купена – щъркел, а под купена една бабичка чака с разперена престилка.

– Пусни го де! – вика бабичката.

Радост потече в жилите му. Той измъкна свирката от пояса си – и я доближи до треперещите си устни. Засвири една весела песен, но още не я изкарал до

половината, току прекъсна и кой знае защо, поде другата – жална.

То не беше песен, а плач.

Дядо Вълко годе, седна до него и сложи ръка на рамото му.

– Защо ти е толкози мъчно?

– На мене ли? Не ми е мъчно.

– Подкараш ли една – намокри ми очите. Да не би да си окахърен? Ненчо, ще те попитам нещо, ама ти не ми вържи кусур.

– Питай, дядо!

– Къде ходи миналата нощ? Нали налягахме синца вечерта. Посред нощ се пробудих да видя огряла ли е керванката. Като се понадигнах, видях единия ти бивол – станал прав, гледа към Мекиш. Отидох към колата ти да разбера каква е тази работа. Гледам – няма те. Кажу ми правичката, там ли беше?

– Там.

– В Мекиш ли? Не трябваше да ходиш.

– Защо?

– Защото там щяха да му вземат душата.

– За тетя ли приказваш?

– За него. И той беше като тебе. Помня го, като че го виждам сега пред очите си. Стиснал синджирите, кривнал калпака, подире му камбанката, а след камбанката – целият керван. Коя година беше, не мога ти каза. Хубаво жито откарахме на морето, добри пари зехме и се връщяхме весели. Като наближихме Мекиш, тетю ти се отлъчи и кривна към селото. Думахте му, не слуша. „Да видиме, каже, кой ще ме спре. Пред чешмата им ще разпегна и ще засвирия на момите. Ако ми хареса някоя...“ А по онуй време мекишчани бяха подскрижени. Ще питаш: защо? За чешмата им, дяволската. Тя нали е омагьосана. Който сръбнел веднъж, зема

му главата, не може да не повтори. Пък да ти кажа ли: не ще да е чешмата, ами момите. Тяхната хубост край няма. Пътят на керваните минаваше през средата на селото. Там на ханчето спираха. Че тръгваха с менци на рамене ония моме, а керванджиите ги гледат и си засукват мустаците. То ти казвам: гледайте, очи. Всяка есен отвлечаха другоселците най-хубавата. Мекишчаните търпяха, търпяха, докато чашата на търпението им преля, кипнаха, заградиха селото си с висок плет и отбиха пътя. Нея година баща ти се отлъчи от кервана и с брадва им разреже плета. Ние не посмяхме да влезем подире му. Тогава го клаха ония грозни хора, ама нали му беше силен ангелът, не можаха да го заколят. Едвам побягнал, дойде си без кола и без биволи. Лежа болен цяла година. Кога оздравя, като се заинами, не ще да се жени. Петнадесет години ходи, докато срещна майка ти.

– Защо не се ожени навреме?

– А бе имаше в Мекиш една, думаха, че го е запознала с омайниче, иначе щеше ли да отиде с брадва да разреже плета?

– Коя беше тя?

– Не я знам. Колко съм го мъчил да я каже – не рачи. Таен човек. „Било що било, умря и го заровихме“ – думахте, ама аз знаех, че то е живо и като възглен пари душата му.

– Кое?

– Онуй. Ти го знаеш.

– Като се ожени, тетю не се ли е отбивал в Мекиш?

– Отбива се един път и не му беше работа.

– Защо?

– Знам ли? Попитай майка си. Тя веднъж, горката, срещнах я на моста – иде си от гробищата, че като заплака, че като занарежда:

— Пусто да опустее онуй село, дано го огън изгори, помена му да няма!

Изповядал ѝ нещо старият на смъртния си час. Попитах я, не рачи да ми обади. Ти я попитай, като се върнем, може на тебе да открие. Преди да тръгнем от село, тя идва у дома:

— Ако кривне към Мекиш, не го пуцай!

Не ти трябваше да ходиш — сбърка.

*

В събота вечерта откъм морето се зададе дълъг керван. Когато наближи Мекиш, една кола се отлъчи и се търкулна към селото. Другите спряха настрег пътя. Подир отлъчената се затече един старец, маха с ръце, маха и като разбра, че тая кола няма да тръгне на зад — той се върна.

*

На другата нощ камбанката на Карамановата шия запя пред Ненчовата вратня. Ненчовата майка скокна, грабна една главня от огнището, запали газеничето и като потуляше светлината с шъпа, излезе да посрещне сина си.

— Ела, мале, да видиш какво имане съм ти донесъл в прешова!

Старата приближи до колата, откри газеничето, подигна го и изтръпна: на колата тя видя едно гюл-девойче, сега правичко.

Ненчо пусна синджирите и сграбчи набръчканата си майчина ръка, да я целуне. Девоичето не знаеше къде да се гение от срам.

— Откъде ми я водиш?

— От Мекиш, мале.

— От Мекиш ли?

Светнаха очите на старата. Заблещукаха ѝ бете парички под ушите на девоичето.

— Как ти е името, дъще?

— Нанка.

— От кои си?

— От ханчето.

— Да не си дъщеря на Русана ханджийката?

— Нейна съм.

— Господи и света Богородичке, какво дочаках!

Какво си направил, чего златно, не ти ли заръчах да не се отбиваш в Мекиш? Ами че туй момиче, дето си го довел за невяста, то ти е родна сестра бре, сине!

Като гръмнат се люшна момъкът. Девоичката се вкамени. Майката зарева. И тримата не знаеха къде да се диянат.

МОЛБА

– Широко е Овче поле, не мож го мина!
– Айде, айде, лудо-младо, и аз с теб да ида –
ще си стана яребица – прехвъркна ща го!

НАРОДНА ПЕСЕН

– Защо ми се сърдиш? – го питаше малкото синьо око момиче. – Кажу де! Снощи на бялката всичките момци дойдоха и всеки се потуля с любето си отвъд прелеза в градината, в тъмното, под гюлите. Издумаха си най-милите думи. Аз нямаше с кого да се потуля! Нямаше кому да кажа какво ми е на сърцето. Беше тъмно като в рог. Месечината не погледна зад купите. Да видиш каква нощ! На две крачки като шукнеш – никой няма да те угади.

– Как да не ти се сърдя, Данче, ти си малка, а пък големи пакости правиш. Не ти ли стига червеното герданче на шията, с два реда зърна, ами си нанизала на ръката си три ковани гривни? Кой ти ги кова?

– Нено ковачът.

– Да ти е честит!

Момичето скокна:

– Не са Ненови! Защо ли вярваш! Чичо ми ги донесе от панаира.

– Да ми плашиш с тях коня. Снощи на чешмата, като минах, ти наливаше шареното стомне. Спрях си коня и ти поисках студена вода. Уморен бях от дългия бяг по поляната и спрях да намокрят устни. Ала щом конят ми протегна шия към каменното корито, ти посегна да ми дадеш стомнето. Тогава на голата ти ръка звъннаха гривните, трите, бакърени, Неновите...

– Не са Неновите!

– Не са ли? Звъннаха и подплашиха морния ми кон. Той се повдигна на задните си крака и аз не можах нито вода да поема, нито ружката от челото ми.

– Лъжеш! – му думаше девойчето. – Не е за туй. За друго е. Ти помниш ли лятос, подир жътва? Наоколо имаше много кръстци, много песни бяхме пели и много бяхме почернели от слънцето. Една вечер, като се миех на тази чешма, ти дойде да напоиш коня си. Не напои коня, най-много мене упои и ми грабна сърцето.

– Клетва давам, не съм!

– Взе го! Ти се навее от коня и ме помилва по косата. Аз вдигнах очи – да те видя кой си ти. Ти ми каза, че очите ми са като две зелени звезди. Пък аз не знаех какво да ти отвърна. Огледах се в коритото и видях, че са зелени, и ти повярвах. Откак си слезнал при нас, откак си дошъл от Чобанкови, нямам мира. Но защо ли ти разправям? Да не мислиш, че за тебе съм пламнала. Малко ме е еня! Ей го Нено – чака ме. Ама аз го не ща. Никого не ща!

– И мене ли?

– Защо питаш? Довел си девет коня хранени. Окачил си на шиите им жълти звънчета като орехи. Пейат. Тръгнал си по харманите вършитба да вършееш. Не овърша житото, ами овърша момите. Свърши се вършитбата, иди си! Кого чакаш? Подбери си деветте коня. Не ща да им слушам звънчетата!

– И да не ме пъдиш, Данче, пак ще си отида.

– Ще си отидеш ли? Недей! Защо ме слушаш? Аз не зная какво хортувам. Погледай ме на какво съм заприличала. Смеят ми се другарките. Не съм ли хубава? Не ти ли харесва тънката ми снага? Не ти ли харесва коланчето ми? То ми е от баба. Със сребърен конец е шито. Я го пипни! Че наведи се, де! Какво стоиш като закован на коня?

Не се навее младият момък, не погледна девой-

ката. Очите му търсеха нещо в далечината. Младото девойче му се молеше:

— Дойди ми довечера! Да видиш на месечината как ми грее русата коса! Жълта. Ако не се покаже месечината — още по-хубаво. Ще идем под дюлите в градината, в тъмното, да ми разкажеш — кой си ти, откъде идеш, защо си дошъл, каква глава носиш.

— Няма да дойда — замислено проговори конникът.

— И утре вечер ли?

— И утре вечер!

— Тогава аз ще тръгна подире ти, когато поемеш към твоето село Чобанкюви.

— Недей, душо, широко е полето. Я погледни, край няма, не можеш го мина.

— Ти защо береш грижа за мене? Аз ще стана яребица крилата и ще прехвъркна полето. Само ти да си с мене, на коня.

— А зад полето има една широка река, как ще я прегaziш?

— На коня ти!

— На брега има тополи, зад тополите е моето село. Накрай село е къщата ми. На вратнята, кога тропне моят кон, ще излезе с момчана рожба в ръце младото ми булче. То ще ти рече: „Добре дошла!“ Ти какво ще му речеш?

Прехапа устните си Данка. Овлажняха нейните зелени очи. Шумна листакът на върбата над чешмата. Затече чучурът бърже и удави една душа, жадна за обич и човешка радост.

А момъкът бутна коня си към житното поле, където махаше тъмни криле една вятърна мелница.

Данка седна на един бял камък, сложи стомнето си и сълази като елмази закапаха по белия камък. Изведнъж тя стана и се провикна подире му:

— Защо ме излъга, че имаш булче?

СЛЕПИЯТ ГЪДУЛАР

На Илия Бешков

Името му беше Тилилей, а селяните от делиорманското село Орлица му гумаха Талей. Талей имаше една орехова гъдулка, една гарена от Бога ръка, която с лък цели пет години радва душите на орличани, но той нямаше очи. Дочуваше шума от криле на орел, кога се вие на вятро в вятърното небе, а какво е орел, не знаеше. Нощем седеше на тревата под стряхата на полусрутената Попова воденица, а малката кахърна чешма му разправяше една история, някогашна, донемайкъде жална, откоде забравена. Далече някъде в глухото поле блееше изгубено агне, клони шумоляха над главата на слепия. От време на време той гизаше нагоре празните си очи към звездния рой и пълната месечина. Някой окъснел жътварин, със сърпалник на рамо и разведгени от лятната вечер очи, тихо слизаше по бялата пътека към чешмата, наливаше кратунката си и го питаше:

— Какво гледаш нагоре, Талей?

— Звездите.

— Че ти виждаш ли ги!

— Не ги вижда, но ги чувам. Цяла нощ те плуват и пеят, но техният глас не е като човешкия.

— Ами какъв е?

— Не го зная — чуден. Сърцето ми се топи, като ги слушам. Казват, че звездите падали от небето, както падали крушите, когато лъхне вятър. Аз не ги виждам, но чувам как падат. И щом някоя тупне на

земята – другите охкат. Да видиш какъв плач! Не мога да заспя цяла нощ.

– Не можеш, Талей, защото не ти е уморена душицата. Я да си вързал като мене от тъмно до тъмно снопи, че да си обхтан целият – какъв сън ще спиш! Не звезди и щурци да ти пеят, ами топове да гърмят на ухото ти – няма да се пробудиш. Не е ли тъй?

– И да дойда на нивата – отвръщаше слепият, – какво ще правя, когато не виждам ръкоите? Само ще преча на жътварите и ще тълча храницата.

– Кой ти дума? Ти си гледай гъдулката.

Но Талей жадуваше да види белия свят.

Никой от Орлица не знаеше откъде е дошъл слепият гъдулар. Преди пет години, един съботен ден, на задушница, рано сутринта баба Тиша, дето шъташе във вехтата черква, излезе от къщи и се упъти нагоре да удари клепалото. На мегдания тя видя един човек чужденец, другоселец: облечен с вехти дрешки, на рамото му кожена торба, а в торбата – гъдулка. Бабичката отиде при него, разгледа го, окашля се и зина:

– Кой си ти, синко?

Чужденецът ѝ отвърна:

– Аз съм Тилилей.

– Кой Тилилей?

– Тилилей слепият.

– Откъде идеш?

– Ида от тъмнината.

– От тъмнината ли? Господи, от каква тъмнина? Ами що щеш тука?

Слепият не отвърна. Баба Тиша мръдна, би клепалото, разтреби поп Петковата черква, стори трийсет и три поклони пред куната на Ангел-Михаила, върна се и го наиде пак на същото място. Стои човекът, дълбоко замислен. Попита го:

– Чакаш ли някого?

– Никого. Дойдох при вас. Вчера, като минах през горещите жита, питах жътварите не знаят ли някъде мост да има. А те ми рекоха: защо не идеш на Орлишкия, вашия де.

– Минува ли много свят по него?

– Уха, как да не минува. Цяла Орлица и девет села наоколо. По цялата равнина други мост няма.

– Заведи ме, бабо!

Баба Тиша тръгна и го заведе. Талей вървеше по дългия висок мост и стъпките му кънтяха. Сякаш падаха в обистрената вода като камъни и се давеха в дълбочините. Мина откъд към нивята, сегна под върбата, дето е отляво, с щърковото гнездо, опря гръб върху напуканата кора на приведеното дърво и там остана. Занизаха се дни, месеци, години.

Първата нощ ношува под тежко наведените клоци. Малките щъркчета от горното гнездо до късна доба жумоляха на техния пилешки език, като капки кога падат в утаен вир, и му вълнуваха сърцето. На другия ден, когато роса пороси гнездото и слънцето окъпа черното му чело, той извади от кожената торба гъдулката си и потегли лъка по жиците. Тогава щъркчетата замълчаха. Орличани се задаваха с коля, спираха се да го послушат, потегляха нагоре в златната далечина и се чудеха откъде им е дошъл. А слепият нареждаше, но то не беше песен, а душа, която жадува да види бял ден.

Вечерта добрата шътачка баба Тиша му донесе в пола порязаници, една просфорка и малко жито със захарче върху питката от снощната задушница. Даде му да хапне, па го попита:

– Къде ще легнеш?

– Тука ми е добре.

– Недей тъй, ами ела подире ми. Гледай най-голе,

къде се белее един комин сред върбалака, там е пустата Попова воденица. Днес като се размислих, реших, че там ще бъдеш добре. Хубаво е човек да има подслон. Утричком, поглеж, паднал дъжд. Като те намокри, на кое огнище ще стоплиш кокалите си?

Талей се обърна:

— Моята кожа е обръгнала.

И тръгна подире ѝ по хладния пясък, край реката. Преминаха през тънките върбови храсти, от които орличани плетяха кошници за грозде и кошове за слама. Стигнаха воденицата. Баба Тиша го спря.

— Насреща, чуваш ли, под оная кръстатата круша, е чешмата, като ожъднееш. Тук, на тоя търкулнат воденичарски камък, кога станеш рано, сядай, да те понапече слънцето. Ела сега да ти покажа собичката.

Кога влязоха, Талей взе да пипа окъртените белосани стени.

— Ти не гледай стените — рече старата, — тука е топло, ти ще разбереш зимъс, като наладеш оня ми ти огън. А сега почакай да ти донеса — една вехта чергица имам. Нея съм намислила да ти дам. Нямам друга. Остарях, не мога вече да тъча.

И заживя Талей в пустата воденица, под бабината Тишина чергица нощем, а денем под кривата върба с щърковото гнездо в клонето, прегърнал гъдулката си. Ръката на слепия, която знаеше тъй хубаво да свири, никога не отваряше шъпа за милостиня. Ако сутрин някой орличанин, когато отиваше на работа, му отчупеше къшей хляб от прясна пита, огънат с шарена кърпа в торбата, вземаше къшея. Ако вечер жътварите му донесяха узрели меки круши и жълти петровки ябълки, той си разквасваше устата. Полека-лека орличани свикнаха с него, поеха песента му и я отнасяха всеки божи ден по нивите като благословия... А Талей

опозна хората и колята, и добитъка. По вървежа, по гласовете, по звънците. Той им научи имената и кога вечер се връщаха от къра и му думаша: „Добър вечер, Талей!“ — той им отвърщаше на име. Такъв сляп човек беше. Закачаха го, шегуваха се с него, някои го вземаха на подбив, но той не им се сърдеше.

По едно време след Петровден, още първото лято, когато в дълбокото узряло поле, на всяка нива, като жълти яребици накацаха кръстците, орличани взеха да развързват кесите си и да пущат по някоя пара през окото на гъдулката. Тогава в душата на слепия оживя една жалба по оная най-мила жена, която изгуби в тъмнината.

... Беше много малък. Живееха накрай село двамата с майка си. Тя ходеше всеки ден на чужди хора да работи, а него оставяше вкъщи. Но през едно лятно утро като излезе, вечерта не се върна. Малкото сляпо момче чака до полунощ, слуша дишането на гаднките и хората, слага ухото си на земята да чуе стъпките ѝ — не ги чу. Тогава, изтръпнало от страх, то изскочна навън, простря ръце и почна да пипа тъмнината. Не можеше да я види къде се е изгубила, защото нямаше очи!

Девет години ходи Тилилей по селата, разпитваше хората и птиците, които срещаше по безконечните пътища; никой не знаеше къде се е изгубила. Тогава слепият се върна пак във вехтата къщурка, откачи от стената бащината си орехова гъдулка, тръгна по света с нея, заниза своите прости песни и забрави.

И едва когато звъннаха сребърните парички в гъдулката, оживя старата му жалба и му се доця да го прегърнат меките майчини ръце. Лани, през пролетта, баба Тиша, когато идваше да посрещне агнетата, да се не залъчат по чуждите махали, му думаше да пра-

ви, да струва, но пари, ако може, нека скъта. Далеч някъде в една друга земя имало кладенче за слепи очи. Който се измие с неговата вода – проглеждал. Но то било през света. Пеша не се ходи. Виж, ако може да спаси повечко пари, че да си купи кон или пък билет по железницата... Прогледне ли веднъж – ще обиколи земята надлъж и нашир и ще да намери майка си.

Всяка неделя през нощта гъдулярият отиваше сред полето и заравяше под един камък припечеленото. Понякога той цяла нощ стоеше над купчината пари, ровеше ги с пръсти, четеше ги и ги препрочиташе. Те му оживяха на сърцето. И колко пъти, както ги ровеше, усещаше над рамото си гъха на един хубав млад кон, готов за път!

Тъй минаха четири лета.

На петото Господ даде небивал род на орличани. Огънаха шиш класовете, изполомиха клони ябълките и крушите, гъмжаха поляните от агнета, а по дворовете щъкаха мравуняци пилета. Селяните не знаеха къде да се дият от радост. Но то не било на добро. Една вечер, два дена преди да започнат орличани жътвата, падна една градушка и очука хубавия плод до зрънце. Когато зарева страшният облак над самото село, Талей се прибра под моста и дълго слуша как падат орехи от небото. Но той не разбра какво стана. Сетне бързо облакът изведнъж отмина и огря чудно слънце. То замилва кротко и нежно наранената земя и слепият, затоплен от някаква незнайна радост, извади гъдулката си и потегли лъка по жиците, които преди малко сами пееха, когато гърмяха облаците. Беше пустота наоколо. Нивите, жълтите преди облака ниви, сега се ширеха черни като разорани. Сякаш бяха угарисани. Нямаше ги житата. Оня, който ги беше дал, той си ги прибра.

Талей засвири една кръшна песен и се послуша гали

щъркчетата над главата му ще разтворят крила. Но те не ги размахаха. Тогава по моста мина кметът на Орлица – дядо Иван. Той отиваше към убитото поле, клатеше глава и сам на себе си нещо хортуваше. Като чу Талеевата гъдулка, сякаш ужилен, той се затече и замаха ръце към него:

– Хей, неблагодарнико, ние тука пет години те храним като наше куче, а ти, ей какъв си бил. Когато сърцата ни плачат от мъка, ти се радваш, свириш ръченица, ай! Не те ли е срам! Я погледни тия убити пилета до краката ти, за тях барем малко мило да ти беше станало. Нямаш ли сърце! Да се махаш от главата ни още днес, да вървиш там, откъдето си дошъл! Ако осъмнеш утре тука – с камъни ще те изпроводиме тъй, че да помниш орличаните!

И разлютененият старец, като грабна гъдулката на слепия, с всичката си сила я прасна върху кривата върба.

Талей онемя. До вечерта стоя, без да мръдне, а когато падна нощ над Орлица, той стана и взе да пипа земята. Парче по парче събираше гъдулката си. И както пипаше, той напипа нещо меко, едното убито от градушката щърче. Изправи се слепият човек, изтри с ръкав очите си и тръгна към полето. Намери камъка, извади всичките бели пари, що беше насъбрал за пет лета, прибра ги с шъпа в торбичката и се върна към село.

Насред мегданя, където го беше намерила баба Тиша на задушница, той изсипа всичкото, което бяха му дали орличани през най-радостните си дни. Паричките пламнаха на месечината като съззи.

Орлица спеше дълбоко и слепият чу как помпреперва от време на време счупеното ѝ крило. С тежко наранено сърце гъдулярият я напусна и без гъдулка потъна в оная тъмнина, от която беше дошъл преди пет години.

НАЙ-МИЛОТО МУ

Селяните на Айдугу имаха едри черни коне с буйни гриви и когато препускаха по равнината, вятърът пилееше конските гриви, а под копитата оставаха кладенчета. Дядо Минчо Крайния нямаше кон. На младини той се радваше на нечетно имане. С пръст го сочеха в околията, отдалече му сваляха шапка айдугучани. Имаше защо. Дванайсет коня тичаха по широкия харман и хамбарите му пращяха от жито, като гренки едри зърна. Сега по запустелия широк двор пъпреха орляк чужди кокошки. А вечерно време махленските кози прескачаха полусрутения плет и гризяха крехките клончета на вишните в опустялата градина. Между шубраките, умърлушено, с наведена глава, сновеше Сивчо, сивото старо магаре, едничкото живо същество, което имаше дядо Минчо на тоя свят.

Най-подирната надежда на стареца беше неговият двайсетгодишен син. Той преди две години целуна набръчканата дядова Минчова ръка и пое отвъд Родопите, а миналото лято през една юлска вечер се върна от града куцията Лазар и спря каручката си пред дядовата Минчова вратня. Повика глухо:

- Тука ли си, дядо Минчо?
- Тук съм, ами къде – обади се старецът.
- Ела да ти кажа за Бояна.

Трепна сърцето на стареца, сви се, обхванато от тъмно предчувствие.

– Да не ти е жално, хей, дядо, нося ти грозна новина: твоя Бояна – Бог да го прости. Сложил юначната си глава за поробената българска земя. Вестникът пише. Показал голямо юначество.

Старият се облегна на окъртената стена и се залюля. Залюля се и неговата стара смълчана къщурка. Той дълго стоя изтръпнал. Ушите му пищяха. Не знаеше какво да каже на куция. Гледаше го със загубени очи и едва реши да го попита:

– Загинал, казваш, ай, Лазаре. Кой е убил момчето ми?

- Де да знаеш.
- Не се ли знае? Ами, няма ли да го видя Бояна, моя?
- На онзи свят, дядо Минчо, скоро ще се видите.
- Скоро ли?

Старецът заплака и със свита ръка взе да трие очите си.

Куцията Лазар слезе нагоре по улицата.

Върна се дядо Минчо по тревясалия двор, мина край плетения житен кош, дето от три години не е сипвано шъпа жито, бутна харманската вратня и се изправи сред хармана. Загубената му душа се къпеше в мъка. Пред замрежените му очи тръгнаха дърветата. Търкулна се счупеното колело, което от години стоеше опряно на плета, потънало в блян за дълбокия път между нивите, пътя, над който се люшкат класове и еньовчета. Кривна дядо Минчо и понечи да седне под натегналата кръстата круша. Крушите, зачервени от слънцето, тежаха като обици нагоре и при най-кроткия полъх на вятъра тупаха на земята.

Дядо Минчо стоя до среднощ, навел бялата си глава, хванал я с двете ръце. Мислеше какво му остава на тая грешна земя. Кой ще отчупи къшей хляб да му даде? Каква стана тя? Къде ще се гение? Не знаеше сиро-

махът. Когато месецът се вдигна много нависоко и повя хладен вятър, старецът утихна и по едно време усети до ухото си топъл гръх. Извърна глава и срещна две големи очи, които го гледаха любовно и натъжено. Беше Сивчо, спрял до гърба му с увиснали уши. Сивчо сякаш искаше да му каже: „Не бой се, докато ми е здрав гърбът!“

Дядо Минчо го прегърна през шията и двамата стари приятели се разбраха.

На другия ден по големия път към града се загаде тих, приведен дядо Минчо Крайния. Очите му бяха червени и дълбоки. Калпакът му тежеше много. С ясната си ръка стискаше юларчето на Сивча, който носеше на гръб два коша узрели круши.

– Какво караш, дядо? – настигнаха го две селянки, от които едната беше задяната с шарена люлка.

– Круши за проган.

И двете надникнаха в кошове.

– Я гледай мари, сестро, то сякаш не е круши, ами злато.

Като продаде крушите, старецът си накупи туй-онуй и се постегна да посрещне зимата...

Туй лято крушата не рог.

Въртя се дядо Минчо, мисли, крои как да я нареди. Как да припечели нещо за през зимата? Не ще много... Само хляб да има. Дръвца ще събере от къра с магарето. Дрехите му май са скъсани, ама ще ги по-закърпи, дано изтраят още. Нищо не може да измисли. А студеният вятър почна да рони жълтата шума на крушата. Засвириха голите клони.

Един съботен ден, рано заранта, дядо Минчо замина със Сивчо за града. Почудиха се селяните:

– Какво ли ще прави глухото старче на пазар? Няма какво да продаде, а и счупена пара няма, да купи нещо. Загубил си е ума дядо Минчо.

Късно вечерта дядо Минчо се върна в Айгугу. Дойде си сам. Нямаше Сивча. Той го беше продал и парите стояха в пазвата му – вързани в пешкирчето.

Влезе вкъщи, завъртя се, изправи се, стоя дълго време умислен пред студено огнище и пак излезе.

Навън духаше вятър – хладен, есенен.

Старецът мина в тъмното към хармана и отиде под стряхата, където снощи беше вързан Сивчо. Без да ще, той протегна ръце и взе да пипа яслите – имали сено за цяла нощ. Изведнъж се сепна, усети страшна пустота в душата си и наоколо. Стана му ясно, че е сторил голям грех, като е продал най-милото, което имаше на света подир Бояна.

Погледна дядо Минчо безплодната тъмна круша, която трепереше, извади от пазвата пешкира с парите, развърза възела и взе да рови с пръсти книгите.

„Книги – помисли си той, – защо ми са тези книги, когато няма вече с кого да си хортувам вечерно време? Защо ми са тези пусти книги?“

Прихна силният вятър, грабна от ръцете му книжните пари и ги разнесе над заспалото село.

КЪМ БОЖИЯ ГРОБ

Дядо Илийко живееше в една сламена колиба на край село. Колибата му не беше оградена с плет. Дворът му беше широкото зелено поле, където шарят белорунни стада, земята ражда смаено зърно и никнат червенки гъби. Онуй равно поле, дето няма нито хълм, нито круша да хвърли сянка, че да има къде овчарите да подпладнат стадата си и жътварките да се потулят, когато гърбът на земята вземе да се пука от лятната жегла. Дядо Илийко претегли голямо теглило на долния свят, затуй му се щеше на горния, в рай да бъде. Имаше старецът един син. Де го сега? Преди девет години работното момче ореше на нивата, когато додоха царски хора и го повикаха да тръгне бой да се бие. Нямаше какво да прави Пенчо, дядовият Илийков, замина и от него време до ден днешен не чу старецът нищо за сина си. Имаше дядо Илийко една къщица, имаше в къщицата една добра бабичка. Тя му шъташе. Когато загуби Пенча, бабичката не можа да го прежали. Една вечер тя рече на стареца:

– Дядо, дай да ти целуна ръка.

– Защо?

– Да се опростиме. Аз може тази нощ да замина.

– Не е ли рано?

– Дошел ми е часът. Пенчо ме вика.

Легна бабичката вечерта и на утрото не стана да подкладе гърнето.

Дядо Илийко се слуса. Излезе от къщи и влезе в кръчмата. Залегна на една маса и половин година не

стана. Воловците му изпосталяха, дворот му обрасна с буренак, силен вятър гътна вратията му, той не се наведе да я вдигне. Нощем чуждият, закъснял по къра добитък се прибираше да ношува в градината му, под черешите. Запи се горкият и нивките отидоха. Остана му само една. Тогава се намесиха съседите:

– Дядо Илийко, стига! Какво ще правиш? Я гледай каква хубава влага дими над полето. То се обистрило едно време за сеитба, дето по-добро не може. Я впрегни воловете, че иди да пръснеш две-три шъпи зърно! Лятос като харизано ще ти дойде.

Старецът сложи ръка над чело и погледна полето. Едно непотушено възгленче в душата му се размърда и той се наклони. Впрегна колесарката една сутрин и отиде да оре. Цял ден се чудеше защо няма орачи наоколо и не му идеше на ума, че е неделен ден. Когато вечерта се върна, не наиде къщата си. Тя беше изгоряла.

Като се заниже злото – няма край.

Дядо Илийко се сепна. Разбра, че е разсърдил гяда Господа. Тъй не може. Прогаде нивката си, получи малко сребро и се запретна да си направи накрай село една колиба. Прибра се в новото жилище и седна там, доде се пролет запролети. Когато се пролет запролети и над колибата минаха ято щъркели, той отиде в гората, набра един обръч лозина и си изплете кошница. Затопли се времето, излязоха стадата на паша, звънци и гласове на пилета звъннаха.

Всяко утро, щом слънцето се покажеше зад далечните делиормански гори и пламнеше окъпаното поле, дядо Илийко се прекръстяше, запрыташе крачоли и поемаше с кошницата по полето да бере гъби. Той знаеше харманите на червенките гъби. Надвечер с пълна кошница се връщаше в село и ходеше от къща на къща да пита кой ще си купи гъби. Ако в неговото село не

рачеха да ги земат, отиваше в съседното и там разпродаваше гъбите.

Както ходеше по полето, един ген дяго Илийко найде едно жълто звънче. Вдигна го към ухото си и то звънна. Неговата песен насълзи стареца. Вечерта той, преди да си легне, пак залюля звънчето. Звънчето захортува и приказката му беше райска. Легна старецът и сънува един сън. — Върви сред полето и носи на рамо кошницата, пълна с гъби. Среца друг един старец, като него презгърбен, на тояга се подпира. Оня с тоягата се спира и му дума:

— Илийко, много грехове носиш, кога свари да ги сториш?

— Де ми са греховете? — пита дяго Илийко.

— Не виждаш ли? — На гръб ги носиш — цяла планина.

Дяго Илийко извива глава и гледа, на гръба му не кошница с гъби е натегнала, ами една страшна планина.

Чуди се и се мае старецът. И му е мъчно, мъчно — стогодишна мъка сякаш тегне в душата му.

— Знаеш ли какво да сториш? — му дума оня незнайният, — да заминеш за Божи гроб. Там има една река, в която Йоан Кръстител е кръстил Христа. Измий си челото! Водата на Йордан носи опрощение.

И незнайният старец залюля едно звънче. Дяго Илийко го позна: то е, същото с райския глас.

Пробуди се. Цяла нощ не може да заспи. Тълкува съня, мисли, крои как да замине за Божи гроб. Сутринта тръгна да бере гъби с разведрено чело: беше решил.

Цели две лета тича дяго Илийко по полето, кръстосва селата, хлопа по вратите с кошница в ръка, доде натежа кожената кесия в пояса му. На третото лято старецът реши да замине. Най-напред отиде в града на панаура. Беше съботен ден. Дълго обикаля гъмжилото и разпитва дали някой не продава кон. Него

ген никои не продаваше кон. Дяго Илийко се умори и пое назад към село. Като излезе от града, срещна един циганин — яха на магаре. Спря го.

— Я ми продай туй магаре!

— Магарето ли? Не го давам. То ми трябва. С него ходя по селата да събирам яйца.

— Ти ми го дай, а с парите, които ще ти начета, ще си купиш друго.

— Колко даваш?

— Сто.

— Малко са. Двесте даваш ли?

— Нямам двесте, само сто и петдесет.

— Като нямаш, и аз нямам магаре за продан. Дай път!

Дяго Илийко се отмести.

Циганинът отмина към града, а старецът с набедена глава слезе нагоре. Но още не превалял първото хълмче, чу зад гръба си тропот.

— Чакай, чорбаджи! Сто и петдесет ли? Дай сто петдесет и едно, че вземи магарето.

Циганинът беше решил да отстъпи.

— Нямам толкова.

— Като нямаш, дай колкото имаш!

И той слезе от магарето. Дяго Илийко сегна на сред пътя и му начете парите. Като повече магарето, циганинът го попита:

— Защо ти е туй магаре?

— Ще ходя на Божи гроб с него.

— Кога ще тръгнеш?

— Туй лято, като го поохраня, додето му лъсне косъма, защото я поглеж: всичките му ребра се четат.

— Ти ми кажи кой ген!

— Подир Петровден, първия, я втория ген.

— През гората ли ще минеш?

– Ами. Защо питаш?

– Защото искам да ти набера китка цвете и да те изпроводя.

Циганинът отмина, като не забрави да си вземе юздата на магарето. Дядо Илийко си разпаса пояса, върза за шията новия си другар и го поведе.

Мина Петровден. Тъкмо беше пламнала жътвата. По синорите се бяха жлътнали енювчета, нивята горяха, а тревясалият неотъпкан път, не чул още тропот от колело, като зъм се точеше през полето, за да се смугне в гората. По тоя път, яхнал младото си магаре, като мряна гладко, с червена юзда, дядо Илийко заминаваше. По нивята жътварите търкаляха снопи. Защото беше първият ден на жътвата, кръстец нямаше на никоя нива. Дядо Илийко отминуваше с тиха тъга. Къде е Божият гроб – през света отплатък. Доге мине ония села, дето нямат чет, доге се върне назад, ще си отиде лятото. И той няма да види кръстец, кръст да стори. Довечера, като се улегне снопето, ще ги нарежат жътварите. Кръстец до кръстеца. Туктаме. А подир три дена полето ще се огъва натежало.

– Прощавайте, бей! Аз веке оталям.

– Накъде, дядо Илийко?

– На Божия гроб.

– Де холан, не думай!

Жътварите се смееха на ума му. Какъв ти Божи гроб ще стигне на магаре? Ама че е прост! Смееше му се и пиринченото топчесто звънче, на магарешкия гердан вързано.

Една мома се помоли:

– Дядо Илийко, чувай какво ще ти заръчам. Да не ти е просто, ако не ми донесеш едно черно кръстче, ама сред кръстчето да има червено стъкълце. Чу ли? През стъкълцето да се вижда манастир! Ако ми доне-

сеш, наесен, като смелем новото жито, ще ти опека една китка.

– И мене да не забравиш, дядо Илийко! – се провикна друга, – ако ми донесеш кръстче, ще ти уший една кълчишна риза.

– И аз искам кръстче – го пресрещна едно малчуганче, по ризка, което идеше от кладенчето с кратунка.

– Дај да сръбна малко, че да ми върви по вода.

Детето му подаде кратунката. Дядо Илийко ни и обърса устните си с ръкав.

– Да си ми живо, мойто момче, на тебе най-хубавото ще донеса.

– Най-хубавото на мене! – радостно изкрепя малчуганчето и се завтече към нивата насреща, откъдето един глас задяна стареца:

– Много здраве и на двамата ви!

Дядо Илийко извървя полето и стигна голямата гора. Щом навлезе в гората, той спря на един кръстопът, под една дива круша да отпочине магарето, че пак. Посегна старецът да откъсне една круша и да я разхапи. Като вдигна очи – видя на клона гнездо. Птичка една си измътила пиленца, стои в гнездото и си ги гледа. Захортува старецът на божията птичка:

– Знаеш ли къде отивам? На Божия гроб. Много е далеч. Хиляди села трябва да мина. Я ми обади кой път да хвана? Ти всяка есен, когато слана ослани гората, ходиш там и пак се връщаш напролет. Аз съм стар челяк, а магарето ми е неопитно. Купих го от един циганин преди месец. И то не знае пътя. Ако ми го обадиш, ще ти донеса водица от светата река. Ей го стъкълцето!

Старецът извади от пазва едно малко ракиено шише и го показва на птичката. Продължи:

– Тя е много хубава вода. Ще поръся с нея гнездо-

то, да ти са здрави гечицата. Чуваш ли, хей, какво ти думам! – повиши гласа си дядо Илийко.

Тогава птичката се уплаши и размаха криле. Старецът бутна магарето:

– Хайде, Сивчо! Наголе. Тя ще ни покаже пътя. И аз тъй мислех, наголе ще да е.

Вървяха що вървяха, изведнъж пътят се свърши и магарето спря: – река. Голяма река, широка река. На брега на реката седнал един божек. Брадясал, окърпен, с малки черни очи. Попита дяда Илийка къде отива.

– Отагам на Божия гроб.

– На Божия гроб ли? Ами и аз там отивам. Казаха ми нашенци да не стоя в село, ами да замина за Божия гроб, защото оттам просеците донасяли пълни торби с парички. Искаш ли двама да ходиме?

– Искам ами. Аз – рече дядо Илийко – за другари душа давам. Хей, че хубаво стана. Ти ще повървиш по-дире ми. Като се умориш, аз ще сляза – ти да се поносиш на магарето. Ще се сменуваме. Бива ли?

– Как да не бива? То стана най-доброто. От сутринта съм дошел и чакам. Гледам – реката дълбока. Да я прегазя – не мога. Рекох си: дано се загаде някой с магаре, че да премина върху магарето. Лошо. Много припряно ми е сърцето. Ами ако свърши Божият гроб!

– Че как тъй да свърши?

– То не е ли панаир?

– Божият гроб ли? Ти християнин ли си?

– Как да не съм! – зе да се кръсти божекът и с гвете. – Дай ми ти сега на мене магарето да преплувам отвъд. Като мина на другия бряг, ще го шиба да се върне. То ще се върне да те вземе. Че като емнем пътя – до довечера сме там.

– Къде?

– Дето отиваме. Аз моя път колко съм го вървял!

Дядо Илийко слезе от магарето и подгаде повода на божека. Той се метна пъргаво, шиба отзад с юзда-та магарето и то послушно нагази водата. Но когато преплува отвъд, божекът не слезе да върне магарето, ами сне калпака си, размаха го над глава, изкрещя нещо неразбрано и потъна в гората.

Втори път през живота си дядо Илийко остана сласан и стоя на брега до полунощ. Когато Керванджийката се окъла в дълбоката река, старецът тръгна назад към своето родно село. За нищо не му беше мъчно, само звънчето с райския глас не можеше да прежали.

ДЯДО ГРУЙЧО ОТ ВЪРБОВКА

Казват, че който носи обичка на ухото си, бил много късметлия. Каквато работа заложи – тече му като в улей работата. Дяволът, ако го срещне – отбива се от пътя. Тръгне ли за снопи – колата му не се прекачуря. Вятър работа. Я вижте дяда Груйчо от Върбовка. Шейсет години носи на лявото си ухо една жълта обичка, а сега лежи в затвора. Тъй е то, когато кокошка пей в една къща. Ала ще попитате, как стана тъй, че добрият старец лежи запрян. Ето как стана. Живее си дядо Груйчо в една къщурка със сламен покрив покрита – за да не го мокри дъждът. Живее с него и стопанката му баба Груйка. Има, да речем, дядо Груйчо две-три нивки и те му раждат жито. Има си още две волчета, които теглят колата, има си и седем овчици в кошарата. Ходи си дядо Груйчо отвъд в полето, оре, пръска семе, жъне, прибира житото и меле брашънце. Храни си бабичката. Всяка вечер, когато се връща от къра, той носи торбичката пълна: кога круши ще събере от инжирите, кога омекнали почернели дренки от стария дрян над Кралевдолската чешма, кога диво грозде от Мързяновия дол.

Баба Груйка яде ли, яде.

Една вечер, като се върна старецът от градина-та, разпегна гвете даначета, пусна ги в градината, откачи от ритлата торбата и тръгна към къщи. Баба Груйка изскокна с огрибката – тъкмо замесваше хляб в ношвите – да го посрещне.

– Носиш ли ми нещо? – попита го тя.

– Набрах малко киселички.

Старата шопи ръка в торбата и разхапа една. Намръщи се.

– Ух, де ги намери тез пущини, не можа ли друго?

– Те не са за сега. Да ги заровиме в плевнята, че ще видиш зимџс към Одокръще какво чудо ще станат.

Понесе бабичката менчето и копанката, поля му да се измие, сипа от гърнето бобена чорба и седнаха да ядат.

През отворената изкривена врата надничаха пълният месец – главата му голяма като кринче, и рунтавото старо куче, клекнало на прага. Светулки мъждукаха под гъстия натегнал клонак на вишните.

Подир вечерята дядо Груйчо излезе да изпуши една лула тютюн вън, на бедрина, защото не му се щеше да легне рано. Баба Груйка наядна хурката, намести се до него и взе да преде на месечина.

Па си захоратаха двамата.

– Старооо, старо – каза баба Груйка, – годяя ми веке самичка да съм. Цял ден кърпя кълчищните ти гащи, подклаждам гърнето и си опустосвам живота. Че мойто живот ли е? Нито хапвам като хората, нито за душата ми има нещо. Ходя самичка като шашава по двора, няма ни кокошка да клопне, нали туй лято измряха всичките от мор, нито куче да залай. Татун все подир колата ти върви. Че то другото остави, ами душицата ми изгоря за песенка. Няма, дето рекъл онзи, кой да ми попее.

– Да бях по-млад, щях да отида в гората – да ти уловя едно славейче – рече дядо Груйчо, – ами то де мога покачи моите шейсет и две години на някое дърво?

– Не ми трябва мене славейче, стига да имахме един кошер пчели. Да си ги наместим в градината, че да бръмнат онзи ми ти крилатички. Не ми трябва гайда, не ми трябва кавали.

– Ех, да имаме, ама нямаме – отвърна дядото и отърси луличката си. – Да бяхме си легнали, ай, уморен съм. Цял ден съм клепал подир ралото.

– Иди спи. Ти кога си помислил за мене? Не смея да ти кажа за какво съм петимна. Мене кучетата да ме ядат – сви се обидена баба Груйка.

– Ама недей тъй де – започна да се моли дядо Груйчо, – нали знаеш как ми тежи, като захванеш да се сърдиш. Утре целия кър ще обиколя, ама една торбичка инжири ще ти донеса.

Нощта си легна над Върбовка. Заспали бяха и шурците. Дядо Груйчо дълго още моли бабичката си да не се сърди. Нощта превали, когато заспаха.

На другата вечер бабичката пак:

– Да имаме сега на софрата паничка мед, да напоти челяк къшея си... Инжирите, дето си ги донесъл, са добри, не гугам... Ама медът... ех!

– Харно нещо е медът. Дето рекъл онзи – най-сладото – съгласи се дядо Груйчо.

Баба Груйка продължи:

– Гледай го хаджи Пешо. Наредил ги в градината – двайсет и четири кошера, зад кошерите колибата му, а пред колибата изправил едно плашило. То, който ще краде мед, от неговото плашило ще се уплаши. Толкова му сече хаджийският ум.

– Толкова му сече умът на хаджи Пеша – добави старият.

– Цял ден се разхожда като паун между кошери, пухти, а броеницата все отзаде му. Не го е грях!

– Тъй ами – рече дядо Груйчо и изтърси пръстта от навоите си. – Да имам като него двайсет, какви ти двайсет – десет кошера, не ща десет, нека са пет. От всеки – по едно гърне мед като извадя за едно лято – ще имам пет гърнета. Нареди ги ти тях, петтиях, в

коламата, закарай ги на Оряховския панаир, обери им пачките, скрий си ги в пазвата, па си кривни капата.

– Не ти трябва и пет. Един да имаш. Още пече лятно слънце. Де да знаеш, може, докато падне сланата, да се роят – ще станат два. Напролет, като се роят, ще станат четири, ами ако се роят и четири-тиях? Нека тогава хаджи Пешо ми се пери.

– Тая вечер, като си идех от нивата, минах край Пешовия пчелин, че спрях колата, пуснах поводите на воловците и си рекох: „Чай да си понадникна през плетата.“ Не ми се вярваше да са станали двайсет и четири. През пролетта бяха деветнайсет. Тамам взех да ги чета, и Пешо се облеци насреща ми:

– Да си вървиш, кай, по пътя, Груйчо, или ще те огрухам! Не са добри очите ти, ще ми урочасаш гаднките. Хай, махвай се!

– Я го виж ти, очите ми не били добри, ами неговите. Като ги избалачи, тръпки побиват челяка. Игеше ми да зема един камък.

– Ами зе ли?

– Не зех. Рекох му: можеш да ме пъдиш, ама колкото за очите ми, бай Пешо, не си прав.

И си тръгнах.

– Там ли бяха двете му кучета?

– Не бяха. Отвел ги син му на кошарата.

Когато се прибраха и легнаха под чергата, баба Груйка го бутна с лакът:

– Защо не откраднеш от хаджи Пешовите...

– Какво?

– Казвам: защо не откраднеш един кошер? Дето са двайсет и четири, там са и двайсет и три!

– Ама ти луда ли си? Недей приказва тъй! Че може ли...

– Голяма работа – един кошер. Хората цяло село

обират. Я помисли какво ще ми бъде на душата. Цял ден ще кърпя, ще преда пред кошера, а те, мънунките, като бръмнат... Се едно в рая да ме гудиш. Не ща да ми носиш нищо от нивята.

– Как тъй?

– Не ти ща крушите, не ти ща гренките, нито инжирите! Ако утре донесеш, ще изтърся торбичката през плета на улицата.

И баба Груйка се сви на кравай.

На третата вечер тя заплака:

– Видях аз, разбрах аз, че ти за мене една пара не даваш. Да зема да ритам за мед, да умирам, да видиш, че ми изгаря душата за песенчица, като латинка за роса, пак няма да ме съжалиш. Брей, че корабо сърце носиш, като камък. На камък да се бях молила толкова – щеше да ме чуе.

– Мари бабо, бабичко – молеше я старецът, – как да отида да посегна, чуждия кошер да открадна? Аз, който шейсет години не съм латил на чуждото. На стари години ли искаш да ми докараш зло на главата? Ами какво ще каже селото, като се научи? За мене поп Раю в черковата ще приказва. Къде ще се дяна от срам?

А на четвъртата вечер, когато дядо Груйчо се връщаше от къра, на моста срещна бабичката си, прегърбена, нарамила чергата, сукманя си и една торба. В торбата – де що парцалче има вкъщи.

– Къде отагяш? – сепна се той.

– Отивам да занеса тези грехи на катунарите.

– Да не си полудяла!

– Тебе какво ти е? Ще занеса тези грехи, гето аз съм ги тъкала, на катунарите и ще им поръчам да се молят гене и ноше за душата ми, защото още тази вечер ще се удавя в дълбокия вир!

Дядо Груйчо изтърва поводите.

– Що правиш тъй? А мене на кого ме оставяш? Кой ще ми свари бобец, кой ще ме закърпи, кой ще премете вкъщи, с кого ще си хортуваме вечерно време?

– Не ме връщай отсрег пътя! Тъй съм наумила, тъй ще го направя – и тя тръгна нагоре.

Дядо Груйчо се затече подире ѝ:

– Чакай, бабо, чакай де! Хайде върни се! Както ти искаш, тъй ще направиме. Нека става, каквото ще. Още тази вечер ще принесе един кошер от хаджи Пешовите в нашата градина.

Баба Груйка се завърна задяната вкъщи.

През нощта небето беше облачно. Светулките угаснаха в дълбочината на градината, месецът не можа да погледне през тъмните облаци със златното си око и само Татун видя как старецът домъкна кошера в градината. На три пъти, доде се зазори, дядо Груйчо става от леглото, на пръсти излизаше и нарамваше кошера, да го занесе пак на мястото му в хаджи Пешовия пчелин. На три пъти баба Груйка по рица го настига при вратнята, нахокваше го и се впушаше в тъмнината към вира.

Когато сутринта сребърни капки роса заблестяха по клонките на вишните, трима души почукаха на дядовата Груйчова вратня: кметът на Върбовка – дядо Станю Косерът, полякът Христо Помака и хаджи Пешо. Те влязоха, упътиха се право в градината и наидоха кошера. С вързани ръце отведоха дяда Груйча в общината.

И го изпроводиха, клетника, в затвора.

ЛЪЖОВЕН СВЯТ

Момчил гумаше:

– Бойке, постой напреге ми – да те погледам, подръж на ръце рожбата ми Дамянча – да му се порадам. Засмей се, мое малко юначе, да ти видя гвете златни зъбчета! Я ги! Гъдел-гъдел-гъдел! Гледай го как се смее! Гледай го ти него! Ох, на татя пилето! Като се върна от Огрин, ще му донеса самурено калпаче и жълти ботушки, да гази с тях в снега. Три месеца – дотогава моят син ще проходи. Кога се задам – ти ще скокнеш да ме посрещнеш и то ще тича напреге ти. Хубаво да го гледаш, Бойке!

– А на мене какъв армаган ще донесеш от Огрин града?

– На тебе ли? Няма да те забравя. Ще ти купя гердан от бисер, всяко зърно да блещука като росна капка на шията ти.

– Само гердан ли?

– Ще ти купя кован колан от чисто сребро. Знам един златарин огринлия, в тъмната улица срещу „Султан Селим“ джамия. Той прави пафти от сребро, с птици, които летят нагоре-нагоре. Чудни разперени криле! Размахват ги като живи.

– Друго?

– Ще ти донеса един гар на кон.

– Кажу ми го!

– Не ти го обаждам.

– Моля ти се, Момчиле – умолително и глезено сви устни и приближи към коня Бойка.

– Дай си ухото! Ела ге по-насам!

Бойка приближи. Момчил докосна с устни меката ѝ коса, сладък сок напълни гърлото му. Шеговито прошепна:

– Ще ти донеса самия Момчил.

Младата невеста се засмя високо, крехко, безгрижно. Залюля се стройната ѝ снага. Смехът ѝ се разсипа като златно житено зърно, пръснато от шепата на сеяч. Дигна нагоре дългите свои жълти кленки и откри две чудни зелени очи, окъпани в тиха златна влага, която замайва главата и вълнува кръвта.

Сърцето на Момчила се обади.

– Тук съм! – каза то на златните очи.

Щастливият пътник протегна от коня гвете си ръце, да я прегърне. Конят мръдна, вирна глава нагоре, леко се изправи на задните си крака и намести с тежките си копита един разкластен камък. Светнаха искри. Бойка се дръпна назад.

– Полека ге, ще ни прегазииш.

Младият мъж въздъхна:

– Моите другари отколе преваляха Мерджановия хълм и звънциите на овните заглъхнаха към ливадите. Трябва да тръгвам, а не ми се ще. При тебе е тъй хубаво! Прощавай, невесто!

– Прощавай, Момчиле, на добър час! Иван, твоят приятел, и той ли ще тръгне днес?

Момчил я погледна под вежди.

– Втори път ме питах за Ивана. Няма да тръгне днес. Чорбаджийските синове са по-тежки. Леля ти Златарка лежала тежко болна. Иван щял да остане още ден-два, а сетне щял да ни гони по пътя къде Тракия. Но защо днес все Иван ти се върти в главата?

– Защото не искам да минаваш сам през горите,

където върлуват разбойници, и да замръкваш сам между татарите.

— Че какво, като замръквам? Иван ли ще ме варди? В татарското село имам един приятел от тетъково време, за мене е готов в огън да нагази. Неговата стопанка може да гадай: на ръка, на кафе. Всичко чете като по книга: и онуй, което е било, и онуй, което ще бъде. На връщане ще ги покания на гости. Лани, като минах, приказвах им за тебе. Много искат да те видят. Ще ги покания да ми дойдат на гости.

— Кого?

— Татарите.

— Потрябвали ми са! Чужда вяра не ща да ми стъпва. Отгде-накъде ще ми водиш татарите!

Момчил помисли: „Иван също мрази татарите.“

— Дай си ръката! — рече той.

Бойка протегна ръката си. Широкият ръкав на ризата ѝ се надигна назад и ръката ѝ се оголи — бяла и нежна. Момчил усети жажда да помилва тая нежна ръка, ала не посмя.

— Чувай какво ще ти поръчам. Когато тръгнеш у лелини, не обличай онуй тясно и тънко елече, сърменото, дето ти го донесох лани през пролетта, не слагай наниза с жълтиците на шията си и не си премрежвай очите, когато срещнеш Ивановия поглед.

— Защо ми заръчваш?

— Защото си хубава.

— Че какво, като съм хубава? — почна да си играе с думите Бойка.

— Ще пламне.

— Кой?

— Иван. Познавам го — ангелът му е слаб.

— Но ти познаваш и мене.

— Познавам те хубаво и затуй ти се моля.

— Какво искаш да кажеш? — погледна го Бойка с укор. Зелената влага в очите ѝ пламна като запалена ракия. — Господи, как не те е грях? — И догето го гледаше, две сълзи, като две зелени дъждовни капки, светнаха под ресниците ѝ. — Тъй ли се прощаваш с мене! На дълъг път тръгваш, а гледаш да ме клъбнеш — рече разплакана тя. — Защо не останеш още една нощ? Останни, догето замине Иван!

Момчил взе да я милва по меката коса, навее се, докосна с устни челото ѝ, погълна топлия дъх на устата ѝ, избърса с длан сълзите, които преляха навън по загорелите невестини бузи.

— Недей — промълви той, — недей ми се сърди, ти знаеш колко се боя да не те загубя. Прощавай, капчице!

Бутна коня си, излезе през отворената порта, зави нагоре по каменливата крива улица и потъна под сенчестата шума на крайпътните дървета. Две птички, уплашени от тропота на коня му, изскочиха от шумака и се дигнаха нагоре. Бойка остана пред отворената порта с малкото в ръце, догето мокрите ѝ страни засъхнаха. След туй се обърна назад и чевърсто тръгна към къщи. Преди да влезе под лозницата, пресегна към оградата на къщата градинка, откъсна една алена ружа и я бодна на челото си.

*

Вечерта в татарското село тънкият окървавен рог на месечината трепереше над стройните житни купни, наредени край преметения пуст харман на златодолския татарин. Момчиловото стадо беше напълнило целия двор, черните овчарски кучета лежаха мирно до портата, а конят му пръхтеше под крушата, настред двора. Всички спяха: харманджиите на тата-

рина – под купните при диканите, уморените от дълъг път Момчилови другари – в зиналата гореща одая, капналият от ходене добитък, кокошките, увиснали като едър чер плод – по клоните на крушата. Само Момчил лежеше буден на трема, гледаше към харманския плет, където се белееха два черепа с кухи очи, набучени на два кола над харманската вратня, и сърцето му се давеше в тъмен копнеж: назад.

Той говореше без глас:

– Колко те обичам! Но твоята душа е като птичка. Тя бяга от мене. Каца на рамото ми и ме гледа с чуден поглед, вълнува сърцето ми и аз цял изтръпвам. Почне ли да чурулика, аз стоя ням, слушам, наоколо ми вали меден гъжд, пролетен ветреца гони облаците. Ръката ми жаднее да те помилва, устните ми – изсъхнали – търсят твоята влажна уста. Посягам, но преди да те хвана, ти отлиташ – губиш се в шума гни и години. Само трепетът на листата и росните капки, които падат от разлюлените клончета, показват, че ти си там. Но къде си ти?

А Бойка му отвърщаше със смях. Ах, нейният смях!

– Защо блънуваш? Тука съм, прегърни ме силно! Толкова големи и здрави ръце имаш, пък не смееш да ме сграбиш и притиснеш, додето прималнея и загубя сваят. Ти се боиш. Защо се боиш от мене?

– Боя се, защото зная, че ще те загубя.

– Нищо не знаеш. Ако е за губене, аз имам по-голямо право да се боя, защото Огрин е пълен с бели ханъми, а ти си пълен с младост и си хубавец...

Момчил се гизна. На тръгване той я оскърби. Тая нощ Бойка лежи на очите си и плаче. Неговата жена е като лист на трепетлика: от най-слабия полъх почва да трепери. Сълзите ѝ са винаги готови да рукнат.

Трябва да се върне и да ги избърше от очите ѝ, още тая нощ, още сега. И ще я прегърне силно, додето загуби сваят, и ще я... Стана. Слезе от трема, погледна нагоре към високите, гребни като светулки звезди, намери Квачката. Едвам сега се е показала. Нейните пилета сякаш щъкат по снопите, кълват жито. Додето Зорницата преполови пътя си по небето – той ще бъде въщи. Додето звездата прибере пилетата си и залезе, ще се върне пак тука, преди да съмне. Никой няма да разбере къде е бил. Ако пък закъснее – ще го почака, няма да хвъркнат овцете.

Отвърза бърже коня си, повее го между овцете, размърда ги. Един сънен звънец подрънна и изведнъж малкна, задавен от сън. Отключи вратнята. Дръпна тихо дървената ключалка, повее коня. Излезе навън, притвори вратнята и го яхна. Затрополи. Втурна се през хълмовете, през глухите тъмни долини, през посребрените от звезди и месечина саодигвски горски поляни – назад, да избърше сълзите на своята невястата...

Когато стигна пред портите на къщата си в заедалото кротък сън средногорско градче, конят му се олюля и задиша пресипнало, окъпан в гореща пот. Наоколо царуваше безмълвие. Някакъв щурец нареждаше сънна песен в шумата на лозницата, която засенчваше половината двор. Зад лозницата се мъчеше да си пробие път към двора задавена светлина: прозорецът на Бойка светеше.

Момчил се прехвърли тежко през оградата. Едно голямо бяло куче се втурна насреща му, лавна, позна го и спря. Прегради му пътя, завъртя опашката си радостно и почна да се гали. Мина под тъмната лозница, затропа по стълбата нагоре и удари с юмрук вратата. Никой не се обади отвътре. Повтори, попрети.

— Кои хлопа? — излезе през ключовата дупка уплашеният глас на Бойка.

— Аз съм, Бойке.

*

Вратата се откряна и Момчил влезе. Напреди му се изправи Бойка, с очи, замъглени от страх, от умора и нещо друго, което той хубаво знаеше откъде иде. В сърцето му падна отровен огън. Косите ѝ са черни, меки и разбъркани. Те приличат на току-що покосено младо сено. В тия коси са ровили пръсти на мъж. На рамото ѝ още личат две червени петна. Защо не си закрие рамото? Тая жена е толкова морна и хубава! Тя е станала от легло, уплашена от ударите на юмрука по вратата. Тя иде да го посрещне. На устните ѝ дори трепва влажна усмивка:

— Защо се върна?

Момчил трепери. Загубва я. Още един миг, и ще почне да реве, да удря, да събаря. Но тъкмо когато ръката му изтръпва, в лявата стая се чува сладък глас на пробудено дете. Тоя глас го спира. Укротява кръвта му като топла майчина дума. Раздира черното було пред очите му, както пролетното слънце раздира гъждоносен облак.

— Дойдох да видя детето си — говори той и все още не я вижда, — снощи, когато стигнахме в татарското село, старата татарка ми гледа на кафе. „Тази нощ — рече ми тя — ще избухне огън в къщата ти, ще запрати домовината ти! Иди да спасиш една малка и невинна душа!“ Като ми каза тези думи, хвърли чашата на земята и я строши, за да не се събъднел пожарът.

— Затуй ли си оставил стадото и овчарите? На една малоумна бабичка си хванал вяр. Какъв си смешен, Момчиле! Гледай — и къщата ти е цяла, и аз съм... —

Тя посегна да го прегърне, но Дамянчо повторно се обади от люлката. Момчил я отстрани.

— Иди виж детето!

Бойка като че туй чакаше. Затече се назад, влезе в стаята. Ризата ѝ прошумоля.

Момчил остана прав сред къщи. Дигна ръка, обърса горещата пот от челото си, махна нещо, което му пречеше да види ясно своя дом, втренчи очи към огнището. Личеше, че там е горял вечерта силен огън, дълбока жарава е лъщяла под камината като купчина жълтици. Неговата невеста е шетала някому. Сега само тиха, бяла пепел покрива възлените. Съговете са натрупани в безреגיע. Всичко е свършено и огънят угаснал. Насреща вратата на стаята е леко откряната. Там Бойка кърми милото му дете. Неговия син. Жълта светлина залива гървения буков праг. Вътре догаря свец. Защо не са угасили свецта, когато са легнали?

Пристъпни. Бутна вратата и най-напред видя леглото. Разбутано. Едната възглавница е паднала доле и върху нея личи отпечатан тежък крак. Тъй му се стори на Момчила. Бойка е седнала до люлката гърбом. Кърми детето. Каква добра и грижовна майка! Сега е петляно време. Нищо не се чува. Задавен глас на петел, който се бори с глухата тишина на нощта, и сладкият шум на Дамянчовите уста, които поемат топлото майчино мляко. Нищо друго. Под отхвърления назад юрган се подава сребърната ножница на остра овчарска кама. Тая кама някога Момчил донесе от Одрин. Купи я от един златарин, за да зарадва с нея своя приятел Ивана. Каква тънка работа е ножницата на тази двустра кама! Едно цвете се вие нагоре и пуца пъпки — живи, готови да се разпукнат. Най-отгоре, на върха, наместо цъфнал цвят — пак пъпка. Не може човек да разбере какво цвете ще се покаже от пъпката и там е чудното.

– Остави сега детето в люлката и върви да по-викаш Ивана от другата стая! – обади се Момчил с галечен глас, глух. Тоя глух глас обля с легена вода невястата му.

Бойка пусна детето в люлката, както се пуца камък, и се изправи бяла като платно. Опитва се да лъже:

– Какво думаш? Що ще Иван в другата стая?

– Не знам защо е дошъл – иди го повикай, той да каже – повтори пак със същия глас Момчил.

Младата жена прехапа устни, залитна, покорно тръгна и отвори вратата на големата стая. Бърза светлина шурна в тъмнината и озари мундерлъците, постлани с шарени черги и пъстри, шити на ръка възглавници, окачените по стените стари, окадени от времето щампи, ниските трикраки столчета. Прав, като вкаменен, до прозореца стоеше Иван. Без калпак. С пъстрошитата риза и сърмена арнаутска аба, два реда златни копчета, топчести като жълти гроздови зърна, с ясносин пояс. Пременил. Момчил пристъпи към него. Впи очи в стройната редица от жълти копчета на абата му.

– Защо си влязъл в къщата ми посред нощ?

Иван млъкна.

– Защо си влязъл като хайдутин в къщата ми посред нощ? – повтори Момчил.

– Дойдох за Бойка.

– За Бойка ли си дошъл? Майка ти бере душа и ти си дошъл за Бойка, искал си да я заведеш да види още веднъж леля си. Добре си направил. Сегни!

– Бързам.

– Не бързай много. И аз искам да видя старата баба Златарка, лелята на жена ми. Снощи, като вървях през тъмната гора, все за нея мислех. Преди да тръгна, забравих да ѝ поръчам, ако срещне тетя там, на оня свят, да му разкаже, че съм добре. Издигнах си нова къща. Намерих си невяста – хубава, шотлива и вярна.

Тя не ми донесе имот, но ми роди златно дете. Да се зарадва баща ми в гроба.

Иван го гледаше, объркан още повече.

– Сегни. Какво щях да ти кажа? Преди да тръгна вчера, наточих камата си. Винаги човек трябва да носи оръжие, защото нашата земя е пълна с разбойници. Ти наточи ли твоята? Трябва да се пазиш, Иване!

Иван почна да се пипа в пояса. Обхвана го тревога. Момчил потъна в тежка мисъл. Прегърби се. Тя сякаш го замисна като воденичен камък. Усети остра жажда. Устните му бяха засъхнали и се пукаха.

– Почакай да се почерпиме. Най-напред да сръбнем, че сетне ще излезем оттука. За последен път ще пиеме двама с тебе. Когато станеме да си ходиме – целият свят ще се разбуди, но никой няма да ни види, като излизаме от тая къща. Всички ще си вървиме. Бойке, наточи в котела вино от малката бчва. Дай, че изгорях! Нали ти казах: пожар гори...

Бойка излезе безшумно като сянка.

– Каква тъмнина! – почна трескаво да говори Момчил. – Месечина грее навън, но тя е мъртва, не свети. Свещта бере душа в другата стая. Защо угасна светлината в тая къща? Чуваш ли? Стари грешници берат душа и щом пропаят трети петли, някой ще хвъркне нагоре и ще напусне лъжовния свят, който тъпче земята, лъжовния свят... Но защо ти разprávям на тебе...

Млъкна. Подпря главата си с двете ръце, защото тя натежа и искаше да падне от раменете му.

Също тъй безшумно, както беше излязла, боса, на пръсти, влезе Бойка и сложи котела с черното разпенено вино пред двамата мъже. Донесе им чаши. Момчил нагребва от котела с едната чаша. Сложи я пред Ивана. Напълни другата и я дигна, без да се чукуне с госте-

нина си и без да каже наздраве. Обърна се към жена си, която стоеше права и го гледаше с разширени от тъмен, животински страх очи. Едвам сега забеляза, че тя стои пред него и пред чуждия мъж само по една риза. Обля го гъст пламък.

– Пий! – викна той на Ивана и гласът му прокълкна и напълни стаята. – Виждаш ли колко е черно моето вино? Като кръв на стар бивол!

Засмя се и смехът му беше гив.

Иван дигна чашата, намокри устните си и посегна да стане.

– Чакай, къде ще вървиш? Ние с тебе имаме да вършиме една работа. Ще те питам нещо. Ти си умен човек. Като баща си, който пие кафето си в конака на огринския паша и кошарите му в Балкана нямат чет. Трябва да ми дадеш един съвет. Нали казват, че добрите приятели се познават във време на нужда.

– Какъв съвет искаш от мене? – попита Иван, който все още не можеше да разбере знае ли Момчил, или не знае.

– Слушай. Имах една хубава нива. Купих я. Всичко, що имам, го дадох за нея. Разорях я и тя ми роди тънкостебло, стройно, лудо просо. Заградих я тази нива с висок плет и цяло лято я гледах и вардих като очите си от добитъка. В нивата ми имаше кичеста круша, на крушата – гнездо, а в гнездото денем и нощем чуруликаше едно пиле със златна глава. Денем и нощем... Аз ходех из нивата си, занесен слушах пилето си и бях най-честитият човек на света. Животът ми течеше като в приказка. Но една нощ, когато лудото просо узря, аз се дигнах да сподогя нивата и знаеш ли кого заварих? Заварих един бик. Гази и тълче нивата ми, пасе просото. Кажу, ти си умен човек, дали просото да пожъна, или да заколя бика?

Иван почна да се мятта като риба под мрежата,

която Момчил хвърли отгоре му. Стана му ясно, разголи се напреде му истината, почна да хитрува.

– Ако убиеш бика – отвърна той, – ще се научи други бик да пасе просото. Щом питах мене, отговарям ти: пожъни просото!

– Просото ли? – ревна Момчил и скочи прав, гласът му избухна като запален барут, очите му светнаха зловещо. – Просото ли искаш да пожъна? Ти знаеш ли цената на туй просо? Видиш ли – обърна се към Бойка – с какъв човек си спала тая нощ? Аз не давах прашина да падне отгоре ти, а той те блъска в ръцете на касапина само да си спаси кожата. Аз пък мисля, Иване, че ще бъде най-добре и бика да заколя, и просото да пожъна. Тъй ще си разчистя сметките най-добре. Още тая нощ, още сега!

Очите му се наляха с кръв. Той ритна вратата и влезе в другата стая. Наведе се полека, взе от леглото Ивановата кама. Измъкна я от ножницата. Острото оръжие светна като спасение, като бряг пред очите на моряк, изправен върху палубата на продънен кораб. Обърна се назад. Иван стоеше до стената побелял, сякаш беше мъртвец. Бойка го гледаше с луди очи. Тези очи молеха: милост! Милост ли? А вие смилехте ли се над мене, когато... Къщата се залюля. Дървените стени взеха да пращят, таванът се продъни, подът се провали. Виното от котела се разля като кръв върху шарената черга, потече към вратата, обагри прага. Не е вино, човешка кръв е!

Изтърва ножницата. Тя падна върху желязната подкова – късмета на Момчиловия дом, закован пред вратата на голямата стая – и звънна. Звънът пробуди малкото дете в люлката. То заскимва просънено като котле. Момчил се сепна. Спря се. Очите му се обърнаха дълбоко към душата. Един вътрешен глас му рече:

— Недей, луг ли си! Ами туй невинно дете, в люлката гето е, как ще прескочи трупа на майка си, когато проходи и тръгне между хората? Когато се затече навън към живота, то ще се спъне, ще падне и ще разбие крехката си главица. А когато му подадеш десницата си да я целуне, по устните му ще останат завинаги петна от кръв. Брат да ми си, Момчиле, послушай ме!

Момчиловата десница стискаше още камата, но той се предаде.

— Хубаво — отвърна той на вътрешния глас, — ще те послушам!

Пусна камата и каза загадено:

— Махвайте се от къщата ми!

Иван го гледеше полуумен и не вярваше на ушите си.

— Вън! — изкрещя Момчил настръхнал.

Нощният гостенин и Бойка минаха край него като сенки и изчезнаха. Къщата опустя. Момчил тръгна наляво и падна на колена пред люлката. Наведде се над детето. То, щом го видя, засмя се, отвори чуждите си малки уста и двете седефени зъбчета залъцяха. Протегна ръчички и се опита да хване увисналите надолу мустаци на баща си.

Момчил нежно почна да го милва.

— Само ти ми остана! — промълви той. Нещо го хвана за гърлото и задуши. Едри, чисти сълзи рукоуха от очите му и почнаха да капят по щастливото лице на Дамянча.

ИВАН КРАЛЕВ

На Николай Лиличев

Те угеха от Мержаново на една шейна с бели коне и много звънци, които чуруликаха. Юздите на конете гържеше цигуларинът, а до него стоеше малката негова, неминала още под венчило невеста. Отзад бяха седнали двамина едри мъже с дълги мустаци, рунтави калпаци и сини добри очи под калпаците — Горан и Петко, братята на мержанката, овчарите.

Конете бягаха, звънците чуруликаха като пилетата в бяла от цвят пролетна градина, младото момиче, което се женеше без було, гържеше с две ръце десницата на годеника си, а двете боримечки се мушкаха отзад с лакти и добродушно се смееха. Беше им драго, че се возят на шейна с бели коне, че ще влезнат в Кладница, където мержановски крак не е стъпвал от'нам кои години, и че сестрицата им ще се жени за такъв славен цигулар като Иван Кралев. Момичето мислеше за непознатия свекър, който ще ги посрещне на двора, засмян и зарадван, за харизмата, която ще ѝ хариже, и за високия паметник срещу дяговата Краљова вратня, на мегдана.

Отзад, подире им, оставаха дълбоки дири в мекия сняг подир двата шиена. То бяха първите дири от шейсет години насам между двете вражди села Мержаново и Кладница. Имало е някога, преди много години, здрав, утъпкан път между тях. По този път се е нижела върволица от хора и кола. Есенно време, към Димитровден, мержановчани смъквали на биволски кола големи тулуми с овче сирене и масло, дялано гърво от

вековната мержановска гора и чували с ябълки – за червено жито от кладнишките хамбари. Кладничани ги посрещали като свои хора по къщите си, гощавали ги, черпели ги, рагвали им се. През белите зимни нощи кладнишките ергени на коне ходели да крадат хубавите като самодиви мержанки. И роднинският синджир, който свързвал двете села, от година на година все повече заяквал. Тъй било едно време, до оня страшен ден през лятото, когато насред кладнишкия мегдан на кол била побита главата на войводата Стоян Кралев, а край него по целия мегдан, като снопи на харман, били натъркаляни труповете на стотина юнаци. Същото лято халките на синджира се скъсали изведнъж и пътят между двете села опустял, буренясал и се напукал. Жива душа вече не се мяркала по веселия друм. Дошли пороци на втората пролет, прогънили го и той заприличал на отворена рана. Дошли пороци на третата пролет и раната станала по-широка и по-дълбока. И расла тая жива рана цели шейсет години, додето се превърне на прогънен, сух дол. Покрай него сега вихром бягаше леката шейна с младоженците и белите коне.

Когато стигнаха селския вратник на Кладница, Иван Кралев замахна и се провикна на конете, подире му се обадиха овчарите, а момичето се изправи да погълне с очи новото си село, което потъваше в снежен пух, оградено отвсякъде със стръмни скали, като в гнездо. Сърцето му затуптя. Тогава от снега изведнъж пред конете израсте един едър снажен човек с пушка на рамо и войнишка шанка, сграби юздите на конете и спря шейната:

– Стой! Къде, къде?

Очите му погледнаха с вълча стръв момичето. То се обърка, озърна се безпомощно и седна. Учудено попита Иван Кралев:

– Защо спиращ шейната ми, Караметак? Махай се от пътя ми да мина!

– От Мержаново ли са?

– Може да са от Мержаново, тебе какво ти е?

– Ти няма да влезеш в Кладница с тези хора – отвърна оня с вълчите очи.

– Кои ти каза, че няма да вляза? – каза с тих, разтреперан глас цигуларинът и замахна с камшика да го удари по главата, но ударът замръзна във въздуха. Тъкмо в туй време екна селската камбана, двама-та овчари смъкнаха калпаците си, лавнаха селските кучета и отневиделица изскокнаха стотина души – мъже, жени и деца, – струпана се около шейната, загристиха ѝ пътя. Снегът почерня от народ. Развикаха се:

– Не щеме мома от Мержаново! Да я връщаш!

– Ти луд ли си, Иване, с какъв ум си тръгнал да ни водиш душманка в селото!

– Свършиха се за дяговия Кралев син хубавите кладничанки, брей!

– Ако крачецът на тази жена стъпи в селото ни, братя ристиени, огън ще изгори нивите ни, градушка ще убие житата ни, чума ще мори челядта ни – хубаво да ми помните думите! Че може ли то народна клетва да се потъпче в земята, в калта, питам, бива ли, или не бива?

– Не бива! – закрещя тълпата.

– Народната клетва който не варди, да се маха от селото!

– Господ е отгоре. Той не забравя, той вижда всичко – няма да ни прости, ако нарушиме клетвата си!

Иван Кралев, младоженецът, мълчеше. Иван Кралев, цигуларинът, който цели десет години беше свирил на тези хора и с щедра душа по сватбите, хората и сценките им раздава най-свидния дар, какъвто може сви-

рач човек да гаде на земята – песни, – сега ги гледаше и не можеше да ги познае. Тези ли хора триеха с глани очите си, когато подкарваше някоя тъжна старовремска песен? Тези ли играеха в празничен ден, накупени с цвете, луди-полудели от цигулката му! Не са те!

Дребен сняг валеше и засипваше разлютоения народ, конете и сватбената шейна. В бяла булчина премяна потъваше нагоре Кладница, а назад Мержаново го нямаше, откоде издъгнало в снега.

И като разбра, че няма нищо един свой човек между навалищата, да я разблъска и му стори път, той се обърна назад и каза:

– Дайте ми брагвата!

Гласът му беше все тъй тих и разтреперан. Единият от овчарите се навече и му я подаде. Ръката, която беше научена да държи само лък, стисна брагвата. Изправи се Иван Кралев, скочи от шейната:

– Слазайте и вървете подире ми, аз ще ви сторя път! – обърна се той към своите и помилва по бузите гоненицата си, която беше изгубила и ума, и дума от страх. – Не бой се, пиле, не бой се! Тези хора ще омекнат.

Издигна брагвата над главите и викна със страшен глас, какъвто никога не бяха чували кладничани у цигуларина:

– Път! Който се мерне пред очите ми, ще го насека, на парчета ще го направя! Ще ви дам да разберете как се спира сватбарска шейна... Кой ще излезе напреде ми, нека излезе да го видя!

Навалищата трепна. Децата и жените писнаха, а мъжете се стъписаха назад. Пътят пред Иван се опразни. Тогава насреща му излезе кметът на Кладница, Ивановият баща, и рече:

– Аз!

Иван остана като гръмнат.

Дядо Кральо го попита:

– Иване, какво правиш, Иване! Луд ли си? Съсечи мене! Ха де, съсечи ме, че да минеш.

Цигуларинът стоеше настръхнал, с брагва над бащината си глава. А бащата пипаше раменете му с двете си измръзнали и набръчкани ръце и търсеше очите му. И когато ги улови, изведнъж страшното було, което беше потулило света от Ивановия поглед, се разкъса. Заг него единият кон отърси снега от главата си и две медни звънчета се сборичкаха.

Старецът знаеше колко го обича неговият син.

– Снеми брагвата! – кротко заповяда той. – Снеми я де!

Иван се покори и пусна в краката си тежката господарка на стогодишните гървета в мержановата гора.

– Слушай сега да ти разкажа за оня ден, когато турците клаха Кладница, чуи най-напред приказката ми, че тогаз прави каквото знаеш. Баба ти Гена ти е разправяла едно време, но ти си забравил. Не е хубаво, синко, да забравяш тези работи. Ти си забравил, а тези хора – видиш ли ги наоколо – не са забравили. Защо им се сърдиш? Не, ти не им се сърдиш, а брагва си дигнал да ги сечеш. Как можа? Иване, у дома, в голямата писанаракла, на дъното, има скътано едно жълто, почерняло вече от годините лъвче. Знаеш ли го ти него? Показвал съм ти го. Знаеш на кое чело е било. Туй е то всичкото, което остана от дяда ти Стояна Кралев, бунтовника. Ти не помниш дяда си, защото, когато се рогди, на неговия гроб беше разперила клони тридесет и пет годишна ябълка. Какъв левент беше моят тетъко Стоян Кралев, какъв хубавец! Виждам го там, на мегдана, пред дружината, стъпил на един камък, слово държи с гола сабя в десницата. На главата му – бял калпак, на калпака – пауново перо, а на челото му –

златно лъвче играе. Като лъвове Стоян Кралев и другарите му вардиха големия камен мост на Тунджа, три гена и три нощи държаха башибозуците и не дадоха поганско пиле да прехвъркне към разбунените села... Ти, Иване, не смятай, че родният ти баща не те разбира. Щом като си zalюбил туй момиче от Мержаново, можеш да го доведеш в Кладница. Аз съм ти баща, разбирам, позволявам, но кметът дядо Кральо не позволява. Съсечи го, на парчета го направи, тогава той ще ти позволи да прескочиш трупа му и тя да го прескочи, и ония двамата братя с рунтавите калпаци, цялото Мержаново доведи да го прескочи! И ако съсеченият дядо Кральо ляга да го прескочиш, той не дава да прескочиш трупа на Стояна Кралев, войводата, моя баща! Защото ти знаеш кой му изни кръвчицата. Разказвали са ти как башибозуците оградиха селото, от всичките страни го заобиколиха, взеха да хвърлят камъни и огън, куршуми като градушка се изсипваха по плочените покриви на къщите, а юнаците вътре здраво държаха гнездото си. Девет гена нашите бяха господари в Кладница. Гледай там онези големи бели канари. Виждал ли си есенно време как почерняват, когато облак гарвани падне върху им! Тъй бяха почернели от башибозуци. От всичките краища, от ограбените, изкланите и запалени села те прииждаха всеки ден, трупаха се около Кладница, точеха си ножовете и чакаха Стоян Кралев да се умори и да дигне бял байрак. Стоян Кралев не дигна бял байрак, не предаде селото си, предаде го издайникът от Мержаново, който заведе башибозуците при изворите, откъдето иде водата на кладнишките чешми. Погуби ни изедникът, дето научи башибозуците да отбият водата и да морят в най-горещите дни запитените в обсаденото село малки дечица, уплашени жени, стари бабички и уморени от бой солдату.

Нямаш право, Иване, да ни водиш тая жена! Нямаш право! Ние дадохме клетва тогава, една вечер подир клането, и кръст целунахме да счупим крака на мержановчанина, който стъпи в новото ни село. Каква страшна вечер беше! Небето червено, гори, горят хора, горят ниви, горят богати села. Още ми мирише на барут. На пепел беше станало имането ни. И там, на мегдана, където е общата гробница и ябълката, труп върху труп бяха складени сто души мъже, а най-отгоре на кол – тетъовата глава. Каква страшна кладня! Не ща да я виждам! Не ща! Защо ме мъчиш, Иване? Ти няма да потърпчеш светата гробница. Моят син няма да го направи. Кажу ми, нали няма?

Цигуларинът гледаше как баща му ръкомаха, бърше си очите, вика напреде му и цял трепереше. Беше мислил, преди да тръгне към Мержаново, знаеше, че селото ще се опълчи срещу него. Не се боеше той от селото. Надеждата му беше в бащата. Не е край старият да не го разбере и да не отвори селската вратня за шейната. Но когато дядо Кральо се изправи срещу му, за да го върне, земята под краката му се прогъни. Окървавен излезе изпод камъните Иван.

– Прости ми, тате – рече той глухо, сякаш гласът му идеше от други свят, този не беше гласът на цигуларина, – нека и хората от Мержаново ми простят... Идете си и вие, Горане и Петко, земете сестра си и я върнете назад във вашето село. Тя е млада и хубава, лично чело има, няма да остане неженена.

Иван Кралев протегна назад ръка да ги махне. Рамото му трепереше. Ръката му докосна меката като коприна коса на златоокомото момиче и пръстите изтръпнаха, обърках се. Сълзи потекоха от очите на цигуларина, той ги обърса с ръкав и очите му изведнъж изсъхнаха.

— Простете ме и вие, добри побратими от Мержаново, сбърках, много сбърках, обидих къщата ви. Детето съм жив, няма да си простя.

Двамата братя дигнаха на ръце вкаменената мержанка и я сложиха в шейната. Петко обърна назад конете и ги шибна. Звънците записукаха като врабчета, над които се е спуснала от небето граблива птица.

Снегът отколе беше заличил първите дигри на шейната и бързаше да засипе вторите. Сякаш нищо никога не е било.

Тълпата мръдна към село. Иван тръгна с хората, но той не беше с тях. Нищо не виждаше младоженецът, нищо не чуваше, някаква онемяла тишина беше слязла над земята и той газеше в мекия сняг.

Пред него се изправи една стара жена.

— Че защо си тръгнал, чедо, по душмански села да търсиш булче! Малко ли са момите в наше село? Я погледни какви са хубави нашенки, като божури. Защо не откъснеш един божур, да накитиш с него дядовата Краљова къща, ай?

Тя показва към една купчина мому, които гледаха право към него и си шушукаха.

Наистина, колко са хубави момите от Кладница! Червени като божури. Иван Кралев никога не се е китил с божур.

— Бате Иване, я ни посвири едно хоро да тропнем, стига, стига страхотии, днес е божи празник! — викна насреща му едно момиче.

— Посвири ни де, голямо чудо станало, нея като няма, ние нали сме тука — обади се друга.

— Горе главата, цигуларино!

— Проводете у дома за цигулката ми — проговори момъкът, който гледаше хората като насън, с изстинало сърце, — дайте ми цигулката! — И пак потъна в

онемялата тишина. Колко е пусто на този свят. Свой човек няма. Супак е човешката душа. Тя ходи с протегнати ръце, пипа в тъмнината, моли се и не може да наиде родни прегръдки. Кой ще отвори вратите си да я прибере, когато замръкне в някое далечно село?

Засвири. Люшна се едно голямо хоро. Засмяха се хората изведнъж. Щом се наловиха, забравиха тревогата, стъпкаха я в снега, олекна им на душите, разтвориха за веселба сърцата си. Провикнаха се мъжете, запяха закачлива хорова песен момите, заглушиха цигулката. Засмя се Иван Кралев.

Бърже мръкна. Мрак засипа снега. Един по друг се пуцаха израчите и потъваха в тъмнината. И когато цигуларинът остана сам, спря и дълго гледа към опушените жълти очи на къщите, които пъшкаха под снега. Седна на земята в снега, сложи на коляното вярната си орехова другарка и полека потегли лъка. Тогава захортува златоокоето момиче, с хубавия бистър глас, който остана завинаги в душата на цигуларина след онай първа среща на мержановото кладенче.

— Ти ли си Иван Кралев, цигуларинът, за когото ходи реч, че омайвал нощем месечината над Кладница и тя му слазала от небето долу на земята да му грее в собата до главата и да го целува по челото, когато спи? Ти ли можеш да разиграеш, ако поускаш, дърветата и камъните? Ти ли държиш под ключ сърцата на чернооките кладничанки? Ти ли си внукът на Стоян Кралев войводата?

— Аз съм Иван Кралев, аз съм цигуларинът, харесваш ли ме?

— Харесвам те. Какъв хубав кичур коса пада над челото ти. Виж моята коса колко е мека. По-мека е от тревата, която бацьовото стаго тълче в планината.

Чистият човек я прегърна, за пръв път през жи-

вота си разбра колко му е свигна младата жена и кръвта му пламна.

Нощта беше мека като гуша. Месечината гледаше през рамото му, къпеше челото ѝ. Очите ѝ бяха жълти като зърна от кехлибарена броеница. Кладенчето нещо си приказваше само на себе си, като дете, сложено в кринче, да не шава много.

А когато някой зашумоля и цигуларинът яхна коня си, същият глас му заръчваше:

— Тази нощ няма да омайваш месечината. Вричаш ли ми се?

— Вричам ти се.

— Закъдни се!

Иван тръгна. Разгъна се тихо широко поле напред му. Далече зад помръкналите балкански върхове избиха летни звезди... Лъкът трепереше над жиците. Те звъняха като капки, които се ронят от капчук, трепереха като звънчета на шейна, на сватбена шейна с бели коне...

Изведнъж, както свиреше, той усети топъл гръх зад гърба си. Стори му се, че до него в тъмнината стои баща му. Той е — самият дядо Кралъ, — милва главата му с набръчканата си ръка и му дума:

— Хайде, Иване, тичай да догоним шейната и да върнеш невестата. Сбъркахме, синко, дето не те пуснахме да влезеш в селото. Ставай!

Иван скача, хвърля цигулката в снега и се втурва като хала. Той бяга по снежната поляна, затъва до гърди в преспите, прескача като заек храсталаците. Прехвърли първия хълм, тича нагоре по втория. Настига шейната накрай селото. Спира я. Момичето се хвърля към него и почва да го прегръща. Горещи сълзи мокрят обрulenата от студения вятър буза на цигуларина. Горан и Петко гледат слисани.

— Какво гледате? Обръщайте шейните пак към Кладница!

Зимна нощ. Вятърът е притихнал в долчините. Тъжна месечина свети. Пейт звънчетата. Кладница е заспала глух сън. Шейната се плъзга по улиците на селото.

— Ей го там паметника на Стояна Кралев бунтовника! — показва Иван.

Момичето отваря широко очи.

Широко се отваря дядовата Кралева вратня. Гологлав посреща дядо Кралъ сватбарите. Подава ръка най-напред на момичето да я целуне, сетне на Ивана. Но коя е тая жена зад него? Баба Кралевица, Ивановата майка. Що ще тя на сватбата — нали умря преди две години! Иван скача от шейната и тича към нея.

— Мале, виж какво момиче съм ти довел! Много се намъчих днес, додето върна шейната. Защо плачеш, мале?

— От радост, сине, от радост, гълъбе!

— А тази пендара, дето я държиш в ръце, кому ще я вържеш?

— На невестата ти, Ваньо.

— Ох, милата ми майчица!

Иван я прегръща и мраз нахлува в сърцето му. От паметника слиза каменният войвода и тръгва към сватбарите. Девојката надава вик и се хвърля от шейната. Хуква да бяга към къщи, а каменният човек тропол подире ѝ. Иван бърже препречва пътя на някогашния войвода и дига брадвата. Ох, тази брадва!...

Глухо заплака цигулката. Една струна напрегна последните си сили, изпъшка и се скъса, двата ѝ края се навиха на кравайчета като момински къдрици...

Цигуларинът дълго три челото си със сняг и когато се съвзе и събра обърканите си мисли, кривна на-

голе към опушената светлина. Влезе в една кръчма. Кръчмаринът стана да го посрещне. Иван Кралев сне калпака и замахна да отърси снега.

– Брей, Иване, главата ти е побеляла! Целият кичур над челото ти е станал бял като сняг!

Усмихна се младият побелял момък и каза:

– Нищо.

А гласът му идеше сякаш от други свят.

ХАН ТАТАР

Татарите пристигнаха на черни коне.

Тъкмо зрееха черешите. По клоните се люлееха млади невесты и момичета с кошници. Малки деца поемаха с шъпи узрелия плод, ядяха лакомо и по бузите им течеше червен сок. Лятното слънце печеше хляба. Като жълти облаци се плакнеха в зной житните хълмове. В село кънтеше ковачницата. Криворъкият ковач Данаил клепеше сърповете. Старците стягаха колята за возитба, а бабите цепеха ранни круши и ги редяха върху гърбените, плетени с лозина ритли да съхнат за понуда. Времето се беше утаило. Отникъде не лъхаше хладина.

Най-напред оргата израсте – черна и страховита, върху оброчището на орешчани, над Данаиловото лозе. До кривия камен кръст – нашарен с дълбани старовремски букви, където селяните на Петровден колежа яловици и престарели овни и пиеха гъсто черно вино – се появи мъничък човек на кон, с дълго остро копие, кожена греха, барабан, а на шията му – позлатен рог. Неговите полегати тревожни очи се впиха хищно към Ореш и замръзнаха. Подир един миг на хъла се изправиха още двайсетина конници. Те израстоха черни върху небето, синьо като очи на славянин. Размърдаха копията си. Полъхна слаб летен ветреца. Разпиля се една конска опашка високо над главите им. Захортуваха помежду си бърже, припряно и също тъй неочаквано, както се бяха появили, се стъписаха назад и се провалиха към гъстата гора в долината, ловището на боля-

рина Дамян. От черешата, която мятеше хладнина над Данаиловото лозе, скочи едно момиче, тънко и високо, с бяла риза, с жълта като есенна шума коса и вълнена шарена престилка. То грабна кошницата от земята, прехвърли ниския трънен плет и охна: един бабин зъб се беше набил в крака му. Наведе се пъргаво да махне тръна и побягна нагоре, изтича по тясната минушка над реката и кривна по глухата селска улица. Плаха синя пеперуга като теменуга затрептя над минушката, залута се над водата, под върбовите клонове, и слезе към синия вир срещу Дамяновата воденица. Върху камъчките край вира една прегърбена жена простираше снежнобели ризи да съхнат. Воденицата не вървеше. Подир малко отляво един конник, наведен над разбърканата конска грива, полетя към лозето, прескокна плета, събори се нагоре по бялата пръст между чуканите и нагази в нивите край Ореш. Конят му започна да се дави. Плувна през дълбокото жито море. След татарина се проточи пътека от поломен клас. По тая пътека се втурна други, трети. Надясно се упъти цялата дружина. Броят на оргата почна да расте. Сякаш черните гости извираха като мравуняк от земята зад хъла. Те окръжиха Ореш и нахълтаха от всички страни.

Някъде, отвъд градините и плетищата, засвири рог. Гласът му се изви проточено и жално, като мучене на добиче, което дири майка си. Орешчани мигом се роуиха по улиците и се втурнаха към каменната черковна ограда, задръстиха тясната врата. Татарите очакваха да падне кръвнина. Те криволяха по жълтите улици под олющените крушови клонове с голи ятагани и с опънати лъкове, крещяха и виеха като вълци. Ала никой не им даде отпор. Мъжете, които можеха да им се опрат, бяха заминали с Дамяна на бой. Вече два месеца

изтекоха, а от тях нямаше ни вест, ни кост. Само кучетата лавнаха тревожно и кокошките по дворищата се разхвърчаха и взеха да кугкудясат. През една отворена дълбова врата се показва малко белоглаво дете, повито с червена пелена. То запъля чевръсто на четири през улицата към отсрещния кладенец. Един едър татарин, накитен с гердан жълтици – три реда, – смахмузи коня си върху ситния човек, който се опита да му пресече пътя. Конят, който беше по-милостив от конника, леко прехвъркна като птица и не докосна детето. Зад плета пропийца женски глас. Детето се обърна и с учудени очи погледна след голямата рунтава опашка на коня. Тежък камък префуча над главата на татарина. Догето той спре и обърне назад коня си, изскочи златокосото стройно момиче, стрелна с очи младия враг, рипна като кошута, грабна детето и се затече пак назад. Татаринът дигна копчето си и замахна, ала пред очите му трепна хубавият момински стан, препасан през кръста с червена зунца, лъхна го благоуханието на морна млада плът, светна като разгорян огън меката златна коса и той отпусна ръка. В сърцето му бликна нежност, медна струя, мъжките му гърди пламнаха, а коленете му притръпнаха. Подигна се високо, извика и като чер орел полетя към мегдана. Спря грабежа, угаси виковете на оргата. Влезе в черковния двор и прибра ятагана в ножницата си. Протегна ръка към един кичур череша, които се люшкаха като зърна на черна амонска броеница пред черковната врата. Орешчани отвориха обкованата с желязо, потънала дълбоко в земята врата. Най-напред излезе един белобрад старец. Той беше стареят на селото. Стори поклон на татарина и вдигна очи нагоре. Татаринът преглътна черешите, които беше откъснал, изведе ги с опашките.

— Трапеза за оргата ми и една жена, която да пее като славеи! — викна гостенинът на чист български език и отново посегна към налетите череши. Конят мръдна по плочите. Засвяткаха искри под копитата му и угаснаха, задавени от вечерната светлина на слънцето, което клатеше глава ниско над черковището.

*

Трапезата беше сложена. Плътно, един до друг, върху шарени възглавници насядаха гостите. Напреге им наредиха печени агнета, разчупиха топли хлябове със зачервена кора. Шътаха крехки момичета. Тичаха чевръсто. Подаваха ягене, наливаха в зелени писани паници гъсто вино, което тракийски винари бяха докарали от един топъл южен град за болярина Дамяна. Татарите надигаха дълбоките паници, пиеха жадно, с настървение като кучета късаха агнешкото месо, ядяха и ръмжаха. Очите им се разгоряха, почнаха да събличат грехите си, някои от тях останаха голи до кръста. Залъцияха черните им рамене, окъпани от светлината на кандилото. Златните пръстени по ръцете им заблещукаха като светулки. Посягаха към момичетата, които шумоляха край трапезата със запретнати поли. Дърпаха им белите ризи, прегръщаха ги през кръстосветите. Шътачките тихо писукаха. Страх давеше младите им души. Хан Татар стоеше на горния край, облегнат върху белосаната стена, а над главата му мъждукаше кандилото — запалена шикалка, спусната в една пръстена паница, пълна с масло. Заг кандилото, опряна до стената, припламваше червена трикрила икона. Хан Татар беше хубав мъж с високо черно чело, с вежди очи и руси, небрежно увиснали надолу мустаци. На шия-

та му гореше златният наниз. Девоиците гледаха грагоценния гердан със завист и въздишаха. Една вехта тежка кама с бяла кестена гръжка лежеше на трапезника гола, до коляното му. С нея големият господар режеше хляб. Костената гръжка беше украсена със ситни рубини и те мъждукаха, сякаш бяха ситни просени зрънца. Неясна усмивка трептеше на устните му. На среща, право до стената, стоеше жълтокосото момиче, което го посрещна в Ореш с камък. То гледаше към него. Две широки, уплашени очи търсеха мъжкия поглед и щом го уловяха, угасваха зад клепките и струваха вест на гърдите. Гърдите на девоиката се вълнуваха под коравата риза като два гълъба, които се надигат да изхвъркнат навън. Какво рамо има тая тънка славянка! Хан Татар наум допираше влажните от вино устни до туй рамо и кръвта в сърцето му почваше да пее.

На Дамяновия харман горяха огньовете. Вътре бяха началниците, а вън — оргата. Над дълбоката до коляно жар на средния огън двамина набити татари крепяха върху раменете си набучен на грамаден шиш цял вол. Насядали край огньовете, оргарите бръмчаха. Огънят пращеше и наоколо гимеше гъста миризма от печено месо. В съседната градина, между ореховите клонове, се бяха потулили две гологлави момчета по бели ризи. Те гледаха с жадни и любопитни очи нощната веселба на татарите. Злобецо пускаше в тъмнината кукумявка. Един татарин с обици на ушите, сигнал до огъня, опрял гръб на харманския плет, въртеше неспокойно глава, гълташе гъстия мрак и търсеше птицата. Нощният глас сякаш пронизваше сърцето му с губерка и той цял трепереше, обхванат от суеверен ужас. По едно време татаринът съзря белите момчета в шумата на ореха. Пламъкът на най-големия огън избухна, плисна към градината и прегаде децата. Татаринът потърси

зад гърба си лъка, опъна го, без да смене очи от жертвите, и затаи дъх. Пропиця една невидима стрела. Кънна в нощта остър детски писък. Оргдарите забръмчаха като оси и мигом утихнаха, щом неспокойният им другар прехвърли през плета детето с окървавената снежнобяла риза.

Засвириха свирки. Екнаха сребърни гайрета, забучаха тълани – градоносни облаци. Лавнаха кучетата. Залюля се земята. Сред шумотевицата си проби път и полетя към глухото нощно небе един глас на песнопойка-омайница. Той излизаше през отворения прозорец на Дамяновата къща, където се веселяха началниците. Пееше Латинка. Омагьосана от хубавия татарин, покорена от неговите вежди сини очи, тя пееше като птица, като чучулига при залез над пожънати заглъхнали ниви, където се търкалят тежкокласи снопи и червени кадънки ронят прецъфтял цвят. Леко се полюшваше назад-напред, две сиромашки медни парици подрънкваха на шията ѝ, блясваха и се навираха в пазвата ѝ, сякаш търсеха нещо вътре. Няма нищо по-хубаво на този свят от гласа на млада, хубава жена, когато пее. Татарите не сменяха очи от нея. Събличаха ѝ наум ризата, притискаха я до гърдите си, ровеха с трескави пръсти косата ѝ, ловяха думите ѝ. Песента пресядаше в гърлата им. Само Хан Татар не я гледаше. Той слушаше навъсен и чертаеше с острието на ножа кръстове по земята до трапезника. Навел беше очи надолу. Неясни и тъжни мисли го навестиха. В душата му зашумоляха ручей на разтопен пролетен сняг и мигом заглъхнаха... Залюляха се звънци на стаго. Далече някъде пламна небесен пожар. Червено, като кръв на младо агне, се навече слънцето над дълбоката степ, падна в зелената копринена трева и там изгърна. Опънаха шатри оргдарите, накладоха огньове, набодоха на

шишове яребици и тънконоги сугарета. Ей го там, свит до колелото, сеги малкият пленник, преглъща сълзите си и гледа на юг. Надига се тъмнина. Избиват редки звезди. Безкрайно далеч остана родният му край. Душата му се връща назад. Като птиче, което не знае още да хвърчи, прелита над хълмовете, пада в тръните на плетищата и жално чурулика. Търси загубеното гнездо, топлината на майчино крило. Малка сиротна душице, откъде си дошла? И някъде в тъмнината, отвъд много дни и нощи, се обажда гласът на майка му:

– Къде си, чего, къде потъна, слънчице?

Тоя глас е същият като гласа на момичето, което пее напреде му...

Всичко беше затрила ръката на времето в паметта на татарина. Не помнеше дори образа на майка си. Само тая единствена вечер в степта, когато гълташе солени калки, що падаха от очите му. Неговият втори баща му хвърли като на куче печено крило. Сетне го прибра до себе си, прегърна го, двамата легнаха на тревата. Затопли се детето, сякаш беше в майчин скут. Заспа и цяла нощ насън тича подир майка си. Тя бягаше в една страшна гора, губеше се между гърнерите на дърветата, а сълзите на малкия се лееха като из ведро. Когато се пробуди – ръкавът на татарина беше станал вир-вода. Почна малкият да расте. Научи се да пие кобилешко мляко, да язди кон, свикна да мятта копие, да пронизва със стрела лист на дърво от петдесет разкрача. Научи се да ходи по чужди земи, да граби и да убива. Когато стана голям, събра сам своя орда и я повече на юг...

Латинка свърши песента, татарите въздъгнаха. Един от тях – гребен човек с широки плещи, дебел врат и тънки крака – се надигна от трапезата. Тръгна като мечка към момичето, наближи го и се засмя. Зъби-

те му светнаха като седефена огърлица. Латинка потръпна и се отдръпна назад: носът му беше отсечен. Страшен човек. Той протегна ръка към рамото ѝ, ала преди да я докосне, голата кама с костената дръжка и жълтите камъчета свирна и се заби между черната ръка и бялото рамо на девойката. Запрептя и звънна като жица на гъдулка. Татаринът се обърна и срещна студения поглед на своя голям господар, усмихна се повторно, стори поклон и се прибра на мястото си, без да продума дума.

Веселбата продължи до късно. Харманският огън почна да гасне. Бяла пепел забули възлените. Опечения вол вече го нямаше. Запръхтяха конете, навързани един до друг край градинския плет. Изви се сребърна бистра месечина над Ореш. Тя надникна в мъртвите очи на сваленото от ореха дете, което лежеше възник до огъня в бялата си риза, украсена с кървав шев. Момчето беше заспало с отворени чисти очи, а от устата му не излизаше топъл дъх. Пръстите на гясната му ръка стискаха кичур градинска трева.

Дигнаха се началниците от трапезата, подгониха момичетата, дето им шътаха – кой която хване, – изловиха ги, както стопанките ловят кокошки за клане, задушиха ги в мечите си лапи. Пръснаха се по стайите на пустия Дамянов дом. Останаха само Латинка и Хан Татар. Татаринът стоеше безмълвен. Над главата му догаряше и пращеше шикалната ваницата. Той напрягаше паметта си и сякаш си спомняше как някога туй пращане го е приспивало, някога хеее – в люлката... Латинка чакаше да я грабнат двете могъщи мъжки ръце. Тя се беше вече предала.

– Как се казваш? – стана изведнъж младият мъж и пристъпи към нея.

– Латинка, а ти Хан Татар – прошепна момичето.

– Хан Татар.

– Друго име нямаш ли?

– Защо питаш?

– За тебе думат хората, че си бил българин.

– Не съм.

– Защо криеш? Ти приказваш като нашенец.

– Девет години ходя по българската земя.

– А очите?

– Какви ми са очите?

– Наши.

– Като твоите.

– Наистина. Ах, какви жълтици носиш! Навярно имаш голямо имане. Не е за мъж жълтици да носи. Откъде си ги взел? За твоята татарка ли са? По-хубава ли е от мене?

– Аз нямам татарка.

– Защо нямаш? Малък ли си?

– Защото всичките жени на вашата земя са мои.

– Тъй ли? Каква ти е черна косата, пък мустаците – руси.

– Защо днес ме посрещна с камък?

– Защото връхлетя върху рожбата на ковача Данаил. Той ми е втори баща. Аз му шътам, копая му лозето. Виж ми ръцете какви са кораби. Аз работя от тъмно до тъмно.

Хан Татар хвана ръцете ѝ. Пожар пламна в сърцето на момичето, червенина избухна по бузите му, залюляха се крехките му гърди.

– Пипни сега косата ми да видиш пък тя каква е. Има ли нещо по-меко от моята коса? Като душа е. Кажу!

– Спала ли си някога при мъж? – викна татаринът. Латинка трепна и наведе очи.

– Никога.

Той я замилва с благодарност по главата. Черните му пръсти се къпеха в нежен златен гъдел.

— Не ти ли е мъчно?

— Защо да ми е мъчно? Ти си много хубав мъж. Аз съм те виждала насън. Не вярваш ли? Ако искаш, да ти се закълна. Много пъти съм те сънувала. Само че не такъв, какъвто те виждам сега. Грозен, грозен... Боже, какво нещо е сънят! Едно време ти грабеше само кулите на болярите и народа не закачаше. Сега грабиш наред. Как не ти е мило за сиромасите. Зная за тебе една песен. Тя е останала от едно време. Да ти я попея ли?

— Ти имаш глас на магьосница.

Хан Татар я хвана под мишците и я загледа. Гругка орехова! Ще я отведе в татарската земя да му кради оргата и да цъфти като цвят в равната степ, да му пее като птица славеи.

— Можеш ли ме дигна нагоре? — неочаквано попита Латинка.

— Като агне.

— Ха ге!

Мъжът я дигна. Тя се засмя — също дете — и раздвижи краката си. Ризата ѝ прошумоля и догето стъпи на земята, светнаха белите ѝ колени.

Задави се почернелият разбойник, прокара ръка по челото си, смъкна я нагоре, напипа жълтиците, сне ги бърже и върза златния гердан върху тънката шия на Латинка.

Тя се засрами.

— А на кръста ще ти вържа сребърен колан с пафти от седеф, ще ти дам да носиш чехли, осипани с мерджани.

— Кога?

— Когато ми станеш жена.

— Ще ме заведе ли в татарската земя?

— Ще те заведа.

— Ами — вярата ми ще мениш ли?

— Няма да яменя.

— Колко си добър! Ще си паля кандило — да гори нощем за майчицата ми, — ще люлея в люлката едно татарче и ще пее. Ах, Боже, как ми се пее! И денем, и нощем. Лани през лятото умря боляркинята Дамянка, че ме накара Дамян да я оплача, защото съм имала ясен глас. Аз викнах, но сълзи не потекоха от очите ми. Наместо плач от гърлото ми рухна песен. Такава съм си. Много съм смешна.

Хан Татар пак протегна към косата ѝ ръка и колкото повече тая ръка започваше да трепери, толкова повече се мъчеше сърцето му. През отворения прозорец дишаше елмазна лятна нощ. Топъл вятър налягаше тъмната шума на гърветата. Тъмната шума посрещаше вятъра, както невястата посреща своя жених. Зададено пееше някъде петел.

— Хайде да спим! — прошепна момичето.

Хан Татар духна кандилото. В мрачина на стаята момата му се вести като самодива. Люшнаха се жълтиците на шията ѝ, звъннаха и техният птичи глас издъхна...

*

Нощта превалише. Дълбока, средновековна нощ. Месечината слезе ниско, запали окаченото под стряхата бакърено менче, нахълта през прозореца. Хан Татар спеше дълбоко, с разкопчана риза и засъхнали устни. Челото му се плакнеше в лунна вода. Латинка лежеше будна до силния заспал и хубав мъж на затоплената му ръка. Пред очите ѝ се мерзелееше далечен татар-

ски аул. Птици с червени коралови крачка кацаха на рамото ѝ. Молеха я: пей! Едно дете с бадемови очи пипаше несръчно ризата ѝ, отваряше устата си и търсеше гръдта ѝ, а зъбчетата му светеха – бисерен наниз. Тя копнееше тези зъбчета да захаят натежалата ѝ майчина гръд и усещаше болката на двете тъмни дири върху раменете си от люлката. А когато падне първото му зъбче – ще го зашие в муска и ще му го върже, да не го хапят пепелянки змии в дълбоката трева и да не го улучват вражи стрели. Изведнъж ѝ мина през ума, че има някъде в татарската земя брат, който носи на шията си първото паднало зъбче.

„Ще го познаеш, гъще, по двете лунички под лявата му ръка и по муската“ – думаше ѝ покойницата, нейната майка, и когато поменеше името на заробеното си чедо – сърцето ѝ вехнеше.

– Ангрия – промълви Латинка, – дали ще го видя някъде по Татарията? Милият ми братец, щом го срещна, ще си го позная и ще му разказвам, разказвам...

Стана седнала. Месечината я задави. Наведе се над главата на своя жених. „Боже, никак не прилича на татарин! Какви руси мустаци, като коса на узряла царица. Ах, дали да го целуна по челото? И той носи муска. Какво ли ще му е вързала неговата майка? Че какво ли пък връзват татарите? Къде ли е сърцето му?“ Тя наведе ухо, допря го до голата мургава гръд на своя мъж, за когото не бе още венчана, и почна да слуша. Сърцето отвътре се обади с чуден вик.

– Мило сърце! – промълви Латинка и посегна да го помилва. Безшумно докосна с длан кожата. Татаринът се усмихна насън. Устните му мръднаха. И той имал луничка. Черна, тъкмо под мишницата. Я, гбе – отвори широко очи тя и сърцето ѝ се обърна. Разгъна хубаво ризата му и месечината позлати гбе черни луничи, кои-

то пъплеха нагоре по кожата като буболечки. В ушите ѝ прокъркна гласът на майка ѝ – излязъл от гроба:

„Ще го познаеш по двете луничи и по...“

– Ах – прехапа устни момичето, – ах, майчице! Не е той!

Очите ѝ замръзнаха. Раменете ѝ взеха да треперят. Скочи, измъкна бърже от стената забития нож, наведе се над татарина и отрязва муската. С треперещи ръце я разпра. Ръцете ѝ отмалняха. Изтърва ножа на земята. Вкамени се като пиле, над което е налетяла змия усойница. Чу глас. Сякаш мялчи котле. Съзря едно златоглаво дете да пълзи към нея и я търси с очи в тъмнината. Наведе се, грабна го, блъсна вратата и хукна навън. Луго се спусна нагоре по улицата, под кръстосаните крушови сенки, към дълбокия вир срещу Дамяновата воденица...

*

И разказват старите хора, че до ден днешен, когато окъсниял пътник слезел към Ореш по татарския път в петляно време, през някоя лятна нощ, щом наближел Дамяновата воденица, напреде му излизало едно бяло момиче, сядало върху зеления воденичен камък до брега, а на коленете си държало мъртва рожба.

СТРУНА

*И долго на свете томилась она
Желанием чудным полна,
И звуков небес заменить не могли
Ей скучные песни земли.*

М. Ю. ЛЕРМОНТОВ

– Снощи слязох на чучура за вода. Като сних от рамо менците, рекох да се наведа, че да се огледам. Секулеее, много съм повехнала! Не можах да позная очите си – хлътнали навътре. А над дясното ми ухо има два бели косъма. Само ръцете ми останаха тънки, каквито бяха някога, през моминските години. Тънки...

С наведени очи към земята Секул стоеше на огъра и се мъчеше да свие цигара. Големите му черни и нестръчни пръсти мудно намествяха тютюна върху цигарената книжка. Охлузената табакера трепереше на коляното му. Топли думи извиреха от неговото сърце, напиреха да излязат навън и да нахълтат право в сърцето на невястата, ала не знаеше как да ги каже.

– Какво да сторя – продума полека той, като изправи широкия си гръб и бръкна в пояса си за огниво. Сините му очи светнаха под сламените клепки и потърсиха погледа на жената, която предеше с дълга шарена хурка. Времето ѝ пееше – сякаш пчела бръмчи над цвят. Жената усети синята мъжка милувка, ала не подигна челото си. Секул погледна през рамото ѝ към люлката в мрачината, долови кроткия сънен дъх на заспалото дете, жадно погълна с ухо тоя дъх и светлина заля устните му. Удари кремъка.

– Какво мога да сторя – повтори той, – аз съм един прост челяк – камънарин. Мене ми дай камъни да вадя от канарата, да ги търкалям надолу и да ги смъквам с биволите.

Рукнаха рояк искри и се пръснаха върху розоката.

– Зароби ме ти мене. Цял ден тичам насам-нататък, шътам вкъщи, мъкна вода от кладенеца. Щом сложа кобилицата – рамото ми почва да пращи. Топля се като воценица. Каква жена бях и какво стана с мене! Не съм за този свят, Секуле, не съм.

– Защо почна пак?

– Защо ли – ще ти кажа. Вчера бях отишла на гробището да посадя стрък ружа на маминия гроб. Както се бях навела, чувам гласове, иде смъртник. Донесоха баба Златарка в един дъсчен сандък. Че като закламуха ония кадилници над нея! (Ох, този тамян не мога да го търпя! Задушава ме.) Че я спуснаха в трапа и взеха да хвърлят буци отгоре ѝ. Затрупах я с пръст, изравниха гроба и пак им се видя малко. Загребах земя с лопати, могила издигнаха върху главата ѝ. Милчката баба Златарка! Като рукнаха едни съззи от очите ми – стоях наведена над гроба, стоях и хълцах, а те капеха по керемидата. Спуснах се бърже надолу и знаеш ли, Секуле, додето стигна вкъщи, все чувах как гърмолят в ушите ми ония буци, дето ще падат над моя ковчег. Щом взех чедото си и му дадох да суче – изведнъж ми олекна, додох на себе си... Туй ли е то, крайт на човешкия живот! А в Кушкундалево няма гробище, нито кръстове, нито тамян. От росните канки, които лъцят между пропуканите зелени листа на цветните пълки, се раждат самодивите. И когато денете им се свършат, заспиват някоя нощ и се превръщат пак на росни канки.

Ще легна и аз през някоя късна есенна вечер върху опадалата жълта шума на една стройна ела, ще спя омагьосана от глухия шум на гората, от мълвежа на звездите. И ще сънувам, че съм звезда, която се е отлъчила от кервана и пада в едно тихо бездънно море. И

ще издъхна, и няма да ме има на сутринта. Само една капчица роса върху изгорелия елов лист ще остане от Струна самодивата. Ще светне капчицата като мънистено зърно. Едно пиле със зелени криле и червени крачка ще съзре капчицата, ще кацне и ще разтвори човка. Ще изпие моята росна гуша и ще почне да чурулика. От мокрото му гърло гушата ми ще излезе като песен и ще се разсипе, и ще издъхне между клоните над горските пътеки... Ах, Кушкундалево, Кушкундалево!...

Замълча. Отпусна вретеното и въздъхна. Времето се търколи на земята и гласът на пчелата, която се виеше и трепкаше с прозрачни крилца над мегдиния цвят, се скъса като златен конец.

Секул остави цигарата на прозореца и се наведе. Запъшка. Почна да развива вървите на цървулите си. Сне прашната си риза. Остана гол до пояса. Почака да се дигне невястата му и донесе чиста бяла риза – за преобличане, – но загледаната отвъд прозореца жена не мръдна. Секул се почеса по черното мускуесто рамо, наведе се към огъра, взе пак напрашената риза и я облече. Мина бос към люлката. Надникна. Детето спеше като кротушка-рибка, захапало едното си пръстче. Гледай го туй човече – косицата му е сламена, досуц като бащината му! Честита усмивка мина по устните на камънарина. Посегна да помилва челото на детето, но не посмя да докосне нежната кожа, защото ръката му беше напукана, корава и хванала шия. Ще го ограци и то ще се разсъни. Прибра се към огъра. Седна пак. Заглежда се в тънките рамене на невястата си, погълна копирената коса, паднала върху плещите ѝ като руно на бял овен, пръсната нагоре по рогозката. „Защо дума, че е повехнала. Тя е толкова хубава!“ Протегна ръка за цигарата си – угаснала е вече.

Тъкмо срещу прозореца в мрачината разтърси

крила един петел и с пресипнал глас изкукурига. Гласът му напълни стаята. Секулица трепна като жица, досегната от лък. Морното ѝ сърце оживя: втори петли. Зора се зазорява. Нов ден.

– Хайде да си лягаме. Тази нощ много закъснях. Претурих колата, като слизах от камъницата. Опака ден. Добре, че не утрепах добичетата! Доде натоваря пак – мръкна, а доде се върна насам – нощта преваля. Хайде, ела да легнеш на ръката ми. Много ми е хубаво, когато си сложиш главата ей тук.

– Ти спи, Секуле, ти спи. Виждам колко си обхванат. Цял ден камъни си дигал и снемал. Мене не гледай. И да легна – няма да затворя очи.

Секул се разнежи:

– Да видиш, Струне, какъв мост правят голе на Тунджа майсторите. Тунджанският мост – голяма работа. Яко нещо. Как да ти го разправа: две коли със снопи могат да се разминат. А на долната страна има едно кладенче. Много му е сладка водата. На неговото място щели да направят чешма. Да имах малко пари, щях да се заловя аз да я направя, че да ми издълбаят в камъка името, а отгоре – годината и селото. Като порасне моето момче – да ми чете името. Искаш ли утре да те заведа там?

Струна подхвана като насън:

– Защо ми е вашият мост! Чудни сте вие, хората. Само пътища правите, мостове дигате, цял живот се борите със земята, додето най-сетне ви събори смъртта в гроба. Как ми е мъчно, Секуле, ах, как ми е... Не можеш да ме разбереш ти мене! – избухна Струна неочаквано, дигна ръцете си, размахва ги като криле и преглътна.

– Защо да не те разбирам, разбирам те.

– Ако ме разбираш – ще ме пуснеш да си ида.

Секул изтръпна.

— Къде?

— В Кушкундалево. Дай ми ризата! Кажу къде си я скрил! Зная, че си я закопал в земята. Моля ти се, заклевам те, на колене ще ти падна, краката ще ти целувам — не ме задържай повече. Не съм за тука. Тежи ми немотията, тежи ми всичко. Миналата неделя излязох и аз като хората на хоро. Гледам, гругите жени навървили ония ми ти жълтици, облекли копринени грехи, нашити със сребро и злато — играят и се смеят. Тренкам им жълтиците. Пък аз, като се погледнах — мязам на циганка. Ах, Боже, как искам да се махна от тука и да полетя пак! Ще замина в планината, ще тичам нагоре под сините сенки на дърветата, по кривите кози пътеки, през малиновите гори. Ще стигна самогивското езеро. Ти го знаеш, Секуле, нали го помниш? Там се къпехме с моите сестри онай вечер, когато ме наиде. Ти беше тръгнал да търсиш своя загубен бивол в планината. И наместо бивола намери мене. Най-напред ми грабна ризата от брега и търти да бягаш, защото знаеше, че без ризата аз не съм самогива, а само едно голо момиче. Ти бягаше и аз тичах подире ти. Молех те: „Дай ми ризата!“ Навлязохме доле в ливадите. Росата беше паднала. Аз вървах, гълтах слъзите си и преперех от стуг. А пък ти, Секуле, съблече антерията си и ме наметна с нея. Седнахме до гънера на една круша и ти ме прегърна да ме затоплиш. Колко сладка ми се видя тогава човешката прегръдка!...

Секуловата невеста млъкна и се залута по прашните пътеки на своя живот, между хората. Прескочи домашното огнище и тръгна подир сърцето си. То я заведе пак към планинското езеро.

— Като стигна езерото, ще съблека кълчищната си риза и ще се хвърля в хладната вода. Ще се окъпя,

ще изляза на слънце, ще протегна ръце нагоре — ще прегърна небесната бедрина. Ще облека моминската си риза и ще стана пак чиста, както бях някога. Ще опаша една змия пепелянка наместо зунца и на раменете ми ще пораснат леки жълти криле. Очите ми ще станат зелени като езерната вода, очи на самогива — сякаш нищо не е било, сякаш нищо... Ах, Секуле, че като се дигна над върховете, че като запая, да се почуди дърво и камък — чучулига ли пее, или ангел небесен. Ти ще слизаш от камъницата вечерно време, ще вървиш морен в праха подир колата и като доловиш гласа ми — ще ме познаеш и ще речеш: „Моята невеста пее. Струна пее, самогивата...“

Затвори очи. Въздъхна и когато дигна ресници, по бузите ѝ се търкулнаха слъзи. Секул почна да я милва — по главата, по раменете, по бузите, — но тя не усети ръката му. Продължи:

— Догето бях бездетница, все още се надявах: ще ме пусне моят Секул, не е край да не ме пусне — защо му е ялова жена, — ала сега, като добих рожба... Ох, туй дете! Тъй си го обичам, чуя ли гласа му — мед кане в сърцето ми, а понякога ми иде да го клъвна между веждите като усойница.

Тези думи удариха Секула право в сърцето. Той се надигна. Разтвори широко очи и сламените му клепки замръзнаха. Струна посрещна погледа му настръхнала. Светкавица мина помежду им, но гръм не се чу. Той заглъхна вдън душата на камънарина, потъна като камък в дълбок вир.

— Дотам ли си стигнала? — тихо рече мъжът, дигна се, прехапа устни и мръдна навън. Дълго се мая в тъмнината. Струна чакаше разтреперана. И когато се появи със самогивската риза в ръце, тая чудна риза — нито от коприна, нито от злато, нито от сребро, —

тя се хвърли към него, грабна я и почна да целува ръцете му като безумна. Заля ги със сълзи, озърна се наоколо, сякаш беше забравила нещо, блъсна вратата и изхвъркна навън. Догето шумът от стъпките ѝ затихне – Секул се загледа в големите криви пръсти на босите си крака и през ума му мина: „Колко грозни крака имам. Кожата им е също като кожата на костенурка. Затуй бяга Струна от мене...“

Излезе на двора и се послуша: нито стъпки, нито лай на кучета. Само топъл вятър напирва да разгони тъмнината. Далеч над Балкана пламти овчарски огън. Не е огън – Зорницата изгрява. Топлият вятър бие право в очите му. Дигна ръка и пращият ръкав погълна влагата, която изведнъж го ослепи. Влезе вкъщи, погледна вретеното на земята и промълви:

– Свърши се. Отиге си моята Струна.

Седна накрай огъра, потърка с длан челото си. Вътре в душата му избухна огън, обхвана го от всички страни и го раздруса.

*

Тих есенен залез. По клоните на дърветата трептят мрежи от тънка паяжина. Гнездата на птиците са празни. Отколе е пораснала перушина на малките и те са отлетели. Вековните дъбове в старата балканска гора жълтеят. Падаат жълти като куршуми, рони се бакърена шума. Тук-там блещукат като зърна от броеница едри тъмночервени гренки. По клоните на габърите се вият диви лозници с узряло грозде. Слънцето преде златни жици. Те се спущат през гъстия шумак, падаат на земята и плетат губери.

Струна върви по слънчевите губери. Нејната са-

модивска риза излъчва нетленна светлина. Набола е на гърди едно мораво цвеме, което клюма нагоре и гали меката ѝ мургава плът. Над ризата ѝ падаат две отпуснати жълти криле. Тя е летяла над Тилилейската гора, изгнала е с птичките над върхарите и буболечките по напуканите кози пътеки. Плувала е в езерото, сушила е косата си на самогивското хорище, три пъти е слизала до Кушкундалево – да бере омайниче, с което да омагьоса някой горен овчар. Целувала е късните цветя и от техните малки чашки е смукала мед като пчела.

Преваля петият ден, откак е побягнала.

Балканът се надига. Синевина плакне хайдушкия му гръб. Самогивата слиза към хорището. Там е кладенчето и росеновата поляна. Към полунощ, когато изгрее Голямата мечка, на кладенчето ще дойде Секул да я търси. И тая нощ ще бяхте път в мрачината камънаринът. Струна ще се потули в шумата на дъба и няма да му се обади. А пък как иска да го види! Колко топла беше прегръдката му през оная първа нощ, когато легна с него! Ще ѝ домъчнее, когато изоставеният мъж захване с длан да си бърше сълзите, но сърцето ѝ няма да трепне, тъй както не трепна и неговото през она нощ, когато тичаше подире му и го молене да ѝ върне ризата.

Излезе на един хълм и се загледа нагоре. Тъмните долини, където са потулени пращните села на хората, я поамиха. Седна на един бял камък, напечен от токущо залязлото слънце. Бърже почерняха планинските върхове, дърветата потънаха в мрак. Източиха се нагоре като змия тясната козя пътека, скри се. Заблещукаха далечни треперливи светулки. Там са селата... Изведнъж, както стоеше унесена, тя чу глас на малко отлъчено яре, загубено в гората. Този глас тупна в сърцето ѝ – сякаш то беше гнездо, а гласът – разтреперано пти-

че. Скочи. Слезе тичешком по козятата пътека и намери между гърветата едно малко снежнобяло яренце с черни очички, които блещукаха. Наведе се и го взе. Опръ го до гърдите си. Усети гъха му също като гъха на нейното дете. Прехапа устни. Пламна цялата от обич, превърна се на майка първеския, обхвана я лудост. Разтвори жълтите си криле и полетя с тревога.

Мина край кошарата на заспалия козар, пусна ярето през оградата и се втурна към светлинките, които мъждукаха доле, към Секуловото село...

Като лек вятър влезе Струна през прозореца. Стаята беше тъмна и топла. Секул лежеше на гръб и гледаше с широко отворени очи към тавана. Той чезнеше, капнал от трог и мъка, и не я угади. Бялата жена се навеси над люлката, завря пръсти под юрганчето, сграби топлото тяло на заспалото дете, натисна до коравите си напращели гърди главичката му, захапа бузата му с майчина стръв.

Секул се надигна да види кой шумоли над люлката и кой дави малкото. Струна даде на момчето си да суче и като потърси Секуловите очи в тъмнината, страхливо прошепна:

— Аз се върнах, Секуле, ще ми дадеш ли пак да легна на ръката ти?

МЕЧА ШУБА

Вечерта дядо Тома Глушков не можа да заспи. Навън тихо сипе сняг. Бяла зимна нощ. Невидими звънчета на шейни чуруликат и заглъхват, пеят и умират, а старецът ги слуша като насън. Вишната пред прозореца, отрупана със сняг, сякаш прегърбена белокоса бабичка, огъва немощните си клони до земята.

— Дамянке, заспа ли?

— Не съм още.

— Я чуи — шъпне дядо Тома, — долавям шумоление на стъпки по двора... Сякаш някой ходи на пръсти, а пък нищо не се вижда. Да открехна ли прозореца?

— Не го бутай, присторило ти се е — няма никой. Забий се хубаво, че вей от счупения джам. Утре пак ще почнеш да бухаш.

Дядо Тома прибра дългата си суха ръка под юргана, втренчи поглед в мрачината към тавана и почна да мърмори:

— Развали се туи народът, мама му стара! Тръгнаха хората по хайдутлук. Пупат. Нощес при „Майчин дом“ смъкнали балтона на един нещастен учител. Баща на седем деца. Сиромас човек. Пенсионер. Натиснали го в снега и го съблекли гол.

— Кой му е крив — да не ходи нощно време като таласъмин.

— Носил човекът очила. Бил в едно кафене. Закъснял с приятели. Носел очила и не можал да види кога се мръкнало.

– Ами, не можал да види! Играл цяла нощ на карти, знай ги аз тях. Тъй му се пада.

– А бе ти не приказвай, че...

Дядо Тома млъкна. Изви очи към прозореца. Полека си измъкна ръката изпод юргана и откри малко пердето.

Вишната охка и пъшка. Светло, сякаш е деня, а нищо не се вижда. Стуг. Сега да тръгнеш – снегът ще пращи под краката ти като цепеница, кога я чупиш. В такова едно временце да ти откраднат грехата – все едно да те погубят.

– Цял живот се трудих, само тя ми остана – промълви дядо Тома. – Нищо не спечелих! Пък има хора и без късмет. Пари да им оставиш и на улицата – ще ги прескочат. Ако нямаш късмет, и шуба не можеш спечели. Ще мръзнеш като бездомно куче на кръстопът. Ще възнеш на чуждите врати и снегът ще те засипва.

... Дядо Тома с мечата шуба, дълга като Великите пости. Ръкавите ѝ малко нещо попрогнили, ама нали я има. Че то желязото, дето е желязо, ръждясва, пък платът ли ще надживее времето. Колко години минаха! Когато шубата беше здрава, дядо Тома Глушков се зовеше бай Тома Пощальона. Ходеше тогава бай Тома и подаваше пощата на чиновниците по гарите. Тогава железницата беше нова, шубата нова, гарите нови и душата му млада. Стрина Дамянка беше румена като кюстендилска ябълка. Като ходеше, цялата къща се люлееше. Ех, младини, младини! Те отлетяха някъде като бърз влак в далечината и днес, обърне ли замъглените си от сълзи очи назад, вижда как лъкатуши над земята една синя лентичка дим от комина. Малко дим и две-три солени старчески сълзи – туй е то животът на човека. В незнайното, откъдето никои не се връща, загънат в новата си мечта шуба, е отминал бай Тома Пощальона, а сега към пушливия тютюнев склад се

помтъква всяка сутрин олюляната душа на стареца със закърпената шуба. Добре, че барем тя му остана. Па и дебеличка е. Като смъква на гръб сандъци с елпезета – не му утрепва.

– Дамянке, спиш ли?

– Задрямала бях и нещо сънувах. Защо ме будиш? Още ли не си заспал!

– Рекох да те попитам – заключи ли хубаво вратата?

– Заключих я не, ами я подпрях с брагвата. Ха сега спи, че утре ще станеш рано да ми нацепиш гръба, преди да тръгнеш на работа.

– Ще влезе някой, както спиме, ще задигне нещо и сетне иги го гони, или пък подавай заявление до полицията. То пък една полиция имаме...

– Какво ли ще вземе от нас?

– Не дай Боже! Шубата ми е в коридорчето.

– Хайде холан! Кой ли е луд да я помъкне! Тя поне да чинеше нещо...

– А бе апашите не питат чини ли, или не чини – ами ела сам, че ми трябваш.

Дядо Тома почна неспокойно да размисля.

Навън сине. Край стената се промъкват полечка двамата души. Опитват вратата. Заключена. Единият си е нацапал лицето със сажги – да не го познаят. Той, същият, се потуля зад курника, а гругарят му като котка се покатеря по вишната и близа през комина. Де ще го чуеш! Заспал си на топло, завил си се презглава, пухтиш и сънуваш разни сънища. Близа човекът. Пипа в тъмнината. Минава през коридорчето, отива към избата. Пак почва да шаря с ръце. Напипва меката шуба. Откача я от гвоздеа, отключва вратата и се измъква.

– Бягай след мене – напипах едно скъпо нещо.

И двамата прехвърлят оградата и хукват в сне-

га по най-кривите улици. Иди ги гони, ако нямаш друга работа. Апашин човек лови ли се!

Стражарят, дето варди големия мост с лъвовете, ги съзира: бягат двамата и носят една шуба. Значи разбра каква е работата, ама се преструва на угарен — уж де, не ги видял. Ех, голяма работа станала — откраднали на някой си дядо Тома шубата, откраднали грехата на един хамалин от тютюневия склад...

Дядо Тома запремига и стана. Тревогата му порасна. Почна да го дави, както вълк дави агнето.

— Дамянке, къде е кибритът?

— Ай!

— Кибрита, питам, къде си го дянала?

— Що ти е?

— Да запаля кандилото.

— Как?

— Няма да посмеят да влязат, като видят, че вътре свети — ще помислят, че сме будни.

— Кои?

— Апашите.

— А бе ти да не си полудял, цяла нощ кандилото да гори. Не правиш ли сметка колко масло ще изгори? Ох, тоз, моят мъж, от година на година все по-голям разсипник става. Аз смятах туй масло да ни стигне до Бабинген, а мой иска за една нощ да го изгори.

Дядо Тома легна пак, прибра си ръцете и се замисли дълбоко. Въздъхна един път, въздъхна втори път. Затвори очи, ала не може да заспи. И както мислеше за апашите, изведнъж му текна една спасителна мисъл. Бутна пак бабичката си по рамото.

— Жено, не бой се, не е опасно.

— А ка...?

— Ще си угат вкъщи двамата апаша, ще запалят една свещ и ще я разгънат шубата ми. Ще я разгъ-

нат от лице, ще я обърнат от опакото, па ще се угарят по челата: „Тюх, да се не виду! Само дето влязохме в грях. Защо ни е тази вехтория, защо ни е този боклук!“ За тях може да е боклук, ама за мене... Ще им стане съвестно. Ще се върне тогава единият от двамата и пак ще ми я закачи на гвоздея. Защо му е, Дамянке, защо му е...

Баба Дамянка не му отвърна. Тя спеше и сънуваше.

Дядо Тома, успокоен, се зави презглава и заспа. Навън зимната нощ сипеше сняг през своето ситно сито и вишната трепереше.

ДЯДО БОЖИЛОВАТА НАДЕЖДА

162

АНГЕЛ КАРАМИЙЧЕВ

Навън виелицата гребеше сняг, затрупваше за-
спалото мирно село и виеше като бясно куче – тъжно и
проточено. Под нейния напор клоните на дърветата
працияха.

– А ставай да си ходиш. Среднощ мина. Тук не е
хан. Сегнал си до печката, разположил си се като ня-
кой бей и не ти иде на ума, че трябва да си вървиш.

– Чакай, Пъшо, остави ме да си понатопля още
мъничко ръцете. Студено ми е.

Дядо Божил протегна към отвореното гърло на печ-
ката, където нямаше живи въглени, а само топла пепел,
гвеме свои старешки ръце и взе да трепери целият.

Пъшо откряхна вратата на кръчмата.

– Малее, каква виелица е завила! Сине, сине. Един
човешки бой сняг ще натрупа. Дядо Божило, тази нощ в
твоята градина, нали нямаш плет като света, вълците
ще изгряят на прескочимагаре. Кога ги усетиш, да взе-
меш една главня и да излезеш насреща им. Пет пари да
не даваш – вълкът бяга от огън като дявол от тамян.

– Де огън в моята къща, синко? За цяр да търсиш,
няма да намериш съчица под стряхата. Нямам гръвца,
Пъшооо, нямам.

– И няма да имаш съчица, догето ходиш с този
ум. А бе ти си станал чуден човек! Защо не го прода-
геш? Парички ще ти начетат хората!

– Мило ми е – рече дядо Божил.

– Дрън-дрън ярина! Мило ти било. Стар човек си,

деветдесет лазарника мъкнеш на гърба си, а приказ-
ваш като вчерашно дете. Толкова твои хора лежат сега
затрупани в гробищата – тях как може да прежалиш,
а туй нищо и никакво нещо не можеш. Защо ти е? На
оня свят ли ще го носиш? Да не мислиш, че в гроба ще
ти стане по-топло? Я гледай каква страшна виелица е
забучала. Иди го продай утре в Оряховица. Там в чар-
шията има един златарин. Той купува тъкмо тези ра-
боти. Много е богат. Да го стиснеш за гушата – жълти-
ци ще падат от устата му. Като му го гадеш, ще
напълни калпака ти с пари. Че да тръгнеш по пазара,
че да си купиш един хубав кожух, че да си вземеш едни
хубави ботуши с два пръста гън – да не ти мокри
снегът краката. Я се погледни! Тръгнал си със свински
цървули, пробити отгоре, и навои нямаш, ами си увил
краката си с две скъсани групи. Че остави цървулите,
ами де ти ризата? Месата ти се виждат под антери-
ята. Срамота е да ходиш гол! Послушай ме, па си гле-
дай животеца. Зле ли ще ти бъде?

– Добре де, всичкото, дето го приказваш, хубаво,
ами ако тръгна сега, как ще стигна в този сняг до Оря-
ховица?

– По железницата. Нали затуй са направили хо-
рата железница!

– Отде ще намеря пари за из път? Кой е луд да ме
покачи без пари на машината?

– Лесна работа. Аз ще ти дам, стига да се ре-
шиш. Ще ти заема двайсет и пет лева. Защо да не ти
дам? Ти си човек, дето не ламти по чуждото. Когато се
върнеш, ще ми ги върнеш. За насам пари не ти тряб-
ват – кесията ти ще набъбне.

Дядо Божил стана. Огъна се в антерията, закърпе-
на и на лактите с парчета от чувал, и тръгна да си ходи.

163

РЪЖ

– Е, как е? – изпроводи го Пъшо до вратата. – Утре, ако сме живи и здрави – на път, а?

– Ще си помисля тази нощ, че утре пак ще се видим. И него като дам, какво ще ми остане на този свят...

Виелницата погълна прегърбения, свит от студ старец, а Пъшо заключи вратата, подпря я с брагвата, духна свещта и се прибра в топлата стая при челядта си.

Дълго време дядо Божил се блъска в снежната буря, догето стигне вкъщи. Като влезе, отърси снега от грехите си, протегна ръка в тъмнината, пристъпи и седна под камината да си помисли. Заклюма над студено огнище. Душата му се върна в миналото. Прехвърли хълма на годините и слезе в едно далечно село, над което грееше червена месечина и духаше топъл есенен вятър. Тръгна старецът по една улица, упъти се към мегдана и когато стигна, спря онемял. Напреди му мизом израсна една бесилка от дялани, четвъртити дървета и на бесилката се люшна едър мъж, с увиснали дълги мустаци и сива конопена риза. В краката на обесения стоеше търкулнат неговият чер калпак, а на калпака светеше златно лъвче.

– Тате – прошепна глухо старецът и затрепери, – аз съм твоят Божил...

И старецът се видя такъв, какъвто беше него ден. Едно босоножче, прескочило съседния градински плет, изправило се срещу обесения, впило очи към неговите и замръзнало от страх. С ужас детето почна да прегръща и целува краката на мъртвеца.

– Тате, аз съм твоят Божил, обади ми се!

Но мъртвият не се обади. Тогава детето, уплашено, се озърна, грабна калпака и се изгуби в пустата нощ...

Сълзите задавиха дяда Божила. Той ги избърса с ръкав и утихна. Отвън вятърът налягаше вехтата къща и надуваше закнижените прозорци. Над селото

се носеха писъци и вой. Сякаш някой викаше за помощ, сякаш биеше някъде камбана...

На другия ден, когато се пробуди и погледна през прозореца, видя сняг до гърди. Не се шегува зимата!

– Ех, да имах един кожух, едни ботуши и една кола дърва – въздъхна той, – да си наръшкам огъня, да си събуя ботушите, че да си постеля в къта под камината кожуха и да си полегна, малее! Огънят пращи! Искри светулкат нагоре в комина, пък аз стоя, гълтам топлинка и се протягам... Прав е Пъшо. Ще трябва да вървя днес. Ако не уда, може да обърне колата и да каже: Няма хляб.

Наустина бяха я наредили двамата – Пъшо ще му дава хляб, догето е жив, а когато умре – за Пъша ще остане къщата и разграденият двор. Ама де да го знаеш кучето: може да му хрумне друго и да рече: Няма хляб!

Тогава дядо Божил се реши, дигна се, отиде към килера, извади от пояса си ключа на раклата, отключи я, напука го и пак затрепери...

Пъшо му начете двайсет и пет лева за влака и на тръгване му рече:

– Хем да не забравиш да си купиш един шал, вълнен, от меките, да има с какво да си загърнеш ушите. А на мене купи един вестник, да прочета новините. Душата ми взе да се стяга за новинки. Не съм аз за туй диво село, ама тъй ми било писано.

Къде пладне дядо Божил се изправи пред оряховската златарница, дълго отърся снега от цървулите си и нерешително почука на вратата. Посрещна го самият златарин, с широк златен ланец на корема и лъскави чепици, които скърцаха. По пръстите му блещукаха елмази.

– Какво има? – попита златаринът.

– Дойдох малко да...
– Защо си дошъл? Да не би да купуваш армаган за Коледа?

– Не ща. Имам за продан едно нещо.

– Какво е?

– Едно лъвче от старо време. Когато се бихме с турчина, то ми беше на калпака. Аз съм от четата на дяда капитан Никола, дето го убиха при село Колиби. Ти знаеш ли го? Капитан Никола – песен има за него, как ще да го не знаеш. От неговата чета съм. Байрака съм носил. Ако беше жив Дели Пеньо, лясковчанинът, можеше да го питащ, той да ти разкаже за мене. От бунталъка ми е туй златно лъвче. Най-напред го е носил баща ми Иван Божилов, старият комути, дето го обесиха турците насред село. Ти трябва да си чувал за него. Той ми е баща. От него ми е туй лъвче.

– Ами защо го продаваш? – попита златаринът.

– От нужда, синко, от нямане. Голям сиромашлък ме е налегнал. Откак е паднал дълбокият сняг, огън не съм виждал на огнището си. Лани ме научиха да направя едно прошение до царя. Да му обадя кой е дядо Божил, аз де, да му се оплача от немотията и да му пиша за лъвчето, дано ми отпусне някоя пенсийка.

– Направи ли прошението?

– Направих го, зер, петнайсет лева ми взе адвокатинът за него.

– Ами царят?

– Нищо. Малко го е еня царя, че някой си дядо Божил от Опъка нямал риза на гърба си и сечал гвоздеи от стуг.

Старецът бръкна в пазвата си, извади една кърпа, развърза я полека и внимателно подаде на златарина едно жълто малко лъвче с почернели изкривени крака и пробито с гвоздей око.

Златаринът го пое, сложи очилата си, погледна го от лице, обърна го от opakото, почука го с пръст и рече:

– Имаш грешка, дядо.

– Защо?

– Не е златно туй лъвче, не е.

– Как? – зина старецът.

– Не е златно, казвам, тенеке е.

– Що гумащ? Може ли да бъде!

– Не струва пукнато петаче. Хвърли го на боклука. Сбъркал си, дето си тръгнал чак от село, да ми го носиш и да харчиш пари. От кое село беше ти?

Дядо Божил нищо не отвърна. Премизна, пое лъвчето, завърза го пак в кърпата като нещо безкрайно скъпо, мушна кърпата в пазвата си и излезе.

Златаринът се засмя подире му:

– Защо не попита в село някой човек, дето е виждал злато през живота си, ами си тръгнал в тоя стуг за града...

На улицата бедният старец дълго стоя изправен, гледа високите снежни хълмове и мъка като порой течеше в душата му.

Ей какво било. Туй лъвче, което му беше останало подир толкова гробове на близки хора, тази негова последна радост и надежда, не струва пукнато петаче. Тенеке било. Как тъй може лъвчето да бъде тенеке...

И нали нямаше пари за назад, да се върне с железницата, той тръгна пеш към Опъка. Когато излезе на открито поле и вървя донякъде, изведнъж пътят се свърши. Вилицата го беше заринала. Сега накъде ще върви? Нагази старецът дълбоката пъртина, повървя малко, умори се и седна.

Доде отпочине, лютата вилица емна хълмовете и го затрупа...

БРАТЯ

Стрелнаха се над селото първите лястовички. Светнаха окъпани от пролетното слънце снежните върхове на Родоп. Потеккоха нагоре ручей и потоциха ливадите. Напълиха клоните на прасковата, която шумеше пред прозореца на Николовата стая. Затопли се земята. Зацъкаха селяните по дворовете. Ширнаха се нивите като зелени алияща, метнати да съхнат върху гърбовете на хълмовете. Измъкна се котката от пещника, протегна се, изви гръб като гъга, взе да се прозява, легна до белосаната стена, замрежи очи и почна да преде. Врачетата от съседната купа зачуруликаха, кацнаха на торището и чевръсто взеха да пъпрат сламата. Излезе Гурко от къщи, бутна си калпака на темето, почеса се по тила, погледна големия куп тор и мръдна към плевнята. Застяга колата, сложи гръсчените ритли, намести гъната, дигна процепа и тикна празната лека кола към торището. Взе желязната вила от обора и почна да товари. Задимя разбутаното торище. От хармана се загаде по-малкият дядов Йорданов син – Никола.

– Бате – рече той, – да бях ти помогнал малко.

– Няма какво да ми помагаш – отвърна Гурко, без да го погледне, – наместо да се святкаш насам-натамък с празни ръце, тръгвай да си дириш работа нейде по селата. Млад човек си. Срамота е да ходиш без работа.

– Къде ще вървя сега? Нали тати, Бог да го прости, остави една нива. Кой ще пожъне моя дял? Кой ще ми прибере снопето?

Гурко се опря на вилата.

– Ти, батювата, нямаш дял. Недей си точи зъбите, защото няма да ядеш хляб от нивата в Мързяновия дол.

– Защо пък да не ям? Нали е бащина нивата. Колкото се пада на тебе – толкова и на мене. Виж, груго нещо, ако Господ не рачи тази година да ни даде храна.

– Ти недей се меси в Господювите работи, ами вземай торбата, пусни вътре една прясна пита и две глави лук, че се махай! Чувам, пак заправили пътища по Тракията. Търсели работници да трошат камъни. Тъкмо работа за тебе. Гледай да вземеш някоя парà, че като се върнеш през зимата – да си купиш жито и да помогнеш на данъка. Тая къща няма да я мъкна сам на гръба си. И ти ще плащаш. Де се намираш?

– Ами нивата?

– За нивата не бери грижа. Тя си е моя.

– Как тъй твоя?

– На смъртния си час старият поръчал на баба Гергина, съседката, да ми каже, че я оставя само на мене. Аз нали бях на пазар, не го заварих жив. Сетне ми каза бабичката.

– Че тя нали е съвсем глуха, как го е чула?

– Глуха-неглуха – чула го жената. С ръце ѝ направил знак. Там горе – рекъл – имотът да остане на по-високия. По-високият съм аз, батювото момче. Че такава работа.

– Аз туй нещо не го знаех – замислено рече Никола.

– Сега нали го научи.

– Научих го – наведе глава малкият брат и тръгна към къщи. Повървя малко и се обърна.

– Бате, тази година поне ще ме оставиш да жъна на нивата. Половината жито е мое. Нали тати го е слял. От своя хамбар е гребал семето. И аз съм като тебе негов син.

– Няма да го бъде.

– Как тъй? Ще видим лятос. Аз заминавам да троша камъни. Когато узреят храните – ще се върна да си прибера житото. Опитай се да ме спреш! Ще ти стане тясно.

– А бе ти кому се заканваш? – гизна вилата Гурко и тръгна към Никола.

Никола не отстъпи. Погледна брат си изпод вежди и тихо продума:

– Снемай вилата!

Ръцете на Гурко затрепераха.

– Долу вилата! – изръмжа малкият и пристъпи, готов да се хвърли като звяр.

В туй време през плета надникна съседът им дядо Продан Земяка.

– Гурко! Никола! Какво правите? Чакайте да видим таз работа. Срамота е. Мене жената ми каза – тя ви е слушала през плета (много е проклета, все по плетищата виси): – Тичай, че онези, дядовите Йорданови синове, ще се изколят! Надупкаха се с вилите! – Момчета, не може тъй. Какво има? Още не е догоряла първата воценица до главата на дяда Йордана и вие се емнахте.

Гурко сне вилата.

– Щял бил да жъне. Един клас няма да ти дам да отрежеш от нивата ми. Ще ме познаеш ти мене по-късно!

– За нивата ли имате спор? Ако е за нивата, чуйте ме какво ще ви кажа. Наместо да гизгате вили и мотовили – идете при съдията. В тази земя има съд. Нека той отсъди кой ще владее Мързяновия дол.

– Ще ида, и в съда ще ида. Ще го махна оттука. От Сърпица ще го изселя.

– Какво съм ти сторил, бате, че искаш да ме прокудиш? – попита кротко Никола, комуто вече беше минало.

Влезе вкъщи. Дълго се бави. По едно време излезе с

торбичка през рамо и закрачи към вратнята. На улицата го настигна буля му Недялка с една пита хляб.

– Драгинко Никола, поне да беше взел този хляб...

– Не ми трябва вашият хляб, защото ще ми пресегне на гърлото.

– Не прави така, драгинко!

– Остави го, като не ще! – викна Гурко, който се луташе край колата, – нека се пръждоса, нека ходи гладен като куче!

– Пропъди момчето, брей! – поклати глава Гурковица и се загледа след пътника, който крачеше нагоре, покрай трънения плет на градината.

Гурко се повъртя из двора и наместо да впрегне колата и откара димящия тор на нивата – хлътна вкъщи, облече си новите грехи и рече:

– Отивам в града да заведа дело. Ще се върна през нощта.

– Ти си полудял! – изправи се насреща му Гурковица.

– Махай се от пътя ми! – избухна Гурко.

Жената се гръпна уплашена.

– Малеее, усойница! Дело щял да заведе. Срещу кого, бре? Против родния си брат ли?

Гурко тръшна вратата, без да ѝ отвърне.

Търкулна се пролетта. Напече лятното слънце.

Наля плод прасковата и огъна клони до прозореца на пустата Николова стая. Измътиха пилета лястовичките под стряхата. Взеха да жълтеят зелените алича, метнати по гърбовете на хълмовете. Превиха клас житните ниви. Загука гургулица в Мързяновия дол. Люшнаха се кадънките по синорите. Заклепа ковачът Марин сърповете. Стегна се Гурко за жътва. От Никола нямаше вест. Потъна някъде, загуби се по пращините друмища на Тракия. Тъкмо срещу жътва на Гурковата вратня похлопа общинският ратай. Той гонен

се две призовки от съда. Едната за Гурко, другата за Никола.

— Утре заминавам! — рече Гурко.

— Къде? — попита Недялка.

— На съд.

— Ами нивата кой ще пожъне?

— Нивата ще потрай. Подир два-три гена съм тука.

— Дано ти опустее съдът! Не ходи бре, Гурко! Останани да си прибереме храната. Хората бързат час по-скоро да сколасат, а пък ти сега намери да тръгнеш по съдилища.

— Ще вървя. Аз от тази нива няма да му дам една брезна. Как мисли той?

— Нали го прокуди. Кой знае къде скита гладен и неопран по чуждите села. Горкото момче!

— Трябваше да го видиш как ме стрелна с очи като звяр.

— Че как няма да те стрелне, като си дигнал желязната вила да го намушкаш!

На другия ден Гурко помъкна баба Гергина свидетелка към града. Всичките селяни отидоха да жънат. Гурковица реши да пожъне без мъжа си. Събра пет моми жътварки. Ала вързач не наиде. Къде не хлопа. Всеки бързаше най-напред да прибере своето. Наближи плагнел. Невестата влезе в пещника, посегна към полицата, където бяха наредени четири зачервени топли хляба, и отрони един залък. Тъкмо в туй време някой хлопна вратнята. През прага на пещника надникна една почерняла брадясала глава.

— Ей ма и мене! — чу се бабен мъжки глас. Гурковица се обърна и очите ѝ светнаха.

— Добре дошъл, драгинко! Господ ли те проводи? Тъкмо ти ни трябваше. Вързач си нямаме, драгинко!

— Бате къде е?

— Бате ти се запиля в града по съдилища, а нивата гори.

— Тъй ли — продума безучастно Никола и окачи на гвоздея пътната си торба. — А пък аз останах без работа. Гледах, гледах ония жълтнали ниви, че ми дойде на ума за нашата. Ще уда — рекох, — да им помогна. Не ща аз дял. Щом като тати е поръчал нивата да остане за бабя — нека бъде негова. Нали съм здрав — ще изкарам колкото за един хляб. Нищо не ща. Искам само да ме позакърпиш, когато сколасаш, буле. Много се окъсах. Коленете ми се продъниха.

— Да свикам ли жътварките?

— Свикай ги. За днес ли?

— За днес, ами кога? Житото е на открито.

Зажънаха шест млади жътварки дядовата Йорданова нива. Емнаха я от долния край. Запрацяха жълтите ръкойки. Сборичкаха се ясните момински гласове и се понесоха от хълм на хълм. Никола почна да търкаля едрите снопи. Пот рукна от челото му. Вирвода стана бялата му риза. Буля му го поглеждаше дяволито.

— Избирай — му пришъпна тя на ухото. — Която най ти хареса — нея ще ти вземеме. Не си веке малък.

Никола се засрами, наведе очи и до вечерта не погледна нито една от жътварките.

На другия ден додоха още пет жътварки и обръснаха цялата нива. Отпрязаха брадата. Събраха снопето. Догето Никола склади кръстците, от рогопските върхове се закъртиха куршумени облаци и скоро се надвесиха над равнината. Настана мрачина. Жътварите се втурнаха към Сърпица. Екнаха гръмотевици. Запука едра градушка по керемидите. Побеля земята. Недялка седеше на пруста, гледаше белите небесни куршуми и думаше:

— Тебе, гразинко Никола, Господ те проводи. Тази градушка щеше да очука нивата до зрънце. Какво щяхме да ядем през зимата?

Като се изтърколи гъжовната нощ, Никола замина пак към прашните групища на Тракия. В торбичката му една грижовна ръка беше спуснала два топли хляба и дървените захлупци, пълни с резньовете прясно сирене.

Късно вечерта се върна Гурко. Сне овчия си калпак, хвърли го на рогозката и рече:

— Спечелих нивата, ала изгубих житото. Господ ме наказва.

— Тъй ти се пада! — укори го Гурковица. — Дигнал си съд против родния си брат!

— Едра ли беше градушката?

— Като лъйца.

— Тях! Никога нивата не беше раздала такъв едър плод. Иде ми да взема един камък, че да се удрям по главата.

— Да ти донеса камък! — продума услужливо Недялка и се затече към пецика. Подир малко се върна и поднесе на мъжа си брадата — последните житни класове от нивата в Мързяновия дол, вързани с червен конец.

*

Извиха се летните вихрушки над Тракия. Взеха да скрибучат коля, натоварени със снопи. Пораснаха високи купни по харманите. На един кръстопът, сгнал с разкрасени крака, напечен от юлското слънце, Никола дигаше тежкия чук и трошеше синия гранит.

— Помага ти Бог, момче! — се изправи зад гърба му един висок сух човек с бели навои. — Най-сетне те наидох. Чувай, много едри снопи си вързал в Мързяновия

дол. Няма кой да ми ги подава на колата. Ставай да си ходиме в Сърпица!

Никола се обърна.

— Ти ли си, бате?

— Аз съм. Дай си ръката, батювото момче. Било що било. Съгът ми отсъди нивата, ама аз я не ща. Нека остане за двама ни. Заедно ще я работиме, а житото ще делиме по братски.

Никола пусна чука, скочи и сграбчи батювата си ръка.

СИРОМАХ ПЕЙЧО

Ушите му изтъняха като цигареви книжки, засука се Пейчо, черковният певец, заприлича на царевица, поразена от суша. Пожълтя. Хлътнаха навътре очите му. Само гласът му надебеля и пресипна.

– Бай Пейчо, ела'сам! – повика го Христо кръчмаринът.

– Какво има, Христо?

– Напрайваш ли ми една услуга? Дай ми твоя глас назаем – да се фотографирам с него. Пак ще ти го върна. Много добре изпипан глас имаш.

– Пейчооо, Пейчо, няма да можеме да те държиме в черква с този глас – почеса се по тила поп Сава, ошипна с гулафа последната светлинка на кандилото пред олтара и в черквата настана мрак. През отворената врата влизаше сноп прашина светлина. Окото на пролетната селска вечер надничаше в черковното подземие, останало от турско време. Поп Сава влезе в олтара. Гласът му кънтеше зад ниския липов иконостас:

– Ти, кога държиш „исото“, не пееш, ами ръмжиш като старо куче. Само пет-шест бабички идат на черква – и тях ще прогониш. Добре, че са глухи и не ти чуват песента, инак нямаше да пристъпят черковния праг.

Прегъна се Пейчо и излезе навън. Тръгна по каменните криви плочи, между които беше пораснала гребна пача трева. Мина покрай гроба на поп Петка, ала не протегна ръка, както правеше други път, да наведе цъфналия люляк и да го помирише. Не вдигна очи към лястовичето гнездо под стряхата на камбанария-

та, където уморените птички се бяха вече прибрали и тихо жумоляха. Налегна го мъка. Къде ще се гене сега, като го изпърдят от черква? Цял живот той ходи подир поп Сава: носи му менчето, когато ръсеше, продава свеци на пангара, пъ в черквата, додето си загуби гласа, вървя пред мъртъвци и посреща кръщелничета. Колко шамара е изял от коравата десница на поп Сава! Вярно е, черквата почна да пустее. Криво му е на дяда попа. Но какво е виновен Пейчо? Един къшей хляб получаваше за всичкия си труд и него искат да му отнемат.

– Бай Пейчо – изправи се Христо кръчмаринът, който поливаше с една стомна пред кръчмата, – получи се телеграма – не са потънали!

– Кои? – стресна се Пейчо.

– Твоите гемуи. Игат си – излезли от морето и тръгнали по сухо – живи и здрави. Какво си се умърлушил като мокра кокошка?

– Мисля в коя дупка да се навра.

– Защо?

– Поп Сава ме пърди от черква. Гласа ми не харесва – бил като на старо куче.

– Ами неговият? Като на изгладнял единак! Той да не иска да му чуруликаш като славей? Чуден поп! А бе ти защо не пиеш яйца?

– Пух, ама не помага. Що яйца съм изпил! С жената го развод стигнахме за тези мерешки яйца.

От кръчмата се обади Нотьо Валутата:

– Аз зная един цар за глас, само че бай Пейчо няма пари да си го купи.

– Какъв цар? – наостри уши Пейчо.

– Много е лесен. Ще вземеш от Христа едно кило гвоздеи. Ще ги сложиш в гърнето да врят цяла нощ. На сутринта, като станеш, пий желязна вода, додето

коремът ти стане като тулум. Ще ти се отвори глас – камбанен.

– Лъжеш, Номе!

– Който лъже – на вълже. Остави шегата. Аз съм човек, живял в столицата. Познавам ги всичките певци – те ката ден пият желязна вода. А желязната вода става от варени гвоздеи.

На другия ден сутринта Пейчо, тайно от жена си, взе една паница и влезе в пещника, където цяла нощ беше чукуркало гърнето. Сипа си желязна вода, бутна градинската вратица и влезе да се насърба. Тъкмо нагребва първата лъжица, и на плета се облегна Кольо Беленката. Надникна и почна да се прозява. Денят беше топъл, кокошките кудкудячаха, всичко живо мърдаше насам-натам.

– И пашата хвърли тона! – продума Беленката и пак се прозя. Беленката и тая нощ беше прекарал в кръчмата. До заранта той удря с юмрук по масата и насърчава абисинците срещу италианците. Имаше зъб на Мусолини. Сега му се спеше до вик, но жена му го смъкна от огъра.

– Какво? – изправи се клекналият над паницата черковен певец.

– За поп Сава казах – отиде си и той!

Пейчо изтърва лъжицата.

– Не думай! Слава тебе, Господи!

– А бе ти май че се зарадва! И ти излезе едно не благодарно куче. Няма го вече дядо поп Сава. Нощес смъртта го срухала на бърза ръка. Домъчня ми малко, кога научих, че е заспал дългия, макар че вървеше с италианците. Аз му думам: „Стой бре, поне, къде отиваш, те не са от нашата вяра“ – а пък той ми разправя бабини деветини – царицата им де, на абисинците, едно време ходила при цар Соломона. Че ѝ се родило по-

сле едно момче с кози крака. Следователно туй момче било дяволът. Много жулеше дядо ти поп Сава от безработното винце. Таз жена ще я заколя! Тъкмо бях заспал, като ме задърпа за крака. „Ставай, кай, попът умрял!“ Следователно...

– Ами камбаната? – сепна се Пейчо и изскочи навън.

– Пейчо бре, какво си турил в туй гърне, че тежи като черясло, вължишкото? – провикна се от прага Пейчовица.

Пейчо махна с ръка: Остави ме! Притрябвали са ми варени гвоздеи!

– Дано те тръшне чумата! – стрелна го с ръка Пейчовица и почна да се взира в гърнето.

Подир малко се залюля черковната камбана, земята продъни.

– Тъй се бие камбаната за поп Сава! – рече Пейчо развълнуван на Немия, който се навърташе покрай него и са радваше: жито варят, пак ще има лапане. – Ами ти още ли си тук? Тръгвай да копаяш гроб!

Немия беше селски гробар. Силен беше като слон. От войната насам на всичките гробове той е копачът. И се гордееше със своята градина, където всеки ден цъфтяха огнени цветя – свеци и кандила.

Пейчо изнесе от стаята на баба Тиша, метачката, черковния трнокоп и лопатата, подаде ги на Немия и му показа гробището. Направи му знак: гробът трябва да бъде дълбок. Обеща му една бъклица вино и го избута нетърпеливо навън. След туй се повъртя из черковния двор, помируса един люляков кичур, спря се и се замисли. Как хубаво се нареди работата! Никои вече не може да мръдне Пейча от черковата. Ще дойде новият поп. Какво ти разбира едно младо момче от черковни работи? Пейчо ще го учи, ще му бъде наставник и

ще си пее, както ще. Па може, кога умре, да се намери и за него в черковния двор едно местенце, едно мъничко местенце, някъде на крайчеца. „Много хубаво се нареди работата!“ – повтори той и се спусна към къщата на поп Сава. Завари портата отворена. Влезе вкъщи, повъртя се край носилото, взе да търка с длан очите си, ала сълзи не се показаха.

Баба попадия му подаде бъклицата.

– Пейчо, да беше отишъл до гробището да почерпиш Немия и да видиш какво прави. Олеле, мале, какво стана!

Пейчо пое бъклицата и закричи към гробището. Догето стигне там и се изкачи на хълма – краката му премалняха. Сърцето му почна да тумка. И ушите му засвириха. Двамата с Немия изпиха бъклицата до дъно. Пейчо обясни на Немия, че иска гробът да бъде дълбок, за да не се измъкне попът. Взеха да се смеят. Обхвана ги сватбарско веселие.

Вечерта пренесоха покойника в черква да преносица пред олтара, в който е служил цял живот. Пейчо заключи обкованата с големи ковани гвоздеи врата и спусна ключа в джоба си. Прибра се вкъщи. Цяла нощ се мятта като риба – неспокоен, а сърцето му тумкаше все по-силно. Ушите му кънтяха. Нещо го душеше. Щом пропяха трети петли, той стана, облече се набърже и тръгна към черквата. Запали вошеница и се навеси над носилото. Всичко е наред – поп Сава лежи затрупан с цветя. Тръгна да пали кандилата пред иконостаса. Пак го обхвана вчерашното веселие. Запя. Отпуши се дебелият му глас, прокълнтя празната черква. Тогава се случи нещо, което се случва веднъж на сто години. Покойникът – дядо поп Сава – се надигна, разбута цветята и седна в носилото. Огледа черквата и извика:

– Пак ли почна да ръмжиш като старо куче? Не ще можеме да те гържиме в черквата с този глас, Пейчо!

Певецът отвори широко очи, погледна разтреперан и краката му се подкосиха.

– Дядо попе, ти жив ли си бил? – претръпна Пейчо и седна на плочите пред олтара, без да сменя очи от попа. Сърцето му прокълнтя два-три пъти като барабан и се пукна.

На другия ден в дълбокия гроб спуснаха сиромаш Пейчо, черковния певец.

ПОТОЧЕТО ПРЕСЪХНА

Поточето на семейната радост пресъхна. Прекатури се колата, търколи се бай Дончо Буболечката, падна като калинка на гърба си и почна безпомощно да рита нагоре. Кой ще му помогне? Коя ръка ще го обърне – пак да стъпи на краката си? С вода от кое кладенче да измие своето чисто, разорано от бръчки чело и всичко да тръгне, както е било по-напред? Да почне да си я кара.

Бай Дончо беше кротък човек. Колар. Два стари бивола му хранеха къщата. Ката ден слизаше на станцията с колата, товареше каменна сол или сангъци газ и потегляше по селата. Цъгър-мъгър – скрибучеха старите колелета и затъваха дълбоко в коловозите. Бай Дончо буташе биволите и свирукаше. Наоколо шумяха житни ниви, високи царевици и градини с тъмно-зелено цвекло. Гукаха гривеци, плачеха дребни деца в люлките под крушите. Ей там, на дядовата Нойова нива, жъне стрина Неделя. Пак тя реже постата. Преварила е другите жътварки, реже и пее със своя слаб трепкав глас като яре. Работлива душица, меко сърце, светли очи, сякаш са две мъниста от биволски гердан. Винаги вървеше първа и в ходенето, и в работата, затуй, като я гледаха селяните, думаха: „На будалата му дай тежка работа и дълъг път.“

Щом наближи нивата, бай Дончо ще слезе и ще викне:

– Добър ви ден, жътвари!

Всички се изправят.

– Ей го бай Дончо, как си, бай Дончо?

– А бе как е – кара я. Ти с бай си Донча не се мери: всеки ден го удрят пет петолевки по челото.

Преди години, като нитаха бай Донча как върви работата, той винаги отговаряше:

– Карам си я полека-лека, като буболечка.

Затуй му сложиха прякор Буболечката.

На нивата последна ще се надигне стрина Неделя, ще сложи ръкоята и щом види мъжа си, ще се изчерви като вчерашно момиче и ще закрие с шъпа очите си.

– Ух, то било наш Дончо, пък аз жъна и си мисля: „Кой ли громоли по пътя?“

И навежда очи. Бай Дончо ще снесе бъкела, да почерпи жътварите със студена вода, и пак тръгва. Ще спре колата на голните ливади под върбите. Там разпращаше на пладне. Пущаше биволите да пасат край реката, отхлупваше големите габровски захлупци и изваждаше бучка сирене. То му беше яденето. За всеки къшей хляб отронваше сирене – колкото една муха – и подлагаше бърже шъпа под устата си – да не изтърве драгоценното ядене. Догето биволите се разхлаждаха, потънали до рогата във водата, бай Дончо режеше върбови пръчки и плетеше кошници или нижеше гердани от синьо мънисто – за коне и биволи. Отбироше и от тая работа.

От голните ливади нагоре криволи една пътека към манастира. Тя минава през една гъхава липова гора и спира пред манастирския пчелин. Дядо Обрешко, пчеларинът, от сутрин до вечер сновеше, яхнал на магарицката си, по нивите и горите. Все диреше побягнал пчелен рой. Той беше малко див човек, защото живееше в гората, и разнасяше клюки по цялата околия, както раздавачът разнася писма. Понякога държеше в ръце

една жълта паничка манастирски мед, покрит с кърпа. Кому носеше този мед, никои не знаеше.

Беше неделен ден. Бай Дончо пладнуваше до Мъхнатото кладенче. Биволите, току-що нагазили в реката до колене, тънко-тънко смъркаха. Коларят този път нямаше сирене, а си режеше с ножчето една глава лук и нагъваше ръженика.

По пръжката манастирска пътека се събори дядо Обрешко с магаричката.

— Дончо — извика отдалеч старецът, — решил съм да се изселя от таз Българийка!

— Защо бе, дядо Обрешко?

— Защото се вмируса душата ми на лук. Де когото срещна, все лук яде. Искан да уда някъде, гето хората ядат печени агнета, гълъбови гробчета, рибица пьстърва, петровски зачервени пуленца и пият черно винце мелнишко!

Дончовите уста се наляха.

— Знай дядо ти Обрешко къде да иде! Даи сега да ти капна в захлупците две капки мед, че да си изплакнеш гърлото подир лука. Даи — стисна зъби старчето, — какво се гърпаш назад като рак!

„Ама че добър челяк бил този дядо Обрешко — помисли си бай Дончо и напони кърпата си в бистрия тежък мед. Глътна залъка и не повтори — другия мед остави за стрина Неделя. — И тя носи душа, нека си хапне до-вечера, каквато е капнала от труг.“

Биволите излязоха от реката. Намокрените им сини гергани светнаха.

— Я да разлижа една кривачка мънистени зрънца от герганите, че да направя за дядовата Обрешкова магаричка едно герданче. Да му се отплатя на този добър челяк — рече бай Дончо и додето биволите обръснат крехката трева под бряста, измайстори едно герданче. — Ха сега да вървим!

На другия ден, когато мина край манастирския пчелин, магаричката пасеше край плета в шубраките. Пчелинът беше пуст. Бай Дончо слезе от колата, потупа магаричката по гърба, върза ѝ герданчето на шията и пак потегли. Когато дава дясната ръка, по-добре е лявата да не знае.

Ала оттук почна лошавото.

Догето коларят иде и стовари солта в Манастирница, дядо Обрешко слезе надолу и като мина край жътварите, те го закачиха:

— Какво ново-вехто в манастира, дядо Обрешко?

— А бе какво: отивам да дира свирачи, сватба щ'дигаме.

— Кого жените, изумена ли?

— Оставете изумена да си поще расото, този път сме решили да си вземем един приведен зет.

— Кого?

— Донча.

— Де ви невестата?

— Ей я невестата. Днес Дончо ѝ върза на шията мънистено герданче. „Няма, каже, само къде да ѝ туря пръстен.“

Стрина Неделя прималя. Нещо я клъвна в сърцето. Жътварите се развеселиха. Почнаха се смехове, закачки.

— Май ушите ѝ са дълги, но кусур не е това!

— Кой ли ще кумува?

— Блазе му на бай Донча: ние, ергените, земята дерем за една жена, а той — две.

Любили се двамата млади, хей!

От мъннки до големи, хей!

— запя една от жените. Стрина Неделя се изправи, поч-

на да мига, сърпът се изхлузи от ръката ѝ, от очите ѝ рухнаха сълзи като капки под залюлян клон след гъжд. Вдигна престилката си, закри очи и си тръгна.

– Къде мари, Неделя?

– Оставете жената да си иде, че да разтреби къщата: сватба е туй, не е шега.

Сухата женичка зави нагоре през долчинката и се затече с плач към село, сякаш някой хвърляше камъни подире ѝ.

Вечерта пред селската кръчма бай Дончо спря колата. Морен, прахен, с продънени цървули. Големият пръст на десния му крак стърчеше навън.

– Хайде да ти е честито! – дигнаха ракиените шишенца трима селяни с потни ризи и изгорели ръце.

– Честито, бай Дончо! Чакаме бъклицата.

– Слушай, и мене да калесаш. Да не ме забравиш, зере закалам челяка. Душата ми чернее за сватбица.

– Срегнах гяга Обрешка, стария сват: „А бе не сте ли виждали наш Донча, зетя? Искам да му начета зестрата.“ И груса пълна кесия със златици. „Защо бързаш?“ – го попитах. „Защото ме е страх да не се отметне, какво прайвам невястата: ще почне да реве, пък не е гърло като хорските...“

Бай Дончо нищо не разбра.

– Слободни хора – закачат бай си Донча.

Вкъщи не намери жена си. Тръгна да я дири. Нагникна тук-там и отвори плевнята. Гледа: стрина Неделя лежи, завряла си главата в сламата. Раменете ѝ се тресат.

Цяла нощ ѝ хортува и я милва по мокрите бузи.

На другия ден крилатата клюка за герданчето и магаричката прехвъркна през плетищата.

– Мари, сестричке, голям срам, голямо нещо: гледаш го челяк като мравучка, жена не смее да погледне в очите, пък той...

– Думам на Неделя: „Бягай! Какво стоиш! Земи си грешките, че където ти видят очите! Остави го! Нека го ядат въшките!“ Хубаво, ама тя ходи по двора, чупи ръце и плаче: „Ах, како Иваницеее, какво ми доди го главата!“ „Ша ти доди зер, като си му отпуснала юздите. Мъж е туй, трябва да го гържиш вързан със синджир, като мечка за джуката.“

– Како Стойне, къдя си мари? Ела насам до плета да се видиме. Знаеш ли новото – „оназ“ цяла да ражда.

– Какво ти цяла – родила го веке: челяшка глава, магарешки крака. Дядо Обрешко слязъл да го запише в общината. Черпил мъжете...

Заляха с катран бай Дончовата вратня. Почерниха къщата му. Той се търколи като буболечка на гърба си и взе безнадеждно да рита. Не ходеше вече на станцията да товари газ. Стоеше до вратнята и щом се загадеше някой, спираше го:

– Чакай малко да ти разкажа как беше работата...

– А бе какво ще ми разправяш – разбра се тя каква си ми бил ти буболечка.

И отминаваше.

– Ох, че лошав свят, ох, че грозни хора, изядоха ни, божкеее! – чупеше ръце стрина Неделя.

Най-сетне, като разбра бай Дончо, че няма живот за него в туй село, дигна се един ден рано, нахвърли в колата покъщината си, измъкна се от село и потегли към Паламарци. Там имал един приятел от войната.

– Цъгър-мъгър – жално скрибучеха колелетата.

Стрина Неделя седеше сгушена и притихнала в сеното, като птичка в гнездо, и гледеше назад със светлите си тихи очи.

ЧЕРНАТА ПОРЯЗАНИЦА

— Отиде ми земицата! — продума дядо Адам с мъка и се загледа подир мерачите.

Младият учител, бос, със запретнати крачолци, газеше росната храна, а след него съскаше желязната ролеетка. Кривицата, набитият и самотоволен стопанин на моторната мелница в Асеново, се провикна:

— Право да мераш, гаскале! Не си прав, имаш грешка! Голяма я изкара ти таз нива. Много дълбоко искаш да бръкнеш в джоба ми. Я да минем още веднъж.

Кривицата се навее, изпъшка и хвана другия край на ролеетката. Металната лента засъска по опръхналата земя като патка, която брани своите жълти патенца. Нагази и той в храната. Потъна целият — само главата му се понесе отгоре, като кратуна над зелена вода.

Дядо Адам махна с ръка безнадеждно и мръдна настрана към синора — да не гледа. Седна под крушата, извади една кърпа от джоба си и взе да бърше челото си, по което ралото на годините беше теглило дълбоки бразди. Шумеше високата храна. Нечуто заговори старецът:

— За последен път седнах да отдъхна под твоята сянка, старо бащино дърво. Тука, под твоите клони, съм висял някога в мамината люлка. Туканак тетъо вържеше големи снопи и ги кладеше кръстчец до кръстчеца. Той носеше бели гащи и бяла риза. Лицето му беше загоряло като кората на чист житен хляб, а веждите му — изрусели. Върху паламарката му имаше

издълбан дълбок кръст. На тази нива аз вържех на седем жътварки и слушах песента на Латинка, гъщерята на дяда Ангела Ямалията. Как пееше дяволското момиче! Когато се оженихме, най-напред с нея дойдохме на туй място да сеем царевица. Аз орях, а тя вървеше подире ми с една торба и пушаше зърна в брезната. Много хубава жена беше, носеше шарена зунца, сключена отпред със седефени пафти, а на пафтите — изрязани два коня един срещу други. И ние, младите, по ония времена бяхме буйни като коне. Препускахме по света и нямаше за нас заповор. Къде се гянаха ония ми коне? Времето ги изяде като вълк. На същия клон, където е висяла моята люлка — увиснаха и люлките на тримата ми синове. В полетата на Тракия се прибраха без време двамината, сега остана само най-малкият и най-скъпият...

Старецът бръкна в пазвата си и извади едно нагънато листче, увито в кърпа. Разгъна го и почна да среща:

„... Тука е чужбина. Никой не те поглежда, нито ти дава къшей хляб. Тате, да ми проводиш час по-скоро пари. Пишеш, че нямаш и банката не давала. Продай голямата нива! Кривицата ще я вземе. Аз му писах. Той е готов да я купи, стига ти да склониш. Сега е време да ми помогнеш. Не ме оставяй недоучен. А за утрешния ден грижи не бери. Като се изуча и стана доктор — ще се настаня в някой град край Черно море. Ще взема и тебе, и мама. На стари години да си починете. Ти ще четеш вестници, ще сърбаш кафе и ще ходиш на рибния пазар за прясна риба. Туй ще ти бъде работата. А пък мама ще люлее внучето си и ще му пее, тъй както тя знае да пее...“

„Доктор Петко Агамов. На дяда Агама най-малкият син. Бреј, този дядо Адам като рече: ще го изуча аз него, плонката от устата си ще дам, ама ще го изуча!

И го изучи.“

Тъй ще думат хората, а дядо Агам има да се големее!

— Имаш право, дядо Агаме! Точно излезе, двайсет и седем декара и три ара. А мене ми се стори по-малка, като я мерих на око. Купувам нивата заедно с храната — рече Кривицата, погълна жадно с очи буїното жито, което се навеждаше пред вятъра като невяста пред свекър, и почна да навива ролетката.

— Аз храната си не давам. Туї жито аз съм го сял — аз ще си го прибера. Че как тъй, ти мене и хляба ми искаш да вземеш! — отвърна дядо Агам, зашеметен от думите на Кривицата.

— Твоя работа. Аз пък без храната не я ща. Помисли си, дядо Агаме! Направи си хубаво сметката. Да не кажеш сетне: „Брей, тоз Кривица ме измами.“ Как тъй? Аз тука пари давам, сина ти уча за доктор.

— Отиге ми земицата! — въздъхна дядо Агам и се гизгна. Отърси полепналите бучки от гащите си, изпъшка дълбоко и мудно закрачи към село.

*

Доктор Петко Агамов има своя къща в най-хубавия черноморски град. Градина с черешови гървета, масловки, рози и кактуси. Една стройна жена, с ръце, изваяни от слонова кост, и нокти, които имат наров цвят, стои в градината, поема соления морски въздух и тъгува. Докторът е страшно зает. Тоя млад човек, когато се върна от Европа, разбута с лакти навалицата от стари лекари и си проби път. Най-напред излезе. От цялата околност идат болни селяни с изпити лица, с трескави очи, с дебели вълнени потури през найгорещите дни, с една-едничка петдесетолевка, вързана здраво в кърпа. Докторът е член на всичките благо-

творителни дружества. Той е председател на местния хор, ръководи въздържателите, чете хубави сказки от името на женското дружество „Здравец“, в което неговата жена е секретарка. Тоя млад човек се качи бързо по стълбата нагоре. И забрави двамината старци, които си бяха дали плюнката, за да го изучат. Високо отиге. Постави си на вратата златна плочка с черни букви: Доктор Петко Агамов.

*

Поздравление

„Любезни ми сине Петко! Четири години чакахме с майка ти да ни поканиш, че да ти дойдем в къщата, че да се порадваме на тебе и на хубавата ти невяста. Защо направи тъй бре, синко? Защо ни забрави? Да знаеш само какъв тежък живот живеем. Ох! Нали продадох хубавата си земя на Кривицата, сега останах като гърво без корен. Додоха дни, че се намерихме без кривачка жито в хамбара. Къса ми се сърцето, като си помисля къде бяхме и къде стигнахме. Лани изтървах и градинката в Росена, дето майка ти сееше по малко боб, лучец, бакла и краставици. Трябваха пари за хляб. Купих от Кривицата пет крини жито, половината къклица. Че го смляхме. Че го прибрахме в раклата и го гържиме под ключ. Правихме сметка да ни стигне до Бабинген. Оттам нататък ще ядем сняг. Петко, майка ти ката ден плаче. Горката, в петък тръгнала, без да се обади, пеш за града. При тебе се наредила да доде. Че вървяла, че вървяла до манастира „Света Трохица“ и там капнала. Върна я в село Маслинката, дето кара слънчогледово семе за маслобойната. На каруцата си я натоварил и пари не ще. Тя се разбра, Петко, че няма да ни прибереш, ами дано Господ се смили над нас и

рече: „Елате сам, дядо Агаме и бабо Латинке, стига сте се мъчили на долния свят.“ По-напред пробождаше по малко пари – таз година нищо. Чувам, че си станал богат човек. Няма ли някое място за мене? Защо не попиташ в общината, да ме направят метач – колкото за един хляб? Аз още се държа, ала майка ти запря от кахъри...”

*

Един сух човек с гумену цървули, с червен тракийски пояс, напрашен и небръснат, влезе в кабинета на доктор Петко Агамов. Докторът тъкмо преглеждаше ръкописа на последната си беседа „Насъщният хляб“. Четеше нехайно, а мисълта му беше в кухнята, където къркореа в тенджерата две петровски пилета.

– Какво искаш? – попита докторът, без да се обърне.

– Господин докторе, дошъл съм от село и ви нося малко армаганец от баба Латинка и дяда Агама.

Гостенинът бръкна в торбата си и затършува. Извади един малък вързоп.

– Брей, сетиха ли се, че имат син, моите родителите? Как са те?

– Добре са, господин Агамов, много са добре.

– Разбира се, че са добре. Чист въздух, слънце, яйца, масло, сирене. Писмо няма ли?

– Имаше писмо, ала дядо Агам ме настигна на край село и си го взе назад. „Дай го сам писмото, а занеси на моя Петка, доктора, една порязаница от хляба, гето го ядем аз и майка му.“

– Друго? – попита докторът и пое вързоп.

– Друго няма. Сбогом, господин докторе. Извинявайте!

Когато селянинът излезе, доктор Петко Агамов развърза вързоп и намери вътре една порязаница от хляба, който е месила майчината му ръка.

– Тия хора се гаврят с мене! Това не е хляб! Това е кал!

Доктор Агамов избухна, грабна разтреперан порязаницата и я хвърли през отворения прозорец в градината. Две врабчета, които ровеха златистия пясък, пръхнаха над порязаницата, клъвнаха само по беднъж и отлетяха.

Подир половин час младият лекар със снежнобялото копринено палто слезе в градината. Набеге се, взе порязаницата и я загледа. Една невидима ръка го хвана за гърлото и почна да го души.

СЪРНА

Когато започнаха да ги ловят, Куцар дялаше ухо за рало на хармана, под крушата роїница. Клекнал и разгърден, със запретнати ръкави, той размахваше кривицата и треските хвърчаха наоколо. До него се беше изправило едно петгодишно момченце, жълтолико, с бяла риза, напръскана от бълхите, с конопени гащи (коленете му се виждаха през дупките) и големи горящи очи, хлътнали навътре. Драгойчо, на покойния му брат Йордана чедото. То питаше чича си:

— Какво дялаш, чиче?

— Ухо правя, Драгойчоо, ухо дялам.

— Че защо ти е ухо бе, чиче, нали си имаш две уши?

— Трябва ми то. Разбойниците лани отрязаха ухото на Караметака. Сега ще му турим гървено ухо — да слуша.

— Лъжеш.

— Който лъже — на въже.

— Кажу бе, чиче!

— Ще ти кажа, ако ми донесеш една стомна студена вода. Много ми е жадно — сякаш съм ял солени жаби. Обещава ли?

— Обещавам.

— Тогава ще ти кажа: туй ухо го дялам за ралото.

— Я, че защо му са на ралото уши?

— Трябват му те. Като ходи под земята — да слуша какво си приказват житните корени, че да ми обажда. Брей, какъв голям чеп!

— Какво си приказват корените? — питаше малкият озадачен.

— Какво ли? Пролетес корените си думаха: Смучете да смучем, да пораснат класовете, да се налеят зърното, че наесен, когато узрее кратунецът — ще дигнат границата и ще се заточат кербани с джебеници към южните пристанища. Драгойчо, пак ще видиме бял ден, момчето ми.

Куцар се изправи, измери с око дяланото гърво, прозя се, напечен от слънцето, и тръгна към стряхата. Откачи рокана от житения кош, яхна гървеното магаре.

— Ще те водя аз тебе отвъд. Двамата ще заминем с каручката. Ще накося един наръч меко сено от ливадата — ще ти постеля — да не те утрепва отголе. Ще седнеш в сеното и ще гледаш. Да видиш каква земя, какви села, като насян ми се мержелят пред очите. Ще спираме край чешмите, под най-хубавите сенки, и ще слушаеме как свирят кавалите...

Кучето лавна. Изправи се на задните си крака и захапа пръчките на вратнята. Куцар се обърна и погледна през рамо. Пред вратнята му стояха трима войници с пушки. Тръпки го полазиха по гърба. Пусна рокана и ухото, дигна се и бавно закрачи. Зави покрай колата. Отвори малката портучка.

— Ти ли си Куцар Чернокожев? — попита единият войник.

— Аз съм.

— Тръгвай с нас. Вземи си калпака. Скоро!

Куцар като попарен влезе в пещника, нахлу калеврите си на бос крак, наложи си почернялата сламена шапка.

— Чиче, да се върнеш довечера рано, да ми разкажеш пак за оная земя — поръча момчето.

Куцар помилва Драгойча по главата. На улицата го догони старата му майка. Стрелна с очи въоръжените хора, люто замахна с патерицата си.

— Къдя та помъкнаха пак, Куцаре? Хей, сина ми да върнете! Той ни е тука крепилото! Няма ли, божке, да мирясат тез хора? Цялото село изловиха. Дано ги чумата изтръшка!

Селският мегдан приличаше на военен лагер; цяла рота войници със зелени грехи бяха завардили всички улици. Една картучница гледаше със змийско око уплашените селяни, които стояха на купчина и се питаха какво ще ги правят. Какво зло са сторили на тия настърхнали господари? Земята им разграбиха, храната им гребат от житниците, изловиха им птиците по дворовете. Най-сетне насметоха и тях.

От всички краища на селото прииждаха жени, деца и старци. Те стояха неми зад гърбовете на войниците и гледаха какво ще стане.

— Баи Куцаре, таз работа не мирише на добре — посрещнаха го арестуваните.

Куцар погледна наоколо: картучницата, войниците с голи ножове, посърналите хора.

— Няма нищо, момчета. Не ставайте баби. Няма нищо страшно — измърмори Куцар.

— Къде ще ни водят?

— Какво зло сме сторили — питам аз. Че как тъй да гизгат хората от къщите им? — извика Рачо Ковача възмутен.

— Потрайте малко! Ще я разберам таз работа — рече Куцар и мръдна към кръчмата. Изправи се пред тримата офицери, които бяха седнали край една маса, и ги попита на техния език разрешават ли му да си поръча едно шишенце ракия.

Кръчмарят стоеше на прага. Единият офицер,

със зачервено лице и стъклени котешки очи, го измери от главата до петите: разгледа русите му мустаци, откритото чело, набраздено с две черни бръчки, разкопчаната риза, протърканите конопени гащи, корясалите калеври.

— Може — рече той.

Кръчмарят изнесе шише ракия и една чашка. Докато наливаше, той процеди през зъби:

— Бягайте в гората, Куцаре, инак... Ако ви спрат на Мержановата чешма — развържете се! Там гората е най-гъста...

И като повиши глас:

— Наздраве, Куцаре! Отбий се в града при моя брат. Кажи му да проводи една каруца сол.

Куцар глътна чашката си, избърса с разтреперана длан устните си и тръгна към другарите си.

Офицерите скочиха изведнъж.

— Вържете ги! — изкомандва най-младият, едно момче с накривена шапка и зачервени страни.

Войниците изтрополяха, втурнаха се и навързаха селяните като добитък, по четирима с едно въже. Направиха шест редици. Подбраха ги. Щом колоната тръгна, натрупаните жени нададоха вик. Децата запущаха.

— Петре, къдя бре, сине, ела по-напреж — мама да си види чедото!

— Стойте! Стойте! Ако не ги развържете, ще събера моите войници. Аз имам един милион войници, със соп! Стойте всички, не мърдайте! — реवेशе с цялото си гърло юродивият Петко, стъпил върху черковния зид, само по една риза, разкрачил косматите си крака.

— Татенце, не те пуцам! — втурна се едно дете слепешката, проби си път между войниците, коленичи и хвана баща си за крака.

Невестите завиха зловещо. Тежко предчувствие натисна душите им.

Кръчмарят като касапин размахваше ножа, с който нарязва кисели краставици за офицерите.

— Какво блейнахте като овце? Нищо няма да им сторят. Ще ги откарат в града, ще ги разпитат и пак ще ги освободят. Които е навирил глава срещу държавата — да му мисли. В тази държава има съд, който каквото е гробил... Заповядайте, господа!

Офицерите бодяха с малки вилички кехлибарените краставички. В дясното око на най-младия се появи една сълза, но той я стисна между клепките и си я прибра навътре.

Накрай селото подир колоната гизна пушек момченцето със съдраните колене. То бягаше запъхтяно. С дясната си ръка стискаше голяма писана стомна. Крехкото му рамо се беше превило надолу. Едвам дишаше.

— Чичо Куцаре! Чичооо! — викаше детето със загавен глас и тичаше.

Наближи най-подирните войници. Но щом направи опит да се промъкне между въоръжените хора — един от тях се обърна и насочи ножа си срещу малкия човек.

— Назад! — изръмжа войникът.

Драгойчо се стъписа втрещен. Побеля от страх. Зъбите му затракаха. Ръката му изтърва стомната. Тя падна и се разби. Водата се разля и почна да пълни сухите пукнатини на пътя. Големите горящи очи се разшириха и дълго гледаха колоната, докато се загуби зад тъмнозелената гивна на нивите. Изведнъж малкият човек се обърна назад и изпищя:

— Олеле, майчице!

Търти назад към селото. Насреща му се загаде един конник. Той препускаше по пътя, сякаш гонеше

някого. Заг него се клатеше картучницата със змийското око. Драгойчо скочи в крайпътния ров. Конските копита изпрацяха край него. Когато стигна до счупената стомна, конникът остави големия път и кривна по една тясна пътечка през нивите. Целият потъна. Само шапката му плуваше над вретенилите жита.

Мержановата чешма шуртеше сред гората и пълнеше седем жабунянали корита. Там керванджии-те спираха колите си, когато тръгнаха да карат жито с джебеници за пристанищния град. Над двата чучура едвам се четеше разкривен надпис, дълбан върху синкава мраморна плочка: „Тойзи източник согради Йован Мержан, през лято 1837, за душата си. Да ти е наздраве, пътнико.“ Заг чешмата — морави. Дълбока сянка над моравата. Наоколо — честа гора: дълбак, лешници и шума.

Най-напред се напиха войниците. След тях пред чучурите се наредиха вързаните селяни. Гъста купчина от мъже с мокри гърбове.

Командирът се озърна наоколо, надникна през шубраките срещу чешмата и мина настрана. Сегна под сянката. Сне си шапката. Войниците го следяха с очи. Като видяха голата му глава, те се отстраниха. Половината минаха наляво, а другите — надясно към моравата. Вързаните останаха сами. Куцар се навесе над коритото. Докато пиеше, той измъкна от пояса си едно ножче с кокалена дръжка и преряза въжето, което стягаше лявата му ръка. Погаде мълком ножчето на другаря си. То тръгна от ръка на ръка.

— Всеки да бяга, където му видят очите! — тихо проговори Куцар и стори път на другаря си пред чешмата.

Тогава един от войниците изрева:

— Бягат!

Пушките затракаха. В тоя миг страховит прясък раздруса тишината. Гората го пое и разнесе дълбоко и далеко. Кушумите на една картечница запускаха, зачаткаха по коритата, по стария зид на чешмата, по мраморната плочка с надписа. Като откос се люшнаха навързаните. Нададоха грозен вик. Ножчето с кокалената гръжка падна на камъните. Бистрата вода в коритото се зачерви...

Куцар бягаше между дърветата. Кушумите го преследваха като оси. Клоните го шибеха по лицето. Тръните на глогините късаха бялата му риза и черната му кожа. Едната му обувка се беше изхлула. След него се чуваха гласове, но те оставаха все по-назад и заглъхваха в шумата. Къде отива? Ами ако гората се свърши? Дърветата гъстееха и сенките им ставаха още по-тъмни. На едно място змия се заплете в краката му. Най-напред я удари обувият крак, след това я подхвана босият. Тя го шибна като камшик по бедрото и се откъсна. Стори му се, че цялата гора се напълни с отровни змии, които го закълваха по гърдите, по гърба, по челото. Изведнъж пътя му препречи едно рухнало старо дърво, съборено от стихийен вятър. Куцар се опита да прескочи, но краката не го послушаха. Удари си коляното, препъна се и грохна на другата страна. Зарови си главата в падналите листа, останали от миналата есен. Изпъшка, пое дъх и разпери ръцете си. Пред очите му падна тъмнина... Доде на себе си късно след пладне. Опита се да седне, но не можеше – обхванала го беше страшна немощ. Прониза го болка в гърдите, над сърцето.

– Ударен съм! – прошепна Куцар и отново пред очите му падна мрак...

Колко е стоял той – не знае. Стреснаха го стъпки, тихи, нечовешки стъпки, като вървеж на сянка, която

влиза при болното си чего и пристъпва на пръсти – да не го събуди.

„Сега ще ме доубият! – появи се една бърза мисъл в тъмното му съзнание. – Намериха ме...“

Куцар се надигна. Опря гръб върху дънера, прокара ръка по челото си и зачака равнодушно края. Изминаха няколко мига. Шумът на стъпките беше замрял. Раненият човек усети до шията си дъх на живо същество. Бавно изви глава и видя една сърна. Две големи черни очи го гледаха с тревога и жалба. „Тъй ме гледаше някога покойното ми момиченце, когато си заминаваше за другия свят. Голяма мъка имаше в очите му“ – си спомни изведнъж Куцар и кълмна. Сърната прескочи дървото и застана напреде му като човек. Много ѝ са тънки краката и треперят. Челото ѝ – покрито със ситни ръждивочервени косми. Шията ѝ – гъвкава и дълга. Заострените черни копита лъщят. Какво иска от него тая малка гостенка, която се престаши, протегна шия и подуши с черните си ноздри окървавената му риза? Куцар разгърди ризата си. Тогава сърната потрепера с цялото си същество и побягна между дърветата.

– Бълнувам ли? – потърка с длан челото си раненият човек.

И след малко:

– Ето кого ми провodi майката гора, закрилицата – да ме споходи и да ме попита как съм и какво са направили с мене враговете народни...

В ушите му ненадейно кълна гласът на Драгойча: „Чичо! Чичо!“

– За него трябва да съм жив. Болното сираче на чича. Ще си го заведа аз него в оная земя, на каручката, в мекото сенце... Ние двамцата...

Когато зашумя вечерният горски вятър, сърна-

та се върна повторно при ранения. Застана на десетина крачки и тъй го гледаше, сякаш искаше да му каже нещо. Голяма мъка извираше от очите ѝ. Прогони я писъкът на една черна птица, която размаха криле между напуканите дънери на дърбовете.

Настана нощта. Дърветата се загубиха в тъмнината. Куцар опита да се дигне. Олюля се и седна върху дървото. Сега накъде? По пътищата го дебнат куршумите. Раната още сълзи. Няма върхна греха да я затопли тази рана. Няма партенка да я превърже. Жлътнаха се нападалите листа. Тогава между дънерите за трети път като видение му се вести сърната. Тя беше една неуловима сянка, тя беше сякаш безплътна. Помами го с глава. Заговори му нечутно:

– Хайде, какво чакаш? Тръгвай след мене!

– Ще года подире ти. Където щеш ме води – прошънна Куцар и се изправи.

Стана му леко. Само болката заби нож в гърдите му и го завъртя. Изохка и тръгна. Сърната потегли през гората. Човекът вървеше покорно. От време на време тя се обръщаше назад и го чакаше. Пристъпваше бавно, предпазливо, с наострени уши. Куцар дигна очи към звездното небе и по Квачката разбра, че сърната го води на юг – към границата. Надежда като възленче светна в душата му. Гората нямаше край. След полунощ, когато Квачката закътка пиленцата си надолу зад шумата – дърветата оредяха. Настана кър. Дълбоки житни ниви. Сърната вървеше по пределните брезни, слизаше в долчините, заобикаляше малките тъмни горици, изкачваше се по хълмовете. Спираше и се заслушваше. От далечните села долитаха гласове на петли, кучи лай. Равнината още спи.

Зазоряваше. Изведнъж и ненадейно стигнаха границата. Куцар я позна по тупкането на сърцето си.

Насреща израсна българската наблюдателница. В зграча се виждаше черната стълба и къщичката най-отгоре.

Сърната спря и се обърна. Куцар впи очи в нейните. Същите – очите на покойното му дете. Не може да бъде! Лудешка радост пламна в сърцето му като барут. Посегна с десницата да я помилва. Плахото същество отскочи назад и побягна. Сълзи потекоха по страните на обезумелия човек. Дълго стоя прав и гледа сърната, която изчезна в утринния полумрак като видение.

– Няма я. Загуби се.

Пак му притъмня пред очите. Грохна на земята и си рече:

– Никаква сърна няма.

Изведнъж се сепна. Досети се, че трябва да бяга. Изви се на корем и запълзя безшумно към граничната линия. Наоколо нямаше жива душа.

ПРЕСЕЛНИЦИ

Най-подир се гизнаха селяните от Гърлица. Що свят се изпровървя по силистренския път! Като жерави, подгонени от зъл вятър, слизаха на юг преселниците. Безконечни кербани се заточиха по равнината. Минаха каруци, работени от коларите в Меджидие, с желязо обковани, с гъна и ковчези нашарени. Буйни аждерхани бягаха напреде им. Прекараха стагата си овчарите от Среден лъг и от Осеновска мъртвица. Като вълци с подвити опашки вървяха подире им охранени добруджански кучета с червени гърбове, а големите чугунени звънци на обните се люшкаха като кадилници. Мудно скрибуцаха цяла нощ широки волски коли, накамарени с покъщнина, потеглили от незнайни северни села. Старите пристъпяха покорно с наведени глави, а децата се озъртаха като зайчета. Постърнали хора загръстиха пътищата на Добруджа. А есенният гъждец заръмоля и накваси потъмнелите стърнища. Светнаха напаладите листи, заблещукаха трънките край коловозите. Разкаляха се пътищата.

— Хайде да тръгваме, хора селяни! — надничаше през вратниците старият глашатай дядо Куцар. — Какво току се потривате? Впрягайте, че да ходим! Не виждате ли, че другите ни изпревариха? Догето прехвърлим границата, тоз народ, гето се е заточил, ще напълни пустите села. В коя дупка ще се навреме ние, най-подирните?

В неделя жените на тумби загъмжаха в селското гробище, оградено с кирпичен зид. Занесоха последните

въглени от огнищата и най-късните есенни цветове от градините. Накичиха куклите на мъртвците. Завайкаха се над гробовете. Заблещукаха трепкави пламъчета по кръстовете. Занареждаха:

— Блазе на баба Кръстинка! С късмет родена пустата му жена! Прибра си старите кокали, намести се при своите. Ние къде ли ще гнием?

Пропущаха най-милостивите. Старите ги сгълчаха.

— Мълчете! Недейте разплаква покойниците — думаше им баба Янудия. — Техните души ходят сега между нас. Ние не ги виждаме, ама те са тука. Излезли са от земята да се простим. Не плачете, защото ще им се пукнат сърцата от жалост!

Мъжете стягаха колите. Опъваха закърпените чергила. Пълнеха катраниците, трупаха имането си. Разкудкудаха се подгонените кокошки, изпокриха се под дръвниците есенните пиленца.

А Митьо Юродивия, по риза, с тояга като влхва, сновеше из улиците и се лутеше:

— Аз съм Митьо певецът, причут във всичката Добруджа! Целият свят ще излезе да ме посрещне с байраци, черги ще ми постелят да мина по тях, в стъклена къща ще ме наместят да живея, дванайсет момичета като капки в бяла премяна ще ми поднасят ядене и ще ми наливат вино в златни чаши, а пък вие сте решили да се измъкнете без мене, хайдутини!...

Пред всяко погребение Митьо вървеше пръв. Той носеше кръстовете на покойниците. Когато свещеникът пееше, и Митьо ръмжеше заедно с него. Никой не можеше да го спре. Гърличани го наричаха „нашия кръстоносец“ и си го обичаха, защото беше от кротките.

Вечерта подухна ветрец и отнесе натегналите

облаци. Месечината се появи като спомен от някогашни години.

— Тъкмо си бях извадил камъни за новата къща. Много се бяхтах на камъницата. Не ми е толкова докрийвало за къщата — за тебе ми е мъчно. Къде ще те заведа, като се задомим?

— Ти за мене недей бра грижа. Където щеш ме забеди. Мене ще ми бъде хубаво навсякъде, стига ти да си при мене. Аз на тебе съм си обрекла душата.

Две мъжки ръце затършуваха в тъмнината и сграбиха девойката.

— Стой мирно! Някой гледа.

— Кой?

— Месечината.

Трума души в Райчовата кръчма до полунощ тракаха ниските ръбести чашки с кисело жълто вино. Говореха си тихо, като кроткия дъжд се ронеха думите от устата им. Оплакваха сиромашкия народ. Но след полунощ в кръчмата сякаш влезе дяволът. Разгорещиха се Райчовите гости. Почнаха да трошат чаши, разбиха едно стъкло, обърнаха масата. Райчо изскочи от празната изба, където беше слязъл да търси нещо със запалено газениче. Грабна стъргалката и се втурна към разпалените мъже. Изрита ги навън. Заканително размаха юмрука си в тъмнината и заключи вратата.

Керванът на гърличани се откърти в понеделник. Малката селска камбана възвести с пресипнал глас часа на тръзването. На невеста, която е плакала цяла нощ, приличаше тая камбана. Заскърцаха вратниците, за последен път излязоха мълчаливите работници — воловците, — и не извърнаха очи назад към харманите.

По разведреното небе бягаха бели облаци. Те се появиха като неми пратеници, дошли да видят раздялата. Селяните бяха окачили по вратовете на добитъка

всичките вехти звънци. Звънците дигаха сватбен шум. На сватба приличаше това човешко преселение. На голяма невесела сватба. Нямаше ги гайдарите. Не се виждаха и младоженците. Някого разкътиха силом, някого женеха за друга невеста — по-хубава ли е, или е куцичка и с едно око, никой не можеше да им каже на тия стари българи от Гърлица. Много дълбоко беше отишъл коренът им в родната земя, затуй, когато днес го изтръгнаха — сърцата им се изпразниха. Те знаеха, че там отвъд живеят кръвни братя, които ще им кажат човешки: „Добре дошли!“ Няма да ги подгонят с камъни. Няма да ги оставят като кучета да треперят в дъжда. Но мократа земя лепнеше по шините на колелетата, по волските копита, по цървулите на хората и не искаше да се раздели от своите вековни стопани.

— Слез, чего, да си сръбнеш от кладенчето на Меча бара. Няма на земята по-сладка вода. Пий, да го запомниш! — буташе една старица внучето си.

— Не ща мари, бабо! Не ми се пие вода — опираше се малкият, затоплен под бащиния си кожух, — мене ми се ядат тикви, „там“ има ли тикви?

— Всичко има „там“! Ех че живот ще живеем ние с тебе, двамцата! Като стигнем, ти ще ми нацепиш гръвца, а пък аз ще ти метна в пещта една медуница. Защо да не ти метна, ти си добро момче и ще слушаш баба.

Малкият преглътна.

— Гледай, Иване, гледай крушката в нашата нива. Ние отагяме, пък тя остава. Как ми е мила тази крушка, божне ле! Тя хвърляше хладината над люлчицата му. Заминаваме си ние с тебе, а пък рожбицата ни остава тука, в земята. Кой ще го навести, когато доде събота? Кой ще му занесе огнец на керемидката? Да не му е студено бре, Иване! Кой ще го укроти, когато писне за майка си и за баща си?

Полека се обърна мъжът, който водеше воловците, и погледна изпод вежди почернената си невеста.

– Стига! – проговори той. – Стига си блънувала!

– Как да спра бре, Иване, като ми гори гушичката? Какъв човек си ти – от камък ти е сърцето! Покорав човек не съм срещала.

Иван гръпна синджирите, захвапа голната си устна и въздъхна. Неговото сърце не беше от камък.

Дядо Темелко, с високия овчи калпак, подтичваше да настигне съседа си Никола Мотовилата и да му се оплаче:

– Думах му: „Стой, магарски сине! Не бутаай гръвчето. Нито си го садил, нито си поил с вода корена му. Само си е израсло. Защо го сечеш?“ „Аз, кай, откога съм му хвърлил око. Ти ще видиш каква ралица ще си издялам от него. С тая ралица ще разпоря новата земя.“ Не рачи да ме послуша. Отсече го, проклетникът...

А Мотовилата, като размахваше дългите си ръце, потънал в своите грижи, отмина и промърмори:

– Какво ли ми грънкаш като празна воденица!...

Големият керван изпълзя на Побит камък, където беше оброчище на гърличани. Там се събираха селяните на Петровден да ядат обречените овни на зелената морава под дъбовите сенки. Златни се жълтееха пред очите им натрупаните кръстци по нивите...

– Стой! – провикна се дядо Куцар, сне калпака си и тръгна към двата вековни дъба, застанали като два великана на хълма.

– Погледнете го още веднъж и го запомнете, защото я го видим през живота си, я не.

Керванът спря. Няколкостотин очи се обърнаха назад и жадно погълнаха мило то опустяло село, което приличаше на гнездо, откъдето са изхвъркнали упла-

шени птички. Дъбовете стояха безмълвни. Оттичаха се капки по голите им клони и тупкаха върху бакърена та шума.

Замрежиха се очите на старо и младо.

Керванът се спусна на юг. Най-подир по риза, бос, с тояга в дясната ръка вървеше Митьо Кръстоносеца. С лявата ръка той притискаше до гърдите си едно сляпо кученце. Беше го намерил край село, под минушката. Носеше го към новата земя и му говореше:

– Не бой се! Аз съм Митьо причутият... В стъклена къща ще ни наместят. Дванайсет момичета ще ни служат...

Сляпото същество скимтеше и се навираше под Митьовата риза: беше му студено.

ЛАЗАР КРИВИЯ

Като се върна от воденицата, Лазар Кривия тегли каручката пред пешника. Отвътре изскочи една гребна женурка, забрадена с червена кърпа. Стрина Инка, Лазаровата невеста. Тя беше педя човек и нещо едното ѝ око сълзеше. Откак заровиха с Лазара първата си рожба, лявото ѝ око прокапа и не спря.

– Ща черпиш! – извика Лазар на жена си. – Нося ти една хубава новина.

– Каква?

– Ща ти кажа. Чакай по-напред да стоваря бремето.

Догето сухият висок човек поеме на гърба брашнения платник, стрина Инка припна да му отвори и когато Лазар сне вкъщи брашното, тя се надигна да му изтърси гърба, но нали не стигаеше догоре, отупа само половината.

– Кажу ми сега.

– В гнездото са се излюпили четири голи пиленца.

– Не думай! – смутено рече стрина Инка.

– Спрях каруцата до синора и влязох в градината. Има вече узряло домате. Утре ще берем. Чакай, рекох си, да погледна в гнездото. Че като писнаха ония ми ти голишерчета! Тъкмо четири. Щяха да ми изкълават пръстите.

– Сакън, да не си ги пипнал, защото майка им ще ги остави!

– Не съм. То толкова нещо пипа ли се? Пиленца.

Стрина Инка се зарадва много, обърса лявото си

око, което беше потекло още повече от умиление, разишъта се, сипа бобената чорба в една нова паница и седнаха да ядат. Още Лазар ненагребал първата лъжица – малката жена скочи.

– Хвала Богу! Как щях да забравя бре, Лазаре! Получихме писмо.

– Писмо ли? Кой го донесе?

– Раздавачът Драган.

– Дај го тука!

Стрина Инка пресегна към буковата полица, извади писмото. Толкова се сбърка, когато го пое от раздавача, че не знаеше къде да го потули, ами го сложи на полицата под една паница.

Лазар протегна ухилен ръка. Погледна го от лице, обърна го от опакото. Дори го помируса. Писмо. Същинско писмо. И марка си има.

– Виждаш ли, Инке, за първи път през живота ми иде толкова нещо. Нищо и никакъв човек съм. Както каза дядо Иван, на две магарета не мога да разделя слама, ама писма получавам. Колко души получават писма в туй село, кажи ми ти мене? Ще уда да ми го разчетат. Вътре нещо пише.

– Да беше си поне хапнал от чорбицата, докато е топла.

– А бе сега мене не ми е до чорбата. Трябва да разбера от кого е и какво ми пише. Хубаво нещо е да получава човек писма. Нищо и никаква книжка, ама ха де! Де да знаеш през кои морета е минала?

Стрина Инка му подаде калпака. Като излезе на улицата, Кривия нагази една купчина деца, които играеха на конче и се търкаляха като свинчета. Защото му беше драго и бързаше – Лазар не заобиколи децата, ами се засили и ги прескочи. Оскърбените малчугани закрепяха подире му:

– Хей, Лазаре, Лазаре, ти ли закла Кривицата?
Лазар сне калпака си и замахна. Малките пръпнаха и се разбягаха като врабчета.

Лазар се преви надве и влезе в Яневата механа. Там завари само двама души – механджията и дядо Ивана Кримката. Яне пшкеше над една тетрадка, плюнчеше молива, чеше се с него по главата и смяташе нещо. Дядо Иван гледаше през отворената врата.

Вечер. Хората се връщаха от къра. Дядо Иван чакаше селяните да разпрегнат воловците и да гойдат в механата, че да им разкаже новини. Той не беше от най-работните. Често пъти се излежаваше под дебелите сенки в градинката върху едно алище. Слушаше говора на птиците, бръмченето на пчелите и измисляше новини. Умееше хубаво да лъже. Знаеше на туй отгоре да чете, а да пише можеше само думата Иван. Повече не можеше.

Лазар Кривия седна до него.

– Добър ти вечер, дядо Иване!

– Господ здраве да ти дава. Какво има, Лазаре?

– А че, дядо Иване, какво има – писмо има.

– Не може да бъде! Какво писмо?

– Затуй съм дошъл при тебе – да ми го разчетеш.

– Дај го'сам. Стара кримка съм аз, разбирам ги тези пуцини. И да речеш, че съм ходил на училище – не съм. Учил съм го в Русията, кога бях градинар. Голяма земя, мале-е-е, голяма наука съм научил там. Главата ми натежа като ломска диня. Да взема да разправам на тоз народ – мъдреци ще ги направя, магаретата! Ама нямат време да слушат – работата им много.

Дядо Иван Кримката измъкна от пояса си една охлузена кутия, изкара от нея пожълтелите си очила,

намести ги на носа си, полека скъса плика, изтегли книгата и щом прочете малко, почна да клати глава:

– Лошабо.

– Какво?

– Лошабо пише. Трај да го разумея.

Лазар изтръпна и се сви в тъмния кът. Той беше наплашен човек. Носеше си страха от малък. Едно време, когато бил на пет години, пристигнал в тяхното село един мечкар и вързал мечката си до плета пред Лазарови. Ненадейно мечката се отвързала и влязла през отворената вратня. Малкият Лазар играел на двора под черницата. С повлечен синджир мечката тръгнала към него и го прегазила. Нищо не му сторила, но прегазването стига. Догето порасне, все мечка му се мерзелеела пред очите. Двайсетгодишен, Лазар осиротял и тръгнал да слугува на хората. Ходил от село на село, питал за работа. Този му подвикне, оня го нахока, място не може да си намери. Най-сетне стигнал в Осиково и там пуснал корен. Поработил пет-шест години, скътал малко парици и уловил, та се оженил за стринка Инка. Двамата наели една градина и започнали да садят зеленчук. Делничен ден работели в градината, а празник почивали. Хрисим живот водели. Не щеш ли, една нощ в Осиково разбойници заклали воденичарина Кривицата и му дигнали парите. Селяните, като знаели колко е страхлив Лазар, захванали да го подпнват:

– А бе, Лазаре, ти да не си от ония?

– От кои?

– Дето заклаха Кривицата.

– Не съм бе, брате, аз пише не смея...

А проклетите шегобийци се смеят.

– Ти си – казват, – ти си кривият.

Колкото повече се оправдавал сиромас Лазар и се

модел да не го плашат – толкова повече се настървявали осиковчани. Тогава го прекоросали Лазар Кривия. Додяло му. И сън не го хващал от мисъл. Дигнал се една пролет, натоварил на каручката каквото имане имал и – цъгър-мъгър – пристигна в нашето село. Като го видяха селяните какъв е сиромаш, съжалиха го и решиха да го понаредят. Тъкмо се беше поминала баба Къна. Тя не беше оставила нито дете, нито коте за наследник. Пуснаха Лазара да живее в нейната къща. И той се намести.

Развълнуван от хорската добрина, Лазар отиде в Яневата механа и разправи патилата си. Разказа за мечката, за клеветниците, които го бяха набегули, че е заклал Кривицата. Нищо не скри. Изказа си и майчиното мляко.

– Ами какво ще работиш тука? – попита го кметът.

– Зная градинарлък.

– Може градинарлък, стига да го умееш.

Ала още на другия ден, когато потегли да кара тор на градината, подире му хукнаха орляк деца:

– Лазар Кривия минава. Лазаре, ти ли закла Кривицата?

На три пъти се дига Лазар да се махне от нашето село, но дядо Иван Кримката му преваряше каручката.

– Къде? Да не си луд! Не ги слушай. Те са проклети и в червата. Няма образование. Нека лаят, а ти си гледай работата!

През войната прибраха и Лазар. Чу се по едно време, че го ранили. Още в първия бой, като чул топата – Лазар хукнал да бяга. Един курум го настигнал. Върна се Лазар куц. Зъбите му тракаха. Голям страх беше набрал.

Заредиха се годините. Като не можа да отвърди своя челяд, стринка Инка заживя с радостите на чуждите. Цяла пламваше, когато видеше мъничко дете, агънце или пиле.

В цялото село Лазар имаше вяра само на дяда Ивана и затуй се грозно уплаши, когато Кримката каза „лошаво“.

– Е, какво му е лошавото? – осмели се да попита от тъмнината Лазар.

– Какво ли? В писмото пише, че ти си заклал Кривицата. Какво ме гледаш тъй опулен?

– Дядо Иване...

– Зная. Плашат те, синко. Пишат маскарите, че кога си го заклал – взел си му парите. Едно гърне жълтици имал Кривицата, заровени в градината зад воденицата. Този, дето пише писмото, бил роднина на Кривицата – девето коляно. Исква половината гърне. Щял да дойде някоя нощ. Да си нагласял жълтиците. Ако не му дадеш половината – щял да те дере с кремък. Башибозук!

Лазар стоеше прежълтял като восък.

– Дядо Иване, ти ми знаеш душата. Защо ме мъчат тези хора? Какво съм им сторил?

Сиромашът затрепери и очите му се напълниха.

– А бе ти какво почна като жена? Ей за какво ви казвам аз на вас – всеки да си има вкъщи една като моята. Стара кримка е, но тя ребе като топ. Нека посмее някой да ми напише едно такова писмо и да заповяда някоя нощ. Ще го надупча като решето. Да тръгне по света да разправя за дядовата Иванова кримка. Двайсет години не съм я опитвал, страх ме е да гръмна с нея. Много трудни жени имаме в селото.

Лазар стана и се олюля. Вкъщи като разправи на стринка Инка – тя викна с глас.

Притъмня. Колята изтрополиха по пътя, добитъкът се прибра. Нощта умножи страха на бедните хора. Ами ако оня дойде, какво ще думаш и как ще се оправяш? По едно време над черните градински гървета се показа месечината и стана много светло. Лазар изскочи на улицата и забърза към дядови Иванови. Похлопа, разбуди се кучето. Дядо Иван излезе по бели гащи.

— Какво си се разхлопал ни в туй, ни в онуй време?

— Дядо Иване, прощавай, бащице! Ще те моля за една работа, ама няма да ми откажеш.

— Думай.

— Да беше ми дал туй, кримката...

— Кримката ли? Да не си луг? Защо ти е тебе кримката ми? Кого ще гърмиш?

— Никого няма да гърмя. Аз само туй рекох, за кураж.

— Какво си рекъл? Хубава работа. Сега чак те разбрах какъв си човек и защо получаваш такъв писма. На мравката път не минаваш, а пушка си тръгнал да търсиш. Да се махваш от вратнята ми или ще пусна кучето да те разкъса. Марш!

Лазар изгоря.

— И ти ли, дядо Иване!

— И аз! Я го гледай ти — пушка иска, хора да гърми...

Провали се клетникът вдън земя. Кримката затръшна ядосан портата.

До полунощ Лазар Кривия мъкна от градината гървета, камъни и трупа зад вратнята. Стрина Инка му светеше с газеничето. Когато първи петли пропяха, вратнята беше толкова затрупана, че десет души не можеха я помръдна. А когато пропяха трети петли, през разградения градински плет излезе Лазар, побел

стария си кон. На каруцата, сива като костенурка, се озърташе стрина Инка.

Бягаха.

Когато възлязоха на големия хълм насреща, слънцето ги помилва по челата. Като сестра, като майка. Роса намокри босите крака на Кривия. Той спря коня, обърна се към изгрев слънце и сне калпак. Стрина Инка се изправи на каруцата и бърже-бърже захвана да се кръсти:

— Дано, майчице, в другото село хората бъдат по-добри.

ВЪЛЧА ПЪТЕКА

— Не се бой, човече, пристъпни насам! — провикна се към мене дядо Жота, старият овчар от Радуї.

— Махни оня звяр! — отвърнах аз и стиснах тоягата си, моята помощница и бранителка.

— Няма нищо да ти стори. Чирр! — замахна старецът с гегата и завърна овцете към лешниковата горица, където първите зелени стръкчета бяха вече наболи покрай храстите като младоци. — Пръждосайте се в гората, вълци ви яли, какво се шуркате по голата поляна!

Овцете нахълтаха в горицата и заклатах вършините, а овчарят тръгна към мене и протегна ръка да се здрависа. Звярът, който се беше изтегнал господарски на сухата, затоплена трева, дremеше със затворени очи, отвори само едното си око, погледна ме нехайно, примигна успокоен и пак го затвори. Стиснах дядовата Жотова десница.

— Добре си ми дошъл, сине. Ти май че се поуплаши от негова милост.

— Боя се от куче, което не лае, защото се хвърля изневиделица.

— Моят стражник излиза открито срещу душманина. Той не се бои от никого на света и не напада никого откъм гърба. Не е куче, ами е лъв. А сърцето му е меко. Най-много обича агънца и децата. Трепери над тях. Седни на ямурлука!

— Как си, дядо Жота? Вземи една цигара! — предложих му кутията си.

— Не пия тютюн. Люти ми на очите. Казаха ми, че си дошъл за буболечки, разни там мушички и билки. Оти ги събираш? От две недели гледам да те срещна и да те питам къде потъна в земята. По-напреж, когато ми беше жив конят, прескачах в града и там се виждахме с тебека. Много бе, там у вас, много буболечки сте наболи с топузчета в стъклените шкафове. Ще ми се да дойда и да погледам зъмите в стъклените и зверовете горски, ама не мога вече. Краката ми, сине, вече се извървяха. Не щат да носят дяда ти Жота, искат автомобил. А пък аз още не съм решил от коя държава да си изпиша.

— Ти нали имаше едун кон?

— Отиде, умря от страх.

— Как тъй от страх?

— Тя е стара история. Нали гледаш на какво място съм се загнездил — тука е вълчевото връвище, а пък аз съм тронясал поята си тъкмо край него, като кръчмар съм заседнал край пътя на керваните. Голяма грижа ми е тази вълча пътека... Нали го помниш моя кон, като мряна риба беше. С него можеш птичка да хванеш. От ранна пролет, годето падне сняг през есента, хвърчеше по горните поляни и пасеше белите теменуги. Ония, дето ги има само на Любаш. Цели ливади от бели теменуги. Млад беше конят, буен. Окоето му все надолу към равнището, където теглят ярема дръгливите селски кобилки. Затуй, когато тръгнах от поята към Радуї — порастаха му крилца. Една зима тъдява се появи единак вълк. Няма да ти разправам какви пакости направи на хората. Изпояде овцете, изтърбуши и два вола. Беше грозна сила; другите вълци, когото удушат някоя овца — не могат да я носят, ами я влекат по снега. Единакът я мятеше на гърба си — дим да го няма. Беше навечер. Студ. Аз отивах в Ра-

дуй. Единакът ме причакал до мостчето на Росинка. Аз се бях замислил за нещо и не го видях. Изведиш, като наближих моста, конят се възправи на задните си крака и насмалко щеше да ме строполи на земята. Погледнах аз напред си и що да видя: две очи, брате, като възлени. Отвъд моста клекнал грамадният звяр, стои като замръзнал и не гледа коня, а направо мен в очите, защото знае кой му е по-голям враг. Кръвта замръзна в жилите ми. Мозъкът ми почна да работи бързо. Ако се обърна назад, той ще ме настигне с три скока, ако прасна надолу по речицата – няма да изляза жив от върбалака. Реших да върхлетя направо върху вълка, че каквото ще да става. Моят кон беше послушно животно. Стиснах здраво юздата му и го пришпорих. Той се издигна отново на задните си крака, аз извиках едно „хой!“ и моят силен кон се сгромоляса върху звяра. Чух как пропука конският кръст. Всичко трая само един миг и аз не схванах как вълкът се намери надясно до гънера на кухнята върба. Конят хвърчеше. Не знаех как съм се задържал на седлото. През селото префучах като луг. И чак когато стигнах вкъщи и спрях пред обора, конят тръсна глава, обърна се да види иде ли подире му звярът и като разбра, че го няма, клюмна. Беше изпотен, задъхан, целият трепереше и космите му трепереха. За мене не питай. После добичето се разболя, види се, от умората и от страха, а кой знае, може и от пукането на кръста да го е поразило. Тъй или иначе, гътна се железният ми кон, престана да яде и за три дни отиде. Зарових го в пясъка край Росинка. Не ми даде сърце да му одера кожата. Догето го погребвах, кучето стоеше клекнало на брега и ме гледеше като човек. С коня бяха големи приятели. Много се имаха. Чувай, Страшник, иди да завърнеш овцете, защото се навряха в трънак.

Кучето се надигна. То беше едро като магаре. Овчарска порода с бакърен косъм и дълга опашка, която се повлече по тревата. На шията му имаше железен гердан с остри шипове. Очите му блеснаха големи и умни. Затече се към горичката и скоро прибра овцето стаго.

– Че какво исках да ти разправя още? Аха, сетих се. Единакът не може да одрънка дядо ти Жота, но подир две недели се намъкна през една дупка в кошарата и изтърбуши седем овчици. Най-голямата помъкна към гората. Беше призори. Аз го усетих, грабнах секирата, изкочих навън и започнах да рева, а ти знаеш какъв ми е гласът – гората трепери от него. Дигнах селото, но вълкът беше вече прехвърлил Росинка и бягаше нагоре. На заранта всичко беше черно пред очите ми. Отнякъде се зададе кучето. Като го зърнах – кипнах.

– Мръсноко – викнах му, – къдя скитаеш цяла нощ? Докато се влачиш подир кучките, вълкът ми издуши овцете. Той погуби най-добрия ти приятел – коня, – а ти мърсуваш! Я виж тука!

И аз му показах вълчи следи в снега. Кучето ме погледна оскърбено и виновно, сетне се наведе, помири са следите и кръвта на овцата, отвори уста, излая едно „ав!“ и се втурна по вълчите стъпки. През плетущата, през рекичката, по брега емна нагоре планината. Изгуби се. Нема го три дни и две нощи. „Пропадна и кучето ми!“ – помислих си аз и голяма мъка сви сърцето ми, но да видиш какво стана. Разправиха ми колибарите от Любаш. Нали я знаеш оная стръмна планина, където във време оно най-хубавата селска девойка казала на момците: „Ще пристана на оня от вас, който е най-силен и ме изнесе на самия планински връх, без да спре и поеме гръх!“ Грабнал я най-силният и я понесъл по урвите на Любаш, ха бре, де бре – изнесъл я, но

когато стигнал горе, където растат бели теменуги, паднал каталясал и проговорил с отпаднал глас на момичето: „Дай ми водица, защото умирам.“ Озърнала се девойката, но де вода на планинския връх? А момъкът почнал да бере душа. Безпомощно закъришила ръце девойката и проронила три сълзи. От тях бликнали три кладенчета. Че ти казвам аз на тебе, на оново място, където са сега кладенчетата, моят юнак настигнал вълка. Преследвал го три дни и две нощи. Най-напред го намерил в долчинката под каракачанските колиби. Тъкмо се заловил единакът да яде овцата, и нашият го дигнал. Вълкът повторно метнал овцата на гърба си и поел към Кортенската гора. Каракачаните го съзрели, дигнали врява и пуснали песовете подире му. Видели: моето куче тича пред другите. Когато стигнал в гората, вълкът хлътнал в нея и моят Страшник – подире му. Другите кучета не посмели да навлязат навътре. Какво е станало в гората, знаят само букаците, но на третия ден горският, като се изкачил на Любаш да пие вода от горните кладенчета, заварил моето куче – лежи окървавено, а малко по-нагоре се вързала в снега единакът, страшилището, с прехапан гръклян и до него моята овчица – изтърбушена, но недоядена. Значи там е станала последната битка между вълка и кучето. По дирите горският Христо разбрал, че вълкът е пристигнал по-ранко и започнал да ръфа овцата. Кучето дошло по-късно и вълкът не го усетил, защото вятърът духал от вълка към кучето. Кучето го издебнало и се хвърлило отгоре му и двете грамадни животни ей тъй, изправени на задните си крака, са се пипнали като пехливани с предните си крака и зачаткали със зъби. Трябва да знаеш, че когато се задавят вълк и куче, от зъбите им изскачат искри. Там моят юнак – охранен и силен – е преборил единака и му прехапал

гръкляна. Когато се появил горският, кучето, нали не го познава, се надигнало едвам-едвам и се спуснало надолу към Рагуй. Доде си на третия ден вечерта, капнало от умора, окървавено. Нищо не рачи да хапне. Легна на сламата при овцете и не мръдна една нощ и един ден. Сетне излока цяла копаня суроватка и доде на себе си. Не ми каза нищо, но по очите му познах, че си е свършило добре работата.

Овчарят млъкна и дълго гледа към лешниковата горица, гдето едно птиче си дереше гърлото.

– Да беше човек – продължи замислено той, – щеше да иска за тази заслуга някоя награда, но той е един скромнен пес. Нищо не иска. Исква само половината пита от торбата ми и половината резен сирене от захлупците. Страшник, ела тук да ядем! Гледай го сега какво ще прави.

И като бръкна в торбата си, дядо Жота изкара една пита, стъргана с огрибка, и я разчупи надве, сетне отвори захлупците с ножа си и разряза сиренето на две равни половини. Положи сиренето върху хлебните половини.

– Избирай! – рече той. – Да не кажеш сетне, че съм ти дал по-малко.

Страшникът вече стоеше пред трапезата и въртеше радостно опашката си. Той разгледа дяловите, избра си единия, дигна дясната си лапа и го затисна. Сиренето глътна наведнъж, питата изяде бавно, с голяма наслада. Облиза се и без да погледне към храната на дяда Жота, се върна пак на мястото си, легна и отправи очи към лешниковата горица, където отново изчезнаха овцете.

ИВАН ЧЕРНИЯ

*Цигулари идат,
нова песен свирят.*

НАРОДНА ПЕСЕН

На Владимир Русалиев

— Аз, брате мой, съм решил да направя за Иван Черния една цигулка, каквато не съм правил досега. Ти нали си виждал по панаирите годежни пръстени, лети от бронз и позлатени? Такива бяха досегашните ми цигулки. Новата ще бъде от чисто злато. Яворът е готов. Сега съхне. Ще го чакам още малко, докато изгори на слънцето. Отсякохме го с Ивана от Хайдушкия дол. Иван ми каза: „Познавам го туй дърво. През много нощи съм слушал гласа му. Листата му шумолят като ручей, който минава през висока некосена трева.“ Вятърът никога не е блъскал клоните му, бурята не го е карала да си превива гръбнака. Астраганена златна плът има. Капака на цигулката ще направя от пиринска мура, грифът ще бъде от задморско дърво абанос, магаренцето — от синорна круша, а лъкът — от габър. Тая цигулка ще има глас ангелски.

Вечер. Опаловите води на Златна Панега станаха тъмнозелени. Слънчогледите клюмнаха. Воденичното колело спря: някой заприщи яза. В тихата вода се чу плясък на кленове. Зад върбите загука гургулица. Тя зове с топъл глас своя другар да се върне в гнездото.

— Няма го тая вечер и няма да гоиде. Запращил е с бригадата по селата. Подкови ще кове утре, сърпове ще клепа, секири ще точи. Цял ден в ковачницата размахва чука, пердаши желязото. Ръцете му са обгорени и черни. Очите му — като синя стомана. Трябва да го видиш. Не

мога да разбера как може с една такава корава ръка да изкарва нечувани звуци от цигулката. Голям цигулар. Напура бече: почвай, каже, да я правиш, ръката ми е претръпнала. В тая кръчма от не знам кои години той свири на коларите, които минават по големия път, на закъснелите пътници, на дърварите и катунарите, които се навъртат покрай панежките села.

Веднъж от големия път се отбиха в кръчмата двамина мъже. Доведоха едно момиче. Очите му — багемии. Хаджията тъкмо беше изпържил в тигана панежки гулени. Поканихме гостите на нашата маса, посърбнахме. Иван откачи цигулката си от оня гвоздеи, гето е го камината — той все там си я държеше, — и потегли лъка по струните. Девојката нямаше очи, ами възлени. Тя пък отвори уста и запя. Брате мой, сърцето ми се обърна. По едно време Иван удари на ръченица. Тозава воденичарите, гето въртят камъните на долната воденичка, заподскачаха като риби, почнаха да се мятат до гредите. Паснал се гизна, пушек и прах. Под камината гремеше един деветдесетгодишен старец. И той се преборави, погледна момичето, облеши се, разпери ръце и хвъркна. Не можем да отървем момичето от него. Трябва да ти кажа, че някогашната Иванова цигулка мокреше очите на хората. Имаше глас на жена, която плаче, наведена над свиден гроб. Казваха, че била кремонка. Не вярвам да е била. Сетне научих, че някогашните кремонски майстори изрязвали вътре в цигулката си началните букви на думите Иезус Хоминум Салватор. Не знаех тая работа по-рано, щях да проверя дали е кремонка. Иван я беше купил от златодолския панаир. Един слепец му я продал. Най-напред я опитал как свири. Като го чул, слепецът зяпнал. „Продаваш ли я?“ — попитал наш Иван. „Не ми е за продан, но на тебе ще я дам, защото не съм

срещал такъв цигулар. Какъв занаят имаш?“ „Ковач съм, дядо.“ „Чудно нещо – рекъл старецът. – Ще ти взема за нея пет жълтици. Пази я като очите си. Три пъти да я напълниш с наполеони, пак не можеш ми я плати.“

– Къде е сега тая цигулка? – попитах аз стария майстор.

– Иван я строши. Удари я върху ей оная опушена греда на тавана и я направи на парчета.

– Пиян ли беше?

– Какво приказваш? Иван Черния никои не го е виждал пиян. Ще ти разкажа как стана. То беше по онова време, когато нашите разбойници натискаха народа и почнаха да му дерат кожата с кремък. Тъгва се въртеше един околийски, хвърчеше като луд с автомобил по пътищата, газеше добитъка, засипваше хората с прахоляк, гледаше кръвнишки младежите и се заканваше. Наричахме го Кърджалията. Една вечер седяхме с Ивана ей тук, на същата маса, и си думяхме за ония безстрашни момчета, които бяха прехвърлили Балкана и които Кърджалията гонеше из букаците. Цял ден се чуваше пукотевица и трясък на бомби. Не знаехме какво се е случило. Не щеш ли, по едно време някой блъсна вратата. Гледаме: Кърджалията. С мътни, уморени очи огледа кръчмата, отиде към тезгяха и рече тихо:

– Довършихме ги... Мой човек, наточи вино, сложи на скарата нагеници! Тия хора са гладни като вълци. Трябва хубаво да хапнат и да сръбнат.

Петима вълци с човешки образ водеше Кърджалията. Те снеха пушките от раменете си и ги наредиха до стената, тъкмо под цигулката. Селището беше изтръпнало и тъмно. Никъде не се виждаше светлинка. Пред Ивана имаше едно шишенце с ракия, но той не се докосна до него. Стоеше безмълвен и гледаше със студене-

ни очи Кърджалията, който изливаше чашиите в гръцмукля си, стражарите, които лапаха лакомо като добитъци и мляскаха, сякаш не бяха трепали хора, а се връщаха от лов на яребици. Като се наплюскаха, Кърджалията се обърна към камината и съзря цигулката.

– Мой човек, кой свири на цигулката? Ти ли?

– Не съм аз, ей го там цигуларя – показа с лъка кръчмаринът.

– Оная мечка, черната ли? Слушай, мецано, вземи цигулката да посвириш на моите юнашки птици.

Иван Черния го гледаше, без да мръдне.

– Веднага! – изкрещя Кърджалията.

Иван Черния се надигна и рече с тих, разтреперан глас:

– Аз на хора с окървавени ръце не свиря!

– Ще свириш, мецо рунтава, и хоро ще ми играеш. Мой човек, дай ми цигулката.

Хаджията откачи цигулката, подаде я на Ивана и почна да го убеждава:

– Хайде, хайде посвири им. Не прави тъй. Какво ще ти стане, ако им посвириш?

Иван протегна ръка, пое цигулката си, стана прав и тръгна към вълците, без да снесе очи от Кърджалията. Когато стигна до гредата, замахна с голяма сила, прасна кремонката и я направи на парчета.

– Ах, твоята мамица да разплача! – скочи Кърджалията и изкара револвера си. – На мене ли тия номера?

Но докато насочи револвера си, Иван се хвърли като лъв срещу звяра, блъсна го в гърдите и го събори на земята. За миг се огледа, впи очи към втрещените стражари, грабна една пушка и излезе спокойно през отворената врата. Потъна в мрака. Не го видяхме вече в ковачницата, но слушахме за него, когато в Зли дол се

сгромоляса цял германски влак, натоварен с оръдия, когато пламнаха селата. Едно след друго се измъкнаха момчетата и хванаха планината. Ние ги мислехме, че са някъде в гори Тилилейски, а те били до нас, в Хайдушкия дол. Там, под явора, дето го отсякохме, било скривалището им. Кърджалията ревеше като бесен. Много свят изпотрепа. На другия ден ме смаза в участъка. Строши ми лявото рамо...

Когато Иван слезе от планината, ние смятахме да го направим кмет, но той не рачи.

— Не е за мене работа — каже, — на мене ми гай подкови да кова, палешници да точа, сърпове да клепа. Тая земя отсега нататък ще ражда хляб само за народа, който се труди. Ковачи трябва, за да коват новия свят. А бай Неделчо ще ми измайстори една цигулка с ясен глас. Оная старата приличаше на разплакана жена.

Ще направя аз една нова цигулка. Тя ще има глас ангелски. Ще свири с нея Иван и ще възпява момчетата, които паднаха в балканските усои за свободата народна и орлите разнесоха месата им по скали и по орляци. Нова песен ще засвири Иван Черния за ония корави мъже, които полагат основните камъни на народната света република, за ония, които копаят проходи и тунели, строят язовири и сбират водата, че да има влага за всяко коренче, когато настане суша, и цялата ни земя да бъде заляна с електрическа светлина. Ще свири моята цигулка на майсторите, които градят мостове и пътища, на ония, които събарят синорите и със задружен труд порят майката земя, на ония, които мятат совалките, копаят в рудниците, пишат книги за новия човек. Ковачът Иван ме чака.

— Оная вечер, когато строших кремонката, се заклех да не хващам лък, додето не настане бял ден.

Сега ръчицата ми е заждняла. Бай Неделчо, хайде! Душата ми прилича на бъчва, в която купи ново вино.

Тъй ми дума Иван. Щом изсъхне дървото, ще направя от него една цигулка, каквато още не съм правил досега. За наш Иван Черния...

Майстор Неделчо ме погледна. Светлина бликаше в очите му.

ЗЕМЯТА НА БЪЛГАРИТЕ

Ти идеш от дълбочината на вековете, от потъмнените страници на историята се усмихват твоите бездънни очи. Косата ти е прошарена от среброто на времената, нозете ти са боси, а петите – напукани. Наместо гердан от златици, ти носиш една вехта бакърена пара, нанизана на конопена връв, отколе изкопана от разрушена старинна твърдина.

Наместо белези от златни гривни, по ръцете ти личат следи от вековни вериги. А над мокрите очи на твоето високо чело има едно черно кръстче, горено с огън.

Ти си девойка с чисто сърце, ти си майка, която е откърмила милиони синове.

Откога са мокри тия тъмни и дълбоки очи? От оня ли ден, когато ти вървеше през пожълтелите папрати, под кестените на Беласица и бързаше да допреш устни до челата на ослепените Самуилови войници? Мъжественият цар посрещна своите войници и щом съзря скръбната върволица от слепци, люшна се и падна мъртъв на земята. Тогава ли се наляха очите ти? Или в оня ден, когато палачът на Челеби Сюлеймана надигна ятагана, за да отсече главата на светия старец Евтимия и ръката му остана вкаменена?

Една вечер пропищя куршум в стария Балкан и прониза челото на твоя най-вдъхновен син. Ти дълго стоя наведена над него, опряла ухо до сърцето му. И когато заглъхна последният удар на светата камбана, една сълза излезна от дясното ти око и капна. Беше тъмно. Догето падне, сълзата грейна в нощта като

вощеница – запалена от майчина ръка. В тая сълза имаше отблясък от далечни светкавици. В нея трепнаха езиците на ония гибелни огньовете, които превърнаха на пепел книгите в библиотеката на „Свети Петър и Павел“. В тая сълза имаше светлина от кандилото на атонския монах, искри от кладата на Петлешков и разбунтуваните средногорски села.

Колко пъти съм те срещал по нивите! Ти спохождаш орачите. Милваш с глан потните чела на воловците, които затъват до колене в черноземя на Тракия и пъшкат над Дунавската равнина. Ти стриваш в шепата си първия узрял житен клас и хвърляш зърното на божите птички. Ти береш цветовете в момините градинки, за да накитиш житните купни. Когато вълкът грабне майката овца – ти кърмиш сиротното агънце и му нижеш гердан от мънистени зърна. А когато птичето падне от гнездото, грабнато от вятъра, намокрено от хладния нощен дъжд, ти го прибираш в пазвата си, за да го затоплиш до сърцето си.

Аз чувам как тупти твоето топло сърце в тъжните народни песни. Песен на чучулига, която трепти при залеза, песен на кавал, който гука по сепенките, е твоят глас.

Ти ме научи да спя на голата земя, по стърнищата. Твоята пръст е раждала хляба на моите деди. Ти ме научи да квася в студения кладенец коравия залък на нашето време, за да омекне.

В твоите влажни недра спят дълбоко мили покойници. Донякога ти ще поиш със сок корените на младото гърбо, което ще полюшва клони над заспалите вечен сън и ще ражда плод за новите поколения.

Земя на българите, родино моя, на колене стоя пред теб и целувам твоята корава, невидима десница!

ВИХРУШКА

На Г. Константинов

Миналата есен отидох в оня суров и сенчест край, за който народният певец нарежда, че зимно време ветровете духат силно и къртят гърветата, а лятно време овчарите свирят с тънки свирки чимширови и галят самогивите. Бях уморен и душата ми жадуваше за влажното спокойствие на старата гора, за слънчевите планински поляни, за топлото димящо мляко, нагояно от овцете, които се връщат в кошарата с напращели вимета. Цял ден ми ня като славеи едно звънче, вързано за шията на катъра. Прехвърлихме много хълмове, възхождахме нагоре, слизахме надолу, догето най-сетне се сринахме по една стръмна камениста пътека. Рукнаха напред ни камъните и заблъскаха манастирския зид. Катърът, задъхан от жажда, ускори крачките си и се втурна към шумливата река, нагази до колене, проточи черната си муцуна. Аз скочих на брега, смъкнах раницата и се упътих към двамата манастирски ратаи, застанали като стражи пред отворената врата. Небръснати, босоноги, с големи тояги, с ножове, набучени в поясите, те приличаха на разбойници, побягнали от дружината на атамана Кудияр, след като са пролели много християнска кръв, както разказва народният руски певец. Неохотно подадоха ръка, изломотиха нещо като „добре дошъл“ и ми сториха път. Влязох в просторния манастирски двор, постлан с бели плочи, обрасъл с трева. Наоколо зееха като пещери стаите за гости и килиите на някогашните монаси. Стените бяха пропукани, една от стълби-

те се е провалила, само наивните образи, създадени от художника, който несръчно е шарил по стените, са свежи, сякаш боята им не е още засъхнала. Тръгнах към сгушената черквица, която приличаше на стара уморена птица с отпуснати криле. Бутнах мандалото. Вратата скръдна. След мене нахлу мека, жълта светлина и окъпа прашните икони на иконостаса, липовото разпятие, разтворило ръце с отчаяние. Пред сините гроздове на олтарната врата на една полчица видях наредени десетина пръстени чашки. Обърнах се към двамата космати архангели, които се бяха стъпили на вратата и ме наблюдаваха любопитно. Попитах какви са тия чашки.

— Чашки като чашки — отвърна единият. — В олтара има цял сандък от тях. Там са заключени и мощите на светите апостоли. Тука, господине, е пустиня. Няма доктор, няма церач. Ако някой колибар слезе да поиска светена вода за болен човек, ние измиваме две-три ребра от костите на апостолите и му наливаме вода в една чашка. Апостолска вода като пие болният, ако му е писано да оздравее — минава му болестта, ако му е писано да умре — умира си човекът.

Надникнах в магерницата. Там един печенег — гол до кръста, с черна коса, с мънички мигащи очи, изпотен, бос — вадеше с лопата големи напукани хлябове и ги хвърляше на земята. Беше напълнил цялата магерница.

— Кои ще яде този хляб?

Потният човек отвърна:

— Ние хляба го опекохме за дяда Вълчана.

— Какъв е този дядо Вълчан, дето изяда хляба на цял полк войници?

— Овчар е той, наш, манастирски. Загнездил се е вдън планината. Ние му печем хляба. Да не мислиш, че този хляб е за един ден!

– А къде е игуменът?

– Игуменът е отсреща в килията – чете.

Изкачих се по една разкривена и скърцаща стълба. Почуках на вратата. Повторих, потрети. Никой не се обади. Погледнах през ключовата дупка. Над една маса, хванал главата си с две ръце, седеше странен човек. Прошарена, разбъркана коса. Разпрано на рамото расо. Блуждаещи и помътнени очи. Тънки, жълти пръсти прелистят страниците на някаква дебела книга – 1000 страници. „Мъртвите сибирски полета“? „Декамерон“? Запазената воценица догаря.

Дълбоко е потънал в друг свят. Бяха ме предупредили, че игуменът не е с всичкия си. Изпратен бил тука на заточение за някакъв тъмен грях. Когато ударих вратата още по-настойчиво, той махна с ръка и ми стори знак да вървя по дяволите.

Обърнах се назад и слязох по стълбата.

„Кой дявол ме прати в тоя провален манастир? Как ще прекарам нощта при двамината разбойници с ножовете и при тоя луд заточеник? Не е ли по-добре да се махна и да преспя някъде в гората? Цяла нощ ще ме гали шумът на дъбовите листа. Докато затворя очите си – ще ме гледат високите планински звезди.“

Слънцето клонеше надолу. Поръчах на ратаите да подслонят катъра и да не ме чакат. Мушнах в джоба си парче крехтина и една порязаница хляб. Тръгнах нагоре покрай реката, срещу течението. Навлязох под стари клонести дървета с напукани кори и мъхови гънери. Минах покрай тъмнозелени полянки, поръсени с жълтурчета и розови богородички. Спомних си житието на далечния основател на манастира. „Когато додох тука, люде нямаше, а само зверове и гебри непроходими.“ Позаморих се, пух вода от реката, която скоро изтъня. Излязох на една чиста и широка поляна. Пла-

нинският вечерник огъваше високата трева. Откри се небето. Ето къде ще ношувам. Събрах сухи клонки. Накадох огън, набучих крехтината на един шиш и го завъртях над въглените. Откъснах дъбови листа и сложих върху тях горещите зачервени парчета.

– Хой, аз съм! – извика някой зад гърба ми. Обърнах се.

– Кой си ти?

– Аз. Дядо Вълчан.

– Тъкмо навреме идваш. Къде ти е стагото? Сядай да хапнем!

– Проводих Найдена да закара овцете в кошарата, пък аз тръгнах да се поразшътам, дано намеря някоя гъба. Цяла торбичка набрах, много се въдят пушините тъдява – рече старецът, наведе се, опря ръка върху тревата, изохка и седна.

Загорял, с корясали ръце, разгърден, с чело, обелено от планинското слънце като картоф. Пое крехтината.

– Отколе не бях слагал в устата си блажинка – рече той и захвана сладко да гъбче.

Вечерта се измъкна от годината на реката и запъля нагоре. Първите звезди трепнаха като светулки над небосклона. Дядо Вълчан хвърли три гъби върху въглените.

– Чакай сега пък аз да те гостя с печени гъбки и малко сирене.

Бръкна в торбата си, изкара захлупците. Но щом ги отвори, замахна с ръка и се удари по челото:

– Брей, я съм го изял, па съм заборабил!

Засрами се и ме погледна виновно, като куче, което чака наказание от стопанина си.

– Къде ще ношуваш? – попита ме. – Ела ми на гости в кошарата. Ще ти подваря прясно маяко.

Пред кошарата ни посрещна едно огромно куче с високи стройни крака, ръждивосребриста козина, с остри уши и увиснала рунтава опашка. Като ме зърна, кучето изръмжа продължително, но дядо Вълчан го сгълча и то подви опашка. Мръдна полека нагоре.

— Къде ти е Найден? — попитах аз.

— Па този е Найден. Аз на кучето гугам Найден. Той ми докара тази вечер стадото. И да ти кажа ли, моят Найден не е куче, а същински вълк.

Старецът влезе в колибата, разрови огнището и намери два живи вългана. Изнесе ги в шъпа. Сложи ги на земята, затрупа ги с клечетак и почна да духа. Накладе огън пред колибата.

— Сядай сега до огъня, пък аз ще нагоя мляко.

Подир вечеря узнах цялата история на дяда Вълчана. Дошъл е някъде от равнината. Една вихрушка — сладка и медена — го завъртяла, дигнала го към небето — бре тук, бре там, — додето паднал тука, в планинския пушинак.

— На три недели веднъж слизам в манастира за „предупки“. Найден остава тук и ми варди овцете. Той ми е като син. Каквото му заръчам — слуша ме. Беше сляпо, когато го донесох преди четири години в кошарата. Намерих го в една вълча дупка при мъртвите му братчета. Скумти и маха с главица — само то живо. Претрепали някъде вълчицата. А рожбите ѝ останали сираци и наченали да мрат. Само едничко беше останало. Нали е душица — домиля ми. Че си го взех и си го кръстих Найденчо. Научих го да лочи мляко от паницата. Сетне си го захраних с хляб. Никога не съм му давал месо. Подир година-две се отърси оня ми ти вълк — силен, хубавец. Кучетата бягат от него като ужилени, а вълците зиме грозно вият и се въртят около кошарата, но не смеят да влязат. Спя като заклан. Ни-

кой не ме буди. Нямам тревога в душата си. Той лежи вън пред кошарата и пази. Ката ден му давам по един комат хляб и по една буца сирене. Като челяк си го гледам. Лани, кога слязох в манастира, Станойко магерът ми дума: „Да го махнеш, дядо Вълчане, оня вълк, защото ще ти изтръшка някоя нощ стадото!“ Ти как мислиш, може ли моят Найден да стане пак вълк...

Когато легнахме:

— Аз туй стадо съм го обрекъл на манастира. Виждал ли си в някоя нива да стърчи самичко гърво? Наоколо няма нито пън, нито трън. Само сянката му се върти край него. Туй съм аз. Имах двама синове — пагнаха на бойното поле. Стопанката ми отиде подир тях в земята от кахъри. Тогава ме дигна вихрушката. Прогадох земицата си и купих овцете. Докарах ги тука. Наместих се в манастирската гора. Много ми хареса водата. Мирише на корени и зравец. Кладенчето е поголе, на двадесет разкрача. До него сме утъркали с Найдена пътечка...

Дълго гледах небесния Млечен път и звездите трептяха в душата ми, гората шушнеше, искаше да ми каже нещо тайно. Заспах късно. Когато се пробудих, слънцето се беше дигнало високо. Кошарата — пуста. Дядо Вълчан ми оставил половин менче мляко и грудка сирене в захлупците. Ослушах се да чуя звънец, ала гората беше няма. Написках си очите с кладенчова вода и слязох към манастира.

*

Тази есен пак ме помами гласът на планината. Люшна се звънчето на катъра и уплашено запя по стръмните пътеки. В манастира заварих запустение. Двамината ратаи ограбили един поклонник на Димитровден и забягнали. Заточеникът лежи болен. Грозно

зееха поломените врати на килиите. Цяла зима ги е блъскал вятърът. Покривът на лявото крило се беше провалил. Печенегът, сегнал на плочите, широко разкрачил крака, кърпеше гащите си с губерка. Пуска ми цигара и когато го попитах за дядо Вълчана:

– Не е добре. Стопу се туй лято. Няма да го бъде...

Тръгнах към кошарата. Догето стигна – планината тайнствено зашумя и нощта залюля птичките в гнездата. Звездите мигаха над прибраното стаго. Дядо Вълчан ме срещна презгърбен, постърнал, с хлътнали очи. Стиснах разтрепераната му десница. Запушихме край огъня.

– Къде ти е Найден? – попитах го аз и обхोधих с очи кошарата. Стройният пастир на стагото го нямаше.

– Найдена Бог да го прости – поклати глава презгърбеният човек и очите му се напълниха с бистри старешки сълзи.

– Почина ли?

– Не е починал, ами аз го утрепах. Влезе дяволът под кожата ми, взе ми ума и дигнах ръка. Сега ми стана ясно кой от двамата ни е бил звяр.

– Че как тъй?

– Как ли? Ще ти кажа. Нали онзи проклетник, магерът, ми беше набил в главата да се вардя от Найдена, защото можел да се превърне рано или късно пак на вълк. Улових зимъс, че си купих една пушка. Десет овце отидоха за нея. Дигнах се една сутрин да ида в манастира за предупки. Беше навалял един сняг – го гърди. Нарамих си пушката и едвам разбих пъртуината. Когато влязох в магерницата и отърсих снега от калпака – на прага се показа лудият калугер.

– Ти да махнеш – викна ми – оня вълк от кошарата, защото нощес съм сънувал всичките ти овце изгубени. Натъркаляни една до друга в кошарата, а снегът – окървавен!

Нищо не му рекох. Метнах на гръб торбата с хлябовете и си тръгнах. Къде постницата, гледам, насреца в снега се мотае Найден като пиян. Иде. Когато се приближихме – изтръпнах: муцуната, ушите му – кървави, и лапите му червени.

„Затрих ми е вълкът стагото! – мина една мисъл като светкавица през ума ми. – Изял ми е душицата!“

Изтръвах торбата. А Найден мятеше опашка и се моташе напред ми окървавен. Тогава ми причерня пред очите, дигнах пушката си и – дан! дан! – с два куршума го повалих. Без да го погледна, търтих към кошарата. Стигнах тука, брате, и що да видя? Пред кошарата лежи един грамаген вълк като магаре, с прехапано гърло, а овцете – непокътнати. Към гората – кървави бълчи следи. Стана ми ясно: два вълка са нападнали кошарата и Найден ги е пресрещнал като опълченец. На единия прехапал гръкляня, а другият, наранен и преборен от Найдена, побягнал нагоре. Уморен от битката, моят Найден се спуснал да ме посрещне и да ми се похвали...

Сърцето ми се разкъса. Слязох при постницата, че го милвах, милвах... Сетне го нарамах на гръб и го донесох. Погребах го като човек горе над колибата. Пътечка съм утъркал до гроба му... Щом падне първата слана, ще слеза в манастира и ще предам овцете. Да ги земат – защо ми са? Усещам, че тази зима дядо Господ ще ми прибере душата. Много ми домъчня за синовете, за соколите ми, и за добрата ми стопанка. От кои години ме чакат в земята...

Старецът млъкна. Аз дълго гледах звездите и мислех за оная вихрушка, която е грабнала дядо Вълчана, дигнала го е към небето и го сгромолясала в планината.

СВАТБАТА НА МОМЧИЛА

Навън глъчката на сватбарите почна да заглъхва. Нощта надви веселбата. Топур паша, заложникът, се умори да тропи и гърлото му пресъхна от кукуригане. Хвърли в къта обречения петел, накичен с гердани от низани пуканки, червени чушки и нашарен със златен барак. Седна до коляното на поп Димитра и почна да му реши с пръсти мократа от вино брада. Поп Димитър се оскърби и го удари по ръката. Малките деца отколе спяха сладко в полите на майките си.

Старите сватове – Хайдут Колю, бащата на Бойка, и Арабина, Момчиловият баща – водеха несвързан разговор за скритото имане в крепостта на Кале пътека – три делви злато. И драгоценни камъни, съкровището на цар Иван Шишмана. Там са, в корените на стария дъб, в една дълбока, градена от камък пещера лежат паричките. Хайдут Колю смяташе туй имане за свое, сякаш цар Иван Шишман му е бил прадядо, и не даваше никому да копне с търнокоп и разбута камънаците на някогашната разрушена твърдина.

Иван Кехая, цигуларинът, черноокият пастир на Хайдут Колювите стада, свиреше една кротка песен, струните едвам подрънваха, сякаш капчукът окапваше последни капки от престанал пролетен дъжд, сякаш сънен вятър шумолеше и нежно будеше заспала гора. Пръстите докосваха и милваха нежно коравите жици и на цигуларина се струваше, че сега той милва не кораби струни, а кичур от косата на една жена, със златни клепки и гърлен чувствен смях... Коленичил сре-

щу него, стоеше дядо Раздолчо Щуреца, облечен, както му е редът, с подарената жилетка от кадифе, с един лъскав синджир, без часовник, а отгоре – своята сиромашка антерия, на която лактите бяха продънени и закърпени с парчета от конопена риза. Той пушаше в гърлото на цигулката гребните монети и плачеше. Щом цигулката натегнеше – Иван изтърсваше парите на трапезника, без да ги погледне. Дядо Раздолчо ги събираше с две шъпи, отделяше нещичко в джоба на жилетката, вземаше си данъка и почваше пак да пуца другите пари в тъмното гърло на гъдулката. Штамчите вече не носеха печено месо на сач, засуканица и кокоши плешки, а чупеха орехи и сипваха сушени праскови в разлати писани паници. Точеха вино от две бъчви. Едната – на Арабина, пълна с бяло вино от тамянка лоза, а другата – пълна с черно като катран мелнишко вино, което Хайдут Колю беше докарал от стария южен град за сватбата на дъщеря си.

Младоженците се бяха прибрали вътре. Момчил стоеше до невястата си, седнал на леглото. Коляното му опираше до нейното бедро. Топлината преминаваше в жилите му и разгорещената кръв почваше да ври. Младата невеста, облечена в бяла премяна, пристегнатата в кръста от едно копринено елече, шито със сребърен шев, прехапала устни, гледаше към стената като омагьосана окачената пушка и старите кремъкливи пищови на Арабина. От време на време тя затваряше очи, жълтите ѝ ресници падаха като криле на мъртви птички и устните ѝ почваха да треперят. Този трепет през бедрото досягаше Момчиловото коляно, прехвърляше се в жилите на младия мъж и той започваше да милва двете змии – косите ѝ под булото. Дългите коси падаха върху тъмния юрган и се забъркваха

като паяжина. Момчил гледаше паяжината и му се струваше, че е оплетен като муха в нея.

— Каква голяма жена си станала! Когато си идех тази есен от чужбина, мислех, че ще забаря пак онова малко момиче с румени страни, една пъпка ябълкова, непукната от беломореца — такава, каквато те помня от училището, някогашната Бойка. Ала не намерих пъпка...

— Какво намери? — попита Бойка неспокойно, без да гизне ресници.

— Цвят. Казаха ми, че за тебе Иван Кехая измислил оназ песен, дето я пеят нощем момите по сегенките и я свирят с кавали овчарите в планината.

— Коя песен?

— Не я ли знаеш? — усмихна се Момчил. — Още първия път, като я чух на вашата белянка, тя заседна на гърлото ми. Грабна ме като луда река и ме повлече към страшна дълбочина. Нали помниш оная есенна нощ? Моми белеха царевица. Златен месец плуваше над чистия харман, беше видело и никой ерген не смееше да отлъчи любовничката си и да я помами в градината под тъмния листак на лозницата. Ти шиеше на бяло платно крачето на едно птиче, кацнало на разперено клонче. Сечено петле. Към полунощ дойде Иван Кехая. Той беше слязъл от Балкана, накитен със стрък здравец. И когато зашвири, напълни целия харман с цигулката си. Заклатиха се купните, месецът захласнат се блъсна в клоните на ореха, пламна тъмният листак, Хайдут Колю се показа на чардака, запуши и въздъхна. А ти, Бойчице, остави сватбения дар в полата си и почна да гълташ думите, цигулката, цигуларина... Тъй ли беше?

— За песен като е, всичко съм готова да дам. Вземи гердана ми, бръкни в пазвата ми и оттам измъкни сърцето ми.

— Де го туй сърце? — извика Момчил.

— Ей го тука! — отвърна невестата.

Момчил протегна ръка към гърдите на Бойка, но щом докосна топлата кожа, изведнъж го досрамя и гръпна ръката си като опарен.

— Нея нощ ми стана много тежко. Сякаш две дяволски ръце ме грабнаха и ме закутиха в запалена пещ. Овъзглен излязох подир белянката. До зори се блъсках в тъмнината, лутах се по къра, катерих се по върховете и падах наголе като камък. Когато минах край вашия двор, спрях под чинара на Хайдут Колювата чешма. Тя шуртеше и хортуваше с незнаен глас. Взех купчата, допрых я до устните си и рекох: с тая купча е пила вода Бойка, помилвах каменното корито и рекох: тука е стъпвала Бойка, моята годеница, лятно време, когато морна и зачервена слизала от лозето с две кошници череша на рамо. И като нямаше кого да прегърна, сграбих напукания гънер на стария чинар — да го разгрусам, да го изтръгна с корените.

Бойка се засмя. Смехът ѝ беше гърлен и чувствен.

Момчил я погледна учудено: защо се смееш?

— Ох, какъв си ми ти, Момчиле! Защо не се покатери по белите клони на чинара, от клоните — на зига, и оттам — вътре на тревата в градината. Че да дойдеш към прозорчето на стаята, дето аз спя, и да се прехвърлиш полекичка в тъмнината, щеше да ме забавиш насън, топла...

— Все отворено ли го гържеше лятно време?

— Кое?

— Прозорчето.

— Защо питаш? — сепна се Бойка.

— Тъй, питам.

— Кажу защо питаш!

— Ще ти кажа. Защото чух да хортуват за тебе

зли приказки, но си рекох: човешката уста не е бърба да я запушиш с чеп. Толкова хубава мома, нейното чело ако не очернят... За ябълката златна пармена, дето се е родила на най-горното клонче и дето е печена от най-много слънце, ако не рекат, че е червива...

— Кукуругууу! — изкрещя отвън с продънен от викане глас Топур паша, сложил уста на ключовата дупка. Той искаше да събуди младоженците, които още не бяха лягали.

Момчил се надигна.

Бойка го спря с ръка:

— Стой го мене. Защо гържиш оная пушка на стената?

— Нали трябва да гръмна аз най-напред през прозореца, преди сватовите да пият грята ракия.

— Ризата! Дайте ризата! — прошепна Топур паша през ключовата дупка.

Бойка се разтрепери като есенен лист, който едва се крепи на оголено клонче. Буйно се хвърли в презръдките на Момчила, прегърна го с две ръце и тихо заплака, без сълзи.

— Дайте ризата! — повтори отвън Топур паша, ала една корава ръка го стисна за рамото и го дръпна назад.

— Маце, недей кукурига, защото ти турям главата на чукана и я отсичам с брадвата като на петел. И ш'та дам на женурята, да та сварят в тенджерата. Трай още малко, додето сватовите се разберат кой ша копай имането на Кале пътека. Ела да се чукнем. Маце, искам да пия от жемена чеша! Махай бълкицата! Ела да излезем малко на трема, имам да ти кажа нещо...

Пъдарят Димо повлече Топур паша навън и почна да го пипа по главата.

— Де ти е ухото? Не се гърпай, няма да го отхвация... Дай го, да ти прещушна една новина.

— Казвай! — наостри уши Топур паша.

— Маце, аз съм нагласил една жемена чешка без гръно. Като изнесат ризата, ти няма да бързаш. Аз ще поднеса най-напред грята ракия на старите сватове, на иманярите. Аз този ден откога го чакам... Да пие Хайдут Колю, че да ме запомни. Той едно време улови, че ме бърба, защото съм бил копал на Кале пътека за имането! Вярно е — копах. Но мене не ми ли се щат жълтици? Не зная ли аз да харча пари? Аз нямам ли право да си закупя имот, стага в Балкана, да си дигна един дворец, да дам на кака ти Танаска един наниз жълтици, че да залъчат на шията ѝ, като Бойкините... Прав ли съм, Маце?

— Прав си!

— Като умре Хайдут Колю, аз ще изкопая имането! Никоу да не посяга, защото ще го направя на решето. Ама ша питаш, защо аз? Защото аз най-много бой съм ял за туй имане.

— И зарад Бойка...

— И зарад Бойка, прав си. Маце, хубава жена е таз Бойка. Огън. Видях я през лятото, ама пита се как съм я видял! Ш'ти кажа. Игеше си от лозята. Носеше на рамо две големи кошници, пълни с череши. Пък тя самата череша над черешите — да я глътнеш, малеее! Върви нагоре по пътеката, през просото, към реката и чехлите ѝ скърцат — цъгър, цъгър — сякаш мишка граще по дъските. А пък аз подире ѝ, като котарак. Рамото ѝ под кобилицата — зачервено. Най-горното копче на ризата ѝ разкопчано, а под ризата се блъскаат двете гургулици. Дръж се, Маце!

— Стига! — взе да се гърпа назад Топур паша. — Не ща да слушам таквиз приказки. Хляба ядем на тез хора. Виното им пием...

— Ох, светецът! Ох, непорочната калугерица! Не щял бил да слуша. Че защо не щеш? Не те ли видя, че цял слухтиш като пес, който е подушил заек! Млък, не мърдай оттука! Че ти казвам, Маце, като презази Бойка просото и стигна прелеза на Хайдут Колювата градина, сне кошниците от кобилищата, остави ги до плетата и се прехвърли в градината. Мина през косеното сено, под черниците и се мушна във върбалака. Аз, Маце, заобиколих край пчелина на дяда Обрешка и се източих по корем като зъм през дълбокото сено, отсреща. Искях да видя какво ще прави сгорещената мома. Аз, Маце, не съм страхлив човек, ама като видях как Хайдут Колювата Бойка смъкна ризата си и я хвърли на брега, примрях. „Тум, тум!“ — ечна сърцето ми като цигански даул. Измъкнах се назад, пак като зъм, само че вече ударен през кръста, и търтих да бягам... Няма да я забравя тази жена...

— Лъжеш! — извика, обхванат от неочаквано веселие, Топур паша. — Наздраве!

— Аз за туй ш'ти туря главата на чукана и — клъц! — с брадвата. Наздраве!

Иван цигуларинът прекъсна кротката песен, жиците на цигулката спряха трептенето си и се наредиха една до друга. Тогава се дигна Момчиловият баща и рече:

— Иване, цяла нощ те чакам да почнеш „Бойкината“. Карай де! Какво чакаш!

— Хайде, Ванчо! — намигна поп Димитър към вратата на младоженците.

— Бойкината, Маце! Нея ша ми посвириш. Искам! — тропна с крак пъдарят, сякаш на тази сватба той колеше кучето.

Иван не чака да го подканят пак. Дигна цигулката и щом гръпна лъка, сладки тръпки го полазиха.

Пръстите в превара заиграха самодивско хоро по жиците. Окъпан от златния дъжд на звуците, полека се измъкна навън, като змия, напечена от пролетно слънце, гласът на песента. Изведнъж тоя глас се превърна на невидима птица и размахаше крила над трапезата. Жените ахнаха. Старите заклатиха глави. Децата се размърдаха, протегнаха ръчички и пак заспаха, залюлени от топлата песен. Поп Димитър погладни брадата си и почна да ръмжи подир цигулката. Отначало Иван сякаш държеше птицата за краката и тя пляскаше морно с криле. Изведнъж цигуларят затвори очи, пое дъх и пусна райската песен:

— Да знаеш, мале, да знаеш
каква съм мома загалил
навръх Пиринска планина,
ала ѝ двори не зная,
ни двори, майко, ни порти...

Птичката дълго летя над главите на сватбарите, удари се два пъти по кръстосаните пречки на тъмния прозорец, но не можа да излезе навън. Изви се към тавана, където изкусна ръка на резбар беше изтъкала килим от дърво, описа едно колело и се опита да забие нокти и там да остане, но като не можа да се задържи, падна като камък право в котела с гъсто разпенено вино, което беше донесла Хайдут Колювата снаха Латинка. Пръпна. Напръска бялата риза на невястата и тя, засрамена, побягна навън.

— Питай я, сине, питай я
отде е, още каква е
и чия ще е дъщеря.

— Питам я, майко, питам я,
ала си на смях отвърща,

*генем се, майчо, казува
от голямото Райково –
Поп Николова дъщеря,
нощем се, майчо, казува
от Пиринската планина –
Хайдут Колюва дъщеря...*

Птичката изхвъркна от котела, отърси мокрите си криле и зашумя пред вратата на младоженците. Мигом се превърна на златна пчела и влезе през ключовата дупка, където беше притихнал упоителен гръх на млада гореща плът. Завъртя се над Бойкината глава, кацна на рамото ѝ. Взе да пълзи нагоре с вирната глава, влезе в пазвата ѝ и заби жилото си. Бойка скочи разтреперана.

– Какво правиш? – попита Момчил.

– Искам да излезем навън!

– Защо?

– Искам да играя!

– Сега ли намери?

– Искам да играя!

– Да излезем, щом като искаш.

Младата жена спусна булото си, гръбна трескаво ключалката и отвори вратата. Всичките очи се обърнаха към нея.

– Не ща таз песен! – извика тя и стрелна с поглед Ивана. – Карай ръченица!

– Карай ръченица, Маце! Щом Бойка иска и аз искам! – скочи пъдарят, размаха пиански ръце като бостанско плашило. Започна да играе, преди да е засвирил цигуларят.

Иван наведе очи и погледна белите чорапи на невястата. Тя сне пантофките си и се гласеше да си съблече елечето. Още не смее...

– Карай ге! – бутна го дядо Раздолчо и пусна една монета в гърлото на цигулката. – Плащам!

Цигуларят почна разсеян ръченица. Най-напред се дигна Момчиловият баща, залюля тежко раменете си и захвана да пляска с ръце. Сякаш две големи лопати се удряха една о друга. Пред него се петлееше Димо пъдарят. Но ето че Хайдут Колю се надигна, хвана пианния пъдар отзад за антерията и го изтегли към стола. Тогава се спусна в играта Бойка и размаха една голяма кърпа, която грабна от трапезата. Заситни дребно, сякаш краката ѝ брояха просени зрънца. Изведнъж удари мъжествено с двата крака и Арабина ѝ отвърна с тежък тропот, сякаш събаряше канари. Залюшна се цялата къща, почна да тътне, звъннаха прозорците, запука табанът. Заспалихте деца се пробудиха и почнаха да трият очи с юмручета.

– Сега пада градушка! – промълви Момчил и се опря до откренатата врата.

Едно птиче, пагнало от гнездото, навасено от гръжда, подскача между клончетата, под листето, а зърната на градушката са едри като орехи. Дали ще го намери майка му мъртво, когато напече слънцето и светне гората, и тихо запейт някъде звънчета на агнета, излезли по поляната?

Заложникът заляка между играчите, обхванат от треската на ръченицата, заляка и се прескунди. Кундурите му се строполиха в пола на баба Златарка и тя почна да го кълне:

– Дано пукнеш, проклетнико! Червеите да те изядат! Уби ме.

Иван заклати глава и се упъти към стария свят. Дълго свири само за него, като вървеше напред му, докато го накара да падне изнурен на възглавницата. Сетне се обърна към Бойка. Дигна очи и я погледна.

Мълния мина между тях. Мълния запали булото и то се превърна на прах. Изгоряха венците в черквата. Изгоря Момчил, тихият мъж, който беше дигнал удареното от градушката пиле и го топеше с гъх. Бойка отмаля, политна да падне. Нейният мъж я грабна на ръце и я внесе в стаята. Спусна я на леглото, заключи вратата и духна лампата...

Когато пропяха втори петли, заложникът и пъдарят излязоха от стаята на младоженците и се мушнаха в тъмната вратичка към огнището, където свиреше едно пръстено бардуче, пълно с пръщинка. Ракията беше завряла, под камината догаряха две крушови главни и наоколо се търкаляха в безреגיע празни тенджери, гърнета, сахани, паници. Димо бърже измъкна от пояса си чашката, подпря отгоре с пръста си гъното и я напълни догоре. Топур паша грабна бардучето. Влязоха при сватбарите и се упътиха към Хайдут Коля. Хайдут Колю се дигна да поеме ракията. Очите му светнаха. Сякаш беше смъкнал воденичен камък от гърба си. Той се страхуваше от Бойка като от огън. Ами ако е зачернила честта на къщата му? Ами ако нацапат портата му с катран? Но щом видя, че му поднасят гореща ракия – олекна му на душата.

– Дръж, Маце, хубаво ракията! – засмя се пъдарят.

Хайдут Колю протегна ръка, но щом стисна чашката – Димо пусна ракията и тя изтече през пробитото гърло върху трапезника.

– Честито! – извика пъдарят.

Хайдут Колю се люшна – ударен люто в сърцето, – но мигом се съвзе, настръхна и се хвърли като звяр върху пъдаря. Хвана го за шията и почна да го души. Тогава две силни мъжки ръце го сграбчиха и го гръпнаха назад.

Арабина викна. Гласът му прокълбна, сякаш излизаше от празна стотилница и всички замръзнаха.

– Тука ризата!

– Донесете ризата! – обади се поп Димитър.

Топур паша се затече към стаята на младоженците. Блътна врата и се върна. Всички се втурнаха да гледат невестината риза.

– Мамо, повдигни ме и аз да видя, моля ти се, майчице! – замякука едно момиченце.

– Сватбата се свърши! Вземай гъщеря си и се махай от къщата ми! – изправи се Арабина срещу Хайдут Коля и дигна ръце.

– Кои е посегнал на гъщеря ми? – ревно Хайдут Колю и почна да гледа със страшни очи сватбарите. Погледът му беше пълен с безумие.

В туй време отвътре се показа с пушка в ръце Момчил.

– Аз посегнах! – рече той и студена пот обля челото му. Сърцето му падна някъде вътре в дълбочината и издъхна като птичка с разперени мъртви криле.

Никой не го чу.

– Аз посегнах! – извика Момчил и всички изтръпнаха.

Младоженецът дигна пушката към прозореца и гръмна три пъти през главите на сватбарите. Ранената тишина изрева. Парчета стъкла се пръснаха на трапезника. Децата писнаха стреснати. Женурята хвъркнаха навън, сякаш бяха подплашени кокошки, които бягат от курника, където е влязла лисица.

– Да свири цигуларинът!

Иван, жълт като воценица, дигна цигулката и засвири „Ракия разляна“. На хармана избухна страховит огън. Бяха запалили цяла купа слама. Шъпачките помъкнаха менци навън, наплискаха снега с вино. Сват-

барите почерниха лицата си със сажди, втурнаха се да прескачат огъня, взеха да се търкалят в снега. Виковете и смехът им раздрусаха нощта. Лавнаха селските кучета, тъжно и проточено почнаха да вият.

Дядо Раздолчо Щуреца дълго събира разпилените монети по трапезата, сетне излезе на трема, потупа пълния джоб на жилетката си, погледна огъня и викна:

– Иха-ха-ха!

И се строполи нагоре по стълбата.

КАМЕННОТО МОМИЧЕ

На Трифон Кунев

Благословена долина, сладост за човешката душа! Лъжето се развива край Вит, градините цъфтят, пчелите капят като златни капки по синорите. Стариият иманяр дядо Цвятко Молеца лежи на гръб и гледа високите бели облаци. Чуден прах дигат небесните стага. Далеко пее шетърна невяста – копачка. Две лястовички размахват своите ножици-опашки, дълго трепкат с крила, чуруликат край скалите и забиват нокти в камънака над Змеювата пещера. Едно звънче чука пред заключената пещера като капчук. Там е подземният дворец на Ъгленския змей. Там има старо имане: два казана, пълни догоре с жълтици и сребърници. А на дъното, седнала на един камък, седи каменната Славянка. От очите ѝ падат слъзи – бистър ручей изтича навън през пукнатините. Тъмната пещера свети, озарена от златните люспи на смока варгач. Двеста години този смок стои с вирната глава над казаните...

Дядо Цвятко се дигна, нагази лъжето и тръгна нагоре по реката, към завоя, където заглъхнаха звънци-те на лудите агнета. Старецът мудоно закрачи към кладенчето под канарите. Когато стигна, сне торбата си от рамо и бръкна вътре. Извади черния ръжен хляб, костурата и захлупците. Отрязва една порязаница, напои я в ледената вода на кладенчето, отбори захлупците, намокри сухия хляб, който зашумя, и почна да яде. Тръгна пак по лъжето. Зашура поглед сред хилядите малки тревички, които бликаха от земята. Тука някъде е разковничето, с което човек може да

отключи камъка и да вземе имането на Ъгленския змей. Тука някъде, между белите подрумчета, до жълтурчетата, под крилете на сините пеперуги. Но къде? Цял живот го дири дядо Цвятко Молеца. Очите му се изглеждаха, капна от копнеж старата му душа...

... Една вечер преди двеста години змеят излезе от пещерата. Беше нощ. Той разтвори криле и се дигна над Ъглен. Селото спеше. Кротко шумоляха листата на тополите. Едрите есенни звезди капеха в подмолите на Вит. На горния край, където са росеновите ливади, се къпеха цял орляк русалки. Техните сребърни ризи блещукаха, нахвърляни върху черната трева, сякаш бяха паяжина над разорана нива. Змеят мина над главите им като ангел с огнени криле. Русалките плеснаха с ръце, ахнаха и дигнаха нагоре омагьосани очи. На месечината светнаха техните кораби мокри гърди. Нощта се зачерви от огъня на змейските криле. Нощта беше като срамежлива невеста. Младият змей описа огнено колело над тополите, дигна ръка над челото си и втренчи поглед в тъмнината. Далече някъде към вехтия Бъркач трепери светлинка! Там са наклали сега малките момичета от Бъркач. Тъмни купни стоят като неми стражи по харманите. Златни дюли светят в градините. Богородички навеждат румени росни чела и копнеят да повехнат накитени на топла момина гърд. Малките момичета шият тънко гаре с копринени и сребърни конци, пеят медени песни и чакат да им дойде Ъгленският змей на сегащата.

Ъгленският змей се обърна назад, погледна месечината, която полека падаше над Белия камък и се понесе към светлинката. Слезе на крайната чешма, под черните тополи, наведе се над каменното корито, намокри челото си с хладна вода и огнените му криле мигом почерняха. Сегна на тревата и опря гръб върху гъне-

ра на тополата. Извади от пояса си една голяма ябълка и я разряза. Тази ябълка той взе снощи от кошницата на Ангелина. Тя ще дойде тая вечер в булчина премяна, когато месечината капне над Белия камък. Една светулка ще трепне, заплетена в косата ѝ, когато месечината издъхне. Ще сграби бялата мома през кръста и тя ще оббие шията му с топлите си земни ръце. Очите му пламнаха с вълча стръв. Дигна се и тръгна нагоре. Селото спеше. Щурците засвириха сватбарска песен.

*

— Сестро Славянке, подай ми мерджановия гердан. Нали ми е бяла шията, бяла като гълъбово перо!

— Сестро Славянке, подай ми кованица колан. Нали ми е тънка снагата, тънка като ъгленска топола!

— Сестро Славянке, подай ми жълтите чехли. Нали ми са бързи краката, като на балканска кошута.

— Погледни, дугичка, навън. Виждате месечината дали е слязла над Белия камък.

— Како, навън е тъмно като в рог.

— Иди, пиле, в градината под дюлите, където се ролят светулките. Скоро да ми хванеш най-голямата. Ще се накича с една светулка, едно малко огнено цвете ще блещука в косата ми. Идеш ли? Ах, Господи, той ме чака. Чувай, Славянке, като хванеш светулка, тичай подире ми нагоре към крайната чешма!

Ангелина изскочи към улицата. Погледна тревожно към градината, където шумолеше Славянка, и се сепна:

— Света Богородичке, забравих да се прекръстя!

Върна се назад. Ала щом влезе въкъщи, от пътната врата изскочи навън по бяла риза малката Славянка. Тя гържеше в шепата си една светулка.

– Чакай ме, како, че ме е страх! Ох, светулчице, ти ще умреш в шъпата ми, додето достигнем кака. По-добре влез в косата ми! Светиш ли сега? Кой иде насреща ми? Един чер човек протяга ръце към мене, майчице, загинах!

Змееят грабна Славянка през кръста в мрачината и разтвори крилете си. Щом ги размаха – те светнаха. Уплашеното момиче изпищя. Лавнаха пробудените кучета на вехтия Бъркач. Скосиха бъркачани и погледнаха нагоре: две големи огнени криле слизаха към Ъглен...

*

Над кладенеца се наведе дядовият Кунев ратай. Напълни писаните троянски стомни, изправи се и като съзря дяда Цвятка в лъжето, извика:

– Дядо Цвятко, търсиш ли го, търсиш ли го?

– Търся го, Юргане – кривна Молеца към ратая, – какво да правя, може пък да го намеря.

– Може, дядо Цвятко, ама го няма пустия ключ. Чувай, ако донякога наидеш разковничето и отключиш пещерата на змея, какво ще ги правиш два казана, пълни с пари?

Угасналите очи на дяда Цвятка Молеца оживяха:

– Ех, Юргане, Юргане, дай ми ти мене само разковничето. Не е тръгнал дядо ти Цвятко пари да гони. Пари мене не ми трябват. Щом отключи пещерата – ще повикам наш Стоила, кмета, и ще му река: „Обръщай, Стоиле, колата! Карай сега туй злато и туй сребро на общината. Отмери на всеки сиромаш по един калпак, а на сираците – по два. Направи сега едно ново училище за дичата. Направи сега един голям мост от

камък и желязо за чудо и помен. Купи сега една вършачка – да не си бяхтят хората добитъка с диканите. А пък на мене ми стига, Юргане, каменното момиче, дето стои в пещерата и гържи в ръката си една каменна светулчица. Нека ти кажа, да го знаеш – когато змееят влязъл със Славянка в пещерата, заключил я и хвърлил ключа в лъжето. Най-напред светнал и като видял, че напреде му стои Славянка, избухнал, огън взел да изскача от очите му.

– Ти ме измами – викнал със страшен глас, – но аз ще те превърна на камък. Прочети си молитвата! Давам ти време, додето тая светулка угасне в шъпата ти.

И като издумал тези думи, змееят грабнал светулката и я спуснал в шъпата ѝ. Рукнали съзми от очите на девойчето. Размърдали се устните му и щом светулката издъхнала – то се вкаменило. Като станало на камък, Юргане, съзмите му не спрели. От тях се събрал цял ручей и потекъл навън през пукнатините. Ето го, туй кладенче, дето наливаш вода, е станало от съзмите на Славянка.

– Защо му е студена водата? Нали съзмите са топли?

– Защото очите са ѝ каменни.

– Дядо Цвятко, нещо искам да те попитам, ала няма да ми се сърдиш.

– Питай, Юргане.

– Защо ти е каменното момиче? Ти си стар челяк, зъби нямаш, а пък за жена мислиш.

– Стой, синко, недей вкарва в грях душата си. Мене жена не ми трябва веќе. Мене ми трябва гъщеря. Цял живот чакахме с баба ти Цвятковица едно момиче. Бре по доктори и врачки ходи, бре варени билки пи, бре камъни носи под колана си. Не ни даде Господ люл-

ка. А лани повика горе и баба ти Цвятковица. Никого нямам на този свят. Запустя ми къщата. Туй момиче, дето стои двеста години в пещерата, аз ще си го прибера. Ще ми помете вехтата къщурка, ще ми посади цветите в градината, ще ми вари бобена чорбица, да си сръбна и аз нещо топличко, Юргане, кога се върна обхътан от къра.

— Ами как ще го съживиш?

— Лесна работа. Една жива светулка му е церът. Като му я пусна в шъпата — то ще се размърда, ще си изгне ръката и ще си обърше очите с ръка. Хайде сега да вървя, че моите луди агнета се провалиха някъде...

Дядо Цвятко тръгна презгърбен и праметна ръцете си през тоягата. Ръкавите му увиснаха като криле на стара птица.

— Луд челяк! Кой го знае, пък може и да не е луд — замислено продума Юрган и като се сети изведнъж, че е закъснял, грабна стомните и затупа бос нагоре по пътеката.

КРИЛАТИЯТ БЪЛГАРИН

В прекрасния средновековен мраморен град Венеция пристигнахме с парахода „Виргилий“. Огромен океански параход. Шестдесет хиляди тона водна вместимост. Само в неговия салон, където се хранят пътниците, може да бъде наместен целият флот, с който генуезецът Христофор Колумб е открил Новия свят. Докато „Виргилий“ бавно влизаше в пристанището, аз стоях на палубата и гледах. Наоколо се люшкаше гъста гора от мачти. Пред морската врата на Венеция, под стениите на белия дворец, където някога са господарували дожите, се плакнеха седем сина парахода в стоманена броня с оръдия и самолети върху палубите. Градът тънеше във вечерния зрач като загадъчно видение от други свят. Преди шест столетия тук са спирали търговски галери, натоварени с мед, востък, кожи и храни, тръгнали от пристанищата на Иван-Асеновата гържава. Българските търговци, изумени и очаровани, са сновали с гондоли по каналите, под белите гърбави мостове, покрай мраморните дворци и са се заглеждали след стройните тънкокръсти венецианки, облечени в златошити дрехи от червено венецианско кадифе и нежна коприна — „дето без вятър трепери“.

Настанихме се на хотел „Триесте“. Тоя тристагодишен старец с почернели стени някога е носил името на стария славянски град Тръст. От дълбокото тясно прозорче на стаята ми се виждаха начумерените алабастрови лълове, поставени отгясно на черквата „Свети Марко“. Рой геца тичаха покрай тях и ги язدهха.

Цялата вечер скитахме по глухите улици, където никога не е минавало копито на кон, нито аутомобилна гума: надничавме през отворените врати, спирахме се под кандилата, запалени да мъждукат над входовете, пред иконите покровителки. Уморени и жадни, влязохме в една кръчма с аркада от камък. Седнахме да вечеряме. Кръчмаринът донесе малки, пържени в дървено масло хлебчета с прясна риба, половин кокошка, зелени кисели маслини и бутилка червено като нар „кианти“, с риза от лико. Дигнахме чашите за ония, които преди много столетия са идвали тук от Царевград Търнов, от Средец, от Бдин, от Червен, от Крън или от Никопол. Напълнихме една чаша за домакина и го помолихме да пие за старите българи, които са търгували някога с италианските републики. Италианецът седна на нашата маса и като разбра кои сме и откъде идем, рече:

— Тази вечер вие сте единствените гости на моята кръчма. Ще ви покажа нещо, което ще изпълни с външние сърцата ви. Никой досега не го е виждал. Погледнете внимателно моята вехта къща. Тя е връстница на черквата „Свети Марко“. Долу имам две подземни стаи, където си държа старото вино. През пролетта разбиха стената между стаята и направиха свод. Ще ви покажа онова, което намериха зазидано в стената.

И като се дигна, италианецът бавно се заизкачва по витата каменна стълба със свещ в ръка. Подир малко той се върна, духна свещта и разгъна под електрическата крушка напреде ни един пожълтял пергаментов лист, с обгорени краища, изпълнен ситно с латинско писмо.

— Този исторически документ е писан от ръката на месир Анджело Барбаро, отколешният стопанин на

тази къща. Той е прекарал младините си във вашето отечество. Четете:

Аз се наведох и погълнах с очи следните редове:

„Писмо от Анджело Барбаро до неговите съдружници във Венеция.

Лято господине 1400, месец септемврий.

— Съобщавам Ви, любезни мои приятели и съдружници, че кадифето, коприната, дървеното масло и филиграновите гривни пристигнаха. Всичката стока наредихме в крепостта, където са турците. Тя се казва Царевец. Голямата буря затихна. Турчинът Халил паша се настани в дворците на цар Иван Шишмана. Този паша купи всичките гривни и десет качета дървено масло за харема си. Катедралната черква, построена от Иван Асен II, три години служи за обор на пашовите коне. Сега ще ви разкажа едно чудо невиждано. Наместникът, когото остави Муса Кесагджи в превземия преди шест години престолен град, изкла първенците до един, а патриарха изпрати на заточение към Тракия. Патриаршеската черква „Възнесение Господне“ превърнаха на джамия и две години стоя без минаре, и никой не се наемаше да го строи, защото трябвало да бъде тънко като свещ и върхът му да опира до месечината. Тази пролет докараха един майстор българин, който казват, че някога е строил най-силните крепости и кули. Той се нае да вдигне минарето и го довърши за пет месеца. Когато почервения Светата гора и прасковите на търновските лозя узряха, от Неапол пристигна султан Баязид, наречен Светкавицаата. Той влезе в крепостта, яхнал висок бял арабски кон. Кривият му ятаган беше изкован от чисто злато, а грехите му — от златошито венецианско кадифе. (Искам да зная кой

от нашите продава платове на султана. Съберете свежения и ми съобщете!) Мало и голямо се навърви да гледа победителя на християните при Косово поле. Целият християнски град се тълпеше пред крепостната порта, защото никои нямаше право да влезе вътре. Турчинът не даваше. Като стигна пред новата джамия, Баязид Светкавицата дигна очи към снежнобялото минаре и плесна с ръце:

– Кой издигна туй минаре – извика той, – правверен или неверник?

– Неверник, господарю – отговори Халил паша и се поклони.

– Доведете ми го!

Доведоха майстора. Той беше зрял човек с побеляла коса и набръчкано чело. Ръцете му – големи като лопати. Бос.

Султанът се преклони леко пред строителя, допря ръка до гърдите си и я дигна към челото.

– Покланям се – рече той – на твоето изкуство. Аллах ти дал благословени ръце. Такова чудо за първи път виждам. Ще ми кажеш дали си дигал и други път минарета в държавата ми.

– Не съм – отвърна българинът.

– Като е тъй, отсечи му и двете ръце, за да не може да повтори минарето на друго място! – прошепна султанът на Халил паша.

– Слушам, господарю. Твоята воля ще бъде изпълнена! – отново се наведе Халил паша.

Майсторът чу зловещата заповед на султана и побледня.

– Позволи ми, султане – проговори глухо българинът, – да се кача още веднъж на високото минаре и да погледна отгоре земята, където съм роден.

Султан Баязид махна ръка в знак на съгласие и тръгна към Шишмановия дворец.

Майсторът влезе в дървената постройка, където зидарите криеха сечивата си, нарами една голяма торба и замина нагоре по витата стълба на минарето като пътник, който си отива. Когато възлезе на викалото, той се потули за малко и неочаквано се показа с две големи криле на раменете. Раздвижи тия криле чудният българин и леко се дигна нагоре. Поразен, като ударен от гръмотевица, султанът се залюля и седна върху стълпалата на Шишмановия дворец. Турците онемяха. А крилатият българин полетя като ангел към крепостната врата, където се тълпеше мравуняк от християни. Щом го съзряха, българите нададоха тревожен вик и взеха да се кръстят. Познаха го по бялата коса, по босите крака и по големите черни ръце.

– Манолеее, майсторе – викаха те, – къде отиваш?

– Отивам към оня свят, където няма кръв, сълзи и страдания.

– Ще се върнеш ли пак при нас?

– Ще се върна подир много години, когато над скъпата българска земя отново изгрее зорницата на свободата. Тогава моите дървени криле ще станат железни. Тъй да запомните и да разказвате на поколенията!

Гласът му заглъхна в шума на есенния вятър, който го носеше към Ряховската крепост. Когато излезе над планината, крилатият човек се превърна на малка птичка и се загуби.

И такова чудо не бяхме виждали, и него доживяхме да видим. Българите бяха омаломощени и потъпкани, ала сега отново заякнаха духом. Надежда изпълни сърцата им.

Предложих на Халил паша една торбичка златици за плановете на крилете, обещах му и една венецианска сабя с драгоценни камъни по дръжката, ако научи тайната на майстор Манол и ми я каже. Цяла неделя турчинът претърсва къщурката, разпитва зидарите, мъчи ги с огнено желязо, ушите им ряза да кажат как е направил майсторът крилете си. Нищо не можахме да узнаем от твърдоглавите българи. Всяка нощ майсторът се заключвал в стаичката си и до зори дялал и чукал нещо пред едно маслено кандило със запалена шикалка. Какво е работил, никой не знае. Намерихме в стаичката само три пера от брадат орел, една желязна халка и една дървена иконка на Божията майка.

Когато свърших четенето, аз погледнах моя другар. Очите му бяха пълни със светлина.

— Да се чукаем за душата на месир Анджело Барбаро! Бог да прости този венецианец, който е бил свидетел на една голяма трагедия, преживяна от българския народ!

— Този свитък, заедно с други пергаменти и една кожена торба със сребърни монети, намерих зазидани между четири гладки камъка в стената. Ето една от монетите.

Италианецът бръкна в джоба на жилетката си и ми подаде една сребърна монета с образа на Христа върху едната страна и брадатият лик на цар Иван Шишман — върху другата.

До полунощ разговаряхме за далечното време и за крилатия българин, преварил вековете. Когато излязохме навън, Венеция спеше, кротко се плакнеха празните черни гонголи в каналите. Агриатика беше тих и тайнствен, месечината заливаше със злато кубета-

та на „Свети Марко“. Белият дворец на дожите и гората от мачти бяха станали призрачни.

Преди да си легна, отворих малкия прозорец с ръждива желязна рамка. Изведнъж два силни удара раздвижиха тишината. Двамината метални човеци биеха с чукове камбаната на градския часовник. Заспах и на сън видях един ангел с големи, сини криле — лети към бъдещето.

СЛЕПИЯТ ПЕТЪР ДЕЛЯН

През месец септември 1014 година императорът на ромеите Василий II, наречен Българоубиецът, заповяда на своите палачи да избодат очите на петнадесет хиляди пленници – Самуилови войници. Тогава беше есен и яворите на Беласица жълтееха. Една безкрайна колона от слепци се упъти към стана на цар Самуил. Грозно зееха тъмните дупки под челата на българите, които газеха дълбоките сухи папрати, спъваха се и падаха. Цар Самуил излезе от палатката да си посрещне войниците, но щом ги съзря, съдбата коленичи, опъна своя невидим лък, пусна отровна стрела и прониза неговото мъжествено сърце. Великият Самуил се люшна и падна на сухата трева пред шатрата си. Неговият боен кон почна да рови земята с предния си крак и да цвили. По белите сипеи мина една синя сянка на ангел. Подир два дни българите изкопаха гробница пред олтара на преспанската черква „Свети Ахил“ и там погребяха царя-войник, който загина от скръб.

Цели четири години ромеите рушиха Вардарските кули и Струмишките крепости. Когато най-сетне беловласият старец Кракра предаде ключа на Перник, Българоубиецът се върна и влезе тържествено в Цариград. Подире му вървяха пленниците: целият царски род, българските боляри и войводи, ония, които не рачиха да преклонят глава пред ромейското иго. В този тъжен ден за българите между вързаните роби крачеше с високо вдигната глава едно седемнадесетгодишно момче с черни пламтящи очи и дълбока следа от за-

раснала рана на лявата буза. Петър Делян. Внукът на Самуил. Синът на Гаврила Романа. Василий II подели робите между своите първенци. На младите даде момичета, в чиито жили течеше царска кръв, а на старите насипа имане, грабено от крепостите и дворците. Петър Делян се падна на един търговец, който имаше много кораби във водите на Златния рог. От Златния рог младият роб потегли с един кораб към Дубровник, Генуа и Венеция да стоваря восък и кожи и да товари скъпи изделия от стъкло, коприна и сребро. Двадесет години Петър Делян пътува покрай бреговете на свободните градове и в ушите му не спираше звънът от робските вериги на неговата родна земя. Веднъж, когато корабът спусна котва близо до каменната стена на Дубровник, внукът на Самуила се хвърли неочаквано в морето и бързо заплува към брега. Ромеите като разбраха, че робът бяга, опънаха лъковете си и пуснаха десетина стрели след него, ала не го улучиха. Петър Делян изпъзля на брега и се скри в дубровнишките лозя.

Цар Самуил събираше данък така: от всеки българин, който имаше едно рало волове, той вземаше: крина жито, крина просо и една стомна вино. Наследниците на Василий II поискаха от своите роби пари и почнаха да продават нивите, сенокосите, добитъка и сечивата на дължниците. Тогава пламна пожарът на първото въстание.

Ангелът на свободата стоеше една сутрин, седнал върху назъбената Белградска крепостна стена. Сините му криле бяха отпуснати, а слънцето го целуваше по челото. Петър Делян поведе на юг освободителните дружини и ангелът размаха криле – потегли пред войниците.

В една долина близо до Скопие се срещнаха въста-

ниците, които идеха от север, и бунтовниците от Драч, начело с болярина Тихомира, мъж отличен с голяма мъдрост и храброст. Петър Делян смяташе, че короната приляга най-добре на неговата глава. Той се вдигна първи и произнесе къса реч:

– Войници, братя българи, ако вярвате, че аз съм внук на царя Самуила, изберете мене за цар и махнете Тихомира. Ако не вярвате, сложете българската корона върху Тихомировата глава, а мене прогонете, защото както не е гадено две птици да мътят по едно и също време в едно гнездо, така и двамина царе не могат в едно и също време да царуват над един народ.

Настана възмущение сред възоръжените мъже. Петър-Деляновите хора разлюляха тежките си мечове във въздуха и почнаха да викат:

– Не щеме Тихомира! Искаме внука на Самуил – царя-войник, който умря от скръб за ослепените си войници!

Тихомир беше кротък човек. С руса брада и сини славянски очи. Той потегли да се бори за свободата на своя народ и не искаше корона. Той е готов да снесе веднага знаците на царското достойнство, с които го бяха накичили неговите другари. Нека му остане само мечът и копие. Вие не познавате Тихомира. Той ще се бие като прост войник за свободата на своя роден край.

Стъпи на един камък и даде знак, че иска да говори.

– Слушайте! Слушайте! Тихомир ще говори!

– Не щеме да го слушаме! Той бълнува само за цар Самуиловата корона. Тихомир, цар Самуиловата корона е голяма за твоята глава! Пази се да не те похлуни като камбана!

Гласовете пораснаха. Долината забуча.

Почернелите мъже дигнаха нагоре оръжието си: лъковете, мечовете, боздуганите, копията, мотиките

и секирите. Неочаквано от дълбочината на гъмжилото профуча един камък и удари сребърния щит на Тихомира, който гледеше с тъга неспокойните свои братя.

– Българи, какво правите? – прокътня един звъчен глас и угасна в пукота на каменната градушка. Тихомир падна на очите си. Настървените Петър-Делянови хора го затрупаха с камъни. Зловеща грамада израсна върху невинния човек. Бунтовниците от земите покрай Драч се разбягаха по всички страни. Силната войска бързо оредя.

Ангелът на свободата закри очи с две шепи. Той стоеше, кацнал върху сухия клон на едно дърво, пронизано от гръмотевица. Крилете му бяха тежко паднали надолу като попарени с вряла вода. Восите му крака трепереха.

Петър Делян намести короната на главата си и тръгна да се бие с ромеите. Ала Бог, който беше вдигнал десницата си от българите, проводи в лагера на Петър Делян един рогоотстъпник на име Алусиян, син на стария цар Иван Владислав. Той се прехвърли в редовете на българската войска, за да предаде своя род. Една вечер предателят покани Петър Делян в шатрата си, напои го до забрава с вино, избодя му очите и побягна при ромеите. Един сляп човек тръгна пред бунтовниците. Може ли слепец да води своя народ към светлина?

След като заглъхна някъде към Солун шумът на последния бой между българите и ромеите, ангелът на свободата размахна крилете си и отлетя. Ангелът на свободата се загуби за цели сто и петдесет години. От време на време той спохождаше само трескавите сънища на младите сърца.

Ромейският император отведе слепия цар-бунтовник, съкрушения войвода Мануил Ивай, водачите на въстанието и всичките им жени и дъщери. По цари-

градските улици, подир позлатената императорска колесница, с наведена глава и с отрязан нос вървеше най-напред Петър Делян. Тълпата започна да замеря непокорния роб с камъни. Щом го удари първият камък, слепецът си спомни за кончината на Тихомира и от куките му орбити бавно потекоха сълзи.

ВЪЛПЕБНИТЕ ИЗВОРИ

Този разказ авторът извече от книжовните трудове на римлянина Анастасий Библиотекар, който е живял през IX век в Цариград и е оставил много страници от нашата далечна история.

Максимиан Херкулий беше римски император в края на третия век от нашата ера. Той се намирал в Солун и смятал християните за най-големи врагове на империята, затуй се мъчеше с огън и меч да изтрие славяните, между които се срещали най-много привърженици на новата вяра. Гореше ги на клади, разпъваше ги на кръстове покрай пътищата, пълнеше с тях оловните мунди и каменоломните, но славяните нямали свършек, защото бяха повече на брой от старите коренни жители – траките – и от елините, които живеели само в градовете, където спирали риболовните кораби и галерите – преносвачи на стоки и римски войници. През мартенските дни императорът в Солун паднал от тежка, невярна болест, захванат да пъшка, да се мятал и да охка като прободен с меч в корема. Разтичаха се придворните лекари. Налагаха челото му с мокри кърпи, намопени в оцет, за да вземат огъня, даваха му да пие сок от току-що нарязани теменужки, наливаха в устата му мръсна течност от човешки нечистотии, готвеха му яденета със змийска мас... Нищо не помагало. Болките порастаха. Веднъж войниците, които били на лагер в тракийския град Филипополи, доведоха един стар славянски знахар с коса, жълта като слама, и плащаница от овча кожа, босоног. Той погледнал болния, отвори му устата, накара го да си покаже езика, който беше побелял от огъня,

и лекичко захвана да опипва стомаха му. Когато ръката на знахаря понатисна дясната страна под ребрата и докосна мястото, където беше злъчката, болният ревно и му хвана ръката.

– Прободе ме! – извика Максимиан.

Най-близкият войник, изправен до вратата на спалнята, дигна копието си да удари знахаря, но той прибра ръката си. На болния мигом олекна и императорът отстрани войника с десницата си.

– Казвай – попита Максимиан, – как мога да се излекувам?

– За твоята болест има само един лек – отвърна знахарят. – Трябва да заминеш на топлите извори и там да пиеш две недели от водата им по три пъти на ден.

– Къде се намират тези топли извори? – попита императорът.

– Там – показва с ръка на изток знахарят, – един ден път от брега на голямото море. Ние достигаем от Филипополи до топлите извори за един ден, но вашите войници могат да стигнат наблизо до лековището, ако тръгнат по вода с галерите. Най-напред те минават през Пропонтида, сетне спират за малко в пристанището Византион, завиват наляво и навлизат във водите на голямото море, което вие наричате Понт Евксинос. За два деня път по морето се стига до Аполония. Там ще слезеш от галерата и на ръце твоите хора ще те отнесат до топлите вълшебни извори, които лекуват тази страшна болест. Ако пиеш две недели от топлата вода, цялата отрова, която те мъчи сега, ще се превърне на гребни пясъчинки и ти ще ги изкараш навън. Аз съм знахарят, когото познават и славяните, и римляните във Филипския град. Ако не получиш здраве от изворите, където те изпращам – отсеци ми главата!

– Каква награда ще искаш, ако се излекувам с онази вода? – попита императорът.

– Недей разпъва на кръст привържениците на новата вяра. Нищо друго не искам.

Същия ден четирима носачи отнесоха болния император до пристанището и го наместиха върху палубата на една римска военна галера с два реда лопати, висока мачта и опънати яки платна. Седемдесет души роби от Картаген, оковани с вериги, движеха ритмично под команда лопатите и пееха някаква проточена африканска тъжна песен. В галерата заеха места двамата центуриони с метални ризи и дълги копиринени плащове. Те докараха двесте души от императорската гвардия и когато войниците стъпиха върху галерата, тя потъна на четири педи дълбочина. Императорската свита – придворните, готвачите, конете, актьорите и флейтистите – напълни втората галера, която тръгна по морската бяла бразда, изорана от първата. Два дни и две нощи плуваха галерите, додето стигнат пристанището Византион. Там спряха да напълнят буретата с прясна вода и когато потеглиха към Черно море, подире им от Златния рог се навървиха още седем римски галери, натоварени с въоръжени легионери от Византион. Те отиваха да пазят живота на болния император. На третата нощ римските галери спряха в Аполония. Нощта беше топла и звездна. Императорът пожела да го отнесат в лятната вила на местния владетел и там прекара в безсъние. Рано на другата сутрин императорските носачи нарамиха носилката и понесоха Максимиана към изворите на планината. Подир носилката тръгнаха хиляди римски войници. Късно вечерта на четвъртия ден със запалени главни римляните намериха вдън горите димящите топли извори, от които излизаше бяла пара. Отвъд

малката речица Маймундере, която шумолеше в един дълбок дол, на равна голяма поляна те построиха бялата императорска шатра. Пред шатрата побиха един висок позлатен прът. Най-отгоре беше разперил криле златният императорски орел. Войниците окръжиха шатрата и се натъркаляха да ношуват върху требата, под гъстия листак на смокините. Императора отнесоха на най-близкия извор, гребнаха му вода със златна паничка и му дадоха да пие. Като я изпи, той изяде една зряла смокиня, която му донесоха току-що откъсната, и през нощта Максимиан за първи път спа до разсъмване, когато го събуди зловец крясък на маймуни. Те се боричкаха в близкия дол на реката.

Императорът постъпи тъй, както му беше поръчал знахарят от Филипополи. Две недели той ни топла вода, гребана направо от извора със златна чаша. Болките му малко позатихнаха, но на четиринадесетия ден нечовешко страдание разкъса стомаха му. Херкулий помисли, че е настъпил последният му час, но подир малко проливна пот рухна от челото му, намокри гърдите му и когато прислужниците дотичаха да му помогнат и гребните песъчинки нападнаха на земята — изведнъж му олекна. Императорът изрева от радост. Войниците, които нахълтаха в шатрата, го завариха прав и пламнал от възбуда.

— Олекна ми! — извика той и се тръшна в леглото. — Никой да не тревожи моя сън и да не ме буди, докато не се дигна сам от леглото.

Заспа дълбоко, тъй както не беше спал от три месеца. Цели две нощи и два дни не отвори очите си. На третия ден скочи гладен като вълк. Донесоха му печени косове, които страшно обичаше — изяде ги. Донесоха му една медна пита, току-що извадена от тракийски кошер. Наляха му гъсто черно вино, което беше по-тръпчи-

во от римските и замая бързо главата му. Поднесоха му най-накрая сухи бадеми, напоени в меден сок.

— Искам зрелища! Постройте арена! Подир плагине моят непобедим борец Лицей нека призове на двубой най-силните мъже, които се покриват с наметала от зверски кожи наместо римски тоги — да излязат на среща му, ако посмеят!

Борецът Лицей пристигна от Солун с императорската галера. Той имаше великански ръст и могъщи ръце. Очите му бяха като очи на тигър, току-що пуснат от клетката срещу гладиаторите, които се бранят с къси брадвички и стоманени мечове. Максимиан го водеше по всичките арени на своята огромна империя, защото навсякъде, където господарстваша гражданите, облечени с тоги, имаше арени и нямаше на света човек, равен на императорския борец. Император Максимиан Херкулий пред всички се гордееше с непобедимия римлянин и го показваше на гостите си като най-голямо съкровище.

Надвечер от околните горски земянки, забутани в непроходимите гъсталаци, наизлязоха полуголи траки, наметнати с нещапени кожи, нестригани коси до раменете и жадни очи, да видят какво ще стане. Те научиха от римските войници, че ще има борба между най-силния римски борец на света и тракиеца, който посмее да излезе на среща му. На полянката пред императорската шатра бяха издигнали арена, направена от дялани дървета. Около арената имаше три реда дървени седалки, върху които се наместиха траките. Римляните окръжиха арената с голям пръстен от хора, плътно изправени един до друг. За императора изнесоха невиджан стол, направен от слонова кост, със златни украшения...

С гръмовит глас се провикна глашатаят. Той

съобици на траките и на римските войници, че големият човек, който е скръстил нагменно ръце, изправен на арената, ще се бори с най-силния мъж между траките. Нека оня, който иска да си премери силите с великана, излезе срещу Лией! Ако тракиецът надвие римския борец, той ще го награди богато – ще му напълни торбата с денари и ще го дари с два коня, които струват колкото един тракийски град – най-големия. Ако Лией дигне на ръце победения трак и го понесе над главата си – клетникът ще полети отвъд пръстена на войниците и ще изгъхне мигом там, където падне. Римлянинът за победата си не иска никаква награда.

– Кой ще излезе на арената? – изкрещя глашатаят на римски език и повтори думите си на тракийски.

Тогава от най-горната седалка скочи един млад мъж със същата зверска кожа на раменете, каквито носеха другите траки, но очите му бяха сини, а косата – сламена. Той рече високо:

– Аз!

Метна се пъргаво на арената и погледна най-напред императора, който стана прав пред креслото си и го попита:

– Кой си ти?

– Аз съм славянинът Нестор.

– Ти си още много млад и колесницата на твоя път не е стигнала до средата на живота. Защо си решил да умреш толкова рано? Навярно те е натиснала тежка сиромашия и искаш да спечелиш наведнъж много денари. Този ден е радостен за мене и аз ще го отбележа с едно добро дело. Ти ми се нравиш, защото си много смел. Ако се откажеш от борбата с моя лъв Лией, аз ще те даря с две торби денари и четири коня ще ти дам. Слизай от арената!

Но гордият Нестор се усмихна и отвърна:

*Не се бие Нестор за ниви, ливади,
най се бие Нестор, да надвие!*

Императорът безпомощно отпусна ръце и седна в креслото си.

– Почвайте! – заповяда той.

Флейтите писнаха. Тъпаните затъмнаха.

Нестор, преди да започне борбата, измери с очи великана, отстъпи две-три крачки назад, разтвори хищно като граблива птица пръстите и на двете си ръце и се втурна – същинска мълния – напред. Само за един миг той сграби през кръста тежкия човек и преди Лией да размахна огромните си ръце, славянинът го издигна нагоре със страшна сила и го понесе към императора. Римлянинът захвана да ритва във въздуха, а Нестор го отнесе до края на арената, премери с очи сякаш къде ще падне и го просна тъкмо в нозете на Максимиана. Зрителите изреваха, а императорът прехана устни и стана бял като платно. Непобедимият великан можа само да издигне нагоре десницата си, но тя се отпусна немоощна и тупна на земята. От устата на бореца избликна алена кръв, потече по бузата му и наквасти тревата. Траките и славяните нададоха тържествуващ вик. Римляните с голяма почит сториха път на Нестора и го съпроводиша с очи по пътеката, що слизаше към Маймундере.

Максимиан се дигна, погледна като зашеметен навалицата с блуждаещ поглед и влезе в шатъра си. Хвърли се върху леглото, страшна скръб го затресе. Подир един час той се измъкна на поляната и поръча на войниците от своята гвардия:

– Този славянин погуби най-личния борец между

римляните. Доведете ми го още тази нощ! Искам да му дам наградата. Глава за глава!

Втурнаха се римляните да търсят победителя Нестор, но той беше потънал в гъстите гори покрай Маймундере. Догето се появи луната след полунощ, Максимиан лежа на очите си и пъшка. Но войниците му се върнаха с празни ръце. Когато настъпи петнадесетият ден, императорът ни за последен ден лековита вода от горещия извор и заповяда на строителите, които вървяха с него, за един месец да построят голяма баня и на лично място да отбележат с червени тухли името му и годината на неговото царуване...

Годините отлитаха, а изворите, които носеха здраве на хиляди болни несретници, бликаха все тъй млади и пълни с кипящо здраве. Подир половин век наследниците на Максимиана започнаха да строят хилядолетна висока стена от камъни и печени червени тухли. Докато петият век от нашата ера хване юзгите на императорската колесница и шибне конете, там, където по-рано каляха дим земянките на траките, израсна бял град с дворци от цветен мрамор и дивни градини. Този град носеше име Августас. В него имаха достъп само римските императори и техните пълководци.

След 1600 години от някогашната римска императорска крепост е оцелял само тухленият надпис на Максимиановата баня, но в цялата околност се е ширнал новият град Хисар с прекрасни почивни домове, лечебни извори и смокинови градини.

МАДАРСКА ЛЕГЕНДА

Обадиха се тихи шурци. Зашъпна топлата полежала трева, зашътаха светулки в клоната край малките мадарски воденици. Над тях потрепераха върбите и разкъшиха бели клони. Гъстият листак задавено зашумоля. Големите, търкулнати наголе, дялани преди векове камъни потънаха в мрачината. Горе, над върховете, трепна една жълта звезда и пое над синьото Дунавско поле. Подире ѝ тръгнаха други две, като помамени пилета. Техните гласове са заглъхнали високо някъде в златистия прах на Млечния път. По-силно запяха шурците, тревата и листето зашумоляха, затрепера бистрият ручей в долчината – окъпа ги лунна светлина. Над стръмните скали се търкулна месечината и учудено спря до крайчеца на един камък. Сякаш се чудеше да плувне ли наголе над житната равнина в синевината, или да се търкулне на меката трева под люляките и заспи ведър летен сън. Загледа се ясноликата месечина към широките нивя, които бърже обличаха сребърна нощна риза, наведе се през камъка и плисна като из ведро светлина връз малките, изровени от земята стени на древни жилища, заля разбутания камънак, помилва надгробните кръстове, побити преди хилядо години...

Забърза над Магарската крепост, където отколе са рухнали високите каменни стени с островърхи кули, дълбоки кръгли прозорчета и тесни бойници. Мина над задрямалата тъмна горица и нежно докосна вейките на люляките, натежали от цветовете и птици.

Каква върволица от векове е видяла тая жълта глава!

Къде е сега оная земя, къде са сега ония хора, които преди девет столетия са препускали през Дунавското поле, гонили са глигани в делиорманските гори, пили са медовина от ешмедеметата и са развявали наместо знамена черни конски опашки? Къде са оргите, облечени в тежки железни ризници, с тънки копия, като градоносен облак устремени на юг? Къде са дворците, пред които чужденецът се е спирал омагьосан? Къде са варварите, които са вярвали в орлите, къде са първите християни?

Голямо, учудено небесно око, когато преди хилядо години се показваше над оня същия камък, където беше преди малко, ти огряваше най-силната българска крепост. Ти се носеше над заспали тихи кули, над дълбоки гори — пълни със зверове и самодиви — и ръсеше жълт пламък над някогашния белокамен престолен град. Срещаше ли по улиците млади влюбени сърца, упоени от нощна радост? Ловеше ли думите им? Разкажи за ония кораби и жестоки полудиви мъже със засъхнала кръв по кожените грехи, които нощем, облежнати на копията си, тъгуваха за далечната прародина, останала някъде в степите край Волга като сън, като приказка.

Разкажи една приказка!

Налягали в гъстата копринена трева, ние ще слушаме твоя глас. Шурците ще онемаят, а горе просънен нощен ветрец ще полюшва люляковите клони, на тежали от цвят и птици.

Конникът, издълбан в скалите, ще оживее, ще смахмузи напукания корем на коня си и тежко ще затропат четири каменни копита по градините и покривите на Мадара. Ще затрепери цялото Дунавско поле. Догето плесне криле и нагаде вик първият петел,

каменният кон ще засмуче жадно вода от белия Дунав, а конникът ще потърси с очи образа на някоя русалка, излязла от дълбочината на тихата река.

Помниш ли оня голям майстор, който издяла в канарата този трепнал кон и неговия ездач? Помниш ли неговия чук и неговата гарена ръка?

Той беше млад момък, славянин, с жълта като слама коса, паднала на кичури над челото му, и две заедващи очи, окъпани от голям творчески пламък. В крепостта, където ечаха бойни рогове, цвилеха коне и се чуваха виковете на мъже, жадни за плячка, за жени, медовина и за бой, този човек беше чужденец. Той носеше белега на други времена. Нямаше родина и никой не го знаеше откъде е дошъл в Плиска. Цял ден удряше длетото с един тежък чук и когато отмалнееше, отпущаше десницата си и извърщаше очи надолу, към прегорялото пшеничено поле, където мирни жътвари бързаха да приберат хляба си, докато не са връхлели вражи пълчища — да го потъпчат и запалят. Той гледаше жътварите, които мърдюкаха между кръстците, и песните им вълнуваха кръвта му.

Надвечер в двуколесница със сребърни шини и слави-звънчета откъм Плиска се задаваше царската гъщеря, на хан Омуртага гъщерята — тънко черно момиче с малки кораби гърди като тракийски ябълки. То спираше потъналите в пляна едри коне и дълго гледеше широкия гръб на майстора и неговите здрави мургави ръце, които разсичаха камъка. Когато усетеше, че ханската гъщеря е зад гърба му, момъкът изтръпваше. Сладък сок тръгваше по жилите му. С разтуптяно сърце той удряше, чукуваше в ръцете му, а камъкът омекваше като почва, напоена от пролетен гъжд.

Черното момиче го замеряше със ситни камъчета и смехът му се носеше наоколо — млад и волен.

Една вечер, когато княгинята гоиде и спря зад него, той изведнъж се обърна назад и девойката потъна в кротките му тъжни сини очи. Почна да маха с ръце и да вика за помощ. Обърна двуколесницата и шибна коня. До полунощ майсторът не може да заспи, а ходеше по стърнищата, между кръстците, и пееше, тъй както пеят шурците. Мъждукаха далечни аули. Никога звездите не са пламтели с такъв огън. След полунощ той легна на тревата. Чу как тупти сърцето на земята, усмихна се, затвори очи и протегна ръце към звездите. Тогава му се яви насън дъщерята на юзиги хан Омуртаг – тънка и черна, и мила. Попита го:

– Чух глас насън. Някой ме викаше. Ти ли беше? Защо ме повика?

– Защото ти грееш наг мене като юлска звезда, защото твоите очи са две череши, мокри от утринна роса, а гласът ти – глас на чучулига.

– Ще кажа на хана.

– Кажи му.

– Ти посягаш да откъснеш най-хубавия плод от градината на хана. Той ще ти отреже главата, ще я хвърли върху скалите – за да изкълве бог Икуш очите ти. Тези очи! Остави ме да ги погледам! Ах, колко си хубав! Тая вечер ти видя ли как потънах в тях, почнах да се давя и извиках за помощ. Аз съм удавница! Ето ме, лежа мокра на пляска. Помилвай ме! Наведи се наг мене и ме съживи с топлия дъх на устните си! Не си ли царски син?

– Не съм.

– А какъв си?

– Син съм на един каменар от най-бедния аул в държавата на хан Омуртаг.

– Лъжеш.

– Защо ще те лъжа?

– Ти си пратеник на боговете. Ти можеш да вържваш душа на мъртвия камък. Когато твоят чук заповяда – от канарата излизат живи хора. Ти имаш сила да покоряваш. Ти ме омагьоса. Ще ме отведеш ли?

– Къде?

– Където искаш. Светът е широк.

Майсторът я прегърна. Такава жена той не беше срещал никога през живота си...

Когато гроздето наля зърно и потъмня, когато златни листа закапах от дърветата, и делото на майстора узря. Току-що се беше върнал Омуртаг от дълъг поход и беше събрал всичките големци в крепостта на беселба.

Магарската крепост се люлееше, пияна от преласно вино и загорска медовина.

Последния ден. Слънцето бърже залязваше. Майсторът захвърли чука и делото и бавно слезе по ремъчните стъпала от скалата. Позлатена от спокойната длан на есенното слънце, се загаде ханската колесница. От лявата страна на Омуртага стоеше черното тънко момиче. Хан Омуртаг го беше прегърнал с тежката си ръка и викаше:

– Гледай какво чудо е направил на скалата. Ще му позлатят ръката. Де го майстора?

Двамата боици, които препускаха подир колесницата, скочиха от конете и догониха майстора, който крачеше полека към Магара.

– Ти ли си – попита ханът – майсторът?

– Аз съм.

– Каква награда искаш да ти дам?

– Нищо не искам, господарю!

– Искай! – гневно заповяда ханът. – За твоео неизвестно дело искам царски дар!

Тогава майсторът го погледна смело в очите и заговори:

— В десницата си, господарю, ти държиш един меч, който е страшило за враговете, а с лявата презръщаш едно момиче, по-скъпо от всичките земни съкровища. Дари ме с лявата!

Сам се върна хан Омуртаг в Плиска, сам влезе в двореца и не знаеше къде да седне от мъка. Когато вечерта пристигнаха старите боили да целуват ръка на своя хан и да се веселят на трапезата му, те попитаха къде е дъщеря му — да им подаде златните чаши.

С помътен поглед ханът се дигна, потърси с очи бързоходеца и му пошъпна:

— Иди да върнеш дъщеря ми! Донеси ми главата на майстора!

В полунощ проточено запяха първи петли. Със сухи очи дъщерята на хан Омуртаг наливаше и черпеше беловласите военачалници. Сърцето ѝ беше угаснало в гърдите и не трепваше. Сърцето ѝ беше мъртва птица.

А на утрото, преди да заблесте росата по крайчеца на листата, преди да се търкулнат колите между кръстците на дунавските нивя, едно момиче в бяла одежда, поръсена със зелени звезди, се качваше по стъпалата, що се виеха между скалите към крепостта.

Излезе девойчето горе, обърна се към слънцето, прошъпна нещо и се хвърли.

Когато падна, скалата сякаш се пропука от долу до горе, а ездачът изтърва конието си...

ПРЕЗ ЕДНА ЮЛСКА НОЩ

Тъй както ромеите от стражевите кули покрай пътищата умееха да предават със запалени главни важни съобщения до всички краища на империята, и хан Крум заповяда да свържат българската държава със сигнални кули от Плиска до аулите в Добруджа на север, до далечните простори на аварската държава, на изток до Сердика и на юг светлинният път стигаеше до кулите на граничната крепост Дебелт. С една малка, набързо събрана войска от дванадесет хиляди души българският хан се втурна на юг през балканския Ришки проход да посрещне императора. Крумовите войници се губеха като стаго елени, тръгнали в гората срещу глутница от вълци, облечени в желязо от шлемовете до нозете. Светлинните сигнали след полунощ предадоха, че императорските войници нямат чет. Земята се огъва от тропота на конете им. Те са повече от звездите на небето. Големците им носят високи пера върху шлемовете си. Мажграците им затулят слънцето. Самият император пътува в позлатена колесница, на която са кацнали четири големи черни орела с разперени крила. Тръпки те побиват, когато ги видиш! А подир императорските велможи се вие като змия през прохода ромейската войска, която не е тъй страшна, защото повечето войници са въоръжени с върбови тояги, прашки и лъкове с железни стрели. „Снощи — продължи да съобщава новини вестителят — къде залез слънце пътят на ромеите беше пресечен от българската войска. Аз видях бумката от

кулата. Щом зачаткаха островърхите мечове на хан Крумовите войници – императорската колона се огъна и разбърка. Но само след един миг телопазителите помъкнаха назад колесницата на императора. Видях как в сражението навлязоха пеши брадати български войници, облечени в ризи на пръчки до коленете и заострени кожени калпаци на главите. Звънтежът на техните мечове бързо се загуби, защото ромеите ги затрупаха с копия и стрели. Боят бързо притихна като летен гъжг и вече в прохода няма помен от наша войска. Ромеите угам! Утре те ще осъмнат в Плиска. Тъй кажете на хан Крума! Нека боговете му помогнат да живее още сто години!“

Като прочете, изправен на една височина, тревожната новина, цар Крум смахмузи своето хвъркова то конче и викна на другарите си:

– По най-пряката пътека към столицата!

Бързоногите кончета приведоха глави напред и хвъркнаха между гърветата, изтрополиха нагоре, сри наха се към дълбочината на тъмен дол, набързо изпъзляха към една поляна, окъпана от светлината на пълната месечина. Далече надясно в юлската нощ се долавяше заглушен грохот на конски копита, чуваха се виковете на много хора, които вървят през прохода. Ханските хора бързаха да преварят нашествениците и да възправят всичката българска войска, която се е насъбрала от една неделя и е готова да брани столицата на българската държава. Но Плиска беше вече узнала какъв страшен облак иде срещу нея. От огнените знаци след полунощ тя научи, че юначният хан и неговите войници са прегазени, преди да стигнат Тича. Ромеите са ги изпотъпкали. Само за два-три часа ханският аул опустя. Жените и децата се разбягаха в горските пущини, като яребици потънаха в узелите високи ниви,

където още не бяха отрязали житна ръкойка. Ханският коняр дядо Трак, който имаше колиба в най-затънтената гора, на десетина разкрача от преславската пътека, насмете старите царски коне, които му бяха поверени от самия хан, и поведе цялата Крумова челяд – жени и дребни деца – да ги потули в гората, додето се върне самият хан.

– Не се плашете – глумеше дядо Трак на жените и на децата. – Хан Крум е юнак! Него стрела не го лови. Отневиделица ще пристигне, изгън земята ще изникне и ще поведе ония, дето го чакат в каменната крепост, където кацат орлите. Там пристигнаха помощници на хана с кожени грехи, с грянови мажграци, на коне и катъри, и хиндие, и миндие, и опашата вяра. Запомнете ми думата: хан Крум ще грабне императора, ще разпери крилата си и ще го понесе нагоре да го пусне от облаците като бардук към земята. Тъй ще загине ромейският император, който е зинал да глътне целия свят.

Призори ромеите прехвърлиха планинския проход и нахълтаха в столицата на хан Крума. Но в Плиска не завариха жива душа. Само настървени кучета изскачаха от опразнените дворове и налитаха безстрашно срещу неканените гости. Ромейските войници рухнаха като буйна вода по улиците. Те надничаха боязливо през разтворените врати на къщите, късаха заруменили зарзали от градинските гървета и гонеха кокошките. Захванаха да измъкват големи делви, в които преди Крумовия закон за изкореняване на лозята старите българи са държали вината си, а сега ги бяха напънали с едра пшеница.

Най-напред Никифор попита за царския дворец. Придворните негови велможи, които знаеха българската столица, посочиха една потънала в земята сграда,

покрита с плочи, окръжена от висок плет и дълбок ров. Императорът високомерно пришпори коня си. В ханския дворец никои не го посрещна. Всяка дреболия седеше на мястото си, но хората ги нямаше. Сякаш бяха потънали в дън земя. Най-напред влезе началникът на императорската гвардия и спря пред отворената тронна зала. Той скочи на земята и надникна в разтворените хански помещения, постлани с мечи кожи, окичени с кръстосани старински оръжия. Високо се издигаше насреща ханският трон, издялан от изкусна ръка, направен от орехово дърво, украсен с птици и зверове, изковани от злато. Началникът разглежда всяко кътче на залата, надникна във вътрешните покои на двореца, постави по двама войници пред всяка врата и дигна десница.

– Стопаните са избягали! – рече той.

Нукифор скочи, хвърли юздата на коня си в ръцете на първия велможа и почна да се озърта като изтърван заек.

– Там ли седи ханът? – посочи с пръст креслото на хана, изправи се и боязливо прекоси залата. Изтегна се на Крумовото място под конската опашка – знамето на българите, увиснало над самия трон. Императорът се тръшна върху седалището, където никои друг не смееше да седне освен хана на българите. Разположи се господарски и си протегна напред десния ботуш.

– Ставраки – извика Нукифор на сина си, който не снимаше око от баща си, – ела тук и ми издърпай червения ботуш, който през целия поход ми стягаше крака. Разпореди се до довечера да отрежат носа на обуцаря, който се е осмелил да направи тесни ботуши за своя господар. Ох, ох! – захвана да пъшка Нукифор. – Какво мънкаш, сине? Няма го тука ли? Че къде е този

обуцар? Къде ще се дяна, ако и утре ботушът ми стяга? Няма ли българите никакви обуцари?

– Ах, Ставраки! – подхвана с укор сина си Нукифор. – На лошо място ме доведохте. Тука всичко е диво и страшно. Няма никакви хора. Навярно в тази столица има само диви зверове. Но къде е хан Крум? Искam да го видя. Той трябва да ме посрещне и да падне на очи, за да ми целуне императорските ботуши. Клетва да даде тука, в своята столица, че ще ми бъде верен роб до края на живота си. На туй ли място по-рано е седял неговият предходник? Как му беше името, Ставраки?

– Кардам, ваше величество.

– А какво ми разказваха за този Кардам? Защо се е осмелил да изпраща в нашата столица при цар Константина посланици? Какво са искали българите от ромейския владетел?

– Годишния данък, ваше величество.

– Данък ли? Какъв?

– Нашите деди подписали договор – да плащат на българите годишно по девет коня, натоварени с перпери, или техният хан щял да побие копието си в златната цариградска порта.

– А какво е отговорил Константин на стария Кардам?

– Император Константин изпратил в една кърпа наместо перпери шепя конски тор и заповядал тъй да кажат на българския хан: какъвто данък ти прилича – такъв ти пращам. Ти си стар и не желая да си правиш труд и да идваш до златната порта, затуй аз ще дойда в Маркели, до твоята граница – да си премерим силите.

Нукифор захвана да се тресе от смях. Сълзи излязоха от очите му и рукнаха по страните.

— Ставраки — обърна се императорът към сина си, — ние сме победители, нали?

— Тъй вярно, ваше величество! — изправи се престолонаследникът.

— Чуй сега какво ще заповядам от туй място, което се нарича престол на хан Крум! Всички слушайте! — изкрещя Никифор към патрициите, които наостриха уши. — Тази столица заедно с цялото Крумово съкровище принадлежи на императора. Всичко е мое! Никои да не посяга на богатствата, които завоювахме. Ако някой наруши заповедта ми — ще режа носове, ще сека ръце за всяка открадната вещ. Аз с тия неща не се шегувам. Но къде е Крум? Защо не виждам неговите хора?

— Тука сме! — отговори един пратеник на хана и в залата влезе млад човек с високи ботуши и островърхо кожено калпаче.

— Кой си ти? — попита го императорът.

— Аз съм пратеник на хан Крума. Изпратен съм да водя преговори за мир. Ако благоволиш да си спомниш, и миналата година идвах при тебе в Константинопол да преговарям.

Драгомир падна на колене, но не протегна устни към пурпурната императорска обувка, защото беше смъкната от крака му.

— Какво иска твоят хан, Драгомире?

— Мир, ваше императорско величество! Моят господар ме провodi да ти кажа тъй: „Ето, че ти ме нагви. Столицата ми е в твои ръце. Вземи от нея каквото ти е угодно и си върви с мир!“

— А защо не дойде при мене твоят господар — да ми целуне императорските ботуши и той да ме помоли за мир и да ме попита защо съм си направил труд да пристигна в Плиска със сто хиляди души войници на

коне? Кажи му, че съм донесъл същия данък, за който преди години беше изпратил свои хора старият ви хан Кардам. Тогава нашият император се поскъпи и провodi на Кардама само една шепа данък, вързан в кърпа, а пък аз съм дошъл с всичките ромейски коне да наторя Плиска с данък. Ще ме запомни до края на живота си твоят днешен господар!

— Кога, ваше величество, ще напуснете нашия столичен град? — преглътна гаврата на Никифора българският пратеник и се изправи.

— Още утре ще се дигна и ще се махна от Плиска, където мирише на чесън и говежди тор. В този дворец няма кътче, достойно за ромейския император. Сине Ставраки, разпореги се да приготвят палатката ми в градината на хана, под узрелите череши. Ах, защо избяга моят прислужник Византий при българите? Ти там — забравих ти името, — ела при мене! — повика с пръст началника на императорската гвардия и почна да шепне нещо на ухото му. Началникът, който се грижеше за съхранението на императорския живот и поддържаше в ред женоподобните мъже, с които Никифор прекарваше нощта, се усмихна, засука мустака си и отвърна:

— Всичко ще бъде изпълнено, тъй както заповядаме, ваше величество!

— Узнах, че тука има баня, а сапун донесохме от Константинопол — благоуханен.

— Ставраки — намерете държавната съкровищница на Крума. Изгребете всичко, тъй както се изгребва житница в гладна година. Тука има много мед, има кожи, има стада от добитъци и глинени бъчви с пшеница. Напълнете празните ковчези, които докарахме. Заклучете ги. Сложете им държавни печати и кофари. Отваряй си зъркелите, сине! За всичко ще държа тебе отговорен, когато се приберем в Константинопол — керванът

с плячка от Плиска трябва да бъде по-дълъг от всичките предишни императорски триумфални кербани.

— Грабете! — разпореди императорът и се упъти към ханската баня, където чучуркаше топла вода от бронзови стубели в снежнобели мраморни корита.

Беше четвъртък, 21 юли 811 година. В същото време Крум, като научи, че Никифор не дава дума да става за мир, призова всичките свои велможи на военен съвет. Най-личните мъже, които командваха войската, събрана в Магарското военно укрепление, бързо се метнаха на конете си и тръгнаха подир хана, който ги смъкна надолу по гористата преславска пътека. В зашумената къщурка на дядо Трак първи отвори вратата наследникът на престола Омуртаг. Щом съзря майка си, своята жена и гребните си момчета, князът се развълнува, но бързо се съвзе, скочи от коня си и разпореди:

— Изведете ги в гората и никой да не наднича през вратата и да не подслушва. Каквото реши нашият съвет — тук да си остане. Дядо Трак — обърна се той към ханския коняр, — пази на вратата!

Жените и децата мълчаливо се измъкнаха и потънаха в близката люлякова горичка, където бяха нацъфтели червени като кръв божури.

Слънцето залезе. Горите бързо потъмняха. Дядо Трак запали кандилото и осветли намръщените старобългарски началници. Насядали в широката соба на голата земя, опрели гърбове върху белосаната стена, разговаряха и се съвещаваха хан Крум, неговият син Омуртаг, кавхан Ишбул, командирите на помощните отряди от Добруджа, Сердука, аварската земя, тук беше ичъргибоцът Мостич, младият боцл Онегавон... Всички си казаха думата. Младите предложиха да нападнат Никифор от всички страни и да изстребят вой-

ската му в Плиска, а старите клатеха глави: ако смята утре вечер да обърне назад войската си — оставете го да се махне от очите ни! Дядо Трак, който стоеше като закован до вратата и с едното ухо слушаше разговорите, не можа да се стърпи и извика с писклив глас:

— Щом като не искаш мира, Никифоре, заслужаващ секира! Извардете го в гората, преварете го утре вечер с нашите бързоноги кончета, които могат да бягат по върховете, тъй както препускат и по равното. Строшете му змийската глава! Не го пускайте да избяга. Казано!

Думите на стария коняр запалиха огън в сърцата на младите командири. Хан Крум одобрително поклати глава и рече:

— Повикайте арабина Евматий, дето избяга при нас, когато превзехме Сердука.

Евматий беше строител на укрепления и на бойни машини. Когато хан Крум го попита: „Можеш ли, майсторе, до утре да издигнеш такова укрепление, което да пресече пътя на цялата императорска войска, преди да се е измъкнала през Ришката теснина на юг?“ — арабинът се замисли, прехапа устни и отвърна смело:

— Трябват ми четири хиляди души секачи на гора, копачи на земен ров и строители. Къде ще бъде укреплението?

— Моят син Омуртаг ще избере мястото, а ти си дигай хората! Тази нощ никой в България няма да спи! Наточете си ножовете и бъдете готови!

Тъй приключи военният съвет в колибата на дядо Трак. Велможите се прибраха при войниците си в Магарската крепост. Хан Крум остана в колибата да ношува. Жените се прибраха от гората. Наредиха

оскъдна вечеря. Сложиха пред хана просеничен хляб и нарязана парчета биволска пастърма. Дядо Трак слезе в потайната си изба и наточи вино в една кратунка. Хан Крум жадно дигна кратунката и я пресуши, но спря стареца, когато дядо Трак посегна да повтори.

— Не ща! — махна с ръка ханът. — Горчи!

— Как няма да ти горчи? — обади се неговата невеста. — Я погледни долу какво става в Плиска!

Хан Крум излезе пред къщи и погледна надолу към своята столица. Целият аул гореше, обхванат от пламъци. Ромеите го бяха запалили.

Хан Крум горчиво заплака. Съзлите му рукнаха по бузите към брадата. Като малко кученце в краката му се навря мъничкият син на Омуртага Енравом.

— Кой запали нашия аул, дегенце? Оня цар ли, дето ни изгони миналата нощ от къщи? Защо го търпиш? Накажи го! — предложи малкият.

— Ще го накажа, сине! Няма да му простя — с глух глас отвърна хан Крум и нежно помилва по главичката своя невръстен внук.

— Пусни го като бардук отвисоко да се строши. Искаш ли и аз да дойда да ти помагам, когато го хванеш? — попита малкият Крумов внук.

Но хан Крум го сграби, дигна го нагоре и отвърна:

— Ти ще дойдеш да ми помагаш, когато пораснеш и станеш голям като мене. А сега иди при мама да спиш!

Същата вечер от Мадарската крепост се отлъчиха строителите, яхнали на коне, натоварени с копачки, секири и ковашки гвоздеи, и по най-заобиколната балканска пътека потънаха в горите на юг. Там, където Тича криволичи до самия проход, строителите се разтичаха да издигнат непроходимо укрепление. Повалиха набързо вековната гора, построиха преграда от единия бряг на пътя до другия. Хиляди души с мо-

тику и лопати изкопаха отвъд тая преграда широк ров, който не можеше да прескочи най-пъргавият кон. Ровът зина на три човешки боя дълбочина, а дървената преграда, направена от дънери на стари дървета, кръсто-клони и греди, заковани с ковашки гвоздеи, се възнесе нагоре към облаците. До плагне в петък строителите свършиха своята работа, отбиха Тича и наводнича дълбокия ров. Наоколо нямаше жива душа. Цялото население от крайпътните колиби беше се укрило вдън горите от ромейските нашественици. Подир плагне строителите си дигнаха чуковете и оставиха само скрита стража да варди укреплението, докато настъпи събоносната нощ.

Императорската колона се откърти от горящата столица при залез слънце. С буйни виковете и победни песни пияните войници навлязоха в ришките теснини. Те бяха натоварили в императорския обоз несметни съкровища и се люшкаха преситени от ядене и пиене. Нито една кокошка не бяха оставили в курниците. Набутаха ключовете на ханското подземно скривалище и търколиха стотина червени делви, пълни с вехто вино от изкоренените някогашни лозя в Преслав. Догето узнае императорът — делвите бяха пресушени до дъно. Императорът яздеше, окръжен от стотици телохранители, и се озърташе. Неговите съгледвачи час по час донасяха, че по височините покрай пътя един след друг се появявали конници, размахвали голите си ножове заканателно и мигом изчезвали в нощта.

— Тая гора няма край. Тука всеки може да се потули зад някое дърво и да ти изпрати тежък боздуган или копие. Кога ще се измъкнем от държавата на българите?

— Утре подир плагне сме на границата, ваше величество! — отговори успокоително великият доместик.

— Ах, доместиче, предай напред на цялата ми вой-

ска, че заповядавам тука да спрем и да пренощуваме. Бързо ми пригответе палатката! Искam насред пътя да пренощувам. Страшно съм уморен. Чувате ли как пищи една нощна птица – зловещо и сърцераздирателно. Ах, тя ще ме умори от страх! Няма ли кой да я прониже със стрела, или да я свали с копие от клоните на дърветата?

Когато някъде невидими се обадиха в лъката покрай реката трети петли, светилниците в императорската палатка угаснаха. Часовите се облегнаха върху копията си и задряха, повалени сякаш от сънен вятър. Изведнъж отляво и отясно на прохода се чу тропот на много коне и виковете на хиляди хора, настръхнали за бой. Заюля се тъмнината, прогъни се земята. Българите нападнаха отстъпващата ромейска войска. Техните челни редици само за един миг прегазиха сънената гвардия и пометоха императорската палатка. Встрепен от ужас, Никифор повдигна нагоре ръце.

– Завардете ме – извика той, – защото те искат да ме убият. Ставраки, къде си, сине?

Този беше последният му вик. Запалени главни озариха императорския лагер. Ромейските войници, обхванати от панически ужас, бягаха към Тича, погонени от победители със смъртоносни двустри мечове. Пистъци на умиращи хора разбраха страшната юлска нощ. Първите бягащи ромейци, които стигнаха Тича – вече беше съмняло, – онемяха от изумление, когато видяха, че пътят им е преграден с високо укрепление. Без да се двоумят, най-пъргавите наскочаха от конете си и се покатериха по гредите най-горе. Започнаха да се хвърлят отвъд, но нападаха в дълбокия ров и не се вдигнаха.

За два часа, докато напече слънцето, българите разгромиха огромната армия. Тъй загина от българския

меч император Никифор I Геник. До самата императорска шатра паднаха патрициите Петър Аеций, Сисиний Трифил, Теодосий Саливара, началникът на източните войски Роман и още стотица видни ромейски военачалници. „Изобщо – пише римлянинът писател историк Анастасий Библиотекар – беше сразена цялата християнска красота.“

В ръцете на българите останаха всичките военни оръжия и императорското снаряжение.

На едно ешмегеме в Плиска подир пет-шест дни ханът на българите дигна наздравица от една необикновена чаша, пълна с вино от избата на дядо Трак. Чашата беше изкусно обкованият със сребро череп на император Никифор.

ХАН КРУМ И НЕГОВИЯТ КАВХАН

Аварите мълчаливо възлязоха по черните мраморни стъпала. Прашните им боси нозе нарисуваха бели ходила по огледалния, полиран камък. Те вървяха един след друг съкрушени, с изпограни кожуси, пристегнати в кръста. Челата им бяха набраздени от горест, ръцете им – навързани с ремъци от биволска кожа. Веригите на нозете им скимтяха като пребити псета. Пред затворената врата на тронната зала стояха застинали на стража двамина Крумови войници. Огърлицы от ковано желязо тегнеха на гърдите им. Ръкохватките и ножниците на мечовете им бяха замрежени със златна паяжина, върховете на копията им стигаха до тавана, където живописец резбар беше разказал пречудни истории.

Изневиделица съвсем наблизко, под голямото стълбище на двореца, избухна рев, подобен на гръм небесен, по-силен от грохота на обсадни машини, които събарят крепостни стени. Пленниците пожълтяха, зъбите им затракаха. Скупчиха се като стаго овце, нападнати от вълча глутница. Накъде да бягат? Двамината стражници се спогледаха и мигом оживяха. Дяволити усмивки разкриха белите им зъби. Те знаеха, че реве голямата златогрива котка, която може с един удар на лапата си да простре на земята най-силния човек. Но котката е заключена в желязна клетка и реве за просторите на пустинята. Месец текю, което значи овен, на 804 година донесе корона на хан Крум. Когато той седна на престола в Плиска, пристигнаха приятели и

врагове, за да му поднесат дарове и да смекчат жестокото му сърце. Самият крал на франките, които върлуваха там, където залязва слънцето, проводи на Крума обсадна машина, за да събаря с нея непохватими крепостни стени, аварите от север му докараха петстотин вола с вити рога и му предложиха още пет хиляди и много делви със златици му обещаха, стига да им стане съюзник и заедно с тях да нападне краля на франките. А тъмнокожият владетел на пустинята отвъд Бялото море го почете с две клетки, големи колкото курници. Едната беше празна, а в другата се мъдреше златогривата котка. Посланиците на тъмнокожия целунаха десницата на Крума и му рекоха:

– Владетелят на пустинята ти изпраща този звлр, който няма равен на себе си по сила и безстрашие. В Константинопол на императорския престол се е разположил Никифор, който смята себе си за по-силен от всички лъвове на земята. Нашият господар ти изпраща празната клетка – да заключиш в нея Никифора и да го показваш на народа си.

Хан Крум поклони¹ на чуждите пратеници кожи на зверове от българските гори, поръча да им заколят черночетинести глугани от дебрите край Тича и да ги напият с вино от преславските лозя. На аварите показа всичко: и Магарския хълм, и конните дружини, които препускаха в равнината покрай Плиска, и празните държавни житници. Нищо не скри от другоземците. И защо да крие? Нали те протягат ръка да му станат съюзници! Когато влязоха в Плиска, посланиците бяха на брой четиринадесет, а когато излизаха, бяха останали тринадесет.

¹ Поклони значи подари. Несторица подарява на войниците си гривни, защото тогава не е имало пари.

– Намерете четиринадесетия! – заповяда ханът. Най-бързоходните войници се втурнаха да го дирят. И го настигнаха в Ришкия проход, упътен на юг към Нукифоровата столица – да разкаже на императора какво е видял в Плиска...

Месечината дванадесет пъти се нацърби и дванадесет пъти се появи пълнолика над магарските овчарници. Крумовите войници запрашиха на север. Кралят на франките насмете аварите надолу, по течението на Дунава, българите ги подгониха нагоре срещу водите. Аварската гържава се сгромоляса с голям трясък. Всичките врати на крепостите се разтвориха и победителите се наместиха в дворците на победените. Крумовите войници оковаха с желязо краката на челниците и ги подкараха към Плиска. И ето ги сега: разтреперани стоят пред прага на тронната зала.

– Да влязат! – извика ханът и се раздвижи върху мечата кожа, с която беше покрит позлатеният му трон.

Двете крила на вратата скръцнаха и се разтвориха. Пленниците плахо пристъпиха и щом стигнаха до нозете на хана, мигом се строполеха по очите си като треви, повалени от желязна коса. Ханът ги изгледа навъсено изпог вежди и рече тихо:

– Станете прави!

Пленниците се дигнаха. Ханът потърси с ръка меч си, който висеше отляво на бедрото му, хвана ножницата и я положи върху колене си. Обърна се към едноръкия, който беше по-висок от всички, и попита:

– Кои сте вие?

– Ние сме същите, дето преди една година идвахме от аварската земя да те поздравим с престола и ти докарахме петстотин вола! – отговори едноръкият.

„И се опитахме да те предадем на ромейския император“ – рече на себе си Крум и неволно стисна ръкохватката на тежкия меч, но си спомни думите на своя баща Кардама: „Никога не вади нож на умряло куче“ – и отпусна ръкохватката.

– Ние бяхме най-големите и най-богатите. Сега сме нищо! – поклати тъжно глава вторият, който стоеше надясно от едноръкия.

– Докъде стигаха границите на вашата гържава? – прокълнтя грезгаво гласът на хана.

– Ние владеехме всички земи от Дунава до Студеното море! – бързо отговори едноръкият и се удари в гърдите.

– Ние натускахме с крак всички народи от Лаба до Волга! – добави оня отгясно.

Очите му блеснаха за миг и пак угаснаха.

Ханът на българите поклати глава.

– А защо пропадна тъй скоро вашата могъща гържава? Отговаряй! – провикна се той и скръцна със зъби.

– Не знам! – отстъпи две крачки назад едноръкият. – Боговете ни наказаха, като изпратиха в нашата гора най-силните гървари с най-острите секири.

Тогава едно прегърбено старче с остра червена брадичка и мигащи очи разбути пленническата навалица и излезе напред.

– Аз да кажа! – рече старчето.

– Говори! – кимна с глава ханът.

– Нашата гържава пропадна първо и първо, защото между управниците нямаше съгласие. Всеки теглеше чергата върху себе си.

– Второ? – нетърпеливо го подкани ханът.

– Умножиха се злодеите и крадците, а съдиите станаха техни съюзници.

– Трето?

– Клеветниците почерниха челата на най-личните между нас.

– Четвърто?

– Търговците грабеха безбожно народа. От едно агне вземаха по две кожи.

– Пето?

– Ония, които трябваше да грабнат мечовете и да се бият с твоите войници, се търкаляха в кръчмите без ум и без памет.

– Стига! – ревна ханът на българите и скочи. – Махайте ги от очите ми! Тяхната болест е по-страшна от чумата!

И като разблъска аварите, ханът изскочи навън. Тичешком слезе по стълбището, спря между двете порфирни колони на външната порта и викна:

– Коня ми!

С крилат устрем бързоногият хански жребец изтрополи по улиците на Плиска. Прехвъркна дълбокия ров, който заобикаляше столицата, и се понесе по равното поле, където пасяха държавните коне. Щом съзряха буйния жребец, стотици глави на млади кобили се извърнаха към него и тревожно почнаха да цвият. И не се укротиха, додето не го изгубиха от очите си. Слънцето клонеше към зъберите на магарските овчарници, когато ханът спря запъхтяното животно в подножието на канарите. Скочи на земята, пусна коня в дълбоката трева да пасе и мъчително възлезе по стръмните стъпала, които възхождаха до горното равнище. Цялото плато беше обкръжено с ограда от габерови пръти. В кошарите тлъстееха меднорунни овни за ханската трапеза. Погледът на Крума се плъзна по сламените кошари, по гърбовете на овните, които току-що се бяха върнали от паша. Изведнъж през нис-

ката ограда чевръсто се прехвърли едно голямо куче с остри уши, подгони овните, захапа най-охранения за гръкляна, метна го върху гърба си и заедно с него прескочи плета. Догето го усетят овчарските кучета – звярът потъна в близката лешникова гора.

– Вълк! – рече на себе си ханът и жилата, която пресичаше челото му, набъбна като пиявица.

Втурна се към първата кошара, където десетина овчари с гървени лъжици сърбаха гимящо мляко от една копаня.

– Очите си да отваряте или ще ги избода! – викна ханът. – Догето вие тук лапате, вълкът отнесе най-големия овен.

Овчарите зинаха втрещени.

На връщане ханът отпусна юздата на жребеца и го остави да върви, където ще. Конят се отби от утъпкания коларски път и кривна по преславската пътека. Наляво между вековните дъбащи се гушеше землянка, покрита с плочи, оградена с висок плет. В градинката зад землянката бяха наредени сламените кошери на пчеларя дядо Трак, а в предния двор мяташе сянка стара лозница, която раждаше гроздаци със зърна, едри като биволски очи. Жребецът спря пред липовата вратня. Ханът се изхлузи от седлото и блъсна вратнята. Като го видя, брадатыят пчелар се засмя до уши, наведе се до коляното му, изнесе му трикрако столче да седне, наточи му студена медовина от зимника в пръстена паница и му откъсна най-узрелите гроздове от лозницата.

– Не съм дошъл при тебе да ям и да пия, а уга да ме научиш на ум! – проговори гостенинът и се отпусна на столчето. – Ще те попитам нещо.

– Питай, господарю!

– Какво правиш ти, старче, когато гнилецът

нападне кошерите? Помагат ли ти молитвите на жреците?

— Не помагат, ювиги хан, никакви молитви. Мястото на загнилия кошер не е в пчелина, а в огъня.

— И аз тъй ще направя — рече ханът и отгърна, сякаш воденичен камък се разтовари от плещите му. — Ще издам закон — на клеветниците да режат езиците, злодеите и крадците нека останат без ръце, подкупните съдии ще съдя сам!

И ханът разтърси заканително юмрука си към Плука.

— А на пиянството ще отпрежа корена! Тъй да знаеш!

И като грабна паницата с медовината, гостенинът я пресуши на един дъх, облиза устните си и рече на пчеларя:

— Ти трябваше да ми бъдеш кавхан, а не онова бостанско плашило, което не може да раздели сеното на две магарета и се е разположило на първото място след хана само защото е от рода Дуло!

— Аз, господарю — поклони се пчеларят, — съм кавхан на един милион крилати войници. Повече са от твоите.

Крум го погледна озадачен. Къде са тия войници?

— Там са те, моите юначни и верни рожби — покажи с пръст дядо Трак през рамото си към кошерите. — Те са моята грижа и разтуха.

Хан Крум се усмихна и потупа мъдрия пчелар по рамото.

Догето окапе шумата на лозницата, ханските глашатаи разнесоха царския закон по всичките краища на българската земя. Заиграха секирите. Изсякоха лозите. Един чукал не остана в преславските лозя, по белите хълмове на Провадия и покрай бреговете на

морето, откъдето изгрява слънцето. Плесенясаха пръстените делви, разсъргнаха се бълчите, в които старите българи наливаха гроздовата мъст.

Търкулнаха се още пет години. След битката в Ришкия проход, където загина самият ромейски император Никифор, хан Крум се намери в голямо затругнение, когато дигна пред дружините си златната чаша, изкована от черепа на Никифора, защото никъде в българската земя нямаше капка вино. Със сладка студена водица навкусиха гърлата си юначните войници.

Щом влезе в двора си, ханът най-напред отиде под стълбището и положи в празната клетка Никифоровата чаша. Златогривата котка легеше умърлушена и тиха. Сърнето, което сутринта ѝ беше донесъл гледачът на зверилницата, не беше покътнато.

— Пуснете тая нощ звяра на улицата — сам да си хване жива плячка. Глашатаите да разгласят по мегданите, че догето залезе месечината, златогривата котка ще бъде господар на Плука. Никои да не излиза от къщата си!

На другия ден гледачите на ханските зверове намериха лъва прострян върху насипа на градския ров с прерязано гърло.

По всичките мегдани на столицата екнаха гласовете на глашатаите:

— Слушайте! Слушайте! Оня, който е затрил златогривата котка, скоро да се яви в ханския дворец! Ханът ще го почете с достоен дар!

Най-напред дойдоха синовете на велможите. Първият, който превари другите, скочи от коня си, изтича пъргабо по стълбището, блъсна вратата на тронната зала и се простря на пода. Челото му опря до ханските ботуши.

— Ти ли закла нощес неукротимия звяр? — изпитателно го стрелна с очи ханът.

— Аз! — срамежливо отвърна младият човек и почна да мига, защото ханът го гледаше с недобър поглед.

Тогава Крум скочи на крака, протегна напред ръцете си, изкриви пръстите си като нокти на хищник и ревна гръмовито:

— Харрр!

Младият велможа изхвъркна като заек от тронната зала. Ханът се провикна подире му:

— Петдесет тояги за лъжата! Дряновици!

Синът на втория велможа получи шестдесет дряновици, защото надълаго и нашироко лъгоми как е хванал лъва за ушите, как го е развеждал по улиците на Плиска и най-сетне му догояло да го влачи и изтеглил мечата си.

— Харрр! — изрева ненадейно хан Крум и се сгромоляса върху лъжеца.

С три бедра вода заляха царедворците момъка, защото беше припаднал от страх.

Влезе третият...

Отмаляха ръцете на оня, който раздаваше наградите с дряновицата.

Най-сетне прага на тронната зала прекрачи нехайно един мъжага с бутнат към темето калпак, с цървули, с бели навуца и черни кръстосани върви върху навущата.

— Ти какво искаш? — попита го ханът.

— А че... за награда съм дошъл.

— Харрр! — връхлетя го ханът. — На ти наградата!

Но гостенинът, наместо да търти навън, отстъпи само два разкрача, светкавично се навее, измъкна изпод навоя на левия си крак един остър нож и процеди през зъби:

— Аз от един лъв не се уплаших, че от тебе ли? Ей сегинка ще ти взема душищата!

Ханът дигна властно десницата си.

— Стой! Разбрах — ти си юнакът. Скрий ножа! Дръпни се назад и ми разкажи що за човек си и кой магьосник те е надарил с такава сила и безстрашие?

— Аз ли? — навее се момъкът и прибра ножа в ножницата. — Какъвто ме гледаш, такъв съм. Казвам се Ишбул. Камъни вадя от каменоломницата при Царев брод. Баща ми е дядо Трак, оня същият, дето има пчелин на преславската пътека. Знаеш го, ако не си го забравил. Умът му реже като бръснач. Когато ти извади закон да изсекал лозята, той издигна къщият плет още два човешки боя, потули лозницата, скри я от очите на хората и премести входната врата отзад, там, където бяха кошерите. Всяка есен той обира плодовете на лозницата, мачка ги и сока им налива в една голяма пръстена делва. Искрящо питие, огън, но си го пие сам — по една паничка на ден. А зимника, където е делвата, държи под ключ. Снощи, като се върнах от каменоломницата, заварих вратата на зимника отключена и си рекох:

— Я да опитам татъвото питие!

Нагребах си една паничка, гаврътнах я, но ми се позавъртя главата, затуй излязох на полето да се поразтърча. Върху самия градски ров срещнах котката.

— И?

— Преборих я.

— Ако не беше пил от татъвото си питие, щеше ли да се хванеш на борба с лъва?

— Защо не? Мене от нищо не ме е страх.

— А какво каза баща ти, когато преди пет години узна царската ми воля за изсичането на лозите?

— Какво каза ли? — почеса се по ухото синът на дядо Трак. — Той каза тъй: „Оня, дето коли кучето в Плиска, е решил да изгори козяка за бълхата, но дядо Трак е стар

лисугер и не си дава лозницата!“ А сега искам да ми кажеш какво ще ме правиш? – попита Ишбул хана, като го загледа право в очите и се усмихна.

– Аз, Ишбуле, откога търся такъв юначен мъж като тебе! Ще те направя кавхан. След мене ти ще бъдеш най-големият. Но задето дигна ръка срещу своя господар, ще те накажа да лежиш в тъмницата, додето окапят листата на бащината ти лозница. На ден ще получаващ по една коричка просеник и по една кратунка с вода. Ако изтраеш, ще станеш кавхан. Сложете му вериги на краката! – извика ханът.

– Ще изтрия! – завъртя глава новият кавхан, оправи си калпака и тръгна към тъмницата.

КЛАДА

Отвориха тежката желязна порта на Влахернския дворец. Пуснаха стареца да влезе. Подире му нахълтаха осем души ромеи с ризници, мечове на беграта и дълги копия. Щом влязоха, ромеите почнаха да се озъртат. Почудата им растеше всеки миг. За първи път виждаха двореца на своя император. Той приличаше на крепост, заградена с високи назъбени стени и открити кули, в които стояха неподвижни стражи в златни ризници и с двуостри секири на раменете. Стари белокори гървета кършеха клони, птици летяха над градините, цветните лехи и мраморните водоскоци. Млади момичета, натрупани като орляк яребици под една смокиня с редки клони, разгръщаха някаква книга с пъстри картини и се смееха високо и безгрижно.

Един стар белообраз свещеник гремеше, припечен на слънце, облегнат до мраморната колона на черквата „Света Богородица Влахернска“. В набръчканите му ръце висеше черна атонска броеница. Лъх на догарящо кандило излизаше от разтворената черковна врата, обкована с кръстове и сребърни образи.

Старецът вървеше пред войниците бос, мълчалив, с вързани ръце и наведена глава. Той не дигна нито веднъж очи да погледне приказната хубост на Влахерна. Облечен беше в напрашено черно монашеско расо, с ниско пагнала над очите качулка.

Когато наближиха царските покои, вътре се дигна глъчка. Един прислужник с мастилница и паче перо в ръцете се мушна под кръстосаните копия на входна-

та стража и чевръсто изтича нагоре по вятата стълба от розов мрамор. Стражите пуснаха само вързания старец, а войниците, които го докараха, се върнаха бързо назад.

Алексий I Комнин седеше на своя трон, облечен в златошита греха, с корона, чиито драгоценни камъни блещукаха като малко есенно съзвездие, с пурпурни обувки. Над трона му имаше една голяма икона на света Богородица, обкована с масивно злато. Отляво, между две порфирни колони, падаше надиплена копринена завеса. Щом се зададе старецът, императорът скочи на крака и тръгна да го посрещне. На устните му заигра усмивка, която изведнъж угасна, като съзря, че гостенинът му е вързан.

— Прощавай! — продума императорът и сърчно развърза ремъка, който стягаше двете старешки ръце.

Гостенинът погледна учудено владетеля на ромеите. Очите му бяха дълбоки и горящи. От тях извираше черна светлина.

— Ти ли си Василий Врач, учителят на богомили-те в Тракия?

— Аз съм — отвърна старецът със студен глас, загледан в един голям драгоценен камък на трона. Тоя камък блещукаше като Вечерницата на родния край. — Аз съм. Какво искаш от мене?

— Сегни ей тука, насреща. — Императорът погледна босите грозни крака на богомила и отвърна очи. — Не съм те викал да ти сторя зло. Разказаха ми, че ти си проповедник на една нова вяра, която ми е непозната. Разказаха ми, че ти си закрилник на потъпканите и служиш пред олтара на истината. Много пъти съм мислил за тебе. Моят живот беше неправилен. Пороят на злото ме понесе над страшни дълбочини. Целия Балкански полуостров покрих с трупове. Аз съм победител

на норманите, аз изтръгнах корена на печенезите, затрих тяхната орда на 19 април 1091 година при устието на Марица. Ръцете на моите войници отмалняха от сеч. Аз прогоних куманите отвъд Дунава и съборих стените на тяхното скитско съвещалище. Напълних императорската съкровищница със злато и сребро. И ето ме вече пътник за другия свят. Ударите на сърцето ми заглъхват като ек на барабан, който се отдалечава. Една стрела, пусната от невидима ръка, пищи подире ми. Виждам я насън, свети в мрака огнена, готова да пронизе гърдите ми. Отивам си, а душата ми е празна.

Зная, че онова, което цял живот градох, е построено върху пясък и лъжа. Често пъти чувам бучение на вода, която иде да погълне моята империя и да помете трудовете ми. До ушите ми долита нощем вик на удавници. Студена пот ме облива. Ти, който служиш пред олтара на истината и ходиш бос като Спасителя, с разбити пръсти от камъните, трябва да ми покажеш пътя на спасението.

Старецът гледаше императора с широко отворени очи.

— Да вярвам ли? — прошъпна той.

— Кълна се в Божието име! — дигна ръка Алексий I Комнин.

Богомилът го спря, преди да стори кръст.

— Не се кръсти, защото който се кръсти, върши зло.

— Защо не трябва да почитаме кръста? — попита императорът.

— Защото някога на него се е гърчил в страшна мъка синът Господен. Преди сто години нашият учител поп Богомил е казал: „Ако се кланяме на кръста и

го целуваме, същото би трябвало да правиме и с осела, защото Христос е язвил на осел.“

– Месо ядеш ли?

– Не ям.

– Вино?

– Не пия.

– Жени?

– Никога през живота си не съм се докосвал до жена – отвърна сухият старец, – никога. Аз не смея мравка да настъпя, защото в туй малко създание с бързи крачка Бог е вложил една частица от вечността. Аз не посягам да откъсна житеен клас от нивата, нито цвят от градината, защото който прекъсва нишката на един живот – върши грях.

– Тогава какво правиш ти?

– Подготвям душата си, която се е отлъчила от Бога, да стане свършена и да се върне отново при него.

– Кажу ми: какво пише в „Тайната книга“? Как е създаден този лъжовен свят? – попита неочаквано императорът.

Старецът скочи на крака и се стъписа. Погледна втренчено императора. Очите на Алексий Комнин не трепнаха. Той издържа страшните очи на богомила.

– Добре, ще ти разкажа. Отвори вратата на душата си и слушай. Целият този свят – Василий размаха гълагата си ръка отляво надясно – е рожба на престъплението. Създаденият от Сатанаила свят ще се превърне на нищо. Няма да остане нито една жива душа, нито един камък, нито един кълн...

Старецът говореше. В очите му пламтеше черогън. Очите му бяха вдъхновени. През прозорците влизаше вечерен шум. Екнаха камбаните на многобройните императорски черкви. Алексий I Комнин стана, обърна се към иконата на Богородица и се прекръсти.

Василий прехапа устни.

Императорът бързо мина надясно и дигна копринената завеса. Над една ниска масичка, украсена със седеф, приведен, пиеше с паче перо същият оня момък, който превари Василия на стълбата.

Учителят на богомилите разбра измамата, закри очи с ръце и горчиво заплака.

Същия ден в императорския дворец цариградският патриарх Николай II Граматик заедно с черковния синод, членовете на военния съвет и сената осъдиха Василия да бъде изгорен жив на Хипогрома.

*

Затвориха всички работилници. Опустяха всички улици. Целият град се срина към Хипогрома. Падаше вечер. Слънчево злато гореше върху голямото кубе на „Света София“. На юг трептеше синият емайл на Босфора. Като омагьосани пеперуди се лутаха хиляди кораби и лодки с опънати платна. Пристигаха и замиваха търговци и царски пратеници от Египет, от Венеция, от Сирия, от черноморските пристанища. Разтоваряха на пристанището чували с жито, кошове със солена риба, чудни изделия от цветно венецианско стъкло, сурови кожи от северните страни. Търкаляха бъчви с гъсто като катран вино от островите на Стара Гърция и Илирия.

Докараха Василия с вързани ръце. Многохилядната тълпа го посрещна с похулни думи. Захвърчаха върху него гребни камъни, кори от портокали, орехи. Черният началник на българските богомили се изправи на едно стъпало и обходи с очи неспокойната тълпа и равнището на старото византийско игрище. Хипогромът приличаше тогава на музей. Там имаше антични статуи,

донесени от гревна Елада и от някогашния Рим, натрупани бяха съвършени произведения на вдъхновени майстори. Високо на средата се издигаше големият обелиск със загадъчно писмо, дялан преди хилядолетия паметник, донесен от Египет през времето на Теодосия Велики. Над императорската трибуна стояха ония четири разиграни коня, направени от позлатен бронз, които днес красят входа на християнската църква „Свети Марко“ във Венеция. Една великолепен статуя на Херкулеса израстваше между другите, като Гъливера в страната на гребосъците. Всеки пръст от ръката на тая статуя беше голям колкото един човек.

Тук са идвали по-рано пратениците на старите български царе. Те са пристигали в столицата да преговарят с ромейските императори или да получат дан от императорското съкровище и никога не са пропускали зрелищата на Хиподрома. За току-що покръстените българи на цар Бориса с бръснати по азиатски глави, грехи от кожи и тежко оръжие, за пратениците на Карла Велики и легендарния Харун ал Рашид е имало почетни места от двете страни на императорската трибуна. Тука са се развявали някога конските опашки — знамената на нашите далечни прадеди и на техните вечни врагове и съюзници куманите, за които историкът Никита Акоминат пише: „Оръжието им съставят стрелник, окачен отстрана на кръста, кривлък и стрели; понякога обаче употребяват и копия и с тях действат на война. Един и същи кон носи скита през време на тежка война и го снабдява с храна, след като бъде срязана вената му; ако пък е кобила, казват, че тя удовлетворявала скотската страст на варварина. Мешинен мях, напълнен със сено и тъй добре съшит, че да не проникне нито капка вода, набързо помага на скитите да преминат реката. Скитът възся-

да такъв един мях, връзва го за конската опашка, туря върху седлото всички военни принадлежности и по тоя начин използва коня като кораб с платна и лесно преминава цялата широчина на Дунава.“

Тука е бил доведен някога кралят на вандалите Генимир, пленен от ромейския военачалник Велизария. От своя победител Генимир поискал парче хляб, една китара — да свири и възпява тежката си участ — и гъба — да бърше съзните си!

Пръстът на Хиподрома е напоена с човешка кръв. Неведнъж тук са ставали страховити кланета, когато императорските войници са се втурвали с голи мечове да накажат непокорната тълпа или когато разделеният надве народ е почвал сеч помежду си.

А веднъж, когато през 1041 година в Цариград са били доведени смелият български цар, въстаникът Петър Делян, войводата Мануил Ивац и всички вожаци на българския бунт, император Михаил IV Пафлагон заповядал да преведат бунтовниците през арената. Многохилядната тълпа избухнала като гръмотевица. Пленниците с наведени глави тръгнали към императорската трибуна. Ромейският владетел скочил, гневно се спуснал по каменните стъпала и щом българите паднали на очите си върху пясъка, почнал да тъпче главите им със своите пурпурни обувки, украсени със златни орли. Тогава през ума на съкрушения Петър Делян минал един горчив спомен, удавен в пороя на събитията. Той видял две благи очи — угасналите очи на болярина Тихомира от Драч, „известен по своята мъдрост и храброст“. В първите дни на въстанието Петър Делян, жаден да носи сам короната на българските царе, повикал Тихомира в Скопие и пред един многолюден военен събор почнал да говори: „Братя българи, ако вярвате, че аз съм братов син на Самуила, снемете коро-

ната от главата на Тихомира и я сложете на моята. Българският народ не може да има двамина царе. Ако не вярвате, вземете моята корона и я сложете на Тихомировата глава, защото както две птици не могат да мътят в едно гнездо, така и две глави не могат да управляват под една корона!“ Като чули тия думи, българите се раздвижили, мрак паднал в душите им, почнали да грабят камъни и затрупали Тихомира с благите очи – дясната ръка на въстанието...

От двете страни на обелиска димяха две огромни клади. Едната, която беше наляво, изпращаше нагоре червени езици, а върху другата светеше тежък гърбен кръст, озарен от последната усмивка на залеза.

Войниците бутнаха вързания старец с тъпите краища на копията си и той тръгна покорно към кладата с огнените езици. Когато наближи и спря, от императорската трибуна се спусна един царедворец със синя мантия. Той се упъти към Василия, развърза ръцете му и викна:

– Погледни как свети Божият кръст! Ако тръгнеш към кладата надясно – император Алексий Комнин ще ти пощади живота!

Многохилядният народ ахна и замря.

Богомилът не отвърна нищо. Той не дигна клепки и неговите горящи очи останаха затворени за кладата на спасението. Кръстът бавно почерня. Слънцето залезе. Тълната отново зашумя. Този шум напомни на Василия лятна градушка в Тракия. Вятър огъва гърбетата, брули узрелите класове. Птиците бягат с писък към гнездата си. Падат редки, големи гъжговни капки. Млад конник пренеска пред облака към Пловдив. Насред нивата, под един кръстец, стоят сгушени една жена с черна забрадка и едно дете по ризка, с тъмни очи. Градушка бие Тракия. Житата падат. Майката

шъпне нещо насълзена, детето свиба под ризката мокрите си крака и слуша тупкането на сърцето ѝ. Къде е сега онова чудно сърце?... Огънят на кладата запраща. Василий трепна и отвърна очи настрана. Погледът му спря на една бронзова гола жена. Хубава и порочна. Същата, за която по-късно ученият Некитас пише: „Тя пленяваше погледите на всички. Нейното хубаво бронзово тяло беше с жива и трептяща плът... Чудните ѝ коси падаха от златната корона, бееха се на вятъра и стигаха дори до краката ѝ. Устните ѝ, полуотворени като венче, сякаш говореха...“ За тази статуя и за другите бронзови съкровища, които кръстоносците на слепия вожд Хенри Данголо хвърлиха в пещта подир превземането на Цариград, историкът Шарл Дил въздиша: „Уви, нашите прадеди, франките, взели тези хубави бронзове и направили от тях едри пари, или както то се казвало по онова време – „черни монети“.

Богомилът впи очи в голата жена, нейните устни го помамиха, неутолена жажда избухна в душата му като пожар, обхванал прегоряла от суша нива. Цял живот той я гони от сънищата си и ето я сега в последния час отново протяга ръце към него. Сладостни тръпки затоплиха сърцето му. Ала изведнъж върху тъмните прекрасни рамена на жената пораснаха две големи черни крила и в ръката ѝ блесна огнен меч.

– Махни се, Сатанаиле! – извика Василий и размаха заплашително дългите си ръце към падналия ангел. Изви глава нагоре и видя небето. В безкрайната тъмносиня небесна твърд пъплека като буболечки първите летни звезди.

– Господи, уга! – прошепна старецът със сухи напукани устни. – Прати двама ангели да ме поемат и да ме понесат към тебе!

Тъкмо в този миг императорът даде знак, една

тръба изви проточен глас. Двамина от войниците, които стояха зад богомила, хвърлиха копията си на земята, грабнаха стареца и го понесоха към кладата.

Хилядният народ притаи гъх.

С нечовешка сила ромеите хвърлиха Василия в пламъците, расото му се развя и той полетя като сляпа черна птица. Огънят го погълна. Една тъмна струя гум се изви нагоре.

Тъй загина в 1114 година този българин с желязна гуша, глашатая на едно ново учение, което не можаха да отбият нито с черковни събори, нито със стрели, нито с огън.

САМУИЛ

В Струмица Самуиловите зидари съградиха заоблачна крепост. Стените ѝ бяха съзидани от бял камък. Като птици, накацали по бойниците, се чернееха войниците на болярина Несторица, сестриник Самуилов. Когато намести Несторица в Струмишката твърдина, Самуил му рече:

– Отвъд Ключ минава големият път, който свързва Солун със северните наши земи. Наблюдавай този път, защото аз искам да зная кой върви по него, къде отива и по каква работа снобе в земята ни. Аарон, който се зове мой брат, сега в Средец, а ромейският император е пристигнал в Солун. Миналата година при Ихтиман изтървахме вълка. Не можахме да го пипнем и да му одерем кожата. Беше паднал в ямата, но се измъкна и побягна. Искам да зная нещо за едноръкия пратеник на императора. Неговата десница е отсечена, но езикът му е остър като кратовски меч. Ако твоите войници пипнат едноръкия дявол, да ми го доведат жив в Преспа. Мъчи ме една мисъл. Сън ме не хваща. Искам да науча истината.

– Като заек ще го хвана и ще ти го доведа, господарю! – извика Несторица.

В клисурата, където се събират водите на двете реки – Струма и Струмешница – и където дебрите са непроходими, Несторица постави засада. Там войниците хванаха едноръкия ромей и му вързаха очите да не гледа, и му вързаха устата да не вика. Помъкнаха го направо през козите планински пътеки към Стру-

мишката бяла твърдина. Несторица похвали войниците, поклони им сребърни гривни, дигна се от Струмица и откара пленника в Преспа.

В езерния остров Преспа живееше мъжественият Самуил с жена си Агата. Дворците му бяха украсени с мрамор. От високите кули се виждаше островът на голямото езеро, наречен Град, където стануваше неговата войска. При войниците на своя баща прекарваше дните си синът Самуилов – Гаврил-Радомир. Вечерно време той напущаше стана и се прибираше на чун в Преспа, за да отиде при втората си съпруга – чернооката хубавица от Лариса. Когато преди четири години неговият баща разби стените на Лариса, в пленническия стан Гаврил-Радомир видя за първи път Ирина. В тоя миг синът Самуилов намрази своята първа жена, арпадката¹, доведена в България от Естергом², подви колене и седна до пленницата. Ирина стоеше край накладения огън, сломена от скръб. Съзри течеха по страните ѝ. Гаврил-Радомир я прегърна с десницата си, избърса с длан съзрите ѝ, заговори ѝ мекосърдечно. Девојката го погледна изненадана, заслуша думите му, усмихна се и доверчиво допря глава върху рамото му. Самуил обичаше буйния младеж и не прогони с камшик пленницата на своя женен син.

Несторица възлезе по каменните стъпала, между които бяха нацъфтели юлски подрумчета, изкачи се на островната височина и се обърна към новата църква „Свети Ахил“. Сне шапка, стори поклон и се прекръсти до три пъти с размах. Закрачи към двореца. Стражите войници кръстосаха копията си пред него. Един

¹ Жената на Гаврил-Радомир, Самуиловия син, е била унгарска княгиня от династията на Арпадите.

² Естергом – столица на Арпадите.

прислужник изтича нагоре да стори вест на царя, че е дошъл далечен гост. Самуил го посрещна по стълбата. Несторица му целуна десницата.

– Добре си дошъл в двореца ми, сине Несторица! Ти си препускал като стрела през Пелагонийското поле. Каква вест ми носиш от кулата в облаците?

– Господарю – изправи се войводата и погледна Самуил в очите, – хванахме пилето!

Самуил трепна. Пламнаха дълбоките му черни очи.

– Къде е едноръкият дявол?

– Предадох го на тъмничарите в крепостта.

– Добре си направил. Ти си уморен и гладен. Ела в покоите ми. Донесете летници¹, печени на огън, наточете вино от Пътеле! – поръча царят на прислужниците и повеле гостенина към покоите си. Влязоха в една стая, постлана с меки кожи. Несторица се озърна с любопитство. По стените висяха окачени оръжия, изкусно ковани от желязо, украсени със злато и сребро. Прислужниците донесоха ниска масичка и почнаха да я нареждат. Гостенинът спря очите си на един меч със златна ножница и гръжка, украсена със зелени и червени камъни, които блещукаха.

Самуил се усмихна:

– Този меч миналата година се клатеше върху беглото на император Василий. Когато пометохме при Ихтиман войската му, моите хора намериха меча в императорската палатка. Толкова набърже връхлетяхме, че не дадохме време на Василий да препаше колана си. Ромейският поет Иван Геометър е написал една песен. Изпяха ми я в двореца на моя брат Аарон. „Провалете се, дървета и грозни планини! Провалете се, мрачни канари! Тук лъвът се изплаши да излезе срещу елените!“

¹ Летница – охридска риба, пълстърва.

Лъвът е императорът, мое момче, елените сме ние. Подпалихме опашката на лъва, а не можахме да го хванем. Но ще се опитаме пак. Не зная само от кого е научил брат ми Аарон тази песен. Сегни, Несторица, да опиташ виното. Твоят дядо, комит Никола, го е садил на младини край бреговете на Островското езеро. Там земната пръст е бяла и каменлива, но гроздовият сок е гъст и лепне като мед. Този път ще пием от златни чаши. Едната е дигал на трапезата Василий, другата – солунският стражез Григорий Таронит. Пий от чашата му! Ще те направя аз тебе управител на Солун, стига да ме слушаш. Харесваш ли рибата? Когато я разпориш, месото ѝ прилича на разчупена узряла праскова. Само в Охридското езеро се въди. Никъде по света я няма. Дигай сега чашата! Как ти се вижда? Напълних едно буре от най-старото и го проведох на брат Аарона. Мило ми е, когато съм в двореца му, да пия с моя неверен брат вино от бащиното лозе. От сърце съм ти благодарен. Тоя път ще науча защо лисицата снове между Солун и Средец. Пътека е направила.

Несторица разчупи житния хляб на коляното си и почна да яде. Изяде с наслаждение две риби, пресуши три чаши вино, облегна се върху стената, протегна дългите си крака с високи ботуши от биволска кожа напред и заговори:

– Аз, господарю, съм решил да напада Мелнишката крепост. Дай ми позволение. Там ромейският император е изпратил на заточение боляри от Цариград заедно с жените и дъщерите им. Искам да бия ромеите, искам да освободя оня наш край и да си намеря невеста, хубава като съпругата на моя братовчед Гаврил-Радомир. Една земна летница искам да хвана. Ще разбия крепостта. Ще докарам управителя ѝ вързан, както докарах егноръкия, стига да ми дадеш позволение...

И както говореше, капналият от умора войвода неочаквано отвори уста и захърка.

Самуил стана, излезе на пръсти, притвори вратата и напусна двореца. С царския чун отплува към езерния бряг. Пресече тясната ивица, която разделя Малка Преспа от Голямото езеро, и с една лодка се упъти към крепостта. Мина по вятрата пътека нагоре, възлезе на равнището, където бяха накамарени дворците и къщите на болярите, кривна към тъмницата. Тъмничните стражи се отместиха. Сторица му път. Тъмничаринът отключи тежката, кована от желязо врата и я блъсна. Скръзнаха ръждивите резета. Дотърча прислужник със запалено пръстено кандило и тръгна пред царя. Светлината почна да къне влажните камъни на килиите, в които лежах пленници, хванати в боевете при Лариса, Дубровник, Драч и при Ихтиман. На дъното в една килия с тясно прозорче към езерото върху купчина слама лежеше егноръкият. Самуил се изправи на прага. Светлият лъч, който влизаше отвън, падна върху челото му, раздвоено с една дълбока бръчка като пиявица между веждите му. Егноръкият, щом видя царя, позна го и скочи.

Самуил го изгледа с остър продължителен поглед и проговори тихо:

– Казвай!

Пратеникът на Василия мълчеше.

– Казвай! – повтори царят и гласът му затрепера.

Егноръкият го гледаше упорито, със стиснати устни.

– Този човек не иска да каже нищо на Самуила. За да не може нищо да каже и на ромейския господар, когато иде в Солун, отрежете му езика!

Една огромна ръка се протегна в тъмнината, сграби ромейския пленник за рамото, изтегли го навън и го повлече.

Тогава немият проговори:

– Пощади езика ми, великий господарю! Ще кажа, всичко, каквото ме питаш, ще кажа.

– Откъде идеш? – попита с леден глас Самуил.

– От летния дворец на твоя брат. В Разметаница бях.

– Кой те води?

– Василий.

– Какво иска Василий от моя брат?

– Иска да му стане съюзник. Иска да го ожени за своята сестра, иска да го направи господар на цялата ваша земя.

– Какво отвърна господарят на Средец?

– Склони.

– С какво ще отплати мойт брат на ромейския император?

Едноръкият навее глава и цял затрепера.

– Казвай! – изрева Самуил и гласът му прокълбна под сводете на тъмницата.

– С твоята глава.

– С моята глава ли? Как мисли Аарон да я снесе от раменете ми?

– С отрова. Аз му занесох змийска отрова. Самият император ми я води от Цариград. Твоят брат я сипа в една малка бъчвица с вино от Пътеле. Тая бъчвица пристигна от Преспа. Отровата е по-силна от меч, който пробожда сърце. Твоят брат иска да те почерпи с вино от Пътеле. Аз казах.

– Ако ме лъжеш, ще те набия на кол! – мрачно проговори Самуил и излезе с бързи крачки.

На другата сутрин, преди изгрев слънце, Самуил, облечен с одежда на прост войник, с кожена островърха шапка, напусна остров Преспа и скочи на брега. Подире му вървяха, облечени като него, Несторица и Гав-

рил-Рагомир. Три коня чакаха малката дружина под смокинята на езерното пристанище. Тримата се метнаха на конете и потеглиха на север по крайбрежния път. Прекосиха сенокосите и градините, стигнаха манастирчето „Герман“, където в църковния двор под бадемите почиваха костите на комит Никола. Царят направи знак на другарите си да го почакаят, скочи от коня и подаде поводите на Несторица. Бутна дървената вратица и тръгна по пътеката към малката църквица, покрита с каменни плочи. Надникна в полумрака. Вътре нямаше никого. Самуил протегна ръка, взе от пангара една воценица, запали я от пламъчето на кандилцето пред разпятието и като излезе навън, кривна надясно към бадемите. Утринната роса на тревата нависа ботушите му. Спокойствие и самотия. Царят стигна до трите каменни кръста, под които бяха погребани неговият отец – суровият комит Никола, неговата майка – кротката гургулица Рипсимия, и големият му брат Давид, когото власите простреляха край Хубавите дъбове близо до Костур. Падна на колене, закрепи воценицата на средния кръст, прекръсти се и промълви:

– Прости ми, отче! Ако дигна ръка срещу рождения си брат, прости ми, защото не съм виновен аз! Нашият народ не трябва да бъде заробен!

Едно птиче разбърка клоните на бадема, спусна се да кацне на един от кръстовете, но щом видя приведен човек над гроба, уплашено пръпна нагоре.

Тримата конници бяха път цял ден през равното Пелагонийско поле. Прегазиха Черна. По пътя срещаха двуколки с тежки дъбови колела, теглени от волове с големи черни рога. Те караха просо, пшеница и вино към Царев двор. Млади жени с бели кошули, с колани от козиняви върви, с дълги двойни коси – плетенки – и обег-

ки на ушите жънеха едрокласа пшеница и пееха тъжно, проточено. Връзвачите събираха подире им ръкоите и връзваха снопи. Надвечер изпотените коне се спряха в подножието на Прилепската крепост. Царят не потегли нагоре към кулите на болярина Илиш, а сви наясно по плетварския път покрай една немощна речуца със зашумена долина. Слънцето клонеше към залез. Високите кули пламтяха. Златовръх приличаше на скъпоценен камък.

— Тука ще нощуваме! — отби коня си Самуил, прехвърли речуцата, скочи на земята и пусна добичето да пасе в ливадата. Гаврил-Рагомир и Несторица го последваха. Край реката под върбите зееше гърлото на овчарска колиба, покрита с почерняла слама. Пред колибата гореше огън. В кошарата между гората и колибата един стар овчар с окъсана риза и дълга брада отбиваше агнетата, които настървено сучеха от майките си. Овчарското куче повлече рунтавата си опашка с подозрително спокойствие към гостите, старецът се надигна, сложи ръка на челото си и втренчи очи. Самуил се изправи пред него и протегна ръка:

— Добър вечер, дядо Иване!

Старецът го позна изведнъж, с две ръце пое царската десница и наведе глава развълнуван.

— Самуиле, добре си ми дошъл, господарю Самуиле!

— Имаш ли топло мляко, имаш ли просеник за такива гладни вълци като нас?

— Как да нямам? Потрайте малко, докато подваря млякото.

Дядо Иван Секула влезе в колибата, изнесе едно гърне, пълно догоре с мляко, и го намести в жарта между главните. Догето млякото заври, той нагроба цял просеник в една зелена паница и изкара от лъжичника три гървени лъжици. Гостите насядаха на тревата.

Старецът заля нагробените къшеи с вряло мляко и понесе паницата на примата гладни мъже. Младите починаха да сърбат лакомо, сякаш не бяха яли от рождение. Самуил сръбна веднаж-дваж, пусна лъжицата на тревата и се загледа към високия Златовръх, който бързо беше почернял. Потъна в тежка мисъл. Младите се нахраниха и легнаха на тревата. Наместиха конските сегла под главите си. Иван Секула поклати глава, наведе се и почна да прибира лъжиците и паницата.

— Как се казва оня връх, над който сега се показва Вечерницата?

— Златовръх го казваме ние.

— Има ли там вода?

— Как да няма! Под самия връх блика леген източник.

— Ако намеря сили да поваля звяра, там ще съградя бял манастир. Голям бял манастир...

Вечерта обсипа небето със звезди. Гаврил-Рагомир и Несторица заспаха изведнъж. Дядо Иван Секула метна върху тях овчарската си гуня и хвърли гърба на огъня. Главните запряха.

— Седни да се поразговорим, старче. Колко пъти съм минал край твоята колиба, не е било край да не се отбия. Ти си яхал коня редом с моя баща, комит Николла. Аз те имам като роден отец. Имаш ли братя, дядо Иване?

— Заминаха, господарю. Напуснаха белия свят. Петмина бяха. Четирима паднаха в боевете. Петият изгни в солунската тъмница. Василий му избодне очите.

— Блазе на стария Секул! Знаеш ли защо се отбих тази вечер в твоята колиба? Ти носиш бели власи. Много си видял и много си разбрал. Отбих се да ти искам един съвет. Моят баща остави голямо стаго в планината. Той отхрани четири кучета и ги научи да вардят ста-

дото. Зверовете прехапаха гръкляна на най-голямото. Останаха три. Да видиш сега какво се случи, дядо Иване. Научи се вълкът да обикаля кошарата нощем. Настърви се хищникът и започна да задига най-хубавите агнета. Щом метнеше избраното агне на гърба си, едното бащино куче, най-голямото, се втурваше след него и потъваше в горските пуцинаци. Стадото, старче, започна да намалява. Съмнение клъвна като змия сърцето ми. Дигнах се аз една вечер и тръгнах по стъпките на вълка и кучето да разбере какво правят в тъмната гора. И що да видя? Вдън гората, под един дъб, старият вълк и нашето куче ядяха приятелски агнето от стадото на отца ми. Съвет ще ми дадеш, сине Секулов, вълка ли да гоня, или кучето да затрия. Туй куче ми е мило, защото е яло хляб от ръцете на комит Никола, но то ми разкъса душата.

– Убий кучето – извика Иван Секула, – защото ще погуби цялото стадо, до крак ще ти изтръшка вълкът овцете!

Самуил навече надолу своите горящи очи. Отпусна ръце и въздъхна. Двамата замълчаха. Една звезда разкъса тъмната небесна риза и падна далече в Пелазонийското поле.

– Какво приказват хората от крепостта за моя брат?

– Взели го на подбив. Лани – думат – ромейският император наместо сестра си за жена му проводил една никаквица. Забел я някакъв бесноват калугер. Тая година щял да му проводи една ослица от оборите си, със златен повод щяла да бъде. Народът не е доволен от твоя брат. Хората оголяха и обосяха. Съсипаха ги ганъците и войните. Затуй говорят тъй, а човешките уста, господарю, приличат на продънен яз.

Самуил прехапа устни. Гората зашумя. Старецът

изнесе от колибата и постла за госта меко прилепско веленце. Царят допря с длан главата си и се загледа в нощта.

– Манастирът ще бъде горе, където са звездите. В тоя манастир ще прекараш последните си години, дядо Иване, защото няма жалост в сърцето ти. Монах трябва да станеш...

Там, където зреят най-хубавите череши в долината на река Джерман, е дворецът на Аарона. Господарят на Средец повика на военен съвет войводите от всички краища на своята земя. Те пристигнаха, съпроводени от войници с дълги копия, високи конни ботуши, лъкове и стрелници, шлемове с дълги пера. Долината възмъжеше от въоръжен народ. Аарон каза на хората да чакат големи новини. Самуил и неговите другари едвам се промъкнаха през навалищата. Като съзря брат си, Аарон плесна с ръце и се спусна по снежнобелите стъпала. Прегърна гостенина и го целуна по челото.

– Юда – рече тихо Самуил и смъкна братовите ръце от раменете си.

– Тъкмо навреме пристигааш. Зарадва ми сърцето. Самото слънце влезе в двора ми. Отворете всичките врати! Моят мил брат пристигна от Преспа. Моят спасител ми е дошъл на гости! – викаше Аарон.

Войводите окръжиха Самуила. Старият Кракра от Перник смъкна шлема си и прегърна господаря на югозападните краища.

– Тебе чакахме, Самуиле.

– Къде си повел войниците си, беловласи старче?

– Искате ли питане, господарю? Грехота е да ме оставят при бабите в Перник, когато тръгваме на бой срещу Василия. Моята кръв е още гореща. Десницата ми може да размаха най-тежкия меч. Къде без мене? Не ме гледай, че съм прегърбен.

Самуил го потупа по рамото и влезе озадачен в покоите на братя си. Затвори вратата и се изправи срещу войводата на Средец. Аарон го гледаше усмихнат. Светлина и обич излъчваха очите му.

– Аароне! – извика Самуил.

– Самуиле, брате мой! – с развълнуван глас се обади Аарон.

– Защо си събрал войводите?

– За бой! – отвърна Аарон.

– С кого ще се биеш?

– Кой ти позволи да ми задаваш такъв въпрос? От памтивека ние имаме един изконен враг – ромеите.

– Без мене ли ще вървиш?

– Без тебе война не водя.

– Аароне, този път ще си говорим като братя с чисти сърца. Ти си направил съюз с ромейския император и събираш войска да проливаш братска кръв.

– Кой ти каза?

– Ти искаш да минеш през моя труп, за да стъпиш на престола ми.

– Брате мой! – погледна го с укор и тъга Аарон.

– Ти лъжеш! Гледаш ме в очите и лъжеш.

Аарон отпусна ръце съкрушен. Сълзи рукох от очите му. Самуил се разколеба. Пусна гръжката на меч си.

– Закълни се, че казваш истината! – тихо проговори черният гостенин.

– Повиках войводите, за да им обадя, че тръгвам на бой срещу ромейския император. И до тебе проведох вестносец. Заклевам се в костите на комит Никола и на милата ми майчица Рипсимия, че казвам истината.

– Ще го набия на кол! – издигна юмрук Самуил и го заклати застрашително над братовата си глава.

– Кого? – попита Аарон.

– Она, едноръкия...

Аарон потрепера, но бързо се опомни.

– Брате Самуиле, как може да бъдеш толкова жесток към мене!? Но аз не ти се сърдя, защото си меч, надвесен над главите на ромеите. Дай да те прегърна!

Самуил го сграби.

– Змията на съмнението е свила гнездо в твоето юначно сърце. Прогони я! В моя дом ти трябва да бъдеш весел. Нека виното разведри твоето намръщено чело. Помниш ли? През пролетта ти ми проведи една бърчица с вино от старото бащино лозе. Една чаша от бащиното вино ще успокои твоята пламнала кръв. Хей, прислужници, донесете вино от Пътеле за моя брат Самуила!

Една девойка с бляскави очи и устни, по-червени от нар, донесе кипящо черно вино.

– Тя е най-вярната ми прислужница – рече Аарон.

Самуил пое чашата, дигна я нагоре и я поднесе към устните на девойката.

– Пий най-напред ти от тая чаша! Ти си най-вярната му прислужница.

– Не мога, господарю, свят ми се вие от виното. Щом пия една чаша, ставам смешна.

– Заповядвам ти, пий! – извика Самуил. Гласът му блъсна девойката.

Тя се стъписа и покорно отвори уста.

Побледнял, с притаен гръх, Самуил не отмести погледа от девойката, додето тя се олюля като отсечено строино гръвче и падна върху мек източен килим, подарен на Аарона от ромейския император.

Аарон стоеше онемал и търсеше очите на братя си.

Самуил изкара меча от ножницата. Грозен пламък избухна в черните му очи...

Когато излезе навън, Кракра Пернишки, който беше чул смъртния вик на Аарона, попита:

— Какво направи, господарю?

— Погубих един предател — глухо отвърна Самуил и бръчката между веждите му стана още по-дълбока.

СТАРОПЛАНИНСКИТЕ БУНТОВНИЦИ

През лятото на 1185 година, когато славяните покрай Агриатику почнаха да късат първите узрели праскови и гроздовите зърна се превърнаха на прозрачен кехлибар, пред каменните стени на Драч спряха 2000 военни кораба, пълни с въоръжени до зъби нормани, проведени от краля на Сицилия Вилхелма II да прегазят Ромейската империя. Норманите нападناха крепостта с железни костенурки, засипаха я с гъжг от стрели, затрупаха я с камъни и огън. Вътре биеха гръмотевично и безнадеждно защитните камбани. От високите крепостни кули защитниците падаха като обрулени плодове. Войниците на загморския крал пробиха стената и нахълтаха в града, тъй както нахлува мътна вода през продънен яз. Втурнаха се по улиците и започнаха да секат — где кого настигнат. Като разграбиха съкровищата на града и храната на хората, те се разделиха на две. Половината наскачаха отново на корабите, опънаха платната и потеглиха покрай бреговете на Агриатику към водите на Егея. Останалите навлязоха в македонските планини и се спуснаха към Солун. Те изклаха всичките мъже, а жените поругаха. В тия смътни времена ромейските началници се биеха помежду си по улиците на Константинопол. Те заклаха стария си император Ангроника и на мястото му тронясаха Исака II Ангел. Новият император, щом видя на краката си пурпурни ботуши с безани златни орли, намисли най-напред да се ожени и проводи сватове при унгарския крал Бела III да иска неговата

десетгодишна гъщеря за ромейска императрица. Крал Бела беше чувал за приказната хубост на Константинопол, за черквите с олтари от ковано злато и сребро, за неброеното имане на Влахерна, за конните надбягвания по Хипогрома и за чудната южна страна, където зреят портокали с огнени кори и морави смокини. Той посрещна сватоземците с голяма почит в Естергом. Натовари цял керван с дарове, въоръжи хиляда войници-съпроводици, целуна невръстното си чедо по челото и го изпроводи в позлатена кочия към границата на ромейската държава. Свито в тъглата на кочията, русото девойче ронеше едри сълзи, а пък неговата бабачка бършеше бузите му и думаше:

— Не плачи, пиленце, не плачи. Когато стигнем в Константинопол, ще те направят кралица, ще ти сложат корона на главата.

— Не ща да ставам кралица! Не ща корона! — гърнаше се девойчето.

— А какво искаш?

— Да се върна при мама. Да играя с братчето си. Ах, Господи, какъв зъл баща съм имала! Защо ме провозда по чуждите земи? Слушай, леличко, когато стигнем в двореца на оня дядо Исак (колко му е смешно името, нали?), аз ще набера от градината му една голяма кошница с портокали и ще я проводя на мама. То ще бъде през зимата, когато дълбок сняг затрупа каменния дворец на баща ми и врабчетата накачат по прозореца на моята стая. Ще напиша едно писмо и ще поръчам мама да не дава нито един плод на моя баща, маджарския крал. Той не заслужава да има корона на главата си! Ах, защо избират за крале такива зли хора, които не обичат децата си!

Много дни пътува керванът, докато стигне границата на Ромейската империя. Цял месец се люшка

позлатената кочия през вековните гъсти славянски гори — през градове с високи крепостни стени, през села със сиромашки сламени къшурки. А когато уморените коне нагазиха нивите на Тракия и навсякъде се люшнаха жита до пояс — унгарчето подаде глава през кръглото прозорче на кочията и почна да пляска с ръце:

— Не ме е страх вече! Тук е светло. Тука няма мечки, глизани и розачи! Тая равна земя прилича на Унгария!

По пращия широк път към Одрин въоръжени хора караха цели стага добитък, насметен от Мизия и Тракия. Исак-Ангел гласеше голяма сватба. Той беше провозил войници да съберат от поробените български земи ядене и пиене за сватбената трапеза в Константинопол. Нека запомнят логкарите и носачите от Златния рог кога се е женил императорът. Откъм бреговете на Бяло море пристигнаха хиляди коли, натоварени с бъчви и мехове. В бъчвите се плискаше черно старо вино, а в меховете се плакнеше жълто кехлибарено дървено масло — за кандилата, за борците и за народните трапези. Тогава беше късна есен и норовите в градините на пращните селища се пукаха. Лозарите на Тракия носеха към селата грозде в кошници на кобилици. Те се отбиваха да сторят път на чудния керван, надничаха през малките прозорчета на кочията и питаха ромейските войници, които препускаха от двете страни с дълги копия:

— Тази ли с бялата глава ще бъде цесарка?

— Сиромашката, колко е стара!

— Тя си води и едно момиченце. Видяхте ли го? Гръцкият цесар нали е стар, от Маджарско му провозили една баба и едно готово момиченце! Горкият цесар!

Ромейските войници гонеха българите, като замахваха с копията си, хвърляха подире им камъни.

Исак-Ангел посрещна малката си жена в Огрин. Първите думи на невръстната унгарка, когато се изправи пред побелелия император, бяха:

— Дядо, ще ми позволиш ли да набера от твоята градина една кошница портокали за мама? Моля ти се, гегенце!

— Какво иска туй северно пиленце? Не му разбирам езика! — обърна се той към един от своите хора.

И щом чу отговора, сграби детето и го дигна да го целуне. Детето отвърна главата си и се нацупи.

През дните, когато сватбарското вино се лееше по улиците на Константинопол, конните надбягвания на Хипогрома не секваха, а гласовете на певците преграднаха, норманите изгориха всичките градове и села край Бяло море, разрушиха крепостите, заробиха девойките и младите невесты, изгребаха всичкото зърно от житниците. Ножът опря до кокала. Всеки ден във Влахерна пристигаха прашни вестносоци и с напукани от страх устни разказваха за зверовете, които превръщаха на пустиня ромейската земя. Исак-Ангел се уплаши, заповяда да спрат тържествата, събра силна войска, постави начело своя военачалник Алексий Врана и го проведо срещу враговете.

Пролетта се появи рано. Потеклоха мътни ручей, напълиха прасковите в градините на Влахерна. Задуха развигорът.

Една вечер в императорския дворец пристигнаха двамина запъхтени скороходци. Те съобщиха, че Алексий Врана е отсякъл при Мосинопол главата на змията и норманите са се разбягали като зайци по всички краища на Тракия. Тогава императорът реши да излезе вън от стените на своята столица и да подиша свежия пролетен въздух на събудената земя. Три хиляди души, въоръжени с лъкове, копия и мечове, обкръжиха

своя „юначен“ император и го отведоха в летния дворец на крепостта Кипсела. Там старият младоженец, грохнал от сватбените веселби, спря да си отгърне. Детето на крал Бела остана в градините на Влахерна да гони пеперугките, а гъщерята на севастократора Иван Кантакузин се намести в покоите на лекомисления владетел. Иван Кантакузин се падаше чичо на Исак. Той беше спял и не виждаше какво става в двореца. По ония времена ромейските боляри заминаваха към откъдния свят, претоварени с грехове като кервански катъри.

Птици изеха от юг и се пръскаха по зелените полета на Тракия. Сенокосите се надигаха. От тъмните гори излязоха живите, потърсиха си добитъка и почнаха да браздят земята. Алексий Врана гонеше норманите.

Кои са тримата конници, дето влизат през северната порта на Кипсела? Те носят островърхи шлемове, кожуси, дълги ботуши и старовремски тежки мечове. Единият от тримата е същински великан. Конят се огъва под бремето на този човек, чиито крака почти опират до земята. Подир тримата десетина ратаи карат стотина коня — дребна порода мизийски коне, — годишния данък. Тези са българите от балканската крепост Търнов. Царедворците съобщиха на императора, че са пристигнали трима боляри от Мизия. Те са дошли да си платят годишния данък. Исак тъкмо пиеше люто бистро питие — дар от един беломорски манастир — и разтваряше със сребърен нож черупките на живи миди, наловени от Мраморно море. Умъртвените с лимонов сок миди бяха любима закуска на василевса. Неговият спял чичо му беше катадневен сътрапезник.

Императорът направи благосклонно знак с ръка.

– Нека влязат при мене брагатите потомци на Крума и Симеона! Нека вляза и варварите!

Тримата българи влязоха, като се озъртаха наоколо с очи, учудени от блясъка на двореца. Императорът протегна крака си към гостите – да му целунат пурпурния ботуш, – ала брагатите гости не паднаха на колене. Те се изправиха пред василевса като равни на неговото императорско достойнство.

Исак ги погледна накриво и викна:

– Кои сте вие?

– Ние сме Теодор и Асен Белгун, господари на крепостта Търнов – отговори най-старият.

– А пък аз съм Иванко, владетел на крепостта Ряховец – добави великанът и отпусна двете си ръце върху тежкия меч, кован от ряховецки железар.

– Защо сте дошли? – дигна очи навъсен императорът.

– Докарахме каквото трябваше да дадем по договора – отвърна Асен Белгун.

– Какво докарахте?

– Сто коня, не са малко – проговори Иванко и погледна Исака изпод вежди.

– Само сто ли? – викна императорът и навря острието на ножа си между двете черупки на една мида. Извади жълтеникавата ядка и я налага жива. Забрави да изстиска лимонов сок върху нея. Глътна я. – Само сто коня! А защо не докарахте овце и волове? Вие знаете много добре, че ми дължите пет стада овце – всяко по хиляда глави – и 200 коня.

– Твоите войници ограбиха през зимата кошарите и оборите, житниците плякосаха. Всичко взеха от българите! Тази пролет нашите селяни не можах да засеят нивите си! – извика буиният Асен Белгун.

– Севастократоре, запиши, че велможите от

Търновград се оплакват – обърна се Исак-Ангел към слепия си чичо.

– Ще запиша, василевсе, всичко ще запиша върху... ланския сняг.

– Хайде сега тръгвайте си! Догодина ще ми докарате два пъти повече коне. Мене ми трябва бързоноги коне, а не мишки, за да гоня норманите. Няма да им режете опашките! Севастократоре – обърна се Исак към своя сътрапезник, – те им режат опашките и си правят знамена. Не приемам коне без опашки!

Севастократорът се засмя в шепата си.

Ала тримата българи не мръднаха.

– Защо не си вървите? Какво искате от мене? – изправи се императорът и почна да пъди гостите си с ръце.

– Искаме още села да владеем – изправи се Теодор.

– Искаме да служим в ромейската войска като началници, наред със знатните ромеи. Ние сме от царско коляно! – викна Асен Белгун.

– И ние знаем да се бием. Погледни колко рани имам на гърдите си! – почна да се разкопчава Иванко. – Покажи и ти твоите! Нали си василевс!

– Не искате ли да ви дам и ключовете на Влахернския дворец? Защо да не ви ги дам, щом като сте толкова заслужили? Севастократоре, тичай в Константинопол за ключовете!

Слепият се хвана за корема и почна да се груса от смях. Ушите му се зачервиха. Тогава Асен Белгун пламна:

– Ние досега спирахме народа да не се дигне против империята. Но занаят ще го оставим да прави каквото ще. Ние ще бием ромеите; като гвоздеи ще ги зачукаме и ще натискаме под коляното си императо-

ра, тъй както са го натискали нашите прагеди Крум и Симеон!

Слепият севастократор се надигна, тръгна по посока на оскърбителния глас, дигна ръка, замахна и удари Асеня по страната. Момъкът пребледня и прехапа устни. Иванко посегна към меча си и попита Теодора:

– Да му сменя ли главата?

Дъщерята на севастократора, която наблюдаваше любопитно странните гости, нагаде вик. Теодор хвана ръката на Иванко:

– Стой, ти си полудял!

– Прогонете ги вън от крепостта! – викна императорът.

*

Пред кулите на болярина Иванко в крепостта Ряховец спряха дружина ромейски войници. Те доведоха петима императорски чиновници. Стражът от наблюдателницата, щом ги видя, тревожно наду своя рог. В двора настъпи смут. Ратаите, които товареха козлени чували с жито за Търновград, оставиха храната. Затекоха се към оръжейницата, препасаха мечовете си, грабнаха колчаните със стрелите и се наредиха да посрещнат ромеите. Боляринът Иванко затрополи надолу по стъпалата и викна към гостите:

– Кои сте вие?

– Войници на императора – отговори началникът на дружината.

– Какво искате?

– Ние не искаме нищо. Тези хора искат дан – и той посочи чиновниците.

– Колко дан се пада да платят ряховските българи? – попита боляринът.

Императорските чиновници заговориха един през друг:

– Аз съм дошъл да получа наметъка. Двеста стомни вино, петстотин крини жито и тридесет качета мед. Медът трябва да бъде прозрачен. Миналата година намериха в меда удавени пчели. Намерихме и един плъх. Такъв мед не приемаме!

– Аз уда за волоберцината. Шестдесет вола трябва да войската на ромейския император.

– Триста агнета ще дадеш, за да си платиш кошарината. Не е много. Агнетата да бъдат млъсти.

– А на мене само петдесет златици – гимнината. Толкова дан се пада на комините, които пушат в Ряховец.

– А ти? – попита с очи Иванко петия.

– Аз съм дошъл да се оплача. Мене ме постави архонтът при моста на Етъра – срещу Самоводене – да събирам броднина. Твоите хора не плащат. Те газят реката против волята ми. Твоите хора трябва да бъдат наказани.

– Радомире – обърна се Иванко към своя телопазител, – хей, Радомире!

– Тук съм, господарю Иванко! – изпъчи се напреге му едно човече и загледа великана в очите.

– Запиши колко имаме да даваме на ромеите. Пиши нещо и от мене. Пиши повече. Аз искам да си удам доволни тия добри господари.

– Къде да запиша? – попита неграмотният телопазител.

– Върху ланския сняг.

– Ти оскърбяваш ромейските чиновници – изправи се гневно началникът на отделието. – Ти си вар-

варин. Аз ще те вържа и ще те откарам в Преслав! Там ще отговаряш! Дръжте го! – заповяда той на ромеите.

Тогава Иванко направи знак с глава на своите хора.

– Изловете ги! До един! – тропна той с крак.

И когато въоръжените ратаи окръжиха и вързаха ръцете на ромеите, боляринът Иванко си засука ръкавите и викна:

– Рагомуре, донеси ми тежкия меч! Искам да дам на тия хора онова, което заслужават.

Рагомир домъкна от оръжейницата меча на болярина Иванка. Щом го пое, Иванко заповяда:

– Хайде сега бягай в Търнов и кажи на Теодора болярина и на Асен Белгуна, и на Иваниция, че конят хвърли езгача в пропастта. Хайде, какво чакаш още?

Малкият телопазител се метна на едно черно конче с бял знак на челото и изскочи от крепостта. Прилепна до шията му и се понесе нагоре към Арбанаси.

Като стигна Каменец, отби коня си от пътя да го напои на чешмата. Под върбата, до каменното корито, се бяха наместили двамина божеци. Те ронеха трохи от един сух крайшник в шепите си и лениво ги гъвчеха. Рагомир отпусна юздите на коня. Сянката му се раздвижи в бистрата вода на коритото. Единият от божеците се подигна и попита:

– Господаре, дълбока ли е река Етър?

– До шия! – отвърна Рагомир, без да се обърне.

– Ами ако ти изнеем една песен, ще ни дадеш ли аспра?

– Защо ви са асприте?

– Да си платим броднината.

– Пейте, додето конят ми пие вода!

Тогава първият божек извади от торбата си една гъдулка и засвири на една жица, а другият, седналият, запя:

*Заженил се цесаря
за девойка мънина,
за девойка мънина –
на дванайсет години
без тринайсет месеца.
Той ѝ дума: младото,
тя му дума: дялото...*

– Дръжте! – хвърли им по една аспра Рагомир. – Тази песен на връщане, като ви срещна, пак ще ми я изпеете. Как се казвате?

– Аз съм Преде, свирец от Драч. Презморците ми отсякоха единия крак. Без крак съм, господаре!

– А пък аз съм Хрусе богомила, слепец съм. Патриархът ми извади очите, когато изгориха на големия Хиподром Василия, ересуарха. Без очи съм, господаре!

– Да го убие Господ! – извика Рагомир, смахмузи коня и се спусна по стария римски път към долината на Етър.

Огънят на бунта пламна на другия ден, когато освещаваха новата черква „Свети Димитър“. Вятърът на свободата понесе пламъците по цялата Дунавска равнина към старопрестолния град Преслав. Светнаха копията на граговолците, звъннаха мечовете им, пропищяха първите стрели над ромейските гарнизони. Новата българска войска порасна бързо. Умножи се нейният брой. Като пчели идеха въоръжени мъже – българи, кумани и узи – от всичките краища на равнината. Те признаха за вожд Теодора, който се зовеше вече цар Петър.

През една облачна нощ българите слязоха от планината в Тракия и връхлетяха, по-бързи от стрели, върху ромейския лагер. Ромеите спяха дълбоко. Дребен гъжд квасеше техните шатри. Слепият им военачалник Иван

Кантакузин, щом гочу викове в тъмнината и звън на оръжия, скочи от леглото и полугол се хвърли върху коня си, който беше вързан пред входа на шатрата му.

— След мен! — извика той, смахмузи коня и се втурна в мрака, без да знае къде отива.

Дъждът намокри слепите му очи.

— Къде е слепецът? — чуваше се някъде гласът на Асен Белгун. — Хей, който намери слепеца, да ми обади! Ще му напълня торбата със златици!

Ала в шатрата на ромейския военачалник намериха само шапката му. Иван Кантакузин бягаше полугол в мократа нощ на юг към Константинопол и зовеше войската си с продрано гърло:

— След мен!

Ромеите се втурнаха подире му и се загубиха в тъмнината.

А над България затрептя една чудна звезда.

ЦАМБЛАК В ТЪРНОВО

Търновският паша настаня примата пътници в християнския град, между Царевец и Трапезица, отвъд моста. Силният никополски комендант му беше сторил вест да ги намести в личен дом, да ги нахрани и напои, да им смени конете и да им даде петима души войници, които ще вървят с пратениците на литовския княз Витовта до Одрин, където ще се видят със султан Мурада. А по-нататък гостите ще се върнат през Константинопол по вода в земята си. Ако падне косъм от главите на тримата християни — търновският паша да си прочете молитвата. Тъй да знае, тъй да действа и да си опича ума.

Надвечер пашата се яви лично в къщата на болярина Тертерия и попита гостите от какво имат нужда.

— От спокойствие! — отвърна сурово на турски киевският митрополит Григорий Цамблак.

Турчинът се поклони, допря ръка до гърдите си, дигна я към челото си и потегли по каменистия път към Сечената канара.

Докато настъпи вечерта, празната къща на Тертерия се напълни с българи. Те идеха да целунат ръката на оня, който беше син на някогашния войвода Ури-ила, мних в светогорските манастири, йеромонах и патриаршески синкел в най-големия град на света — Цариград, — проповедник и игумен на молдавския манастир при Нямцул и най-сетне митрополит в престолния славянски град Киев.

Къщата на Тертерия беше останала пуста. С

високи стени от арбанашки мрамор, със стогодишна бойна кула, манастирски сводове, дълбоки тесни прозорци, просторен дълбок пруст – тя стоеше върху брега на Етѐра като стражарница и още не се предаваше. Една лозница пълзеше над входната врата и спущаше нагоре едро черно грозде, което старите българи наричаха „биволско око“. В къщата охкаше и догаряше като воценица някаква забравена старица – прегърбена и зачервена.

– От двайсет години насам, сине, ушите ми не чува в този дом смях на млади жени, песен на весели мъже, звън на трапезни чаши, нито гласец на дете. Тертерия погубиха в черковния двор, а пък невестата му и двете негови дъщери отвлякоха поганците. До ден днешен от тях няма вест, ни кост. От двайсет години насам гледам как по гървения мост над Етѐра прекарват мъже и жени с вериги на шиите. Казват, че ги карали на огринския пазар. За една жена плащали три златици, а за млада момиче – пет. Заробиха турците целия свят. На Петровден минаха черни арапи от опашатата вяра. Те караха невести от земята на Добро-тича. Една щерка със среброшит колан, като ме съзря на трема, започна да чути ръце и да ми се моли:

– Милчка стара мале, да се дигнеш, че да идеш в оная гора, дето се е ширнала зад седем реки. Там под едно гърво съм вързала люлчицата му. То ми е лично момче, с паричка на челото и черно горено кръстче междувеките. Прибери ми го! Изсуши му пеленките, нагрои му хлебец в една паничка и ми го нахрани, а пък Господ ще нахрани тебе...

Догето издума клетницата тези думи, поробителят я шибна по главата с камшика си и я повлече нагоре към Каменеца.

– В коя гора да ида, че да го дуря, отче Григорий? В коя гора?

И тя го погледна със своите сухи очи, изгорени от огъня на страданието.

Цамблак махна с ръка и като се обърна към своите другари, рече им:

– Вие опитайте хляба на моя роден град и виното му, и орехите, и гроздето му. Мене не чакайте. Аз отивам да споходя гроба на моя отец и черквицата „Свети Петър и Павел“.

Като излезе навън, той премина дългия мост и нахълта в гората. Под гърветата беше легнала есенна нощ. В спокойните вирове на Етѐра се оглеждаха първите небесни светлини. Над високите, почернели от огъня кули на цар Иван Шишмана летяха бързи облаци. Закъснели птици търсеха гнездата си. Гостенинът зави наляво, прескочи прелеза на един плет и затърси с очи стария орех. Едвам го намери в мрачината. Някогашната жръни на дяда Хруся, дето мелеше брашно за големите хлябове, вече я нямаше. Под върбите се търкаляше само един воденичен камък. Там надясно от ореха лежи в земята погубеният през 1393 година войвода Уриил. Този човек издигна в Ряховец кула, висока дванадесет човешки боя. Той имаше триста глави едър добитък. Имаше мехове с вино, качета с мед, имаше и златици. А сега над главата му няма нито кукла, нито пръстена кадилница, нито стръкче босилек. Всичко е суета и гонене на вятър. Митрополит Цамблак коленичи, наведе се и целуна земята. Дигна очи нагоре и месечината позлати сълзите в големите му черни очи.

Още не бяха съборили високата ограда на Кърватата черква. Нощният гост завари вратата заключена. По стар навик той протегна ръка и напипа кривата желязна отключалка, потулена под стряхата надясно.

Провря желязото през ключовата гупка, завъртя го и отключи. Посрещна го месечината, току-що изгряла над плочения черковен покрив. Шумата на двата бряста пред входа на „Свети Петър и Павел“ е засипала пътеката, пачата трева, ръждивите камъни на покойниците, погребани тук през царуването на Калояна.

Тревога напълни сърцето на стария търновчанин. Най-напред му се вести сянката на едно момиче, отколе потъпкано и забравено. Той го беше изтръгнал насила от душата си, като отровен корен, но тая вечер то пак му се вести. Когато се завърна преди четвърт столетие от Света гора, където получи високо духовно образование, пред олтара на тая черква младият Цамблак произнесе първата си проповед за змията и ябълката на греха. Напреде му като два пламъка в черковния полумрак горяха две млади очи, които запалиха кръвта му. Всеки ден Тертеровата дъщеря Ана Тамар, яхнала на кон, препускаше през гората, газеше сенокосите и се надигаше на стремената (те бяха от сребро) да разгледа по-хубаво черковния двор. Като змия, хвърлена в огън, се виеше и съскаше греховната душа на светогорския монах, докато всичко се превърна на пепел през онзи страшен ден, когато се пропукаха основите на българската държава. Къде е сега Ана Тамар с високите вежди и тънките бледи устни? В кой ли харем скубе косата си?

Премина двора и бутна зарезената черковна врата. Тя се отвори тежко и заскрибуца. Отвътре излезе дъх на прегорял востък и дървено масло. Едно кандилце като светулка трепкаше пред дървеното разпятие.

Цамблак дигна ръка и стори кръст. Но щом се наведе да влезе, някой докосна рамото му и заговори:

— Отче Григорие, ти ли си? Добре дошъл, бащице! Дай да ти целуна ръчицата!

Митрополитът трепна. Извърна глава. Един страшен човек с отрязан нос му сграбчи десницата. Тоя глас му се стори познат. Напреди наметта си. Изведнъж си го спомни. Черковният прислужник Тихо, същият, дето подаваше кадилницата на патриарх Евтимия.

— Ти ли си, Тихо, жив ли си? — зарадва се гостенинът и го прегърна.

— Научих от баба Тертерка, че си тръгнал към гората, а пък си рекох — в черквата е. Че къде на друго място ще идеш? Свой човек нямаш в Търновграда, а от къщата на болярина Уриша са останали само купчинка камъни. Прав ли съм, отче Григорие?

— Какво работиш сега?

— Песяк съм, какво друго може да стане от мене? Песове отглеждам за нашата, да му гонят дивеча, когато тръгне на лов из Балкана. Нашият паша не смее да навлиза дълбоко в гората. По му е добре в двореца на цар Ивана. Турците заеха целия Царевец. Хубаво се намесиха и сега господаруват, бащице. Ах, да знаеш, отче Григорие, ах, да знаеш какви мъки претеглих! Носеца ми отрязаха и двете ми ушенца отрязаха, само очичките ми оставиха да гледам как пропада България.

— Кой те мъчи?

— Турчинът, отче! Като викна: ти си бил го последния ден при патриарха. Ти знаеш къде са перперите. Когато цар Иван тръгнал за Никопол, всичките златици от държавното съкровище оставил на патриарха да ги пази. Ще кажеш на кое място ги е заровил! Че почнаха да ме режат, че почнаха да ме колят, а пък аз стискам зъби и не си давам душицата. В дядовата Хрусева жръни ме хвърлиха да умра, а там воденичарят ме прибра, че ми наложи раните със сладки и медени треви, додето се дигнах на крака. Когато оздра-

вях и дядо Хрусе махна превръзките, аз си пипнах лицето — тогава сърцето ми спря. Няма нито нос, нито уши, бащице, грозно нещо!

Месечината плуваше към Царевец. На Камбанен хълм, където преди двайсет години гърмеше камбаната на „Възнесение Христово“, сега светна едно тънко варосано минаре.

— Видиш ли го? — протегна ръка нагоре Тихо. — Черквите обърнаха на обори и джамии, очите на великомъчениците избодоха с копия. Какво ще стане с нас, сиротинките?

Цамблак гледаше бързите облаци, които месечината превръщаше на дим.

— Човешкият път тъне в дим. Дълбок мрак е паднал над земята на българите...

Песякът поклати тъжно глава:

— Преди пет години в нартиката кожарите донесоха едно корито, дялано от тристагодишния дъб. В туй корито събрахме костите на изкланите боляри и на царете от „Свети Четиридесет мъченици“. Тъкмо над царските гробища турчинът дигна минаре. Три пъти се събаря туй минаре. Когато зидарите се заловиха да го построят за четвърти път, турчинът ги накара да разрушат гробниците и изхвърлят костите на починалите и на изкланите. Сега те са в кожарското корито.

Григорий Цамблак прекрачи прага на сводестата дясна врата и влезе в тъмния черковен притвор. Напила с ръце гървеното корито и го хвана с две ръце. Раменете му затрепераха.

Изведнъж Тихо приближи устните си до ухото на митрополита:

— Знаеш ли, бащице, защо съм дошъл при тебе тази нощ? Дошъл съм да ми кажеш къде са заровени злати-

ците на цар Ивана! Кажу само на мене. Ще мълча като камък. Душицата ми гори всяка нощ за тях. Ходя като луд по месечината и копая. Ти ги знаеш, отче Григорие, заклевам те в тия свети кости, кажи ми къде е мястото! Устата си недей отваря, само с пръст ми го покажи!

Цамблак се обърна, изгледа със страшни очи Тиха и извика:

— Махни се оттука, сатана!

Гласът му прокълкна под сводовете на черквата — тъй както е кълкнал преди четвърт столетие.

Песякът се стълписа, размахна безпомощно ръце и побягна безшумно навън. Григорий Цамблак падна на колене и се опита да заговори пред олтара, ала молитвата издъхна на устата му. Изведнъж тъпна човешки гласове напълни черквата. Тези са българите, които се биха срещу ония, които дойдоха от Мала Азия, от Персия и от Лукаония. Неразберихата между началниците прегаде Царевград Търнов в ръцете на турчина. Когато вълкът нахълта в кошарата, пастирът не започна да чупи ръце, обхванат от безумие и страх, а намери победителя и с мъжествени думи угаси неговата лудост. Той започна да лови удавници, тръгна да върже люти рани и да бърше солени сълзи. А в крепостта — борещите възхваляваше, обограваше към храброст, „някои отсичаше като заразен уг“.

Глашатаят обходи всички къщи на престолния град и хлопа по тежките, обковани с желязо дъбови порти на търновските войводи. Тъй заповяда наместникът на Челеби Мюсюлман: нека дойдат в черковния двор всичките първенци, които са поцагени от стрелите и боздуганите и които надминават другите по ум и благородство. Нека те да кажат на управника как да запази къщите от огъня и хората от ножа. Спусна-

ха се към бреговете на Етъра беловласи старци, които помнеха Ивана-Александра, надойдоха млади буйни момчета, военачалници от разгромената войска на Ивана Шишмана, с високи ботуши и шлемове, накичени с пера. Напълниха черковния двор.

Турчинът попита:

— Всички ли дойдоха?

— Живите са тука — отвърна най-старият войвода Уриил, бащата на Григория.

Тогава от близката гора изскочиха двеста души отоманци и нахлуха с викове и голи ножове в черковния двор.

Турчинът залости вратата и изрева:

— Колете!

Кръвта на безоръжните българи накваси пачата трева на двора, като разлян кораб мътн потече по плочите на черквата. Двамина палачи измъкнаха от олтара патриарха, който беше паднал на колене и напразно зовеше Бога.

— Горے на стената ще му отсечете главата! Нека видят неверниците неговия край. Там го заведете! — извика турчинът и показа с окървавения си нож Царевец.

Когато изправиха стареца с вързани ръце, неговата висока осанка се изрязва върху настръхналото черно небе — величествена и черна.

Той се обърна към турчина и му рече:

— Защо, несправеднико, унижи така безумно величието на моето достойнство? Аз съм пастир, а ония, чийто сърца вече не тупкат, са мои духовни синове. Най-напред трябваше моята глава да вземеш. Вземи я сега!

И той протегна покорно шия. Белите му власи увиснаха.

Запътненият убиец — грохнал от клане — дигна ята-

гана, опита се да замахне, ала капналата му десница се вдърви и отказа да спусне смъртоносното оръжие...

Грабнат от вихрушката на спомените, Цамблак излезе бързо навън и закрачи към къщата на Тертерия. Накрай гората спря. Един глас — тъмен и тъжен — идеше от мрачината, отвъд високия зиг. Наостри слух и долови тежкото дишане на едно болно дете и думите на една песен, която по-рано не беше чувал:

*Откога се, мила моя майно ле, зора зазорила,
оттогаз се, мила моя майно ле, войска провървяла,
кон до коня, мила моя майно ле, юнак до юнака,
напред им, мила моя майно ле,
сам цар Иван Шишман...*

Митрополитът дигна ръка, благослови детето — да се дигне до заранта — и рече на себе си:

— България гиша!

Разтреперан влезе въкъщи. Другарите му хъркаха на трема. Пойска свещ. Старицата му донесе една вошеница върху кован от желязо свещник. От кожената си пътничка торба писателят извади един пергаментов свитък с мраморен блясък. Разгъна го. Намоли пачето перо в чернилото и почна да пише. Свещта бавно слизаше надолу. Навън топлият вятър гонеше облаци. Месечината заливаше средновековната българска твърдина с минутен блясък и пак изгърхваше. Шумеше Етъра. От време на време пламеният писател дигаше глава и гледаше навън през тесния прозорец. Слухът му долавяше викове на хора, които гинат, грохот на падащи стени в пропастите, екове на камбани и на тръби, мили гласове на близки хора. От тъмнината израстваше изведнъж великият патриарх — голям и тъжен, — изправен над хората и времето, по-голям от

страданието. Майки тичаха след него с мънички рожби – да докоснат грехата му. Шумът в гората растеше. Сърцето му се давеше в смъртна тъга. От гробовете излизаха ония, които минаха под нож, и му показваха раните си...

След полунощ Григорий Цамблак усети, че го задушават една огромна ръка и не му дава да си поеме гъх. Разкопча ризата си. Пропяха първи петли. Обади се втори. Сребърна виделина погали крепостните кули, минарето, забито в сърцето на християнския град като копие, като наказание. Шумата на лозницата падаше. Появиха се в градината на баба Тертерка едри есенни плодове. По Асеновия път мина една бърза кола. Сладка песен на звънчета погали слуха на уморения човек и му напомни нещо много далечно. Кога беше то? Преди половин столетие. Буйни коне трополяят пред колата, която се търкала нагоре към Каменец, през червена смрадликова гора, под сянката на кръстати дървета. Старият Уриил стои прав, шибя конете и вика нещо. Звънчетата се блъскат и треперят. Тогава България беше свободна, а изгорелият войводски дом на Трапезица – пълен с многолюдна челяд...

Опря главата си върху изписания със ситно писмо пергамент и упоен от заглъхващата песен на каруцата, заспа дълбоко.

На тръгване баба Тертерка му накъса от градината чернокичест босилек и латинки. Когато стигна Устето на Етъра, митрополит Цамблак Киевски спря коня си, обърна се назад и погълна с очи белия град, където падна мълния и порази една вековна държава.

– Никога няма да те видя вече, граде, граде – промълвиха устните му и съзвизаха шурнаха по страните му.

ПОСЛЕДНИЯТ ДЪХ

Когато на трети февруари 1451 година почина от сърдечен удар султан Мурад, неговият син се намираше в малоазийския град Магнезия. Два дни след Мурадовата смърт в Магнезия пристигна един таен пратеник – задъхан и каталясал от неравните пътища на Анадолската пустиня – и съобщи на Мохамеда скръбната вест. Бъдещият султан не избърса нито една сълза от окото си. Без да се мае никак, той препаса кривия си ятаган, метна се на един буен кон, пришпори го и викна:

– Който ме обича – да върви след мен!

И се втурна към Галиполи.

Щом стъпи на европейския бряг, Мохамед вдигна силна войска от гарнизоните и се яви в Одрин, столицата на отоманската държава. Разпореди час по-скоро да приберат мъртвия султан под земята, заповяда тайно да удавят в банята по-малкия Мурадов син – още невръстно дете, – за да не посегне с детската си ръчица към султанския престол, и устрои тържествен прием на пашите, бейовете и чуждестранните посланици, които се навървиха да му честият царството и господарството. Още през първите дни младият султан пипна здраво кормилото на империята, надигна се като хищник и впи очи към „най-хубавия град“ на тогавашния свят – Константинопол, – за който напразно си бяха точили зъбите неговите предходници. Нашествениците заляха за половин век целия Балкански полуостров като мътен порой. Тук-там бяха

останали малки острови от непокорени крепости. Те ги шаха мъчително и се мятаха като риби, изхвърлени на сухо. Примката около шията на грохналата Византия щеше да бъде стегната отдавна, ако страшният монголски хан Тимур не беше вързал ръцете на Баязид-Светкавицата и не го беше помъкнал подире си, закован в желязна клетка, след историческата битка при Анкара през 1402 година.

Средновековните хронисти наричат Константинопол „огромна работилница на великолепието“. В изумрудените води на неговия тих залив Златен рог хвърляха котва кораби от всичките земи на стария свят. Те разтоварваха арабски скъпоценни тъкани, благоухания и гървено масло от източните земи, слонова кост от Индия, сребристи кожи, восък и зърно от Московията, италианско кадифе, стъкло и филигран. Кръстоносците Роберт дьо Клари, свидетел на рицарското нахлуване и пладнешкия обир на Константинопол от пълчищата на Четвъртия кръстоносен поход, изумен от съкровищата на тоя град, пише, че две трети от имането на света е натрупано в Константинопол, а останалата една трета е пръсната по целия свят.

„Златен мост между Европа и Азия“ го нарече много по-късно великият Карл Маркс.

Мохамед беше човек със силна воля, упорит, коравосърдечен и неумолим. За него човешкият живот нямаше никаква стойност. За да открие кой от слугите му е излял един пълнеж, откъснат скришом от султанската градина, веднъж той заповядал да разпорят коремите на четиринадесет души нещастници. А когато придворният художник, италианецът Джентили Белиолини, пожела да види как изгряят шийните мускули на отсечена човешка глава, Мохамед заповяда да снемат главата на един роб.

По ония времена от някогашната могъща империя на Константина, Теодосия, Никифор Фока, Василий Българоубиеца и Комнините беше останала само столицата, оградена откъм Тракия с древната Теодосиева стена, над която много пъти бяха пусkali стрелите и копията на старите българи, хуните, кръстоносците. Престолен град на султаните беше Одрин. Пратениците на гръцкия император, които пътуваха на север по старовремския път през Пловдив и Белград към земята на маджарите, срещаха върволици от мъже и жени, навързани един до друг с железни синджури. Турските нашественици, яхнали на коне, ги караха към пазара за роби в Одрин. Градовете и селата пустееха, сринали до основа, ограбени и опожарени. Ножът, чумата и робските вериги бяха натикали изтръпналите хора вдън горите.

Мохамед II, който навлизаше в двадесет и втората си година, се закле през първата зима на царуването си в мохамеданския пророк и в Корана, че ще пази вярно мирния договор, сключен с тридесет и пет годишния император на византийците – Константин Драгацес. Но щом се раздигнаха зимните облаци и ластовичките почнаха да лепят от кал и сламки гнездата си по стените на императорския дворец Влахерна, турчинът, който дотогава владееше само азиатския бряг на Босфора, прехвърли тесния проток и се наместил на европейския бряг. Там започна да гради яка крепост от камък и хоросан. С тая крепост султанът смяташе да притисне Константинопол и да пресече пътя за помощ, откъдето и да било. Като узна, че кербани от биволски коли пренасят малоазиатски камъни за Румели Хисар, Константин Драгацес почна да дрънка златни перпери и удари на молба. Неговите пра-

меници склониха глави пред султана в Огрин. Мохамед ги попита с леден глас:

– Какво казва вашият император?

– Нашият император те моли да се оставиш от тази крепост. Той ще ти бъде верен другар и ще ти плаща данък, какъвто искаш.

Мохамед скочи от позлатения си стол и викна надменно:

– Аз мога да правя всичко, що пожелаея, тъй като и двата бряга на Босфора са мои. Оня, източният, е мой, защото там живеят османци, а този, западният, пак е мой, защото не умеете да го браните. Кажете на вашия император, че ако още веднъж посмее да ми изпрати пратеници с такава молба, ще заповядам да го одерат жив!

Буреносни облаци затънжиха цариградското небе. Мохамед трескаво се запретна да сбира наемници и да трупа оръжия. Сън не го ловеше. Като настървен звяр мисълта му денем и нощем се въртеше край позлатената кошара, разположена в дъното на Тракия. Той знаеше колко е яка и непрстъпна стената, която заобикаля града, затуй разтвори широко вратата на султанската съкровищница. Неговите телали оповестиха в градовете на всички околни земи, че султанът ще даде мило и драго на оня майстор, който излее най-големия топ. Когато пуленцата на лястовичките изхвъркнаха от влахернските гнезда, в султанския дворец се яви един маджарски чугунолеяр на име Урбан. Вън от крепостната стена на Огрин той подреди своята работилница и само за три месеца изля от чугун топ, какъвто не беше виждало човешкото око. Това чудовищно оръдие тежеше тридесет хиляди оки, а каменните му гюлета тежаха по петстотин оки едното. Изкараха оръдието пред султанския дворец да го изпитат. Преди да възпла-

менят барута, топчиите изпратиха глашатая да обади на бременните жени и на малките деца да се не плашат. Топът изрева гороломно и хвърли първото си гюле на един километър. Грозен блясък се появи в очите на Мохамеда. Той видя как се събаря стената на ромейската столица и един милион аскери нахлуват вътре. Цели два месеца пътува Урбановият топ, докато стигне от Огрин до Цариград. Десет хиляди конници вървяха пред него. Хиляди работници изравняваха пътя му. Сто и петдесет въпряга волове го влачеха към стените на „пазения от Бога град“.

На 5 април 1453 година огромни турски пълчища, на брой „колкото пясъка на морето“, пристигнаха до цариградската стена с тропот на стотици хиляди конски копита, грохот на тъпани, вой на зурни и трясък на оръжия. От всичките краища на полуострова се бяха спуснали тълпи, жадни за грабеж. Султанските командири им раздаваха ятагани и секири, лъкове и копия.

Срещу двойната стена, която закриляше града откъм сушата, зинаха гърлата на четиринадесет батареи. Пред Романовата порта опънаха копринената шатра на султана и побиха неговото зелено знаме. Урбановият топ опипа с мрачното си око потъмнелия мрамор на кръжилото на здраво залостената врата. На половинмилионната Мохамедова войска Константин можа да опълчи само седем хиляди души защитници, от които две хиляди бяха италиански наемници, пристигнали в края на зимата от Генуа под командата на Джованни Джустиниани. Турският шурм завари с вързани ръце свободните някога гръцки селяни, които даваха ядрото на византийската войска. Разорени, ограбени, потопени в сълзи и страдания от алчни феодали, селяните много пъти бяха дигали глава срещу

своите мъчители. Още не бяха заличени в народната памет следите от пожара на Солунското въстание, когато зилотите провъзгласиха града при устието на Вардар за свободна република и две години разполагаха сами с имота и живота си. Императорските войски потушиха народното въстание с огън и меч. За последния Палеолог беше ясно, че народът отколе е обърнал гръб на столичната аристокрация – ковача на неговите вековни вериги. А братята на Константин Драгачес през тия съдбоносни часове се давичкаха като песовете за кокал в Пелопонес. Напразно ги зовеше императорът за помощ.

Преди да почне обсадата, Мохамед коленичи върху своето „свещено“ килимче и се обърна към Мека. Пълчищата последваха примера на своя господар и се строполиха до един на земята. Глашатая на коне препуснаха наляво към Златния рог и надясно към Мраморно море да съобщят, че битката за Цариград е започнала.

Същия ден на вълните на Мраморно море се залюляха като крила на хищни птици платноходите на първия известен в историята турски флот. Корабите в зори бяха напуснали военното пристанище Галиполи. На адмиралския кораб се беше възправил един командир с висок каук, златен ятаган и скъпоценни камъни на дръжката. Той беше българин и носеше име Балтоглу. Султан Мурад го направи управител на Галиполи. Мохамед го натовари да купи много галери от италианците и да устрои корабостроителница за помощни военни съдове в Галиполи. За две години способният българин изпълни с мачти пристанището при входа на Дарданелите. Стотици новоизлети топове бяха наместени върху палубите на големите кораби. Помощниците на Балтоглу обучиха турските моряци да се бият по вода и да се катерят с устрем по бордовете на вра-

жите кораби. Мохамед назначи Балтоглу за първи капудан-паша и в деня на обсадата му стори вест да опъне платната. Ужас обхвана византийците, които се тълпяха по градските стени, когато видяха как водите на Мраморно море почерняха от мачти, платна и зинали цеви на оръдия. Мощната галиполска ескадра хвърли котва под стените на силната крепост Акропа. Втора турска ескадра навлезе в Босфора, откъм Черно море. Тя мина покрай Румелихисарската твърдина и спря срещу Галата. Броят на турските кораби надхвърляше четиристотин. Византийците имаха само петнадесет. Императорът ги беше затворил в Златния рог с тежка желязна верига, опъната от единия до другия бряг. Балтоглу трябваше да скъса тая верига, да потопи императорските кораби и да нападне слабо защитените и полуразрушени стени край Златния рог.

Две недели генем и нощем турските топчии изпращаха гюлета срещу цариградската стена, но не можаха да я поклаят. Урбановият топ бълваше камъни един след друг. Неговата цев се нажежи страшно и се пръсна. Едно чугунено парче удари самия Урбан и го повали мъртъв на земята. Султанът въздъхна за своя наемник, но го забрави след един миг. За да стигнат до стената, нападателите трябваше да прехвърлят един дълбок ров, който се точеше от Босфора до Мраморно море. Султанът заповяда на войската си да засипе този ров с камъни и пръст, да го затрупа с дървета. Напорът беше такъв, че в дълбокия ров заедно с дърветата пропаднаха и стотици турски войници. Другарите им ги затрупваха живи. До вечерта страшният ров беше изравнен. Каталясалите турци се натъркаляха и заспаха мъртъв сън, но когато се пробудиха и погледнаха към стената, видяха, че ровът е отново разчис-

мен. Цяла нощ византийците бяха работили със свръхчовешки усилия, докато го изпразнят.

Тогава Мохамед намисли да се вмъкне в града през един подземен тунел. Неговите войници започнаха тихомълком да подкопават една от кулите близо до Харсийската порта. Но Йоан Немски, който се биеше на византийска страна, се догади какво смятат да правят турците, постави една контрамина и изпотрепа всичките турци, които копаеха в тунела. Неукротима ярост пламна в очите на султана. Той свика инженерите и ги попита какво друго могат да направят. Те предложиха да бъде построена подвижна кула, висока колкото стената. В кулата да се потулят най-смелите войници и когато тя бъде изтласкана отвъд рова, войниците да наскочат върху стената. За да не бъде унищожена с огън, строителите покриха кулата с три реда биволски кожи. За втори път турците се втурнаха и запълниха рова пред Романовата порта. Цял ден блъскаха кулата напред. Доближиха я до самия ров и спряха при падането на вечерния мрак. Но през нощта византийските войници отключиха Романовата порта, излязоха вън, отново разчистиха засипания ров и запалиха кулата с неугасимия „гръцки огън“, изнамерен от инженер Калиник през осмия век на нашата ера.

Като видя каква нова поразия са направили обсадените, Мохамед извика настръхнал:

— Ако тридесет хиляди пророци ми бяха казали, че неверниците могат да направят всичко това само за една нощ — нямаше да повярвам!

И като се метна на коня си, той се втурна стремглаво към морето, където се плакнеха корабите на Балтоглу. Султанската гвардия от 10 хиляди конници се навърви подире му. Балтоглу най-напред превърна на прах и пепел манастирите, накацали по островите

Принкипо, където императорите изпращаха на заточение старите си жени, след като им се наситеха, и чакаше търпеливо заповедите на своя повелител.

На 20 април пред входа на Златния рог се появиха четири галери с византийско знаме. Те идеха от Генуа и караха зърно за обсадените. Преди да стигнат железната верига, пътят им беше пресечен от 150 турски кораба. Стените край Златния рог почерняха бързо от народ. Стоотици хиляди граждани със свити сърца се бяха натрупали да видят какво ще стане. Смъртен страх беше обхванал мало и голямо.

Султанът заповяда на своя адмирал да потопи неканените гости, да разкъса железната верига и да стовари войниците си по бреговете на Златния рог. При тръгването Мохамед поръча на Балтоглу:

— Ако не навднеш, да не се връщаш!

Балтоглу сложи ръка на сърцето си и се поклони. Корабите му потеглиха. Забучаха тъпаните, екнаха зурните и тромпетите, дивашки виковете разцепиха въздуха. Адмиралският кораб пръв наближи венецианските галери. Изправен при кормилото, Балтоглу почна да прави с ръце знаци на италианците да смъкнат платната и да се предадат, но италианските моряци посрещнаха предложението му с присмех.

— Удряйте! — ревна през командния си рог адмиралът.

Тогава забучаха всичките топове и разтърсиха пропуканите стени. Децата и жените закриха ужасени очите си с ръце, старците нападаха на колена и почнаха да се молят. Турските моряци засипаха италианските кораби с толкова копия и стрели, че весларите не можеха да потопят веслата си във водата. Но гюлетата не стигнаха до корабите. Те падаха пред тях в морето.

Мохамед на кон, обкръжен от пашите си, наблюда-

даваше морската битка от брега, размахваше юмрука си, мятеше се на седлото и скърцаше със зъби.

Вятърът, който носеше венецианските кораби към веригата, изведнъж притихна и корабите замръзнаха на местата си. Балтоглу заповяда на своите моряци да атакуват. Стрелите засвириха като вихрушка, каменохвъргачите изсипаха градушка от камъни, изпокъсаха платната на галерите, мъртви моряци се търкаляха на палубите. Пъргави катерачи запълзяха по бордовите стени, хващаха се с ръце за най-горния ръб, но венецианците, затънали в кръв, им сечаха ръцете със сабите си и ги събаряха в морето наголу с главите.

Като разбра, че християнските кораби няма да се предадат, Мохамед побесня. Той смахмузи коня си и го обърна към морето. Пресече пясъка, нагази в самата вода. И колкото повече навлизаше в морето, толкова по-голяма ставаше яростта му. Започна да крещи, очите му изпъкнаха и се наляха с кръв. Султанът, вън от себе си, даваше безсмислени заповеди. Похули Балтоглу и своите моряци. Нарече ги страхливци, негодници, жени. Изсипа люти закани:

— Ще ви набия на кол! Ще ви закопая в земята! Тъй да знаете!

Битката трая до късно. Слънцето потъна на запад към Златната врата. Изрязаните върху вечерното небе стени почерняха, отрупани с народ. Изведнъж пак се появи притихналият вятър и набразди морето.

Замръзналите окървавени кораби се размърдаха. Бавно се понесоха към Златния рог.

Мохамед махна безпомощно с ръка и направи знак на Балтоглу да прибере флота. Турците отстъпиха, а италианците вкараха житото зад желязната верига. Когато султанският кон изтрополи по камъните и из-

скочи нависоко, Мохамед се извърна назад, потърси с очи адмиралския кораб и вдигна заплашително и гватта си юмрука. Пашите също разклатиха юмруците си.

На другия ден в зори Мохамед излезе от шатрата си и помъкна към кулите на Акропола своята многохилядна свита. Камъните под копитата на коня му свияха, очите му пламтяха. Цяла нощ той се беше миял в леглото си като лъв в клетка. Щом стигна до стойниката на своите кораби, той дигна десница и посочи, без да проговори нито една дума, към адмиралския кораб. Неговите слуги наскочаха от конете си и тичешком отидоха да повикат адмирала. Балтоглу пристигна с превързана глава. Цялата превръзка над едното му око беше пропита с кръв. По време на битката, когато и той се хвърли във водовъртежа, една стрела го улучи в дясното око.

— Отговаряй защо не можа със сто и петдесет кораба да надвиеш ония четири кораба на неверниците! — каза Мохамед.

Балтоглу полека избърса с гърба на ръката си кръвта, която сълезе от окоето му към устата. Преглътна и със загавен глас отвърна:

— Господарю, аз сторих всичко, каквото можах. Моите хора нека кажат не бях ли първи в битката.

— Изменнико — ревна Мохамед, — не ти ли казах, ако не победиш, да се не връщаш и да те не виждат очите ми? Що щеш тук? Като гледах вчера какви негодници са се покатерили на корабите, за които начех всичките алтъни от моята хазна, кръв капеше от сърцето ми и щях да се хвърля в морето от срам! А ти си още жив! Повалете го на земята!

Мохамедовите слуги простряха високия началник върху пясъка и султанът, като скочи от коня, почна да налага жертвата си със златния султански жезъл.

Ударите се сипеха немилостиво. Адмиралът прехана устни, но не извика нито едни път от болка.

Когато разбраха, че Мохамед може лекомислено да утрепе един от най-личните между тях, пашите се завайкаха, разтревожиха и почнаха да молят султана за пощада.

— Господарю, подари му живота! — стори дълбок поклон един от пашите.

— Да! мегдан на тоя юнак човек да избяга, не му вземай главата! — подхвана втори.

Мохамед загъхан спря, избърса с ръкав избилите по челото му капки пот и втрепенено погледна към кръвта, която още продължаваше да тече от изваденото око на адмирала. Мина му през ума колко християни са нарамили оръжие да се бият на негова страна, разсъди, че погубването на този човек ще ги накара да побягнат назад, и спря побоя.

— От днес нататък аз те свалям от командирския пост! И всичко, което си натрупал през живота си — мое да стане! — извика той, метна се на коня си и го обърна назад. Пашите и конниците се навървиха пак подире му. Полупребит, Балтоглу остана проснат на пясъка с разтреперани ръце.

От този ден неговото име, което възлезе като звезда преди обсадата на големия град, угасна и потъна завинаги в мрака на историята.

Мохамедовите войски удариха на камък и по суша, и по море. Тогава султанът реши да проникне без бой с корабите си в Златния рог и да раздвои малобройната византийска войска, която удряше по челото всички му пристъпи откъм Тракия. Инженерите го научиха да прехвърля платноходите си от залива Светото устие в Златния рог. За една нощ турците постлаха гърбен път, дълъг осем километра. Намазаха тоя път

с лой, заляха гредите с гървено масло. Наредиха осемдесет кораба, опънаха платната им и почнаха да ги влачат с въжа по гредите. Панически страх обхвана целия град, когато византийците видяха заранта, че турската ескадра плава по суша и слиза към залива зад желязната верига. Обсадените се опитаха да запалят турските кораби, но предателите винаги предупреждаваха нашественика. За поведението на генуезците през ония съдбовни дни Карл Маркс пише: „Подобно на Джованни Джустиниани генуезците в Галата също се гържаха съвсем двучино: генем те помагаша на гърците, нощем — на турците.“

Главното командване реши последният шурм да бъде извършен на 29 май 1453 година. Вечерта Мохамед провodi глашатая да разгласят на всичките войници, че подир победата, като нахлуят в града, той им позволява да грабят съкровища три дни и три нощи. В името на Аллаха, на неговия първи пророк Мохамеда и на четирите хиляди пророци и в сабята си той се кълне тържествено, че цялото население на обречения град — мъжете, жените и децата — ще станат роби на османските войници. След залез слънце Мохамед произнесе трескава реч пред пашите и командирите, в която описа какви съкровища има в Константинопол: скъпоценни камъни с блясък, по-силен от светлината на звездите, планини от злато и сребро, мъже благородници, за които по пазарите плащат луди пари, жени хубавици, достойни да станат съпруги или робини, девойки като ангели, с ръце непипани, с очи невиджани.

Стръв за грабеж и похотлив огън пламна в очите на половин милион войници — редовен аскер и голтаци, дошли за плячка с кожени торби и вериги в торбите. Буйни огньовете се разгоряха в турския стан, сякаш цялата Тракия между двете морета се беше подпалила.

Ликуващите гласове на обсадителите достигнаха до злобещо смълчания град като грохот на разбушувано море. Тъмно предчувствие, че са вече настъпили последните часове на града, беше обхванало постръналите хора. Те се лутаха обезумели по улиците, блъскаха се пред вратите на храмовете със запалени свещи в ръце. Майките презгръщаха за последен път рожбите си и ги слагаха в люлките да спят, бащите не можеха да се откъснат от невестите си, преди да възлязат на крепостната стена.

Турските пълчища се втурнаха с гръм и трясък към градските стени в оня час, когато слънцето погледне русата си глава над черноморските вълни. Оръдията затъмнаха и заглушиха бесните викове на войниците и стоновете на тежко ранените. Една след друга пристигаха окървавени човешки вълни и се блъскаха в стените. Защитниците пращаха стрели, камъни и огън, но кой може с шъпа да заприщи продънения яз? Пред очите на мъртвешки побледнелите граждани падаха един след друг въоръжените им синове. Началникът на генуезките помощници Джованни Джустиниани получи рана от турско копие. Той слезе от укрепението над Романовата порта, тичешком прекоси улиците, стигна до Златния рог, качи се на кораба си и отплува към Галата. Турците врхлехяха с още по-голям устрем и се заловиха да се катерят по стените. Един еничар, на име Хасан, впи нокти в неравните камъни на стената и се покатери като маймуна. Стигна най-горе, изправи се с целия си ръст и след един миг над средищното укрепление се развя зеленото турско знаме. Като неударим порой рухнаха по улиците на „неопазения от Бога град“ нашествениците. Всичките камбани на църквите биеха страховито. Императорът

изкара мечата си и се хвърли срещу враговете, но беше мигом прегазен.

Яхнал снежнобелия си кон, обкръжен от всичките си паши, Мохамед наблюдаваше широко разтворената Романова порта, през която клокочеше настръхнала и ликуваща човешка река. Турците навлизаха, навлизаха, навлизаха. Слънцето се беше дигнало и в градините на Влахерна блещукаха росни капки като човешки създи. Отминалата нощ отнесе последния гръх на една хилядагодишна империя. Турските кораби в Златния рог се придвижиха към левия бряг, моряците наскачаха като елутница и се втурнаха с вой към поваления град.

За три дни победителите плячкосаха града, изклаха и заробиха всичките му жители. Поробители населиха великия град и обърнаха назад колелото на историята.

ОТ КЪКРИНА ДО БЕСИАКАТА

Димитър Общи облече четниците си в турски войнишки грехи, разгаде им дълги пушки бойлици, накара ги да навържат шарени кърпи върху хълмналите над ушите им червени фесове и ги повеле по козите пътеки под белостволите буки на Арабаконашкия проход. Шумата на гората се беше зачервила, вятърът ронеше буков жълд по главите на четниците. На третия голям завой главатарят укри четниците зад гърветата и шубраките, поръча им да си отварят зъркелите, да мълчат, да чакат и сам залегна зад един бял камък. Насочи шишането си към Орхане.

Васил Левски беше главен апостол на Българския централен революционен комитет. Него избраха за първи член на Привременното правителство през 1872 година, когато народните поборници се събраха в Букурещ да обсъдят вървежа на комитетското дело и да приемат Устава на Централния комитет. Тогава в Каравеловата печатница секретарят на комитета Олимпий Панов набра буква по буква целия Устав, председателят Любен Каравелов извади грешките на коректурите, а Левски въртеше с яките си ръце колелото на ръчната печатарска машина, докато излязоха на бял свят и основният закон на революционната организация, и пламенният Хвърковат лист. Левски и още двамина апостоли занесоха в Букурещ жълтиците, които бяха събрали от родолюбците. С половината купиха малка печатница, която смятаха да прехвърлят през Дунава, да я настанят тайно в Ловеч и да печа-

тат позиви, брошури и бунтовнически хвърковати листове, а останалите пари дадоха за револвери и патрони. Съзаклятниците пренесоха револверите в Българско собственоръчно, а патроните погредиха в чували с чушки, нахвърляха ги в един каик и ги откараха в Никополския компански хан. Хамалите се огъваха под чувалите и викаха: „Чок авур биберлер!“ – Много тежки чушки! Димитър Общи направиха организатор на въстанието в Тетевенския и Орханйския край. Той трябваше да слуша и да се подчинява на главния апостол, защото Левски заемаше по-високо място. Общи беше се закле и обещал да се покорява на законите и на заповедите на съзаклятническия революционен комитет. В противен случай, ако стане предател или престъпник, той се съгласяваше да бъде прободен с оръжието на съзаклятието, което имаше право да го брани и да го съди. Той беше целунал кръста, камата и револвера. Левски не даваше дума да става за обир на държавната поща, защото знаеше, че турците ще хвърлят големи сили и ще разнищат комитетите, които още не бяха се приготвили за последния бой с петвековния враг, но окомото на Димитър Общи беше в парата. Той смяташе да награби наведнъж много пари и да засипе съзаклятниците с оръжие. И ето го сега, коленичил зад камъка, стиснал пушката с две ръце, присвил очи, някогашният бунтовник от отредите на Гарибалди, поклонник на револвера и камата, очаква с разтупкано сърце държавната шеркет-арабаса, която взеше окования с желязо ковчег с държавни пари. За да уплаши турците с голяма и въоръжена до зъби организация, Общи наруши клетвата и пристъпи заповедите на своя началник. Когато наближи пощенската кола с парите, предвождана от четирима конни заптиета, главатарят зад камъка ревна:

— Огън!

Четниците запукаха, биволите, които теглеха нагоре среброто, се подплашиха, свърнаха надолу и прекатуриха колата в дълбокия дол. Заптиетата, пожълтели като восък, обърнаха конете и препуснаха назад към Орханлие. Очите на Общи пламнаха като раздухани възлени, когато разби заключалката на ковчега и заграби с две шъпи монетите. Всичките пари пренесоха в Тетевен и Орханлие с торби. Четниците укриха парите, съблякоха турските войнишки грехи и се пръснаха. Но софийският окръжен управител Мазхар паша изпрати преоблечени разузнавачи и редовна турска войска, насъбра башибозуци от селата и почна да лови обирачите като кокошки. Преоблечен в женски грехи, Димитър Общи се измъкна от Тетевен и удари към Никопол. Пашата пусна подире му потеря, която го настигна в село Чуриково, заспа в обора на хана върху два чувала с орехи. Догето се преборави, заптиетата му вързаха ръцете. Щом се изправи пред очите на пашата, злополучният Димитър Общи отвори уста и почна: разказа кои са хората на комитетите по селата и градовете, какво смятат да правят и колко оръжие имат. Мазхар паша го потупа по рамото. Поръча да му сварят кафе и рече:

— Аз тебе ще те направя кър агаса — полски началник!

Писнаха майките, невестите и рожбите на съзаклятниците. Звън на вериги огласи пътищата на Тетевенския и Ловчанския край, килиите на затворите бяха натъпкани с пътници, поели към Диарбекир или към бесилката.

Величка Хашнова, голямата дъщеря на ловешкия поп Лукан, посрещна главния апостол в своя потулен дом в махалата Варош разтреперана, изплашена, измъ-

чена от мисъл и безсъние. Беше ранна зимна утрин. Третият ден на Коледа, 1872.

— Не те ли видя някой, бате Василе? — попита тя и залости пътната врата.

— Като минавах край църковния зид, зърнах бащата — презгърбен влиза в църквата, — но не му се обадох.

— Добре си сторил. Влизай по-скоро, защото онази отсреща е вторачила ей такива очи — наблюдава къщата ни, Господ да я убие!

Левски прекрачи прага, сне феса от главата си и го окачи на гвоздея. Избърса с длан меките снежинки, които бяха полепнали по русите му редки мустаци. Седна на едно гърбено трикрако столче под камината, смъкна обувките си и протегна към огъня помръзналите си ръце и краката си, обути в бели калцунци.

Величка сложи ръце на кръста си и почна:

— Каква стана тя, бате Василе?

— Ти ще кажеш — вдигна към нея сините си стоманени очи Апостолът.

— Изловиха най-хубавите хора, а за твоята глава дават 50 хиляди гроша.

— Кого хванаха? — попита Левски, без да трепне.

— От Ловеч най-напред дигнаха стария ми бащица и брата Марина и Димитър Пъшков. Петнайсет гена ги държахме тук, сетне ги подбраха, че в София. Качиха ги на коне, сложиха им конски букагии на краката, заковаха прангите за самарите, а на ръцете им поставиха белезници. Само на татя не сложиха букагии. Тръгнаха. Изгубихме ги. Мина се малко, ни много — ето го — бащицата се връща. Освободили го. Она изедник Общи, като го видял, поклатил глава:

— Не е този поп — рекъл, — другия дръжте. Той е въздебел и нисък.

— Кой? — попита Левски.

– Поп Кръстьо, председателят на комитета.

– Какво става с него?

– Нищо. Турците не дават прашинка да падне отгоре му, защото и той е като Общи. Гръм да го порази из ясно небе! Кучета месата му да разнесат!

– Не думай! – скочи Левски. Очите му пламнаха. Величка се стъписа и заговори спокойно:

– Сегни, бате Василе, сегни. Ти нищо не знаеш. Кога пуснаха баща ми, каймакаминът проводил пет-шест души заплата да приберат поп Кръстя. Те прескочили дувара и отвели попа. Какво са го правили отначало в арестантското, аз не знам, но оня ти ми поп си глътнал езика от страх. Брадата му се разтреперала. Каймакаминът е хитър турчин. Влязъл в кауша тъкмо когато попът почнал да реве, и разгонил заплата. „Отървал“ агнето от устата на вълците. Завел го в стаята си, нагостил го и почнал да му шепне нещо на ухото. Какво са си приказвали двамата, не мога ти каза, но попът се прибрал у дома си цял-целеничък, само че не бил на себе си. Попадията захванала да го подпипва какво му е, а той само махнал с ръка:

– Остави ме, моят живот се свърши вече!

Една заран ние с наш Геча намерихме в двора подхвърлено писмо. В писмото пишеше: час по-скоро да занесем на лозето в Саракая комитетските книжа и копирната книга да не забравяме. Най-отдолу подпис: Дервишоолу Арслан. Писмото уж написано от тебе, а почеркът – людски. Усъмнихме се ние в тази работа. „Тази работа – рекох на Геча – не е чиста, трябва да я разберем.“ А че нарахме мотиките и се упътихме към лозето. Когато наближихме мястото, дето го казваме кръстопът, зърнахме поп Кръстя. Щом ни забеляза, той се мушна в храсталака като лусугер. Тогава от горичката излязоха четири заплата и почнаха да ни

претърсват. Като не намериха нищо, изругаха ни и казаха:

– Хайде назад, вкъщи!

Левски хвана главата си с две ръце:

– Не може да бъде! Поп Кръстьо – бунтовникът от легията на Раковски, народният човек, който закле толкова свят, – той да стане предател на светото дело! Умът ми не го побира. Аз трябва да разбера тая работа още тази нощ. Трябва да видя поп Кръстя.

– Не ти трябва. Той е опасен човек.

– Ще го помета, ако е гръзнал да ни предава! – заклани се Левски.

– Цялата каша я забърка Димитър Общи. Той да беше мълчал...

– Аз бях решил да му затворя устата завинаги. Когато узнах, че той, въпреки забраната ми, се гласи да обере държавната поща, аз проводих екзекутора на Търновския комитет Христа Иванов да му види работата. Извел го Христо вън от Орхане в гората, изкара си револвера, опрял го до челото му и му обявил, че ще го свърши, защото е пристъпил клетвата си. Общи паднал на колене, целунал Христовия револвер и дал повторна клетва, че няма да прави обир и ще слуша заповедите на главния апостол. Размекнало се сърцето на Христа и той му простил. Оставил го жив.

– Ох, бате Василе, записих се в разговор и забравих да те попитам: гладен ли си? Гечо бре, донеси тенджерата с кървавицата! – извика Величка към мъжа си, който дробеше сланина, клекнал в лятната кухня, и топеше мас.

– По-напред, Величке, ми светни да прибера книгата си от скривалището – рече Левски и влезе в голямата стая. Дръпна настрана дървения огър и откри пролуката на скривалището, което беше тъмно като

в рог. Лъхна го гъх на спарен въздух и на книжа. Величка донесе запалено кандило. Слабата светлинка озари мъничката тъмна стаичка. Заблещукаха бойлиите гръжки на револверите – десетац и шестац, – натрупани в десния кът. До тях цяла купчина от патрони с оловни куршуми. На стената беше изправена една пушка Remington, до нея сабята на Апостола. Върху един гвоздеи на стената висеше окачен новият астраганен калпак с орлово перо и златен разкрасен яростен лъв на челото. Върху големия куп от комитетски книжа беше положен далекогледът му. Всичко си беше набавил главният апостол за деня на въстанието.

Левски обходи с очи цялото скривалище и като разбра, че нищо не е пипано, протегна ръка към сабята си. Погали ножницата и рече на Величка, без да се обърне:

– Сабята ми е от дядо Христо Ножара от Белиш. Голям майстор. Косъма реже. Ех, Величке, веднъж да препаша тази усойница и да я развъртя – тогава ще разбереш кой е бате ми Васил! Светни сега по-хубаво да прибера книжата.

– Къде ще ги носиш?

– Трябва да ги махна от тук.

Величка почна чевръсто да шъта. Нареди софрата. Наряза хляб, сипа кървавица, смъкна от тавана цяло свесло поизсъхнало грозде.

– Вино не наточихме, защото знам, че ти не го обичаш – заговори Величка и започна да сипва най-напред кървавица. – Заповядай, бате Василе, храни си душата!

Като се нахраниха, Левски се обърна към Геча Хашнов и му каза:

– Ти, Гечо, най-напред ще идеш у поп Кръстьови и ще му кажеш, че тази нощ ще го чакам в Кърчинското

ханче. Да ми донесе всичките комитетски книжа. До втори петли ще го чакам. Тъй да му кажеш. Сетне се отбий при Никола Сирков и му кажи, че съм поръчал да ми намери кон за път. А пък аз ще погредна, защото цяла нощ съм бил път в тъмнината.

Апостолът легна на миндера. Величка хвърли отгоре му един кожух и излезе лекичко на пръсти.

Надвечер Апостолът се дигна, напласка лицето си с легена вода, стегна въркозуната на турските си потури, закопча телените копчета на антерията и кожуха си, кривна феса, прости се с Величка и Геча и пое нагоре по севлиевското шосе. Никола Цвятков Казанжията, яхнал на кон, го посрещна вън от града. Двамата се отбиха от пътя, набърже разпраха конския самар, мушнаха комитетските книжа в сламата на самара и пак съшиха мешината. Никола язгеше, Левски крачеше пешком. Когато приближиха „Пази мост“, отсреща се загаде едно заптие. Щом го зърна, Левски се отби в съседното лозе, където димяха две-три купчини наскоро докаран говежди тор. Заптието се навърви подире му.

– Ей, кой си ти и къде отиваш?

– Аз съм ловчалия. Дойдох да видя къде е стоварил боклука ратаят ми. Не ме ли познаваш? Аз те познавам.

Заптието го изгледа подозрително, поклати глава и тръгна към града. Щом се закри на завоя, Левски с бързи крачки догони конника и рече на Никола:

– Слез сега, аз да се понося!

Пъргабо се метна на коня, препусна и се заклати на седлото.

Пътят беше тих и безлюден. Бакърената шума на мешовите горички сухо шумолеше. Орляци гарвани се спущаха към селата и зловещо грачеха.

Беше притъмняло, когато стигнаха Къкринското ханче, където кръчмаруваше Христо Латинеца, верен човек на комитета. Левски скочи, подаде юздата на Никола, поръча му да подслони коня в яхъра и бутна вратата. От кръчмата го удари миризма на вино, тютюн и печено месо. Къкринци празнуваха Стефановден, надигаха паниците, веселяха се. Един гайдар надуваше овчия си инструмент. Апостолът поздравя веселата дружина, мина покрай масите и хлътна наляво във вътрешната стая, където ношуваха пътниците.

– Кой е този бе? – обърна се един от селяните към кръчмаря.

– Не го ли знаеш? Той е Христо, дядовият Иванов син.

– Ами че той нали ми е кръстник! – зарадва се селянинът, дигна се, олюля се и се намъкна след Левски.

– Ти ли си Христо Крачула? – попита селянинът и се доближи до лицето на Левски.

– Аз съм – отвърна Апостолът, който познаваше Крачула.

– Много си се изменил. Никак не приличаш на себе си. Помниш ли, че едно време ти си ми кръщавал чедата?

– Как няма да се изменя, кумец, когато съм скитал толкова години по Сърбията – отвърна Левски и за да сложи край на тоя разговор, мръдна към вратичката, която водеше за яхъра. – Чакай да видя оня гали е дал зоб за коня ми.

От яхъра Апостолът излезе на двора. Снежец като пух от патица беше посипал всичко наоколо: гърбетата, покрива, гръвника, тръните на плета, големия чукан и секирата, с която Латинеца сечеше гърба. Месечината се беше дигнала високо над Севлиевския балкан, но около нея имаше сребрист светликав харман.

– Ще се развали времето! – тихо проговори Анос-

толът, огледа небето и се послуша: откъм селото идеше загавен кучешки лай, глухи удари на тъпан. Някой Стефан посреща гости.

Влезе пак в ханчето и поръча на Латинеца:

– Изпроводи ония, които са в кръчмата, защото чакам един гостенин. Не ща да има хора тук!

Латинеца се хвана за корема и почна да се оплаква:

– Лошо ми е! Трябва да легна. Не зная какво ми стана изведнъж... Хайде, прибирайте се и вие по домовете си!

Селяните един по един се изнизаха от ханчето и тръгнаха към Къкрината. Христо заключи вратата, донесе студено свинско месо, печено на сач, и разчупи една погача. Не забрави да сложи на софрата и ока вино – да се почерпят с Николча за здравето на главния апостол. Докато пиеха, и двамата попържаха поп Кръстя. Левски мълчеше и час по час се обръщаше към вратата. Първи петли пропяха.

– Няма да гоїде! – рече Латинеца.

– Защо? – попита Левски.

– Защото си знае вината, ами хайде да лягаме. Ако тръгнем рано – ще превалим пътя, преди да е излязла месечината. Аз правите пътеки за Търново ги знам, но в тъмнината може да ги объркам.

Изтегнаха се в затоплената стая и скоро заспаха. Къде полунощ Никола Казанджията се пробуди. Накладе огъня, извади от торбата си една варена кокошка. Почна да нагъва и посегна с ръка към недовършената оканица. Мляскането му събуди Апостола, който се надигна и протегна краката си въвн от чергата и се разкърши.

– Какво правиш там? – попита Левски.

– Ям! – отвърна Николчо. – Не зная защо ми е гладно още! Дълъг път ни чака. Я ставайте да се стягаме.

Латинеца се надигна, прозя се продължително и сладко, зави си пояса, дълго пъшка, додето стегне вървите на цървулите си, и рече:

— Ще уда да се обадя на сродниците, че днес няма да ме има в ханчето, а вие се натъкнете.

Излезе навън и цървулите му заскърцаха по пътя към село.

Апостолът тъкмо си навиваше аления пояс, когато силни удари разгрусиха пътната врата на ханчето. Левски и Никола се послушаха.

— Ач капу! — отвори вратата бе, ханджи — извика някой с грезгав глас.

Никола изведнъж го позна: този е гласът на Хасан Чауш, същия, дето ги срещна при „Пази мост“. Пристъпи към вратата и надникна навън през ключовата дупка. Видя тъмни хора с шишанета, насочени срещу ханчето. Един, двама, трима... много. Прехапа устни и шепнешком рече:

— Окръжени сме! Вън е пълно със заптиета!

Левски опаса пояса си надве-напри, грабна своя револвер в дясната си ръка, на Латинеца в лявата, каза на Никола да му отвори малката врата през обора и тихо се измъкна. Прекоси на пръсти заснежения двор. Отиде право към затворения вратник и не отвори вратника, за да не скръцне и да не го угадят заптиетата, а се засили да го прехвърли с лъвския си скок. Но единият му крачол се закачи най-отгоре. Апостолът повлече вратника и се строполи заедно с него на улицата. Падна на очите си. Срещу тоя вратник бяха заели позиция три заптиета. Щом Левски се събори, те ревноха, хвърлиха се отгоре му и го затиснаха, но якият революционер ги отхвърли с голяма сила настрана, надигна се и гръмна срещу единия. Заптиетата нададоха грозен вик.

— Юрум бре! — ревна раненият Юсеин Бошнав и

всичките заптиета — шестнадесет на брой — изпразниха шишанетата си върху Левски. Един куршум го парна над лявото ухо. Най-близкото заптие замахна с тесака¹ си. Войнишкият нож отсече половината ухо на Апостола, но не можа да разреже антерията на рамото му. Като глутница вълци налетяха останалите заптиета. Събориха буйния човек на земята, притиснаха му главата и краката в снега и с тържествуващ вик вързаха ръцете му отзад с едно въже.

Главният апостол беше целият облян с кръв и смъртнообледен, когато го изправиха до стената на ханчето: гологлав, с разрошена коса, стиснати зъби и широко отворени очи. В полумрака на тая зимна робска нощ прозвуча неговият ясен и хубав глас:

— Прощавайте, братя, и ти, мило отечество! За тебе аз отивам!

Възбуждени, разюздани и страшно разлютени, заптиетата на Юсеин Бошнав натовариха ранения Левски на една кола, а Христо Латинеца и Никола Казанджи с вързани ръце потеглиха подир колата. Забравиха коня с укритите в самара революционни книжа. Когато излязоха на севлиевския път, подскрижените заптиета, които още не бяха сигурни дали този е баш комитата, събориха Никола в един трап, простряха го на земята, почнаха свирено да го налагат с тояги и да пипат:

— Този ли е Левски? Казвай!

Но коравият българин мълчеше като гроб.

Щом влязоха в конака на ловешкия каймакамин и блъснаха Левски в огаята на заптиетата, на вратата се показва предателската глава на поп Кръстия, който, наместо да се яви и отговаря за делата си в

¹ Тесак — двуостър дълъг нож.

Кърчинското ханче, беше проводил турските въоръжени заптиета.

— А бе, Василе, как стана тая работа? — попита лукавият поп.

— Стана каквато стана... То мина вече — отвърна Апостолът и впи своите чисти и безстрашни очи в лицето на предателя с голямо презрение и сподавена ярост.

Поп Кръстьо се стъписа.

Двадесет и три заптиета на коне съпроводиха арестантската кола до Велико Търново. На Марно поле бяха излезли двеста души конни полицаи да посрецинат най-опасния враг на Отоманската империя. Прехвърлиха Левски и другарите му в два покрити шеркета. Препуснаха конниците, затрополиха шеркетите по неравния калдъръм към Бажгарлък. Търновските кокони залепнаха по прозорците да гледат сеир. В конака пашата положи на разпит тримата революционери. Никола и Латинеца продължаваха да твърдят, че не познават човека, когото карат вързан заедно с тях, но Левски, като видя портрета си в ръцете на пашата, призна:

— Аз съм Васил Левски.

Зарадван до уши, търновският паша, който се беше разсипал да праща войници по стъпките на неуловимия апостол, заповяда на своите гавази да поднесат на затворниците кафе, небетшекер, изпрати им храна. Тозчас разпореци да повикат доктор да сложи мехлем и да превърже раненото ухо на Левски, защото цялото му лице беше вече отекло.

На другата сутрин тридесетина конници с дълги саби и пушки повехоха арестантските коли към Севлиево. Докато излизаха от града, ръцете на арестуваните бяха развързани, но щом влязоха в лозята и стигнаха Хаджи Минчовата чешма, сложиха им железа. Лявата

ръка на Левски вързаха за Николовата дясна ръка. С тъга Апостолът гледаше за последен път познатите върбови кории, зелените води на Росица, затворените работилници на старата чаршия в Севлиево. На Василевден минаха през Ловеч. Малки момчета с дрян timer сурвакници гледаха уплашени навързаните комити, мигаха и се криеха зад портите. Когато напущаха тоя град, свързан с толкова спомени и скъпи до сърцето му хора, Апостолът се извърна назад и дълго гледа към побелелите покриви на Вароша, където едвам се мержелееше кръстът на поп Лукановата вехта църква...

Помъкнаха ги по-нататък. Левски беше само по калцунци. Калеврите пропаднаха при борбата в ханчето. Раната на шията му се подсърди. Лицето му посиня и погрозня. Той зъзнеше, защото изтърканото вишнево турско джубе не топлеше. Като го видяха, че трака зъби, заптиетата спуснаха пердетата на шеркетата — да не духа. Те имаха строга заповед да го откарат жив в София. В Луковит оковаха краката на тримата бунтовници с конски ръждиви букагии. Триста конници с два шеркета поеа арестуваните в Орханлие. Турците се бояха страшно от тъмната гора на Арабаконашкия проход.

Двете коли се залюляха по разклатения гърбен мост на Искъра и минаха покрай младите върби, посадени от Мидхадпашовите ратаи. Прекосиха кривите грозни улици на София и спряха пред военната казарма до пашовските конаци. Две заптиета се затекоха, хванаха ранения апостол — едното през раменете, другото за краката — и го внесоха вътре. Конските букагии се люшнаха с ръждив звън. На вратата провесиха голям катанец. Двамина войници с щикове на пушките се изправиха пред вратата да вардят...

Съдът се събра в конака на пашата. Между съди-

ите се бяха окумили и четирима души „българи“ начело с цариградския големец хаджи Иванчо хаджи Пенчович, току-що пристигнал от столицата, член на султанския „шурай-девлет“ – държавен съвет, – нарочен пратеник на падишаха. Съдиите бяха облекли парадна униформа, мундирите им – грейнали от злато и сребро, окичени с орден.

Докараха Апостола. Той си беше навлякъл един войнишки шинел, главата му – бинтована. Председателят Али Саиб паша го покани да седне. Преди да се намести в креслото, Апостолът изгледа продължително и остро членовете на съда, ония, които бяха дошли да сложат края на живота му. Погледът му се впи в очите на хаджи Иванча. Тръпки полазиха по гърба на турския сановник. Сърцето му почна да барабани. Сърмената яка захвана да го души. Той си спомни оня есенен ден в Цариград, когато лекомислено се съгласи да разговаря с този султански душманин. Тогава подсъдимият носеше писарски дрехи, фес „азизие“, бастун. Той каза на Иванча и на доктор Стамболски:

– Дошъл съм при чорбаджиите и родолюбците да събирам пари за великото дело.

Поглъщаха се цариградските големци, развързаха кесите си и му наброиха 146 лири. Ами ако сега отвори уста и заговори за тая работа? Отиде му на хаджи Иванча и имотът, и животът. Но Левски отвърна погледа си от него и се втренчи към краката на председателя, където бяха натрупали чувал с революционни книжа, комитетски протоколи, печатни устави, хвърковати листове. До чувала – наредени като в дюкян – веществените доказателства: две белгийски шишанета, револвери, една французка пушка, черкезки камии.

Али Саиб зина:

– Как се казваш?

– Името ми е Васил, баща ми е Иван, от Карлово съм. Имам 36–37 години. Наричат ме още Левски Дякона.

– И Дервишооглу Арслан те наричат. И Кешиш Първан те пишат. Защо имаш толкова имена?

– За разнообразие! – отвърна Апостолът и лека усмивка разведри устните му.

– От книгата, които намерихме у арестуваните комити, се вижда, че ти си един от главните членове на Привременното правителство в България...

– Какви книжа? – пресече го Левски.

Пашата се наведе полека, развърза чувала и изтърси всичките книжа на пода пред Левски. Сетне изтегли чекмеджето на заседателната маса и изкара оттам цял куп картонени снимки на Каравелов, на Ангел Кънчев, на Общи, на Левски.

– Кого познаваш от тия, дето са извадени на портрет?

– Всичките и никого – отвърна Левски.

Пашата безпомощно се обърна към другите съдии: той не разбра какво искаше да каже подсъдимият.

– Общи гедеклери (уважаемия) познаваш ли? – викна Али Саиб.

– Не! – отвърна рязко Левски.

Тогава председателят направи знак да докарат Димитър Общи. Когато обирачът на орханийската поща влезе, Левски го изгледа накриво и прехапа устни. Димитър Общи зина и почна да разправя надълго и нашироко кой е Левски, какво е правил и кои са най-близките му хора. Апостолът слуша, слуша, най-сетне не изтрая. Скочи и разтреперан, заплю председателя в лицето. Председателят заповяда да изведат Общи. Когато гневът на Левски утихна, Али Саиб паша продължи разпита:

– Кои бяха твоите съучастници в градовете и селата?

– Те са милиони, целият български народ.
– А какви са задачите на Привременното правителство?

– Има ги писани в устава.
– С какви средства си служи правителството ви?
– Има ги писани в Хвърковатото писмо.
– Кой заповядваше политическите убийства? – надигна се Шакир бей ефенди.

– Аз! – прозвуча гласът на оня, който беше решил да поеме цялата отговорност върху своите плещи.

– А кой изпълняваше твоята заповед? – повтори бейт.

– Хората, които бяха определени за тая работа.

– Кои са те?

– Не ги познавам.

Бейт седна. Твърдостта на тоя революционер го порази. След него се дигна софийският мюхесариф Махмуд Мазхар паша:

– Да каже подсъдимият от кого са купили белгийските пушки!

– От търговеца, който ги продаваше – отвърна Левски.

– С какви пари?

– С комитетски.

– Кой ви ги даде?

– Всички и никои.

– Къде се намира Привременното правителство?

– Навсякъде и никъде.

Мазхар паша сви рамене и седна, дълбоко засегнат от отговорите на подсъдимия. Тогава се дигна хаджи Иванчо Пенчович:

– Малко ли бяха черковните правдини, с които ни гари милостивият падишах, ами сте тръгнали да буните народа срещу държавната власт?

– Черковните правдини и свобода са магарешка слянка, под която могат да блаженстват само бабите и конашките чорбаджии. За българския народ е потребна политическа свобода, която той ще завоюва с революция! – спокойно каза Левски и дълго гледа златното взем на мундира на този охранен султански ратай.

– Не се ли разкайваш за ония, които са затрпани по твоя заповед? – викна Али Сауб паша.

– Толкова, колкото се разкайват агите, когато колят народа.

– Признаваш ли се за виновен?

– Толкова, колкото се признават за виновни съдиите, когато осъдят някого и накарат джелатина да го окачи на бесилката или да му отреже главата.

– Милост от султана няма ли да поискаш?

– Милост от никого не диря!¹

Али Сауб паша дигна нагоре ръката си и викна с грезгав глас:

– Присъда!

– Бесилка! – извика хаджи Иванчо Пенчович и завъртя подписа си върху присъдата. Той напираше час по-скоро да окачи въжето върху шията на този непреклонен бунтовник, защото като еленския чорбаджия и черковник Никола Михайловски предпочиташе да бъде затник в Багдад, а не първи голедец в свободна България.

Главният апостол на свободата, неустрашимият революционер, най-верният син на родината, който казваше, че ако спечели – печели за целия народ, а ако загуби – ще изгуби само себе си, песнопоецът, неподкупният българин, с дух, по-твърд от стомана, увис-

¹ Част от показанията на Левски пред съда предавам тъй, както са записани в книгата на Стоян Заимов „Васил Левски Дяконът“.

на на бесилото със страшна сила накрай София, отвъд старинската червена църква. Беше леген зимен ден. Вихърът гонеше тръни в Софийското равно поле. Гарваните прелитаха над бесилката и грачеха. Онемели от скръб, изтръпнали и попарени от страдание, българските патриоти наблюдаваха отдалеч как палачът затегна примката около шията на Апостола, който ратуваше за чиста и свята република.

Същия ден навечер от портата на пашовския конак излязоха двамина големци – с топли дълги кожуси, фесове от алено кадифе, лъскави обувки от мека кожа, която скърцаше тихо по замразената земя. Двамината минаха покрай църквата, покрай казармите и се упътиха към бесилката. Хаджи Иванчо Пенчович и Махмуд Мазхар паша. Те разговаряха оживено, размахваха бастуните си, обковани със сребърни пръстени, и с наслада поемаха свежия хладен въздух. Бяха тръгнали да се поразтърчат след безконечното угощение в конака. Когато стигнаха до бесилката, Махмуд Мазхар паша дигна бастуна си и побутна трупа на обесения, който сякаш оживя, залюля се и гървото скръцна продължително и жаловито. Илямът – присъдата, окачена върху гърдите на обесения – прошемоля.

– Вкочанясал е! – рече пашата.

– Тъй му се пада. Трябва да изловим всичките, които дигат ръка против падишаха! – угоднически рече хаджи Иванчо, без да сменя очи от подписа си върху иляма.

– От враговете на падишаха този беше най-страшният. Не мога да го гледам. Приберете го, откарайте го на гробището! – заповяда пашата.

Заптийетата се разтичаха за кола. Беше февруари 1873 година.

ПЕТКО ВОЙВОДА

Конни заптийета с мартинки през рамо и криви ятагани през кръста изведоха доганхисарските хайдутини от галиполската тъмница и ги подкараха към Текурдаг, на север. Затворниците бяха четирима млади хора с вълнени потури, червени тракийски пояси и елеци от бозяво сукно, изпокъсани и боси. Парцали висяха от орфаните им крачолы. Ръцете им бяха вързани с ремъчни сиджимки. Заптийетата гонеха напред си момчетата и се заканваха, че щом стигнат шубраците на планината, ще им теглят ножа и пак ще се върнат в Галиполи при кагъните, но щом прекосиха улиците на село Кавак, първият конник дигна ръка и мълчаливо посочи наляво. Вързаните кривнаха по пътя за Кешан. Цял ден биха път. Пресякоха много суходолия и се спуснаха към долината на Марица. Конете капнаха, но затворниците крачеха леко като елени. Навечер прехвърлиха Марица и спряха да пренощуват в едно малко българско село с белосани къшурки, които гледаха към улицата със закнижени прозорчета. Затворниците натикаха в един зимник и ги зарезиха отвън, а заптийетата накладоха огън и налягаха пред вратата като овчарски кучета. В зори потеглиха пак по кривите пътища през градовете на Беломорската равнина към Солун. Една неделя босоногите затворници вървяха по нажеженото шосе и любопитно се озъртаха. Прескачаха костенурки, змии се преплитаха в краката им и се шумуваха в треволяка под маслените дървета. Щом спираха до някоя чешма с жабунявали

каменни корита, изневиделица се появяваше милостива българска ръка и слагаше пред затворниците четири порязаници чер хляб и шарена сол върху гървен танур. Огладнелите младежи протягаха яко стегнатите си ръце, поемаха мъчително хляба и го издигаха лакомо към устата си. Сетне почваха да смучат вода от чучурите продължително и с голяма наслада.

Кои бяха тези, които караха напред си – заптиетата не знаеха, не се досетиха и да попитат, преди да излязат от Галиполи. На тръгване главният тъмничарин им даде една книга, но султанските воини не я погледнаха, защото не знаеха да четат. Ако бяха грамотни, щяха да научат, че вързаните момци са харамии – опасни врагове на падишаха. Заловени са на 18 януари 1863 година край село Исъорен, където са повалили на земята петима души правоверни, и галиполският кадия ги е осъдил на вечен затвор, докато им окапят месата от костите. Оня, най-напереният, дето върви все напред, се казва Петко Киряков. Той е доганхисарски хайдутин. И другият, по-малкият, дето все подтичва подир него, е също от Доганхисар, а третият и четвъртият са от съседните села. Шестима бяха четниците. Султанският аскер залови четиримата. Когато ги осъдиха, главатарят им Петко предложи да пробият каменния зид на тъмницата и да побягнат, но тъкмо довършиха пробива, и един затворник ги предаде. Тогава главният тъмничарин реши да ги натика в солунската Кървава кула, от която няма излизане. Всичките тези работи бяха записани в книгата от игла до конец, но заптиетата нищо не знаеха и не се много разтревожиха, когато техният онбашия в Енидже Вардар почна да се опипва и каза, че е изтърсил писмото по пътя. Солунските тъмничари най-напред поискаха съпроводителното писмо и като

не го получи, почнаха да разпитват кои са тези момци и каква им е вината. Заптиетата се спогледаха и захванаха да мъкнат. Тогава Петко Киряков заговори на правилен турски език:

– Ние сме работници от Драма. Заловиха ни по пътя и ни докараха тук. Какво сме се провинили – не знаем.

Главният тъмничарин на Кървавата кула кипна:

– Защо ми ги водите? Тука е претърпкано. Къде да ги дая? На главата си ли да ги туря? По-скоро да ги върнете там, откъдето сте ги докарали!

И той замахна с две ръце и почна да пъди заптиетата, които наведоха глави и обърнаха конете назад. Но някъде в Тракия, когато след три дни наближиха Драма, харамииите се откопчиха от ръцете на турците и изчезнаха в нощта. Пръснаха се кой накъдето му видят очите. Беше взело да се разсъмва, когато Петко, след като се лута дълго по непознатите кърища, наближи до една турска стражарница. Две заптиета, седнали до огъня, кръстосали крака по турски, сърбах кафе от широки чаши и наблюдаваха пътя. Щом зърнаха окъсания скитник, заптиетата му извикаха да спре и почнаха да го разпитват откъде иде, по каква работа е тръгнал, сетне му поискаха лична карта. Докато Петко се бъркаше, заптиетата се изправиха на крак. Единият рече:

– Я влез вътре да запалим светило и да видим що за птица си! Вземи водата с ибрика и върви подире ни!

Двамата пазители на Отоманската империя се заклатиха лениво напред, а чужденецът – подире им.

– Загубен съм! – рече си Петко, целият настръхнал и годето второто заптие прекрачи прага на пазачницата, харамията замахна с ибрика, стовари го върху главата му, блъсна зашеметения полицаи навътре,

гръпна отворената врата, разрези я и хукна в мрачината. Като сянка се понесе безшумно по един широк и равен път. Час, два, три. Ходилата на краката му изтръпнаха. Слънцето го огря в черничевите градини на Серес. За зла чест на един завои сякаш от земята израснаха двама конници като ония, които ги караха в Солун. Какво да стори? Ако хукне да бяга – ще го настигнат. Я да се престори на луд! – блесна като искра в главата му спасителната мисъл. И без да мисли много, Петко се затече към конниците, почна да ломоти на турски каквото му дойде на устата, хвърли се към първия турчин и халоса коня му с юмрук по главата. Конят се възправи на задните си крака и изтърси езача на земята. Удареният турчин почна да се бърка за пищова си, но другарят му го спря.

– Не видиш ли, че е луд! Грехота е да посягаш на безумен човек. Не бутай оръжието!

И като развърза кесията си, правоверният изкара някаква монета и я подхвърли към „лудия“.

В Гюмюрджинско Петко Киряков за втори път събра хайдушка дружина, хвана гората и почна да тепа една след друга султанските потери. Две години върлува четата в беломорските планини и закриля поробените си братя от петвековните поробители, но душата на Петка се стягаше, горите му се виждаха много тесни. Той жадуваше да види широк свят и да изучи по-изтънко военното изкуство, затуй разпусна четата си и през Македония замина за Атина. Постъпи в Атинското военно училище и цяла зима учи стратегия. Щом се запролети, хайдушкото му сърце неспокойно почна да тупти. Без да пита никого, Петко Киряков се качи един ден на пампора в Пирейското пристанище. Отплува към бреговете на Апенинския полуостров при водача на италианската революция Джузепе Гари-

балди. Старият борец за свободата на италианския народ, моряшкият син, който през 1849 година смъкна папската власт и провъзгласи Римската република, „първокласният вожд на Сицилийското въстание“, както го нарича Енгелс, през 1866 година току-що се беше върнал от похода на гарибалдийците на север срещу австрийските нашественици. Когато му доложиха, че от Атина е пристигнал един българин – поборник срещу османското иго, – той се дигна веднага да го посрещне. Доганхисарецът се стъписа и впи очи в легендарния Гарибалди с кривнато към дясната вежда бродирано калпаче, с гъста прошарена брада, увиснали надолу мустаци и поглед, който прониква в дълното на човешката душа.

Гарибалди покани балканския юнак да седне и почна да го разпитва защо е излязъл в гората и какво зло са му сторили турците. Петко му разправи, че поробителите дерат кожата на беззащитния народ – бият, колят, бесят, на колове побиват юнашки глави, а преди три години са заклали неговия роден брат Матя.

Гарибалди поклати глава и каза тъй:

– Виждам, че си юнак, но трябва да ти кажа, че самичък с другарите си не ще можеш да отървеш земята си от робията. Според мене трябва да подготвите и дигнете целия български народ на въстание срещу турчина. Ако се нагърбите всички – ще съборите прогнилата турска твърдина. Задружно трябва да бие турчина, където го намерите! Ето, сега се гласи голямо въстание в остров Крит. Защо не идеш там? Аз ще ти дам оттука мои опитни и верни хора!

От Рим доганхисарецът заедно с предания другар на Гарибалди – Фридрих – поведе към Крит 220 души италиански доброволци с червени ризи и нови австрий-

ски пушки. В Атина към тая „Гарибалдова дружина“ се присъединиха още 67 доброволци. Крит беше вече пламнал, когато Петко и Фридрих стъпиха на неговия бряг. Като лъв се хвърли 22-годишният Петко войвода срещу турците. Навсякъде в битките той излизаше на най-опасните места, но него куршум не го ловеше, нито го сабя сечеше. След дълги и кръвопролитни битки гърците подадоха на турците ръка за примирие. Петко се разтревожи много, запиля се по пристанищните градове на Средиземно море, половин година се скита безцелно, но където и да идеше, до ушите му достигаха виковете и пшкането на неговото поробено отечество, затуй отново се прехвърли в Атина и почна за четвърти път да събира четници под своя юнашки байрак. Турският консул, като узна за Петковата чета, реши да го залови сам и предаде на гръцките власти. Лекар на консулството беше Димитрис, който предложи на консула да докара опасния българин в устата на вълка срещу добра награда. Полека-лека той се сприятели с младия войвода, като обеща да се пише доброволец и да лекува дружината му. Петко се зарадва много и рече:

— Тъкмо такъв човек ми трябва!

През една пролетна нощ, когато войводата и лекарят излязоха от представлението на френския театър, Димитрис рече:

— Къде ще ходиш тая нощ? Я ела да пренощуваш у дома! Аз живея съвсем близичко.

Петко се съгласи. Тръгнаха. Насам-нататък, ето че влязоха в една затъмнена къща. Щом пристъпиха вътре и докторът обърна ключа на вратата, Петко по украсата на къщата и полумесеца на свития в къта байрак разбра, че е попаднал в турското консулство, мигом извади револвера си, опря дулото му в челото на Димитрис и изсъска:

— Веднага отключи вратата да изляза или ще ти пръсна черепа!

Лекарят си глътна езика от страх и покорно изпълни заповедта на Петка, без да издаде нито един звук, но турският консул нагаде вик до Бога на другия ден пред гръцкото правителство. Министър Димитър Вулгарис посъветва войводата да се махне от Атина. Петко поиска реговен паспорт, но гърците не рачиха да му дадат. Тогава войводата намери шивачи и поръча за всичките момчета от дружината си войнишки дрехи, а за себе си — униформа на турски офицер. Нае един гемиджия и му поръча да кара на север към някое малко българско пристанище. Там ще слязат като отделение турски войници. Но случи се тъй, че щом гемията излезе в открито море — избухна силна буря и я блъска по водните простори три дни и три нощи. Четниците привършиха хляба, а българският бряг не се виждаше никакъв. На четвъртия ден наблизко се показаха скалите на остров Митилин. Гемиджията показа с пръст укрепленията, от които към морето бяха насочени цевите на чугунени оръдия:

— Тази е крепостта Сир!

Тогава съобразителният войвода, за да нахрани четата си, реши да слезе на острова и заповяда на юнаците си да облекат низамските дрехи, а той се премени с офицерската униформа. Кривна феса и първи скочи на брега. Комендантът на крепостта го попита по каква работа е дошъл в Сир и когато узна, че гостенинът е ревизор, пратен от самия падишах да види с очите си стените на крепостта и да провери дали всичко е в ред, разтича се и почна да развежда големия пратеник. Петко и войниците му се вардеха да не изтърват нито една българска дума. Говореха само на турски. Комендантът им показва топовете, буретата

с барут, хранителните складове. Строи всичките си войници и харамията мина пред тях като генерал. Доганхисарецът привърши презгледа, стисна ръката на стария полуграмотен турски офицер, потупа го по рамото и му каза, че през живота си не е виждал толкова умен офицер, който да го надминава в службата. Комендантът се усмихна блажено, но подир малко поклати глава и започна жаловито:

— Над моето кале пиле не може да прехвъркне, ала кой ти цени заслугите. От кои години са ме пратили тук — вече съм забравил. Побеляха ми косите от служба на падишаха, а ме държат още миралай, когато другарите ми в Истанбул вече станаха паши. Захвърлиха ме тук и ме забравиха.

— Не се кахъри — утеша го Петко, — като уга в Истанбул, първата ми грижа ще бъде да те повиша.

Вардачът на остров Митилин нагости изгладнелите беломорски скитници, напълни гемията им с храна и изкара целия си табор на брега да изпроводи необикновените гости. А Петковата гемия опъна платната си и се насочи към галиполския бряг. Подир няколко дни гостоприемните родопски гори посрещнаха четата му. Появяването на Петко войвода отново в Тракия уплаши турците. Затрополиха конски копита по козиите планински пътеки. Втурнаха се да дирят неуловимия юначен българин. Петко даваше сражение на потерите им, където той пожелае. През месец юли 1869 година близо до Кешан четата му разпиля пет пъти многобройна потеря. На другата година при чифлика Симидкьой той се би сам срещу 60 души черкези и пак отърва главата си. Чифликчията Ака бей имаше кехая цинцарин, който живееше в една къшла на два часа път от чифлика. По поръка на бея кехаята се запозна и сприятели с войводата и веднъж го покани в къшлата, за да

му каже нещо много важно. Петко, който беше твърде доверчив и честен човек, тръгна към къшлата с двамата от четниците си, но щом наближи, остави ги в съседното село и през нощта се промъкна сам в кошарата. Домакинът го посрещна ухилен, изкара павурче с ракия и почна разговор. Не бяха минали десетина минути, и кехаята се хвана за корема, почна да охка и да се гърчи. Петко го съжали много, помисли, че е простинал, и реши да му направи пунш. Намери гжезвето, наля ракия и се наведе край огъня да го намести в жарта. В тоя миг кехаята се хвърли отгоре му и почна да го души. Петко схвана какво е намислил предателят и нали беше посилен, събори го на земята и му запуши устата. Кехаята можа само да извика:

— Налитайме! Омугох!

Мигом навън запукаха 50–60 пушки. Петко срута огъня — да не осветлява къшлата — и тъй като от порано беше съзлегал, че в къта има 5–6 чувала, пълни с вълна, за един миг съобрази какво трябва да прави. Грабна единия чувал и го изтърколи през вратата навън. Обсадилите помислиха, че излиза човек, и откриха честта стрелба. Куршумите засъскаха в къшлата, почнаха да ровят огъня. Петко изкара още един чувал, трети, четвърти. Обсадилите помислиха, че къшлата е пълна с четници, и не посмяха да наближат. Като изхвърли всичките чували, войводата пропълзя между тях и добре потулен, се залови да ги блъска изправени напреде си, като гърмеше ту наляво, ту надясно. Нападателят се объркаха толкова, че сториха път на чувалите и Петко се измъкна. Оттогава по селата между българите и турците се разнесе мълвата, че не е още изнамерен куршум, който може да прониже родопския войвода.

Закани се люто огринският жангармерийски на-

чалник Арап Хасан и клетва даде пред областния управител, че за една година време ще улови Петка войвода и ще го докара в Одрин жив или ще донесе главата му в конска торба. Валията му даде седемдесет низами, въоръжени до зъби. Хукна Арап Хасан по селата, разплака много и голямо. Но Петко сякаш потъна в дън земята: никой не можеше да каже къде се намира. Като се умори, одринският бабаитин спря на почивка в едно село близо до Енос. Местният бей го покани на гости в чифлика си. Арап Хасан яхна коня си и потегли към чифлика само с двамина свои хора. Както препускаха на сред пътя, в една долчинка турците видяха трима души дрипльовци, седят на тревата и посягат към постлана кърпа, върху която имаше чер хляб, лук и сол. До тях – дебели тояги – дюлгерски аршини. Арап Хасан спря коня си:

– Хей – викна той, – я елате насам!

Дрипльовците станаха, като взеха и тоягите си. Бавно приближиха до конниците.

– Какви сте вие? – попита ги Арап Хасан.

– Дюлгери сме! – отвърна единият и размахна аршина си.

– Дайте си тескеретата!

Дюлгерите, докато бъркаха в пазвите си, наближиха до главите на конете и по даден знак със светкавична бързина и тримата едновременно хванаха юзгите на конете, замахнаха с тоягите и ги стовариха върху ръцете на конниците.

– Никой да не мърда, защото сте убити на място! – извика страшно дюлгеринът, който беше хванал коня на Арап Хасан, и разгърна окъсаната си греха. Под нея светнаха жълтите дръжки на два пищова и една тежка калъчка.

Турците се вцепениха от страх и покорно слязо-

ха от конете. Три дни Петко войвода държа в своето хайдушко гняздо пленения Арап Хасан. На четвъртия му обръсна левия мустак и дясната вежда, накара го да се закълне, че занаят няма да стъпи кракът му в българско село, и го изпрати жив и здрав при валията. Бабаитинът, без да спре никъде, се яви при одринския воевода и му разправи всичко. Валията прехапа устни, заповяда да вържат самохвалеца и го изпрати на заточение във видинската тъмница.

Цели полкове султански войници тръгнаха по дирите на войводата, но той беше хвърковат. Неговата смелост порасна готам, че при Димотица с тридесетина четници Петко излезе да се бие срещу петстотин черкези. Султанското правителство обеща 5000 лири на оня, който хване или убие страшния юнак, за когото самите турци казваха, че е „господар на планината“. За наградата се полакоми цариградският ерѝчки търговец Тома Хаджиянев. Той узна, че войводата се навърта в околностите на крайморския градец Марония, гизна се един ден и отиде там. След като поживя два-три месеца в Марония, хитрият търговец успя да се срещне с Петко, обсипа го с подаръци и веднъж му предложи да станат побратими. Доверчивият Петко и този път си сложи ръцете в клонката. Никакво съмнение не тревожеше сърцето му, когато една нощ с няколко души четници прекрачи прага на търговската къща. Томата ги посрещна сърдечно и на изпроводяк подаде на побратима си няколко бутилки сакъзлия мастика и две-три кутии цариградска тахан халва.

– От мене, побратиме – каза той, – за тебе!

Слугинчето тръгна след гостите и преди да затвори пътната врата, дръпна лекичко грехата на войводата и прошепна:

— Бате, да се вардиш от халвата!

В планината падна вечер. Притъмня. Четниците се загърнаха в ямурлуците — да спят, — а войводата взе една от кутиите с халвата и мръдна към съседната къшла. Овчарите спяха. Кучетата посрещнаха мълчаливо познатия гост и почнаха да се увъртат в краката му. Войводата разтвори кутията и им хвърли от халвата. За по-малко от половин час кучетата пагнаха треперешком в краката му и изгърнаха. Без да продума никому нито една дума, войводата се прибра и изпрати на търговеца писмо, с което му благодареше сърдечно за гостоприемството и най-вече за сладката халва. Коварният Тома помисли, че отровата е била слаба, и потърси още по-силна, но на 23 май 1876 година Петко войвода влезе посред бял ден с четата си в Марония, заварди всичките пътища и се вмъкна в къщата на побратима си с шестима четници. Изгори всичките му търговски книги и записи, разтвори касата му, раздаде парите му на гражданите, награди богато слугинчето и отведе с гайда Тома в планината — да му плати достойно за отровата.

През тия дни пламъците от пожарите на Априлското въстание прърлеха робското българско небе, а башибозуците бяха вече търкунали чуканите в Батак и Перуцица, върху които отсичаха главите на въстаниците. Петко се прехвърли към южните склонове на Родопите и прати двама четници да установят връзка с водачите на въстанието, но пратениците се върнаха, без да сторят нещо.

1877 година. Юначният Петко войвода научи, че полковете на освободителната войска са прехвърлили Дунава, и не можеше да се побере в кожата си от радост. Най-напред той прати да запалят свещи и кандила за победата на руските войници и поведе мъжествена

борба в дълбокия тил на турския аскер. За всяко сторено зло плащаше на злодеите петорно. Четата му порасна: триста души юнаци се наредиха под неговия байрак. При Ташлъкдере той хвана в плен цяло турско отделение пехотинци заедно със знамето им и трима офицери. От бягащите на юг турци четниците отнемаха заграбената плячка и жестоко наказваха престъпниците. През месец март 1878 година в Марония Петковата чета води сражение с три табора редовна турска войска и няколкостотин башибозуци, командвани от двама паши. Докато траеше войната, целият Беломорски край беше под крилото на войводата и населението чакаше освободителите.

За делата на прославения родопски българин узнана в руското главно командване. Победоносните генерали пожелаха да го видят и го поканиха в Одрин. Скобелев горещо стисна десницата му и го нарече богатыр. Но след сключването на Санстефанския договор Петковият роден край отново остана окован в робски вериги. Англичанинът Сенклер, за да подкопае основите на примирието, събра около себе си последните бабаити и родопски главорези и се опита да разбунтува помашкото население, но Петко му пресече пътя със своята контрадружина. На 2 юни 1878 година само с шестима души четници безстрашният войвода спаси живота на всичките жители от село Плаво, като ги измъкна невредими от огнения обръч на башибозуците.

Подир Освобождението Петко войвода замина заедно с белия генерал Скобелев да види земята на братята освободители. В Зимния дворец на Петербург той получи орден за храброст и чин капитан от руската армия. Освободителите го дариха богато, но в освободената родина го подгониха поклонниците на немските князе. Ограбиха му всичко, що имаше, дори го държа-

Сломен от неправдите и от тъгата за останалата под турско иго Беломорска равнина, Петко войвода склопи очи през 1900 година.

ПРИКАЗКИ

ЖИТЕНАТА ПИТКА

Разровила баба огнището скришом, извадила питката и я потулила някъде. Ваньо и Кунето претършуваха кътовете, пъхаха главичките си под леглото, ровиха се в долапа, гледаха повторно в пещта – няма я.

– Бабо, дай ни питката, бабо! – замоли се Ваньо.

– Бабке, молим ти се, дай ни я! – изправи се пред нея сестричето му.

– Шишшш! Мирувайте, че видите ли хурката! – сопна се баба им.

– Бабичко, много сме гладни ба! – с нажален глас пееше Кунето.

– Я зяпни да видя!

Пуста баба, все не вярва. Кунето разтвори като рибка малката си устица.

– Пъй, че огладняло момичето ми – рече бабата, – ами сега? Ха почакайте още малко, да се върне от гората тетъо ви с шейната.

– Де е питката ба? – дръпна сукмана ѝ Ваньо и я погледна с очи, от които се гласяха да капнат две сълзи.

– Де я. Отуде да си обиколи нивката. Не я ли видяхте кога изскочна? Ей я там, хе, тича по пътя. Подир нея куцука Черньо и джавка.

Ваньо и Кунето залепиха очи на изпотения прозорец. И видяха широкия, белия път. Нападал от небето сняг – един човешки бой. Затрупал дърветата, затрупал малките къшурки, затрупал гората. Студено и страшно е по полето. Големи пустали вълци сноват по пъртината, гледат към село, където пушат комини-

ме, точат си зъбите и ръмжат. Никой не смее да ходи там. А тя, нищо и никаква пумка, излязла от огъня с гореща глава, отърсила от гърба си въглените и се търкулнала. Хайде-е-е! Отива да си обиколи нивката.

– Бабо... – обърна се умислен Ваньо.

– Ей?

– Право ще кажеш, вярно ли е?

– Кое?

– Онуй, гето ни го разправи снощи, че уж пумката ходела да си обикаля нивката.

– Вярно е, чедо! Баба никога не лъже.

– Ами галеч ли е нивката?

– Много е галеч.

– Чак до голямата гора, че зад нея? – показва с пръст Кунето.

– Там.

Двете деца пак опряха очи на прозореца. Пада си-тен сняг. Сипе, сипе. Затрупва къщите. Те пъшкат под дебелия юрган и гъхът им едвам излиза през комините. Мудно крета по пътя една биволска шейна, накамарена с гърва. Превала зад моста и чезне зад снега.

– Бабо, хайде пак да ни разправиш за пумката – обърнаха се двете замислени руси глави към очилата-та бабичка.

– Какво да ви разправам, нали снощи ви разправих.

– Още един път искаме.

– Хубаво. Слушайте! Тя, пумката – започна баба им, – като излязла от огъня, озърнала се, смъкнала от гърба си въглените и полека се промъкнала през откrehнатата врата. Плюла си на петите и ударила на бяг. Подир нея се втурнал Черньо. Гонил я до моста, но не я достигнал, защото летяла напреде му като заек. Щом разбрал, че няма да я стигне, Черньо лавнал два-три пъти подир оня, що духа, и се върнал.

Минала пумката през равното поле, навлязла в гората. Тъкмо влязла в гората, и насреща ѝ, насред пътя, отневиделица изскочил вълк, ей такъв, три дни нищичко нехапнал. Облецил се, тропнал с крак:

– Стой, пумке житена! Както съм презгладнял, наведнъж ще те лапна, ама ме е страх да не се задавя.

– Недей, вълчо, брат да ми си! Ще се задавиш, много съм корава. Почакай ме тук, додето се върна! Мене ми е баба заръчала нивката да обиколя, където съм се родила, че да стана мека и сладка. Сега не съм за ядене: много съм гореща.

Излъгал се глупавият вълк. Хванал вяра. Клекнал на пътя. Чака, чака, а студеният вятър брули ушите му.

Пумката хукнала. Бре нагоре, бре надолу, между старите гървета – право на нивата. Гледа – голяма, широка нива. Насред нивата – круша-само-сянка, стои като самодива в бяла премяна. А под синора – кладенчето замръзнало.

Навела се зачервената от студ пумка и попитала:

– Тук ли е житцето?

– Тук съм – рекло то с тъничко гласче като на пчелица.

– Ами будно ли е, или спи?

– Будно е. Трае си на топло, под снега. Завило се презглава с бяла черга. Едвам диша.

В гората било много страшно. Нивата е сред самата гора. Бучел лудият вятър. Дърветата плачели. А житцето се затоплило – нищичко не ще да знае.

– Гладно ли е? – попитала го пумката.

– Не е.

– Ха тогаз нека мирува, че напролет, когато се стопи белият снежен юрган и слабеите запоят край нивата, стръкчетата му да израснат високо, едър

клас да завържат. Ще напълнят житницата догоре. Нека знаят малките стръкчета – всичките ще станат пшеници.

Засмяло се тихо под снега житцето. Уж го лъжелата пшеницата. Как може то да стане пшеница?

Глунавичко е, защото е много мъничко – само на една месеца.

Тръгнала си пшеницата назад. Свършила си работата, иде си у дома. Не минала през гората, ами заобиколила по долината, през ливадето, поела дълбокия път – иде си.

– Ами вълкът, бабо?

– Вълкът, клекнал сред гората, чака и трака със зъби, а студеният вятър брули ушите му.

Пустата пшеница, колко е хитрушка!

Вратникът скръцна. В двора влязоха шейни.

– Ваньо-о-о-о, тичай – шейната!

– Иде си тетъ, ху-у-у-у! Какъв е побелял!

– Хайде, Куне, налеи топла вода в менчето, да си умие баща ти ръцете, защото цял ден е мръзнал. Пък аз ще отида в малката къща, да видя дошла ли си е пшеницата.

ОЩЪРБЕНИЯТ МЕСЕЦ

Набела се баба под комина, запретила ръкави, голям огън наръшкала, разшетала се. Шета и пее. И до огъня в черното менче спуска бели яйца. Бели ги взема от кошницата, а червени ги вади от менчето. Търкулнали се на розовката, спят Ваньо и Кунчето – прегърнати. До Ванювата глава мърка сивото коме, мърка и го гъделичка по ухото с дългите си мустачета. Усмивва се Ваньо, и коменчето се усмивва. Посяга заспалото момче към ухото си – да се почеше, – дръпва някой косъм от мустачетата, а закачливото коме го удря полека с лапичката си по ръката.

През отворения прозорец надничат бистрията ясночел месец. Той се е промъкнал между клоните на ябълката и е опърлил лозовия цвят. Умърдрил се, впил очи, гледа. Баба го пъди:

– Да си вървиш, магаре, ще ми урочасаш яйцата, няма да хванат боя! Махай се оттука, че като грабна метлата, разбивам ти главата! На тебе думам, иди си! Върви да грееш над тъмната земя! Малко ли закъснели пътници има по пътищата? Светни им да не се заблудят!

Не се маха месецът! Много му се ще едно яйце. Само едничко. Да си го спусне в торбата и да поеме нагоре по небето. Да отиде с яйцето в рая. Там, на небесния харман, под едно дърво, където звездите са наклали весела сеганка, го чака сега младата звезда – Вечерницата, неговата годеница. И когато скокне светлата звезда и го попита какво ѝ носи от долната

земя, той да извади яйцето. Да се зачерви и тя от радост като великденско яйце. А другите звезди да се пукат от завист.

Моли се месецът:

– Само едно мари, бабо! Дай ми само едно яйце! Откога ти се моля! Закъснях за сеганката. Очите на моята годеница се изгледаха вече. Ако бях се молил на циганина толкова, щеше да ми подари едно куцо магаре.

– Не давам! – му дума бабичката и не го поглежда.

– Защо не даваш? Утре вечер ще изгрея рано. Ще гойда, ще кацна на един клон срещу прозореца и ще ти светя, додето напредеш три времена. Вричам ти се.

– И да се вричаш, и да не се вричаш – пак не давам.

Не дава баба и туйто. Преди да гоиде Великден, никому яйце не може.

Когато нашари всичките яйца, баба ги прибра в кошницата и ги скри под огъра. Беше рано. Още първи петли не бяха пропели. Зарови баба огъня, затвори прозореца и легна на рогозката да си погремне. И задрям, и захърка.

Нажаленият месечко дълго обикаля край къщата, залепа очи на прозореца, злати главите на двете заспали деца и не знаеше да разбуди ли пак бабата и да ѝ се помоли за едно яйце, или да влезе и да си открадне. Най-подир, като си спомни, че горе Вечерницата го чака с разтуптяно сърце, реши да открадне. Търкулна се по керемидите на покрива, стигна до комина, озърна се наоколо, както се озърта крадецът, преди да влезе някъде, и се мушна през комина. Слезе по веригата долу. Догето се спусне, саждите очерниха ясното му чело. Затуй, когато скочи на огнището, стаята не грейна. Пъкна се крадецът под огъра, избра най-хубавото червено яйце, скри го в торбата си и се покатери пак по веригата нагоре като котка.

Никой не го видя. Само сивото коме разбра каква е работата, но се сви зад Ваньовия гръб, защото го беше страх да не би, ако извика, месецът да го опари. Но щом месецът побягна, то скокна, покатери се върху заключената врата, погледна през ключовата дупка и обади на рунтавия Мечо, който вардеше пред вратата.

Разлюти се Мечо и хукна да гони крадеца мълчешком. Хвана дирите му. Накрай селото месецът се спусна на голямата чешма да си умие почерненото от сажди чело. Но щом се наведе над коритото, върху му се хвърли рунтавият Мечо и нали беше много настървен – отхапа половината от челото му.

Месецът изпиця и като стрела полетя нагоре. Но яйцето беше в торбата.

Мечо не можа да го отърве.

На другата нощ месецът се показва високо над звездите с половин чело – нащърбен.

ШИШО РАЗКАЗВА НА БРАТЧЕТО СИ ЗА РОГАТОТО

Снежинките пагат от небето и трупат пух по клоните на младата вишна. Ах, братче, да видиш утре какъв голям човек от сняг ще направим! На главата му ще наложим моя вехт калпак. Погледни през прозореца! Виждаш ли нещо на вишната? Там сега има три помръзнали птиченца. Те са дошли да видят дали ние с тебе сме послушни момчета. Стоят трите бели крилати душички, гледат насам и вятърът ги засипва със сняг. Нищо ли не виждаш? Ако не ме беше страх от Рогатото, щях да отида да ги донеса тука и трите, да си сгреят крачката. Щом се яви в градината Рогатото, те ще писнат, като че са попаднали под лапите на някой стар котак. Само слушай!

Ти виждал ли си Рогатото? Не си, защото си много малък. И аз не съм го виждал, но зная всичко за него. Искаш ли да ти разкажа? Искаш. Слушай, като е тъй.

То веднъж дошло у дома. Спряло се до вратата: Чук, чук, чук! – чука с едно камъче. Обади се нашият Мурджо.

– Ау, ау, ау! Кого търсиш? – попитал той.

– Вашия овен.

– Защо ти е овенът?

– Искам да се поборя с него, да видим кой е поголям юнак: той или аз.

– Да си вървиш! – казало кучето. – Нашият овен сладко спи в кошарата. Ау, ау, ау!

– Чук, чук, чук! – почукало пак Рогатото. Мурджо

же се изправил на задните си крака и погледнал през ключовата дупка.

– Пак ли ти чукаш?

– Пак аз. Шишо, вашият, вкъщи ли е?

– Защо ти е Шишо?

– Искам да го изям.

– Че защо пък ще ядеш Шиша? – попитал Мурджо.

– Защо ли, защото Шишо е мързелив. Не си учи урока. До тъмно играе по улиците с момчетата, ходи по лега да се пързала и сутрин отива в училище, без да си е научил уроците. Днес учителят пак го изправи на колене до стената, защото не можа да напише буквата «ж».

За мене разправяло Рогатото на Мурджо. То знае за всичко. Било е на училищния таван и е гледало през някоя дупчица.

– Недей сега идва да го ядеш! – помолил се Мурджо. – Той спи на рогозката. Друг път ела да го ядеш.

Рогатото постояло, помръзнало до вратата, па махнало с ръка и си тръгнало.

– Хайде, друг път ще дойда.

Знаеш ли къде ходи Рогатото? Къде ходи: скитори по улиците нагоре-надоле като лудо. Нищо не работи. То е много страшно, с опашка. Баба разправяше, че като го срещнала веднъж на пътя, примряла от страх и седнала на земята, а то я прескочило. Да не мислиш, че Рогатото няма рога? Има рога, остри като игли. Дето бодне, кръвчица протича. Нощем го виждали седнало на пътя – чете една голяма книга, а месечината му свети. В книгата пишело: който е страхлив – да си плюе в пазвата, който не оре – няма жито да сбере, който пие вино – ще му се завърти главата, който не слуша родителите си – ще му тегли ушите.

А най-отдолу пишело: Шиша ще го изям, ако не си учи уроците.

Ще ми яде цървулите. Аз вече мога да пиша буквата «ж».

Видиш ли какво пише в книгата на Рогатото? Ами знаеш ли откъде е дошло туй рогато нещо в нашето село? Не знаеш. Пък аз знам. Едно време цялата земя е била населена все с рогати. Тук рогато, там рогато, където погледнеш, все рогати. Те ходели по нивите, прескачали жътварите, бодели ги и тъпчели храните. Ядели само вълчи ябълки и кучешко грозде. Пиели само гъжговна вода. Като забавял гъжд, лягали на гръб, отваряли си устата и гълтали капките, защото ги мързяло да ходят чак до кладенците. Нищо не работели рогатите лятно време, а си лежели под дебелиите сенки. Кога се пробудели от сън, молели се на вятъра:

— Духни, братко ветре, залюлей клоните на крушата, дано падне някоя узряла круша в отворените ни уста, че ще умрем от глад.

Вятърът ги хранел с круши.

Надвечер ходели да се къпят в дълбокия вир под големия мост, гето го дигна лятос реката. Там те биели жабите с камъни, а нощем гонели светулките из върбалака, ловели ги и уж си греели с тях ръцете. Като се наплอดили рогатите и станали на брой колкото звездите на небето, вятърът довял един чер човек. Казвали го Патаран. Той бил голям като Крали Марка — силен и страшен. За един ден изловил всички рогати. Навързал ги за шиите едно подир друго с яко въже, потеглил въжето и ги повел подире си.

— Хайде — рекъл — да ви водя.

— Къде? — попитали го рогатите.

— В пръждомата.

Завел ги Патаран на брега на морето, натоварил ги на един голям кораб и казал на вятъра:

— Отвей ги сега на другия свят!

Вятърът запретнал ръкавите си и блъснал с две ръце кораба. Отишли да се видят. И вече не се върнали. Останало само едно рогато. Когато ловял Патаран братята му, то се скрило в една миша дупка и преперело като лист от страх, като чувало как плачат навързаните рогати.

Ти виждал ли си го? Не си. И аз не съм го виждал.

Когато стана голям мъж като баща, с дълги мустаци, ще го повикам някога да се побориме. Ще го хвана за рогата, ще го тръшна и то ще потъне вдън земя. Да познае кой е Шишо! А сега нека плаши малките птиченца! Искаш ли да изляза да ги донеса тука, ако не е дошло Рогатото?

НЕБЕСНАТА ДЪГА

Изрева като мечка един тъмен облак над нивите. Уплаши класовете и те превиха шиш надолу. Малките работни пчели, които сбираха мед по синорите, побягнаха към пчелина. Птичките се сгушиха разтреперани в гнездата си. Почернелите късни вишни се потулиха зад листата. Стана много страшно. Небето пламна и угасна. Милиони едри капки се разсипаха над селото. Потопиха го. Запяха като звънци менците под капчуците.

И още гъжговната вода ненапълнила бабините съдове, изведнъж гъждът престана. Облакът отмина, превали зад градините и на небето като цветен пояс се изви голямата дъга. Проточи шия над хълмовете и жадно засмука вода от Мегеното кладенче. От птичия дом излезе гащатият петел, протегна се, разтърси крила, клъвна една паднала вишна и важно закрачи по влажния двор.

Дядо Велко подаде глава от къщи, протегна ръка да види продължава ли да вали и като видя, че е спряло, взе от къта тояжката си и тръгна към хармана. Напреди му се затече куцото куче, а подире му се обади малката внучка Вела:

– Дядо, чакай ме, и аз искам да гойда с тебе!

– Тичай де – промърмори старецът.

На хармана, като учудени очи, ходеха бистри мехурчета. Вела цапаше босичка в локвите. Кучето подгони една чужда кокошка и я пропъди през градинския плет.

Дядо Велко мина под сливите, натежали от рог и гъжговна роса, и спря под ябълката. Опрятая тояжката си върху белия гънер, седна на търкулнатото вехто колело и се загледа към окъпаните светнали ниви, над които гореше дъгата.

Едно пиле пръпна над главата му и отърси клоните. Едри капки заваляха над стареца. Той вдигна сивите си очи нагоре, погладу бялата си брада и прошепна:

– От Бога росица – по дядовата брадица!

Девето вдигна очи, погледна дядовата си брада и попита:

– Дядо, не ти ли тежи брадата?

– Защо, Миче?

– Много е дълга.

– Добра ми е брадата.

– Ами по-рано имаше ли брада?

– Нямах – отвърна старецът.

– Защо?

– Защото бях момиче.

– Ти ли, дядо? Истина ли казваш? Как ти беше името?

– Вела.

Старецът взе момичето на коляното си. Помилва го по русата косичка и обърса с длан росните капки, които бяха накапали по зачервените му бузи като едри сълзи. Пред тях на мократа земя клекна кучето.

– Ами сега защо не си пак момиче, дядо?

– Защото минах под дъгата.

– Под коя дъга? – попита Вела.

– Ей оная, над нивата, дето се е навела да пие вода от Мегеното кладенче. Ти не знаеш ли? Целият свят знае, само ти не си се научила. Чувай да ти разкажа! Едно време, преди сто години, и аз бях като тебе момиченце. Очите ми, косата ми, ушите ми, краката

ми бяха като твоите, само че аз не лудувах като тебе. И когато ходех на чешмата за вода, никога не съм се спъвал, не съм падал и не съм чупил нито една кратунка. На шията ми имаше едно червено герданче.

— Като моето ли?

— Същото. А на ушите ми имаше две сини обици.

— Като моите ли? — вдигна очи Вела.

— Като твоите. Когато се помина моят тетъо, ние останахме сами с мама двамината. Последни сиромаси бяхме. Имахме само една нива, един стар вол и една крава, но тя беше безплодна. Нямахме кой да разоре нивата и да посее жито. Мама често ми хортуваше:

— Ех, Велке, да беше момче, и нивата щеше да бъде изорана, и царевица щеше да посееш, и гръвца щеше да има кой да ни докара през зимата.

Харно, ама аз бях момиче и не знаех нито с орало да ора, нито гърва да сека. Една вечер срещу Гергьовден, когато заспах, сънувах такъв сън! Пристигна при мене покойният ми баща, сложи ръка на рамото ми и рече:

— Утре да минеш под небесната гъга!

На другия ден аз отидох да паса кравата в ливадето под Мегеното кладенче. Нагвечер загърмя силно и рухна проливен гъжд. Аз се сгуших под една върба. Когато облакът замина, погледнах към чешмата и видях гъгата — навела се, смуче вода от коритото. Дойдоха ми на ума думите на баща ми, затекох се, подбрах кравата и я подкарах към чешмата. Минахме и двамата под гъгата. Тогава, Велке, аз изведнъж станех момче. Пипнах главата си — калпак, огледах се — на кръста ми червен пояс, а на краката ми хубави жълти ботуши. Смаях се и се слисах.

— А кравата бе, дядо, тя какво стана?

— Кравата стана вол. Закарах аз вола у дома, разправих на мама какво чудо се случи, па ѝ заръчах:

— Отсега нататък ще ме наричаш Велко, защото съм момче. Къде е ралото?

Стегнах ралото, наточих палешника и на другия ден отидох да ора с двата вола. Засях нивата.

Замисли се дядовата Велкова внучка, чудеше се старото куче как може момчето да стане момче.

— Дядо бе, кажи — аз да мина ли под гъгата?

— Мими, чего! — рече старецът.

— Ами ще ми порасне ли брада?

— Ще, ами как?

— Дълга ли бе, дядо?

— Много дълга.

— Колко?

— Три дни, Велче.

— Три дни ли? Чакай, хванах те! — скокна момчето. — Може ли да бъде една брада дълга три дни? Лъжко! Не те е срам, дядо, да ме лъжеш! Не ти прилича.

Дядо Велко стана и взе тояжката си.

— Ами ти защо вярваш, пиле? Де си чувала жена да стане мъж? Както е наредено на този свят — тъй си върви. Хайде сега ела в градината, да видим гали големият гъжд не е удавил мъничките пчели.

НАЙ-ТЕЖКОТО

Щъркелът разказваше. Магарето го слушаше с широко отворени очи и клюмнали уши.

— Има оттогава три години. Беше по вършитба. И аз помагах. Цял ден стоях в гняздото си на плевника и гледах отвисоко към Балкана. Щом като закъртеше някое бяло облаче над сините върхове, подканях харманджиите да сколасват бърже. Дъжд да не навкуси хармана. И когато големите житни купни се загубиха и свършихме вършитбата, дяловете в градината бяха пожълтели и капеха. Аз обиколих постърналите стърнища, простих се с жабите, простих се с гуговицата, дето ми гукаше всяко утро на ставане, и тръгнах за другата земя.

— Коя е тя? — попита магарето.

— Земята, от която иде крилатият бял вятър. Там живеят най-черните хора.

— Магарета има ли там?

— Няма магарета.

— Вятър я вее, щом няма магарета — рече с дълбоко съжаление дългоухият.

— Когато тръгнах — продължи щъркелът, — доде ми на ума, че негрите лани, като поемах насам, ми поръчаха за армаган. Чудех се какво да им занеса. Имаше много хубави работи, ала аз не знаех как да ги занеса. Тежки армагани не мога да нося.

— Защо не си повикал мене? Аз мога юнашки да нося, гърбът ми е здрав — похвали се магарето.

— Ами тебе кой ще носи през морето? — усмихна

се щъркелът и продължи: — Мислих тъй, кроух инак, нищо не можах да реша. Най-после се дигнах и отидох при дяда Матей, воденичарина. Заварих го пред воденицата, дими с ореховата си лула и плете мрежа. И той е рибар като мене, само че жабите не харесва. Пълният кесията на мрежата му и нощем го будят от сън. Затуй не ги обича. Кацнах на един стар търкулнат воденичен камък, пропъдих с крило дима от лулата му, за да не сълязат очите ми, и го попитах:

— Като си стар и всичко знаеш, можеш ли ми каза какъв армаган да занеса на оная земя, където черни хора живеят в сиромашки колиби?

Замисли се дядо Матей. Сложи мрежата на тревата, сне от уста лулата и очите му тръгнаха по далечните пожънати ниви.

— Чувай — рече той, — да им занесеш най-тежкото.

— Кое е то? — запитах го аз.

— Житеното зърно. То е най-тежкото имане на хората. Без него нямаше да има хляб, а без хляб нямаше да има хора. Дребно е като мушица, но струва много. Занеси им едно зърно!

Магарето се засмя. Големите му зъби се лъснаха:

— Че защо им е едно зърно? Кого ще нахрани то? Да си им занесъл магарешки бодили. По-леко и по-сладко нещо от магарешкия бодил надали има по света. Право ти казвам. Защо не си дошъл при мене, аз да те науча на ум и разум?

— Сложих аз зърното под езика си и полетях над селата, над градовете, през синьото море, към страната на белия вятър. Моята родина. Бързах да зарадвам бедните души на черните хора. Отминах много кораби с бели платна, прелетях над цветущи острови, където зрееха жълти като кехлибар портокали, прехвърлих широкото море. Една сутрин спрях над

нашето село и кацнах настред мегдана. Като ме видяха черните, наизскачаха от колибите, развикаха се, заобиколиха ме и попитаха:

– Добре дошъл, щърко! Носиш ли армаган?

– Нося. Не съм ви забравил.

– Дај го да го видим!

Аз изплюх зърното на земята. Тъкмо в туй време една крадлива сврака се спусна между наведените къдрави глави на моите съотечественици, клъвна зърното и литна.

– Дръжте я! – закрещяха черните.

Един старец опъна своя тежък лък и пусна стрела подир птицата. Пронизаната сврака се преметна във въздуха и падна върху една колиба. Извадиха от устата ѝ житеното зърно. Тя още не беше сварила да го глътне. Тогава аз разправих на тъмнокожите селяни как и къде да посеят зърното. Те го посеяха в една градина и през първото лято отжънаха седем класа. Стриха узрелите класове и ги посеяха отново. На третата година поникна една леха жито, а на третата – цяла нива. Научих ги да мелят брашно и пекаат хляб. Сега те имат воденица, по-хубава от дядовата Матеева. Като построиха воденицата и опекоха първата пещ хляб, направиха голямо угощение. Аз бях най-скъпият им гост на трапезата. Бяха ми наловили цяла кофа змии и жаби. Попитаха ме тогава кой ме е научил да им занеса най-хубавия дар. Отговорих им – старият българин, дето има воденица във Витското ливаге.

– Помоли го – поръчаха негрите – да дойде догодина, цар да ни стане. От мермер дворец ще му направим. Златен комин ще гудиме на двореца му, в златни паници чорба ще му сипваме.

– Добре – рекох аз.

Потеглих да се върна пак тука. Минах отново

над моретата. Летях пак над цветущите острови с лимонови и портокалови градини. По пътя настигнах един рибарски кораб и както бях огладнял, изкълвах цяло каче с прясна риба. Рибарите не се ядосаха, защото целият им кораб беше пълен с риба.

Когато се върнах тука и разправих на дяда Матей молбата на черните, той смукна три пъти от лулицата си и поклати глава:

– Няма да мога да царувам вече, защото остарях. Магарето наостри уши.

– Цар ли нямат? Слушай, ако си ми приятел, занеси ме там на гърба си! Аз мога да им стана цар. Много съм млад и много съм умен – бива ме за тая работа. Гласът ми е чудо! Като стана цар – ще ти се отплатя по магарешки.

Щъркелът погледна магарето, усмихна се и размахна криле.

НОВОГОДИШНА ПРИКАЗКА

Ти знаеш ли оная малка къщурка с книжното прозорче? Тя се намира накрай града, до самия път, който навлиза в гората. Насреща е високият комин на Книжната фабрика. Цял ден този комин изкарва гъсти кълба дим. Ще попиташ защо на прозорчето наместо стъкло са опънали бяла книга? Защото една немирна детска ръка тупна стъклото със снежна топка и го строши. Ако идеш в тая къщурка и почукаш на пътната врата, никой няма да ти отвори, но ще чуеш един ясен глас на момиче:

— Кои хлопа, моля?

Това е гласът на Калинка. Тя е петгодишно момиченце. Подир малко ще прогърми и един дебел мъжки глас:

— Хей, кой си ти? Ако си мечка, да се махаш, защото ще те заколя със сабята си!

Този пък е гласът на тригодишния Крум — братчето на Калинка. Той е мъничък, едвам приказва, бърка думите, но гласът му е страшно надебелял. Представи си, този Крум, наместо да пие вода — яде сняг. Простинал е хубавичко и сега буха здравата. Ще попиташ — нямат ли майка тези деца? Имат майка, много добра майка си имат, но тя е работничка в Книжната фабрика. От зори до мрак се труди, печели пари, за да купува на децата си хляб, грешки, дърва.

Сега ще ти разкажа какво се случи с Калинка и Крум срещу Нова година. Следобед, когато майка им тръгна към фабриката, заръча:

— Мирно да стоите! Да не се боричкате, да не изядете всичкия хляб и да не изгорите всичките дърва, защото други нямаме. Утре цял ден ще мръзнем, ако ги изгорите. Довечера, като се върна, ще ви донеса по едно кравайче и една голяма бяла книга. На нея ще рисуваме Дядо Мраз как пристига с шейна. Довиждаме, деца!

— Довиждаме, мамчице! — извикаха двете деца и затвориха вратата.

Щом заглъхнаха стъпките на майката, децата се втурнаха към печката. Отвориха вратичката ѝ, клекнаха и почнаха да пъхат вътре дървата, които майка им беше приготвила за Коледа. Натикаха вътре всичките дървчета. Печката грозно забумтя и светна. Стана много горещо. Децата разтвориха вратите и прозореца. Нахлу зимният студ. Подир един час, когато дървата изгоряха — стаята изведнъж изстина, защото децата не се сетиха навреме да затворят вратата и книжното прозорче.

— Когато се върне мама довечера, ще ни пребие — замислено проговори Калинка. — Какво да правим сега? Искаш ли да отидем в гората и да съберем сухи дървца?

— Искам! — отговори важно Крум.

Облякоха си дебелите дрехи. Калинка завърза Крумовите уши с един вълнен шал. След туй грабна кошчето за дърва, хвана Крума за ръката и го поведе. Беше още видело, когато навлязоха в гората. Отлъчиха се по пътя. С голяма мъка почнаха да събират сухи клончета. Догето напълнят кошчето — настана вечер. Мразовитият вятър залюля дърветата и започна да ги засипва със сняг.

— Олеле, како, една снежинка влезе в окото ми, не мога да виждам.

— Няма нищо, киномото момче — извика Калинка

и обърса окото на Крума с престилката си. — Върви сега подире ми, да излезем на пътя, че затъмняхме.

Закрачиха двете деца, но наместо да поемат към широкия път, те навлязоха още по-дълбоко в гората. Затънаха до гърди в сняг. Почнаха да викат за помощ. Юначният Крум ревна. Страх го беше и от снега, и от вятъра, и от гърветата.

— Не плачи, милчко, защото, ако вълкът те чуе, ще гоиде при нас и ще ни изяде.

Като чу тия думи, Крум, наместо да млъкне, ревна още по-силно.

— Кои плаче в тая самотна гора? — извика някой зад гърветата.

Крум млъкна изведнъж. Двете деца се послушаха и чуха песен на звънчета. Обърнаха се и що да видят: между гърветата тичат два бели коня. На челата им светят звезди, а копитата им — сребърни. Тия два коня теглят една шейна, накамарена с гърва. Върху гървата седнал един старец с бяла брада и голям калпак, целият засипан със сняг. Същински Дядо Мраз.

— Кои сте вие? — попита старецът, като стигна при децата и спря конете.

— Ние сме Калинка и Крум.

— Ами що щете в гората по туй време?

— Дойдохме да съберем сухи гървца.

— Дръвца ли? Я се качвайте на шейната!

И брагатиият старец пое най-напред Крума, сетне Калинка. Намести ги на коленете си. Загърна ги хубаво с кожата си и подкара конете. Запяха отново звънчетата.

Когато стигнаха до малката къщурка с книжното прозорче, старецът спря шейната. Сне полека двете премръзнали деца и ги заведе въщи. Сетне се запретна и стовари всичките гърва от шейната в дво-

ра. Децата просто не вярваха на очите си, че имат толкова много гърва. Като свърши тая работа, старецът с гългата брада влезе въщи, наведе се, целуна двете деца по челата и си отиде. Калинка и Крум чуха само как полекичка заглъхна песента на звънчетата.

Късно вечерта се върна майката. Децата я посрещнаха на прага.

— Мамчице, видя ли гървата?

— Видях ги, пиленца. Тая зима няма да мръзнете. Господ здраве да дава на дяда ви Горана от Дълбок дол. Обеща ми човекът и си сгържа думата.

— Имаш грешка, мамо, тези гърва ги докара Дядо Мраз с шейна. Два големи бели коня теглеха шейната — извика Калинка.

— На челата им имаше звезди — обади се и Крум със своя пресипнал дебел глас.

— Защо ти е толкова пресипнал гласът? — попита майката. — Сякаш цял ден си бил в гората. Затворете вратата. Елате сега да си получите кравайчетата. Като ги изядете, ще ми нарисувате този Дядо Мраз, дето ни е докарал гървата. Искам и аз да го видя. Може пък да прилича на дяда ви Горана...

МАЙКА

Това се случи много отдавна, през ония години, когато стогодишната тополя, дето е над чешмата, беше фиданка.

Вятърът засвири в комина като гайдар. Запращаха клоните на дърветата в старата гора. Огъна се сламеният покрив на самотната горска къщурка, сгушена под гъба с орловото гняздо. Хлопна вратата. Пробудиха се децата от сън. Навряха русите си главици като агънца до топлата гръд на майка си и почнаха да шепнат:

– Ах, мамо, колко сме гладни!

– Дай ни хляб, майчице!

– Ние ще измрем тази нощ от глад!

От три дена малките не бяха слагали троха в гърлата си.

– Няма да умрете, пиленца, защото тая нощ мама ще ви намери храна. Само потрайте! – рече майката и стана от леглото. Загъна хубаво с чергата трите си дечица. Останаха във само русите им главици, една до друга на една възглавница, под пръстеното кандило, което мъждукаше и галеше със светлина челата им.

Майката наметна на раменете си един вехт вълнен шал, целуна русите глави на децата една след друга и промълви:

– Почакайте ме, мамини мили дечица!

Излезе навън и тръгна в нощта. Вятърът я по-

срещна като разбойник. Разроши косата ѝ. Опитва се да грабне шала от раменете ѝ, почна да я блъска в тъмнината със своите студени юмруци. Жената се обърна изведнъж и викна:

– Проклет вятър, пак ли тръгна подигре ми? Ти потопа лодката, в която седеше най-милият човек на сърцето ми. Ти погуби в морето бащата на моите гладни дечица. Бащата на моите гладни дечица имаше един зъл господар, който го пращаше всеки ден в морето да лови риба с мрежа. Много се трепеше горкият, за да изкара хляб за нашите пиленца. Веднъж той замина с лодката в бурното море и вече не се върна. Оня злодей – господарят му – го натика в морето, а то го погуби. Няма го вече нашия закрилник! Какво искаш още? Махни се, злосторнико! – викна отчаяна майката и очите ѝ светнаха като очи на вълчица.

Нощният вятър се стъписа назад, писна в шубраките на клоните, почна да се куска и се провали в една глуха долчина.

Най-напред клетата майка спря под една гива горска ябълка и се помоли:

– Ако по твоите голи клони е останало едно зърно плод – дай ми го за моите гладни дечица!

– Плодовете ми – отвърна ябълката – отколе окапах на земята и изгниха. Аз не мога да ти помогна, но там в съседната хралупа спи една мечка. Тя знае къде има скътан пчелен мед. Иди я събуди и попитай къде е медът.

Отиде майката и надникна в хралупата. Вътре беше мрак. Напупа с ръка заспалата мечка.

– Кажу ми, сестро, къде е медът?

Мечката нищо не отвърна. Майката повтори и попита, но мечката пак не се обади.

– Навярно е умряла от стуг! – въздъхна гостен-

ката и тръгна към горската полянка, където имаше една кошара.

— Ще се помоля на овцете, които имат малки агнета, да ми дадат една паничка топло мляко. Ще издоя млякото и ще го отнеса на рожбите си.

Стигна до оградата на кошарата и надникна. В тоя миг едно зло куче връхлетя стръвно отгоре ѝ. Почна да я дави. Разкъса вълнения шал. Майката едва се отърва. Побягна запъхтяна надолу към реката, която се виеше под столетните дървета. Реката беше покрита с легена броня. Майката се наведе и рече:

— В твоите подмоли цъкат рибки с червени опашки. Позволи ми да хвана само три — за моите гладни гечица.

— Хвани си три рибки — отвърна реката, — ала най-напред трябва да разбиеш дебелия лег.

Майката се наведе и почна да удря леда с юмрук, застърга го с нокти. Ръката ѝ премръзна, червени капки се зарониха от пръстите ѝ, но речната броня не се пропука, нито се разтроши. Капнала от студ и умора, нощната скитница почна да чупи отчаяно ръце и да плаче.

— Кой плаче? — обади се от една крушова гунка сънен глас на катеричка.

— Една злочеста майка плаче. Моите гечица умират от глад. Нямаш ли нещо за ядене?

— Имам цял куп жълъди и три лешника.

— Дај ми лешниците, сестро! С тях ще залъжа гладните си гечица.

Катеричката пусна трите лешника. Майката ги грабна и гизна очи:

— Благодаря ти, катеричке! Всяка вечер, преди да си легнат, моите гечица ще ти казват лека нощ. Няма с какво друго да ти се отплатиме.

Цяла нощ клетницата се лута в тъмнината и търси къщата си. Когато се съмна и стана видело, тя стигна стария дъб с орловото гнездо и изтръпна: къшурката я нямаше.

— Къде ми е къщата? Къде ми са гечицата? — викна майката.

Дъбът отговори:

— Затрупа ги нощната буря. Твоите гечица спят под снега.

Сиротната майка коленичи на снега и главата ѝ клюмна. Почнаха да капят сълзи от очите ѝ. Капаха, капаха, капаха. Разтопиха всичкия сняг. Потеклоха буйни ручей, събудиха птиците. Бликна младата трева. А там, където майката остави гладните си гечица, подагоха руси главици три хубави ранни кокичета.

ЕСЕННА ПРИКАЗКА

— Славенце — рече болната птичка, като се нагизна от гняздото и погледна със светлото си око нагоре към пиленето, което шумолеше в тревата и миеше с росни капки перцата на крилата си, — иди, мамино, в лозята да ми намериш едно зрънце от жълт грозд, че ми е изгоряла гушицата за сладко нещо!

— Отивам, мамо. Догето се гизне росата от жълтите листа на брезовата горичка, ще си гойда. Ти лежи в гняздото и чакай.

Славейчето пъргаво разпери своите малки криле и се упъти право към дядовото Радойково лозе, където под лозите зрееха най-егрите жълти гроздове. Сегнал под една праскова, дядо Радойко плетеше кошница от лозина. От време на време посягаше нагоре с ръка, откъсваше някоя мека праскова, разхапваше я и пак се навеждаше над кошниците. До гърба му лежеше гътната празна газена тенекия. От време на време старецът я удряше с тоягата си и плашеше косовете да не кълват гроздето. Тя му беше барабан.

Славейчето кацна на едно клонче над дядовата Радойкова глава и почна тънко да чурулика:

— Дядо Радойчо — думаше то, — ще ми позволиш ли да откъсна едно зрънце грозде за болната си майка? Тя лежи в гняздото и чака. Може ли?

Но старецът не му отвърна нищо, защото не разбираше славеев език. Молбата на славейчето му се стори песен.

— Брей, че хубаво пее крилатичкото! — въздъхна

той, бутна си калпака на темето и посегна да откъсне още една праскова.

Птичето пръпна нагоре, побягна към долния край на лозето и реши да открадне едно зърно. Слезе под една кичеста лоза с бяло грозде и устата му се наляха, като погледна натегналите нагоре кехлибарени гроздове. Но то не посмя да къдне от гроздето, ами се огледа да види няма ли на земята някое отронено зърно — него да вземе. Под нея лоза нямаше. Славейчето подскокна под друга и там намери едно. Туи зърно беше паднало отвисоко и тъй силно се ударило, че се беше пукнало. Протегна шия нашето пиле и разтвори човка. Но щом докосна плода за кожицата, над главата му изгърмя дядо Радойко с празна тенекия. Разтреперано от ужас, славейчето остави зърното и хвъркна да бяга с всички сили. Върна се при болната си майка и почна да ѝ разправя премеждието си.

— Нищо — въздъхна майка му и почна да го милва нежно с крилото си по главата, — нищо, пиленце, друг път ще ми донесеш грозде. Когато дядо Радойко обере лозето си, там няма да има никого. Ти ще идеш, ще претърсиш всичките лози и ако имаме късмет, ще намериш някое забравено зърно. Нищо, чего — хортуваше тя и очите ѝ потъваха във влага.

Славейчето се нажали, хвъркна навътре в гората и кацна на една лешникова вейка над горския път. Въздъхна. Мъката, която се беше натрупала в душата му, натежа и почна да напирва навън. То отвори уста и запя, но песента му беше толкова жална, че разплака белия камък, който стоеше забит край пътя с едно черно число на челото. Едри каменни сълзи затупкаха в праха и без малко щяха да удавят една тънконога мравка, която случайно минаваше край камъка.

Мравката побягна настрана и погледна учудено с големите си очи.

– Защо плачеш, камъко? – попита тя.

– Славейчето ме разплака. Песента му е тъй жална, че не мога да сдържам сълзите си. Питай него.

Мравката дигна очи нагоре към лешника.

– Хей, песнопоецо – провикна се тя, – защо разплакваш камъните? Ела тука да ми разкажеш!

Славейчето слезе, кацна на пътя до мравката и всичко ѝ разказа.

– Само за едно гроздово зърно ли ти е мъката, нямаш ли друга грижа? – попита мравката.

– Нямам – отвърна птичето.

– Тръгвай тогава на кладенчето с мъхнатата коруба, дето е под синора на дядовото Радойково лозе. На пътеката под самото кладенче ще намериш не едно, а две жълти гроздови зърна. От дядовото Радойково лозе са. Всеки ден на пладне дядо Радойко слиза на кладенчето да си налее вода в кратунката. Вчера той донесе един голям грозд и го потопи в кладенчето да изстине. Когато си тръгна и дясната му ръка почна да трепери – нали ръцете на старите хора винаги треперят, – от грозда се отрониха двете най-сладки зърна и паднаха на земята. Аз, като ги видях, очите ми останаха в тях. Помислих си: „Ех, да мога някак да търкулна едното към дома!“ Но няма как. Зърното е тежко, пък аз съм слаба. Не мога да го мръдна. Иди поне ти. Клъвни едното, а другото занеси в гняздото на майка си.

Славейчето се втурна към кладенчето и намери гроздовите зърна, зарадва се, пръпна с криле, грабна ги лакомо с човка и литна назад. Когато мина край жилището на мравката, то пусна пред вратата ѝ едното зърно, а другото отнесе на болната си майка.

НАЙ-МАЛКОТО ПАТЕ

Тази година старата патка измъти още три патета. Първото нарекоха Пухена възглавничка, защото беше покрито с мек пух, второто нарекоха Памуклати, а третото, най-малкото, получи име Жълтия ламтурник. Ще попиташ, мое малко момче, защо му сложиха такова оскърбително име. Ще ти кажа защо. Още през първия ден, когато баба Тодора спусна трите жълтурчета и почна да им рони трохички, най-мъничкото разтвори голямата си човка и залапа дажбата на Пухената възглавничка и на Клатенцето. Тогава баба Тодора се ядоса и го нарече Жълт ламтурник. Глупавото патенце, наместо да се засрами, отиде, че се похвали на брагата пуйка. Както знаеш, пуйкът е най-големият клюкар в птичия двор, защото постоянно вика: клю-клю-клю! Щом научи как са нарекли патенцето, той тръгна между птиците и разказа на всички.

Когато патенцата станаха на седем дни, старата патка ги поведе към реката.

– Къде отиваме, майко? – попита Пухената възглавничка.

– На реката, чедо. Какво искате да похапнете? Сребърни рибки или попови лъжички?

– Аз искам сребърна рибка – проговори Пухената възглавничка.

– Аз пък искам попова лъжичка – обади се Клатенцето.

– А ти? – попита патката Жълтия ламтурник.

– Аз искам кит, кит! – провикна се Жълтия ламтурник.

– Искаш кит, но ще бъдеш бит! – закани се патката. – Твоята лакомия ще те погуби.

Стигнаха на речния бряг. Майката поръча на своите патенца:

– Мои жълтурчета, вие сте още много мънички и не знаете да плувате, затуй ще останете тук под върбата, докато ви наловя сребърни рибки и попови лъжички. Ще ме чакате, няма да мърдате оттука.

И като напои широките си лопати, старата патка плувна към дълбокия вир. Подгони една попова лъжичка и се загуби в крайбрежния коренак.

Жълтия ламтурник постоя малко и се раздвижи неспокойно.

– Няма да чакам за една попова лъжичка до края на годината. Не съм толкова глупаво пате.

И тръгна към водата. Стъпи върху една бучка, но бучката се отрони и патето се търкулна. Цамбурна във водата. Бързите води го грабнаха и понесоха надолу към тъмната гора. Ти си чувало, мое малко момче, че в гората живее Хитрата лисица. Тъкмо в туй време, когато Жълтия ламтурник падна във водата, Хитрата лисица се измъкна от своята дупка. Подире ѝ се затекоха две палави лисичета.

– Мамо – заскимтяха лисичетата, – довечера да ни донесеш за ядене нещо живо. Не щем жилаво кокоше месо.

– Добре, мамините зверчета, ще ви донеса нещо крехко и живо. Бъдете ми само умни и не излизайте от дупката!

И като им прати една въздушна целувка с лапичката си, лисицата безшумно потъна в горския гъсталак.

Там, където крайбрежните върби мокрят сребърните си листа във водата, има една хралупа. Ти знаеш какво е хралупа – кухо дърво.

В тая хралупа се потули Хитрата лисица и там дочака патенцето с очи, втренчени към реката. Жълтия ламтурник се беше научил вече да плува свободно, когато наближи хралупата.

– Стой! – изскочи лисицата и замаха застрашително опашката си.

Патенцето спря.

– Кои си ти? – попита лисицата.

– Аз съм Жълтия ламтурник.

– Олеле, колко си страшен! – учуди се лисицата.

– Не съм страшен, а съм безстрашен.

– Бре – усмихна се лисицата, – ами къде отиваш?

– Отивам да си хвана един кит.

– Какво ще го правиш?

– Ще го изям, защото съм страшно гладен.

– Ти си едно глупаво пате. Китове в реката няма. Китовете живеят в гората. Ела с мене да те заведа на едно място, където се въдят най-големите китове. Ще кълвеш, докато си напълниш гушата.

– Коя си ти? – попита подозрително патето.

– Аз съм горската сестра-спасителка. Помагам на загубените патенца. Най-напред им намирам храна, а сетне ги водя при майките им.

– Ти имаш добро сърце – зарадва се Жълтия ламтурник и заплава към брега.

Но щом доближи, лисицата протегна лапата си, пое го, захапа му едното краче и го метна на гърба си. Бързо се затече към хралупата си.

– Сиротното патенце! – въздъхна една жаба. – Ще го глътне като муха тая хищница!

– Милата душичка! – зашумяха с клони крайбрежните върби и порониха росни капки като създи.

Хитрата лисица тичаше слепешката по заешката пътека. Сърцето ѝ силно тупкаше: колко ли ще се радват нейните лисичета, когато получат за вечеря това живо патенце! Хитрата лисица беше много възбудена и забрави, че ловецът дядо Тодоран е заложил капан за лисици настрег заешката пътека под една шумка. Наместо да прескочи шумката, лисицата я блъсна с предния си крак, но в този миг скритият капан рече:

– Щрак! – и захвана Хитрата лисица за десния крак.

Лисицата се препъна и изтърва патенцето.

Жълтия ламтурник се търкулна на тревата и като видя, че за живота му няма никаква опасност, изгледа лисицата с унищожителен поглед и затепа назад по пътеката. Тича до реката, без да се обърне. Плува като лагуйка нагоре срещу течението, упъти се към оная върба, където го чакаха разтревожени майка му, Пухената възглавничка и Клатенцето.

– А бре, разбойнико – провикна се отдалече старата патка, – къде беше, ума ми изкара.

– В гората бях, майко. За кит тръгнах, а хванах една лисица.

– Лисица ли? Какво ще я правиш?

– Ще подаря на баба Тодора едно кожухче, за да ми дава повече трохи и зрънца. Много съм гладен, майко.

И като отвори човката си, Жълтия ламтурник на лапа две попови лъжички наведнъж и ги погълна с наслада.

ПРЕДАТЕЛ

1393 година. Запомнете я, малки българчета! Тогава падна от главата на цар Иван Шишмана българската царска корона и петстотин години народът прекара в тежко убо. Тогава Челеби Сюлейман, синът на Баязида, завладя Велико Търново, изкла най-смелите мъже, отведе на заточение патриарх Евтимия, великия старец, който беше юначен покровител на българския народ, и над приказния царски дворец на Царевец се развя червено турско знаме с полумесец и звезда. Три месеца време Челеби Сюлейман обсажда Велико Търново, каменното сърце на България. Градът беше опасан с колан от камък и нито една турска обсадна машина не смогна да пробие здравата крепостна стена. Отгоре, от бойниците на островърхите кули, излитаха острите стрели на българите и косяха гъстата войска на Челебията, както тънка коса коси тревата на млада ливада. Преди да вдигне обсадата и потегли назад посрамен, турският военачалник сбра пашите си на съвет и ги попита:

– Няма ли между турците нито един войник със здрави плещи, който да налегне с гръб Желязната врата на Царевец и да я откърти – за да нахлуем в крепостта?

Пашите мълчаха с наведени глави.

Челеби Сюлейман продължи с болка на сърцето:

– Няма ли герой, роден от ханъма, който да се покатери нощем на крепостната стена, да скочи вътре, да избие стражата и да отключи портата?

Пашите мълчаха.

— Защо мълчите? — викна Челебията. — Орехи ли има в устата ви?

Тогава се вдигна най-старият паша и рече тъй:

— Господарю, аз познавам един герой, който може да влезе в крепостта на българите.

— По-скоро тичай да го доведеш!

Старият паша излезе от шатрата на военачалника, прекоси през черния мравуняк от войници, които сърбаха чорба от големи пръстени гърнета с гървени лъжици, и слезе към близката долчина. В долчината едно престаряло магаре мирно хрупаше зелени бодили и гонеше с лявото си ухо магарешките мухи, които упорито се мъчеха да влязат в очите му, за да разберат защо плаче. Пашата откърши една жилава върбова пръчка и го подкара напреде си. Откара го към шатрата, където заседаваха пашите, и викна отдалеч:

— Ето, господарю, героя!

Челеби Сюлейман сви очи и брадата му затрепера.

— Как смееш да се гавриш със своя господар? — избухна той и вдигна тежкия си ятаган да съсече стария паша.

— Стой, бащице мой, не бързай — отговори му пашата, — чакай да ти кажа! Аз не се гавря, а повтарям: този е героят, който ще превземе орловото гнездо на българите. Господарю, на този свят няма стена, която да не бъде пробита от жълтицата. Заповядай да натоварят върху гърба на магарето две торби, догоре пълни с жълтици. Поръчай натовареното магаре да бъде отведено тая нощ пред Желязната врата и чакай да видиш какво ще стане.

Както каза пашата, тъй стори Челеби Сюлейман. Напълни две торби с жълтици от съкровището, сам ги метна върху гърба на магарето и подаде повод

му в ръката на един наемник, който от Мала Азия беше потеглил подир турската войска, да ближе гърнетата на войниците. Наемникът отведе магарето, щом се стъмни, пред Желязната врата. Нощта беше лунна. Гробищно спокойствие милваше позлатените високи кули на Шишмановите дворци и болярските къщи. Умореният град тежко дишаше, потънал в дълбок сън. И когато месечината се издигна над Желязната врата и откритите жълтици светнаха като разризната жар, отгоре през една бойница две жадни очи се влиха към торбите.

— Какво свету там долу? — попита един тих и треперлив глас.

— Парѝ светят, имане гори — зашепна наемникът. — Челеби Сюлейман ще напълни с тях джобовите на оня, който предаде ключа на крепостта.

Двете очи блеснаха като два раздухани възлена.

— Много ли са жълтиците?

— Две пълни торби.

— Всичките ли ще получа?

— Всичките до една. На мене, ако искаш, можеш да дадеш само една — да си купя кон, за да натоваря плячката, която ще нагрябам от Велико Търново.

— Ами по какво ще ме познае утре пашата?

— По името. Как ти е името? — попита наемникът.

— Името си не обаждам. Аз нося обица на ухото си. Тъй да му кажеш: един човек с обица на лявото ухо предаде ключа на Желязната врата.

И когато тежкият ключ падна отвъд и звънна в краката на наемника, ръцете му се разтрепераха. Щом настъпи потайна доба и уморените защитници задряха, той завъртя железния ключ и отвори вратата на търновската крепост.

На другия ден оргите на Челеби Сюлеймана нахълтаха като мътен порой в предадения град. По улиците потекоха ручей от кръв, къщите, черквите и дворците пламнаха.

В туй време Челеби Сюлейман, сегнал пред шатрата си на Гарга баир, бавно отчиташе зърно след зърно от броеницата си. Откъм града двама чернолики войници доведоха пленник. Пленникът падна в краката на турския военачалник и бърже заговори:

– Аз съм оня, който предаде нощес ключа на Желязната врата. Ето я обичата на лявото ми ухо.

– Ти ли си? – попита пашата. – Защо си дошел?

– Искам наградата.

Челебията заповяда да му дадат торбите.

Предателят, като видя златото, обезумя от радост и започна с трескави пръсти да рови жълтиците.

– Парят! – извика той със загавен глас и си гръпна ръцете.

Изправи се, протегна десница към града и рече:

– Господарю, погледни какъв град, по-скъп от елмаз, ти предадох. Какво ми плащаш за предателството? Само две торби жълтици. Малко са. Дай ми още толкова!

Турчинът го погледна с презрение.

– Ако не ти се дават много, прибави поне още една торба! Ако не даваш една торба, нагребни ми една паница! Не може ли? Дай тогава една шепи!

Челеби Сюлейман прехапа долната си устна.

– Всемогъщи, още една жълтица поне няма ли да ти се откъсне от сърцето? – умолително го погледна предателят.

Челеби Сюлейман скокна прав и с разтреперан

глас се обърна към палача, който стоеше пред шатрата, опрян на тежкия си ятаган:

– Дай му награда, достойна за един предател!

Палачът измъкна ятагана си, издигна го високо, замахна и с един удар отсече главата с ненаситните очи. Отсечената глава се търкулна.

Тогава предателят грабна окървавената си глава и хукна да бяга с нея нагоре. Дълго време той се катери по голия каменист хълм и най-сетне се спъна върху един камък, падна и изгърна.

Българите го затрупаха с проклетия и камъни. И до ден днешен стои грамадата, под която лежи затрупаният предател на Велико Търново.

САМАРСКОТО ЗНАМЕ

Музейният пазител се обърна назад и погледът му обходи широкия салон – наредените опълченци, направени от восък, черешовия топ, насочен към прозореца, ятаганите, окачени по стената, железните ризници, колесниците, старите знамена, боздуганите – и като разбра, че всяко нещо си е на място, притвори бавно вратата и завъртя два пъти ключа. Беше късно, шумовете на големия град затихнаха, пълната месечина се показва между разкъсаните облаци и почна да наднича през прозорците. Един лунен лъч се плъзна по рамото на някаква голяма каменна статуя без глава, изправена в музейния двор, позлати грапавия камък и прониза стъклото на прозореца. Влезе в салона, устреми се право към старото знаме, самотно разперено сред една малка горица от овехтели и забравени свити знамена, и озари платното. Очерта се черният кръст на знамето, окръжен със златошита украса, светна позлатеният връх на дървената гръжка. Восъчните опълченци насреща погледнаха знамето, напрегнаха своята стара памет, спомниха си нещо далечно, спогледаха се, поклатиха глава, въздъхнаха и задряха.

Знамето попита огненото небесно око:

– Ти, като гледаш по цялата земя, виждаш ли оня балкански връх с големия бял паметник от гранит, който разговаря с облаци?

– Виждам го – отговори луната. – Там пристигнаха тази вечер цяла дружина млади хора с шлемове

от желязо и накладоха огромен лагерен огън. Планинският връх пламти.

– Тъй пламтяха сърцата на поборниците за народна свобода. Техните кости почиват под камъните на паметника. Те легнаха редом с братята, които дойдоха от север, за да освободят поробен народ. Погледни навсякъде и ми кажи: има ли още живи старци от ония, които се биха за свободата, когато аз се развявах над главите им?

Ала месечината в тоя миг потъна зад един облак и в музейния салон настана мрак. Един от восъчните старци се отпусна и почна да хърка.

– Всички заспаха. Само аз не мога да мигна. По цели нощи се измъчвам в тая стъклена кутийка и няма кому да изкажа страданията си – обади се с тихо скърцане звънливото гласче на едно овехтjало орлово перо, сложено пред разтворения пергамент, ситно изписан с чернило.

– Кои си ти, дете скърцаш в нощната тъмнина? – попита знамето.

– Аз съм едно обикновено орлово перо и гасна от мъка, защото никои не знае какво съм сторило за пробуждането на българския народ. Мъка разяжда сърцето ми.

– Че какво пък си сторило?

– Аз ли? Ще ти кажа. Двеста и седемдесет години стоях върху крилото на един могъщ орел, който летеше над целия Балкан и гнездото му се намираше под канарите, дете се издига големият гранитен паметник. Орелът беше силна птица. С голям размах движеше крилете си. Обикаляше Дунавската равнина. Неговата сянка плъзгеше по високите поляни на стария Балкан. Вода пиеше от най-дълбоките планински езера. Зверове горски трепереха, щом го зърнеха, и бързаха да се потулят в шумаците. Аз бях перо, което се

носеше на шеметна височина, но се отроних и паднах в Атонската гора. Един монах с горящи черни очи и високо чело ме намери между кипарисите, отнесе ме в мрачната си килия, издяла от мене писалка, потопи ме в една чернилница и почна да пише с мене. Много дни и нощи монахът не дигна главата си от бялата хартия. Написа една книга, която носи заглавие „История славяноболгарская“. Тая книга е светиня за новите поколения, а мен никой не ме знае. Разбра ли моята трагедия? Затуй не ме люби сън! А ти кое си?

— Аз ли, аз съм знамето, което донесе свободата на поробения народ. Някога аз имах три цвята и преперех, щом полъхнеше вятърът. Пламтяха изписаните върху мене златни слова, чудно грееше главичката на гръвцето ми. Изтъка ме една девойка с руси коси и сини очи, извезаха ме пръстите на едно даровито славянско чедо и докато ме бодеше с игла, то ми изпя найхубавите песни на своя роден край. А гръвцето ми растеше в една градинка на стария руски град Самара. Когато беше живо, птичките кацаха по клончетата му, листата му шумоляха и то все навън гледаше. А през ония дни по улицата се точеше голям народ. Маршируваха полкове, търкаляха се колелата на оръдия, излети от майсторите на оръжие в Тула, искри изскачаха изпод копитата на златогриви коне.

— Къде отиват тия въоръжени мъже? — попита гръвцето птичките, които летяха навсякъде и виждаха всичко.

— Те отиват да се бият за свободата на един братски народ, поробен от векове. Вериги ще трошат.

— Ах, защо не вземат и мен! — въздишаше гръвцето и листата му капеха от копнеж.

И ето че секирата изпълни желанието му. Един

ген тя го отсече, окастри клоните му и направи гръжка за знаме.

— Тъй ли беше? — попита знамето гръвцето си.

Дръвцето изпраця, но не можа нищо да каже, защото сухите гръвета нямат памет.

— Двамина мъже — продължи знамето — ме отне-соха в белокаменната Москва. Там преношувахме с гръвцето в една стара църква. Хиляди уста ни целунаха. На 6 май 1877 година аз видях за първи път български войници, които бяха тръгнали редом с братята руси да се бият за свободата. Бяхме в Пловдив. Сегем хиляди опълченци стояха в стройни редици, замръзнали пред палатките си. Там главнокомандващият, командирите на дружините и трима опълченци забиха с чукче гвоздеите и ме прикрепиха към гръвцето, с което вече никога не се разделихме. Когато знаменосецът ме издигна и аз се развълнувах във въздуха, един глас извика:

— Гледайте, гледайте! Нещастната България излиза от гроба!

Сълзи потекоха по страните на суровите мъже. Те снеха калпаците си, набучиха ги върху щиковеите, дигнаха ги нагоре и ревноха: „Ура!“ Едри майски гръждовни капки разхладиха главите им...

Знамето млъкна. В салона настана тишина, само въздишаният старец хъркаше.

— Кажу какво стана по-нататък! — помоли се орловото перо.

— По-нататък аз почернях и погрознях от пламъците на боевете. Вражи куршуми превърнаха платното ми на решето, разкъсаха ми златните букви, един ятаган разсече гръвцето ми.

— Не съм аз — обади се от стената окаченият назъбен, ръждив ятаган и гузно се укроти в мрака. Той

беше извършил големи и черни престъпления през своя век. Той можеше да разкаже страхотии за клането на невинни мъже, жени и деца в Батак, но висеше над черешовия топ – мрачен, ръждив и мълчалив. Боеше се от съда на правдата.

– Макар че съм избеляло – продължи знамето, – в паметта ми пари като възлен споменът за оня страшен ден, когато пламна битката за Стара Загора. Само четири дружини български доброволци се опълчиха срещу огромната войска на Сюлеймана, която се загаде от юг като буря и затъмни небосвода. Страшен грохот на оръдия и рев на настървени хора оглуши равнината. Опълченците бяха решили да победят или да умрат достойно за своя народ и ме издигнаха високо. Сюлеймановите табори пристигаха на вълни, като облаци от гарвани връхлитаха и опълченските дружини бързо оредяваха. Един след друг падаха поборниците. Тогава аз чух гласа на едно момче, на име Стоян Станишев, дошло от Парижкия университет да се бие за свободата на своя роден край:

– Да умрем, братя! Тук да паднем за отечеството! Нашата кръв ще спаси България!

Но един куршум прониза челото му, повали го на земята и прекъсна пламенните му думи.

Три пъти враговете ме отнемаха от ръцете на българите. Първия път ме отърва незабравимият полковник Калигин, но докато ме издигне, враговете го намушкаха с щикове, пронизаха го с куршуми и слабата му десница ме изтърва. Повторно ме освободи от плен силният и снажен опълченец Начо Иванов, но и той рухна, улучен от оловен отомански куршум. Падна отгоре ми, затисна ме. Българите ме изтеглиха изпод трупа на своя другар, но още беднъж ме изтърваха и когато най-сетне ме освободиха и понесоха назад, от

опълченските дружини бяха останали само шепа грохнали бойци. Те отстъпиха в Балкана, спряха се запъхтени на един връх и с тъга гледаха пламъците на отново поробения и запален град...

А на Шунка моите опълченци бяха останали само две хиляди и четиристотин души. Сюлейман паша пъплеше към върха с петдесет батальона. През оня горещ ден, когато нашите оръдия спряха своя тътнеж, защото нямаха снаряди и пушките бяха останали без патрони, опълченците събаряха камъните върху главите на настъпващите врагове и хвърляха върху им телата на мъртвите си другари. Тогава аз се беех на същото място, където сега се издига паметникът, и треперех: генерал Столетов беше заповядал да ме изгорят, ако врагът заобиколи отвсякъде нашата дружина...

Знамето мълкна. Лунният лъч повторно прониза стъклото. Ръждивият ятаган се озъби.

– Свърши ли? – попита орловото перо.

– Свърших – отвърна Самарското знаме.

– Твоята история е необикновена. Тя трябва да бъде разказана на поколенията. Щом се покаже месечината, аз ще потопя острието си в чернилницата на музейния пазител и ще запиша историята върху последната свободна страница на голямата разтворена книга с листове от пергамент. Ще я запиша точно така, както ми я разказа. Когато пазителят я прочете, ще разбере какво перо съм аз и ще ме сочи с гордост на посетителите. Лека нощ, старо знаме!

Знамето кимна леко с главицата на гръбцето си и заспа дълбоко.

ПРИКАЗКА ЗА ЖИТНИТЕ ЗЪРНА

Отбраните за посев житни зърна лежаха в дълбоката кооперативна житница и си говореха тихичко.

— Тука е много тъмно, аз нищо не виждам — обади се едно зрънце с тъничко звънливо гласче.

— Тука е задушно! — рече друго зърно.

— Тук има една мишка с дълга опашка. Много ме е страх от мишката! — записука трето зрънце.

— Къде е тя? — скокна през прозореца в житницата котаракът Петър и очите му грозно светнаха.

— Скри се в дупката си. Тя схруска най-добрите ни другарчета.

— И нея ще схруска бачо ви Петър, щом като я затисне с лапите си. А сега кротувайте, защото скоро ще ви отнесат.

— Къде? — попитаха в хор зрънцата.

— На нивата! — отвърна котаракът Петър и тръгна безшумно към мишата дупка.

Беше тъмна есенна утрин. Духаше прохладен вятър и намиташе опадалите листа на дърветата. Мъглите забулиха планинските върхове и се понесоха към равнината. Вратата на житницата скръдна и се отвори. Влезе сеячът. Той носеше едно кринче и три празни чувала. Наведе се и почна да гребе житните зърна. Напълни завчас чувалите, завърза ги отгоре и ги натовари на каруцата. Шибна конете и откара чувалите на голямата общонародна нива, където един трактор пореше чернозема с шест железни плуга. Се-

ячът стовари семето до дънера на една стара круша къснозрейка и почна да тъкми редосеялката.

— Какво ли ще правят с нас? — попитаха зръната.

— Ще ви заровят в земята — отвърна крушата, — в черната земя ще потънете.

— В земята ли? Как тъй в земята? Ние не искаме да ни заравят. Ние сме живи зрънца. В земята ще измрем до едно. Преди да ни заровят, трябва да ни попитат съгласни ли сме. Ние не сме съгласни!

— Не бойте се, няма да измрете. Вдъгнете търпеливи и чакайте да видите какво ще стане.

Когато сеячът започна да изсипва семето в редосеялката, всичките зърна се притиснаха едно до друго, дружно да влязат, само едно зрънце не рачи да върви с другарчетата си. То отскочи настрана и се търкулна по утъпкания коларски път.

— Къде отиваш? Защо се делиш от нас? — развикаха се зрънцата.

— Не искам да легна там, където лягат еие — отвърна самичкото зрънце.

— Защо?

— Защото не съм като вас — такива едни зърна — гребосъчета. Аз съм по-голямо и по-умно от вас. Аз ще мина отвъд коларския път. По-добре ще ми бъде, когато съм самичко.

И като се чукна върху едно бяло камъче, зърното подскокна, прескочи коларския път и попадна в една мравешка пукнатина.

Редосеялката подреди всичките зърна от чувалите едно до друго, намести ги в разораната нива и ги засипа с мека пръст.

Дълго лежаха заровените зърна в чернозема. Тихият есенен дъжд намокри нивата. Влагата проникна нагоре и намокри ризниците им.

Те се изплашиха и прошепнаха:

– Свърши се, ще изгнем!

И почнаха да се подуват. Набъбнаха. Ризниците им захванаха да се пукат. Но щом напече слънцето на сиромашкото лято и цъфна кърпикожухът, зрънцата се превърнаха на нежнозелени стръкчета, източиха се нагоре, разбутаха меката пръст и си показаха връхчетата.

– Добро утро! – викнаха дружно на крушата със звънливи гласчета. Слънцето ги погали с меката си топла ръчица и те почнаха бързо да растат.

– Колко сме много – рекоха житните стръкчета, като се оглеждаха едно друго, – милиони! Ние сме повече от звездите на небето, ние сме повече от дърветата в гората.

– Ку-ку! – обади се отвъд пътя едно самотно стръкче, пораснало наред голата поляна между камънаците и магарешките бодили.

– Що щеш там? – попитаха го другарчетата му. – Ела при нас.

– Не искам. Аз пуснах корени в мравешката пукнатина. Тука ми е широко. Ще расна, без да ме докосва някой. Ще изсмуча всичкия сок на поляната. Няма да остава капчица на другите тревички. Ще порасна голямо-голямо и ще стана като тополя. А вие там – грехосъчета!

– Прави, каквото щеш – отвърнаха зрънцата и го забравиха.

Зимата пристигна разлютена, затъмни слънцето, обрули последните листа от клоните на крушата и почна да сипе сняг. Затрупа голямата нива. Метна бял юрган върху житните стръкчета, те се затоплиха, почнаха да се прозяват, казаха си лека нощ и заспаха. Когато се пробудиха след дългия сън, видяха, че бе-

лия сняг го няма, мътни ручей се спускат нагоре към голямата река, а от южните страни са пристигнали крилати гости. Житните стръкчета оживяха и се размърдаха. Слънцето ги напече хубаво, вятърът почна да ги люлее, а старата круша им се радваше като майка, шумеше с младите си листа и им разказваше приказката за непослушното агънце, което се отлъчило от стадото на овчаря, навлязло самичко в тъмната гора и вълкът го изял. Стръкчетата, макар че бяха още мънички, се досещаха за какво става дума и поглеждаха съжалително към самотното си другарче, което се беше отлъчило и сега се клатеше и надигаше високомерно отвъд големия път.

Една сутрин самотното стръкче се похвали:

– Хей, малчугани, знаете ли, че аз си имам вече едно коленце.

– Охо – отвърнаха стръкчетата в нивата, – ние си имаме по две коленца и скоро ще вържем класове!

Догето крушата налее плод, житните класове станаха високи до пояс и почнаха да класят. А когато месец юни пристигна със стоманен сърп на рамо, те се гизнаха над пояс, напълниха класовете си със зрънца, наежиха осилите си и почнаха да зреят.

Изрусяха осилчетата и на самотния житен клас.

– Моите зърна ще станат едри като лешници. Почакайте и ще видите – хвалеше се самотният стрък.

– И като орехи да станат, пак нищо няма да се получи – думаха му житните стръкове от нивата.

– Защо?

– Защото един клас хамбар не пълни.

През един горещ задушен ден от планината се закъртиха тъмни облаци. Слънцето изплашено се скри зад тях. Птичките се изпокриха в гнездата си. Гръмо-

мевица процепи небето. Излезе силен вятър, клоните на старата круша заскърцаха. Житните стръкове наведоха тежките си класове, притиснаха се един до друг плътни и загружно дадоха отпор на бурята. Стихийният вятър не можа да пречупи нито един клас, защото цялата общонародна нива се опълчи срещу него.

— Ние сме били голяма сила! — си рекоха житните класове, когато бурята отмина и почнаха да отърсват гъждовните канки от осилите си.

Те бяха окъпани, горди и радостни.

— Вие сте наистина голяма сила, защото сте много! — обади се крушата. — Но я погледнете какво стана с вашето самотно другарче, което не пожела да смуче сок заедно с вас в черноземната нива!

Класовете се обърнаха, погледнаха отвъд коларския път и що да видят: самотният житен клас лежеше пречупен от корен, затъпкан и зацапан с кал.

— С него се случи същото, което се случи с непослушното агънце — рече крушата и поклати тъжно глава.

Когато здравите житни класове узряха и зърното им се изпече, пристигна моторната жътварка. Тя обръсна зрялата нива за един ден, навърза стръковете на снопи. Коларите откараха снопите при вършачката и ги складоха на купни. Работливата вършачка отдели зърното от сламата и отново запраця общонародната нива.

Новите зърна не се страхуваха от мишката, защото котаракът Петър се беше разправил с нея.

Селячът отдели най-здравите и чисти зърна за нов посев, а другите влязоха в чувалите и заминаха към мелницата. Те ще се превърнат на меко като памук брашно и от тях хлебарят ще изпече бели пшеничени хлябове за целия български трудов народ.

ИЗ „ТОШКО АФРИКАНСКИ“

Тошко всъщност беше в чувала, защото не беше арестант на земята. Тошко беше Тюркски тайфър, добър чувал и речта на арабски Тошка, гордо му отпалата речта. Селите го минаха на турци и се казваха башки.

— Къде си помисли, башко? — попита Тюркски.

— Не го знам в Самаркандския квартал. Това пролетта африканец ми прегрупи башкиците. Вземат бели башкици. Плати ли му арабски?

Като изгуби тези думи, Самаркандския квартал от гласа си обърна пребората към Самаркандския квартал. Това беше първият в чувала и същото му личеше. Какво му араби в кварталите? Онези кварталите, до селата башкиците, се измисляха кварталите Самаркандския квартал. Илия измисля до Самаркандския, даде Тюркски селата от селата до чувала и го страсна до Самаркандския квартал. Селата не помисли да: Илия не помисли, защото си личеше и какво не личеше — башкици башкиците да си помисли от си си Мила башкиците. По този башкици квартал, кварталите башкиците и Мила башкиците

зарадван гостенина. Донесе му огън, подаде му стол и го покани да си похортуват.

– Поседни малко, дядо Тодоране, че ще ми излезе душата в тази самотия! Нали е жетвено време – всичките селяни са по нивите. Жива душа не се мярка тъдява. Само един вълк обикаля вечерно време кошарата ми. Настървил се е звярът. Исква да ми изяде агънца. Аз да имам една пушка – ще му светя масълцето. Ами ти къде тъй по вечеря с чувала? Не те ли е страх от вълка?

– Не ме е страх – отвърна дядо Тодоран, – защото, ако той е вълк, аз съм по-голям вълк.

И смукна дълбоко лулата си.

В туй време при чувала под крушата пристигна страшният вълк, който си точеше зъбите за агънца. Подуши Тошка и изръмжа:

– Хей, кой подсмърча в чувала? Агне ли си, или куче?

– Нито агне, нито куче.

– Ами какво си?

– Аз съм Тошко Африкански.

– Тъй ли? Аз пък тъкмо дуря Тошка, да го схрускам като кокошка.

– Ще ти пресегне!

– Защо?

– Защото в Африка има един милион маймуни, готови да ме бранят. Те ще те разкъсат на парчета, ако се научат, че си ме оскърбил.

– Ами къде отиваш и защо плачеш?

– Помъкнал ме дядо Тодоран към село Сватбаре. Насила ме носи на сватба. Там ще ме гоцават с печени тазгодишни агнета. Щели да ме тълчат и с петровски пилета и наденици на скара щели да ми дават.

– Яж бе! – извика вълкът и устата му се наляха.

– Не мога да ям месо. Аз съм маймуна. Аз съм член

на маймунския вегетариански съюз. Мене ми дай орехи, лешници и круши. Аз обичам печени фъстъци. Аз обичам банани и от кокосови орехи не се отказвам.

Вълкът, както знаете от приказките, е много глупав. Той помисли малко и предложи на Тошка:

– Слушай, Тошко, щом като е за сватба, нека да уда аз наместо тебе. Както съм гладен, ще изям всичките агнета и пилета петровчета. Искаш ли?

– Как да не искам! – извика Тошко.

Вълкът гръпна възела на въжето и развърза чувала. Тошко се измъкна навън, а на негово място в чувала се намъкна старият вълк. Мина ни малко, ни много, ето че от воденицата излезе дядо Тодоран. Тошко се покатери чевръсто на близкото дърво и се потули в шумака.

– Развързал чувала проклетникът – извика дядо Тодоран, – добре, че не се е измъкнал!

И като подхвана чувала, старецът го метна на гърба си.

– Още повече е натежал маймунекът, но аз ще го настаня ей сега – си рече дядо Тодоран и закрачи към кладенеца. Като стигна, старецът запъхтян отвори капак на кладенеца, блъсна чувала с глупавия вълк вътре и викна: – Тъй ти се пада, злосторнико! – и си тръгна към къщи.

В туй време по пътеката откъм гората се загаде един мечкар. Той водеше стара рунтава мечка – здраво вързана с железен синджир. Като стигна пред воденицата, мечкарят завърза синджира с мечката за колелото на воденицата: ако е вътре воденичарят – ще му поиска нещо за ядене, ако го няма – ще си вземе, каквото намери.

– Ох, ох, ох! – изпъшка мечката. – Тежък живот мечешки! Цял ден ходя, хоро играя и наместо пчелен мед, ябълки и меки гренки ям бой с дрянаницата.

– Защо не побегнеш в гората? – попита Тошко от гървото. – Навярно ти се нрави дряновицата на мечкаря.

Мечката дигна глава нагоре и погледна към Тошка.

– Искам да побягна, но как? Вързана съм със синджир – въздъхна тя.

– Аз ще го развържа! – предложи си услугите Тошко.

– Глупаво животно, само човешка ръка може да развърже синджира. Тука трябва хитрост. А човекът е най-хитрото нещо на земята.

– Аз съм хитър, макар че не съм Димитър – отвърна Тошко и скочи долу. Поразгледа веригата, гръпна една кукичка и я откачи от колелото. Мечката усети, че е свободна. Тупна с предната си лапа, изрева радостно, изправи се на задните си крака, изкара едно мечешко хоро и посегна да прегърне своя спасител.

– Ти спаси живота на една робиня! Ти трябва да получиш награда – извика тя и връхлетя върху Тошка да го прегърне.

Тошко угади, че от тая мечка прегръдка жив няма да излезе, затуй се гръпна заднишком и удари на бяг.

– Стой да ти благодаря! – зарева мечката и се спусна подире му. Тежка и тромава, тя трополеше като търкулнат воденичен камък. Синджирът се влачеше подир нея. Тошко хвърчеше напреде ѝ по-бързо от заек.

Мечката спря на моста край селото и промърмори запъхтяна:

– Не можах да стигна благодетеля си, бързо бяга дяволът! Сякаш има криле на краката си.

И се върна към гората. А Тошко се упъти право към дявотия Тодоранов дом. Беше късно. Прескочи през

оградата. Спря пред къщи. Дядо Тодоран още не беше се върнал. Тодора шъташе край огъня. Буля ѝ кърмеше малкото дете, което Тошко измести на нивата от люлката. Тошко се повъртя из хармана. Надникна в градината. Дядо Тодоран беше изправил кошерите. Пчелите спяха.

Гладен и уморен, Тошко потърси топло място да си легне. Клекна пред малката кучешка колибка, постлана с вехто губерче.

– Колко съм гладен! – въздъхна той и почна да лъже: тая вечер на магарето поднесоха три печени кокошки, на мене нищичко не дадоха. Трябва да си легна гладен.

Заспалото куче се пробуди и скочи:

– Какво магаре, какви кокошки? – ококори очи то.

– Иди го виж – вързано накрай село до плета на общинския двор, дояжда последната кокошка. На този свят най-добре живеят магаретата.

Кучето изхвъркна навън, а на неговото затоплено място се настани Тошко.

– Ум царува, ум робува, ум памки насе – рече Тошко, разпери лапите си и захърка.

ТОШКО ЛЕТИ В ОБЛАЦИТЕ

Дядовата Тодоранова невеста – баба Гълъбинка, прогони двете стари патки и патенцата им на улицата и тръшна пътната врата.

– Да се махате от главата ми! Изядохте ми ушите. Идете на реката да хванете някоя рибка и да не се връщате рано, защото ще ви оскубя опашките!

Патките поведоха своите рожби към реката и спряха под една върба край големия вир. Започнаха разговор. Старата патка рече:

– Днес водата е мокра. Ако влезете във водата, ще си намокрите бялата перушина, ще ви простинат червените крачета и ще хванете хрема. Не смея да проведя баща ви до аптеката да купи капки за нос, защото аптекарката му е хвърлила око: иска да го заколи и да го изпече на фурната със зеле. Проклетата баба Гълъбинка е готова да го продаде и да ви остави сирачета. Затуй, деца, няма да близате в студената вода, ами ще стоите тука, докато ние с баща ви се огледаме в дълбокия вир. Майчице, защо съм се родила толкова хубава патка? Хайде, мъжо!

Старият паток покорно потегли след жена си, а патенцата останаха под върбата. В туй време при малките глупачета пристигна многострадалният маймунек Тошко Африкански. Рано сутринта Тодора се запретна да го къпе в котела. Тошко не обичаше чистотата, почна да се противи и обърна котела. Тогава ядосаната Тодора грабна тоягата. Тошко изхвъркна навън, прескочи оградата и се втурна лудешки по ули-

ците. Спря пред Станчовата фурна. Станчо тъкмо беше извадил от пещта зачервени кравайчета. Тошко грабна едно кравайче, без да го види някой, и потърси потулно място да го изяде. Като видя малките патенца, той си рече:

– Омръзнаха ми тия пусти безмесни дни. Омръзна ми да бъда вегетарианец. Я да си изям едно варено патенце. Ще го занеса на Тодора да ми го свари в тенджерата. Ще я помоля да ми го поръси със солчица и пиперец и да ми наточи от бъчвата винце.

Той беше забравил, че в бъчвата няма капка вино.

Устата му се наляха, Тошко преглътна, приближи го патенцата и попита:

– Кажете ми, кое от вас е най-гладно?

– Защо? – обади се едно от патенцата.

– Защото имам едно кравайче – за най-гладното патенце.

Като чува тези думи, всичките патенца затепаха с отворени човки към Тошкото кравайче. Тошко се наведе неочаквано. Стисна за шията първото патенце, вдигна го нагоре и радостно го залюля. Патенцето почна да грачи ужасно. Неговите родители чува писъка му, извърнаха глави и като видяха какво се е случило, нададоха вик:

– Разбойнико, остави патенцето на мира или зло ще папиш!

– Туй патенце е моичко! – отговори Тошко и търти да бяга.

Патките се грозно разлютиха и решиха да накажат крадеца. Като разпериха криле и проточиха шици, те се вдигнаха, полетяха след Тошка, настигнаха го и му ухапах стръбно ушите. Тошко ревна и пусна на земята патенцето и кравайчето, но патките не го пуснаха. Те го вдигнаха високо над земята, над покри-

вите, над върховете на дърветата и понесоха към облаците.

— Къде ме носите? — попита Тошко и зъбите му затракаха.

— Носим те в морето — отговори патката, — ще те пуснем там, да те налага някоя акула. Ние те осъдихме на смърт.

Тошко примря от страх, разпери ръце като бостанско плашило и ги отпусна безпомощно. Патките описаха на небето голям кръг. Много ли, малко ли летяха патките, не знае, но по едно време те видяха, че се намират пак над своето родно село! Насред село се виждаше кубето на бялата селска църква. Върху църковния кръст стоеше ластовичка. Патката се провикна:

— Сестро ластовичке, далечно ли е морето?

— Ако тръгнеш заранта с бързия влак, ще стигнеш през нощта, когато изгрее месечинката — отвърна ластовичката.

— Ох — изпъшка патката, — изморих се да мъкна този разбойник! Мъжо, съгласен ли си да го пуснем?

— Га! — отвърна патокут, а това „га“ на патешки език означаваше „да“!

И двете патки го пуснаха. „Свърши се с мене“ — пошепна Тошко, размаха ръцете и краката си, полетя надолу с главата към една къща с бял комин, събори се с голям шум, обра всичките сажди и цамбукна в някакъв широк казан с топла вода. Като се намокри, Тошко изведнъж се събзе, показва главата си над водата и почна да цапа весело:

— Брей, че хубава вода! Ще ми извади всичките бълхи! Няма да ме халят вече.

Тъкмо в туй време вратата се отвори и на прага застана зачервената Тодора. Тя изгледа Тошко и рече:

— Непрокопсанико, къде се беше изгубил? Цял ден съм те търсила по улиците. Уплашила се бях да не си пропаднал вгън земята!

И като го насапуни, Тодора го изкъпа хубаво, заведе го в градината да съхне на слънце и му донесе една порязаница, намазана с мармалад. Тошко се изтегна на затоплената трева, захапа сладко порязаницата и рече:

— Никога няма да сложа патешко месо в устата си!

И нали беше изкъпан, Тошко се промъкна в кучешката къщурка и заспа като заклан.

РЕЧНИК

На диалектни, остарели и чужди думи

- абѹчка** (ар.-тур.) – горна мъжка греха от груб домашен вълнен плат
- антерѹя** (ар.-тур.) – подпълнена с памук плътнена греха
- армагѹн** (пер.-тур.) – подарък, донесен или изпратен от-далеч
- белѹнка** – място на река, където жените белят платно
- берекѹт** (ар.-тур.) – плодородие
- билѹк** (тур.) – голямо множество, голям брой
- бѹжек** (гуал.) – просяк
- брезнѹ** – бразда
- бѹкел** – тървен съд за вода, подобен на голяма бѹклица
- бѹргѹче** (тур.) – детска стомничка
- виранѹсан** (пер.-тур.) – разнебитен, съсипан
- врачка** – братичка
- гѹм** (тур.) – юзда
- герѹн** (гр.) – дълбок кладенец
- гмѹж** – гъмжило, рой, множество
- гѹждам** (гуал.) – поставям, слагам, турям
- гѹлчолѹ и гѹлчулѹ** (гуал.) – бърборя
- гѹлгѹсвам** (тур.) – трая, издържам
- (г)жѹмче** (пер.-тур.) – стѹкълце
- (г)жѹмолѹ** (гжомолѹ) *гуал.* – говоря неясно, мърморя
- гикѹнѹя** (гр.) – първобитно приспособление за вършитба с волове или коне – сковани дѹски с набити остри кремѹци
- гѹба** – време
- грагоман(ун)** (ар.) – водач на дружина работници или жѹтварки
- грѹм** (гр.) – широк междуградски път
- гѹвѹр** (пер.-тур.) – каменна стена, зиг

евруче – от *евър*, *евра*, *евро* – *опак*, *упорит*, *проклет* (човек); *експр.* „ежа се“; *самохвалко*
елмаз (гр.-ар.) – *гуамант*
елпезе (тур.-пер.) – *наредени като ветрило тютюневи листа*
ешмедеме (разг.) – *гощавка*, *пир*, *веселба*
жамоля (гуал.) – *говоря неясно*
жумоля (гуал.) – *едвам приказвам*
жълтак – *вид летни круши*
захлупци – *малък кръгъл гървен съд със захлупак за носене на сол, сирене и гр.*
защъкам (гуал.) – *започна да ходя, да се движа насам-натам*
зёр нарч (пер.-тур.) – *нима, та*
зъл (тур.) – *два бронзови кръга, които служат като ударен музикален инструмент в духовата музика*
зунца (гр.) – *пояс*
зъм (гуал.) – *змия*
ибрук (пер.-тур.) – *глинен или меден съд за поливане на вода при миене*
избалаквам – *изваждам очи, избождам*
изпусталявам – *отслабвам*
инджурка – *вид дива жълта ранна круша, която расте по нивите*
инжурка (тур.-пер.) – *гуал.* *смокиня*
кабак (тур.) – *топола*
кадинка (тур.) – *градинско цвете с тъмни жълти мирисливи цветове, което цъфти към края на лятото*
капучам – *катурвам, обръщам*
караач (тур.) – *гърво бряст*
кахър (ар.-тур.) – *грижа, безпокойство, скръб, печал*
кехай (пер.-тур.) – *селски глашатая; водач на овчари*
кладня – *висока, дългестата копа сено, снопи; копа от гърва, възлища и пр.; клада*
клепя – *с чукане изтънявам острието на сечиво, ръбовете на воденичен камък и гр.*
колесарка – *кола с две колела*

копанка (копаня) – *широк и плитък съд от издълбано гърво*
копрала – *тояга, на дебелия край с лопатка за чистене на ралото от кал*
кория (тур.) – *малка гора*
костагунка – *стара жълтица (от времето на цар Костянтин)*
коч (тур.) – *нескопен овен*
кринче (крйна) – *гървен цилиндричен съд – мярка за житни храни (към 15 kg)*
кръвн – *дебел, пълен, охранен*
кръвнина – *убийство, проливане на кръв; кръвнина – глоба, налагана в турско време за убит човек от неизвестен убиец*
купен (гуал.) – *който е събран на куп, на едно място*
купня (гуал.) – *купя, голям, висок и закръглен куп сено или слама*
кнвам – *прокънтявам, ектя*
лани (нарч.) – *миналата година*
лик – *връз, връзка, направена от жилестия пласт между стъблото и кората на гървото*
липир (гуал.) – *вампир*
личен – *бележит, виден, прочут; хубав, гиздав, строен*
лозина – *тънко пълзящо стъбло; стъбло на тиква, диня, кратуна и пог.*
люгски – *чужд, не свой; човешки*
мемлекет (ар.-тур.) – *родина, роден към*
мерджан (ар.-тур.) – *корал*
мермер (гр.-тур.) – *мрамор*
меша – *в контекста „гора“; гуал.* *гъб, вид гъб; меша (тур.) – гъб; мешелик (тур.) – гъбова гора; мешелик (тур.) – гъста млада гора*
миндерлик (тур.) – *издигнато край стената място, което се застила и служи за сягане*
млечок – *растение млечка, при откъсване стъблото и листата му изпускат бял сок*
мърдучкам (гуал.) – *мърдам, шавам*
наръшквам – *нарушквам*

окрѣлче – слез, тревисто растение по буренливи места, край пътища и огради, с ниско полегнало стъбло и едри червени цветове

осен – гърво ясен

осѣл – тънък израстък от зърнестата обвивка в клас на житно растение

отжѣглям – изпрягам волове или биволи

откос – продълговато място в ливада, което човек окосява на едно минаване; ивици покосена трева

паламарка (гр.) – жътварски прибор като гървена ръкавица с кука за прихващане на повече стръкове

пещник – помещение, в което е изградена пещ; пита хляб, печена в пещ

пирѣнчен (пер.-тур.) – направен от месинг

пладнѣще – място, където пладнува добитъкът

подскрѣжен и подскрѣжен (гуал.) – наежен, настрѣхнал, неспокоен

понѣда – нещо за хапване и пиене, което се носи на рогалка или на болен

порязаница – филия

прешѣв (гуал. Стражица, Горнооряховско) – товар

прѣсурка (гуал.) – везбен елемент върху възглавница, от прѣсура – гуал. от прѣсфора (гр.) – малко хлебче за литургия, тъй като бродериите по форма наподобявали хлябове

пунѣя (гр.) – кожена кесия

пърпѣля – издавам шум с крила, с греха и т.н.

рѣкѣйка – хватка житни класове

рѣченѣк – гълга домашна кърпа, обикновено с бродерия и ресни в гвата края

салкѣм (тур.) – акация

самѣрен (пер.-тур.) – направен от кожата на сибирско животно

свѣра свѣри (гуал.) – случи се, сполети

сѣнор и сѣнур (гр.) – граница на имот

смахмузѣ – пришпорѣ, от махмѣз (ар.-тур.) – шпора

сѣба (унг.) – стая

сокай – женска украса за глава във вид на шапчица със спусната отзад кърпа

старѣй (арх.) – старейшина

стѣрнѣще – пожъната нива

стѣбел – чучур на чешма

сугарѣ – късно родено животно, предимно агне

сѣрма (гр.-тур.) – тънки посребрени или позлатени медни жички за шев и бродерия

тулѣм (тур.) – ограна като торба животинска кожа, в която гържат сирене, масло и гр.; мях; корем, тѣрбух

тюрма и тюрмѣ (лат.-рус.) – затвор

ѣгар – изорана и оставена незасята нива

фѣреджѣ (ар.-тур.) – було, с което се замаят кадѣните

харман (пер.-тур.) – място за вършитба

хортѣвам (гр.-тур.) – говоря

чарга (черга) – стаго говеда

чемѣк (тур.) – ивица от нива, която работниците жънат или копаят

чѣбан (пер.-тур.) – овчар, пастир

чѣджѣм (тур.) – при обръщение – момче мое, дете мое

чукан – пѣн, грѣвник

шѣкалка – ореховиден израстък по гѣбови листа и вѣйки, в който се развива червейче; играем си на шѣкалки – вегетиняваме се

шулѣар – чучур на чешма

щѣкѣлѣ (гуал.) – стѣкѣлѣ

юлѣр (тур.) – оглавник

ѣбанджѣя (пер.-тур.) – чужденец, странник

ѣз – презграда за насѣбиране или отвѣждане на вода

ѣлѣя (тур.) – наклонена поляна

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Ангел Иванов Каралийчев е роден на 21.VIII.1902 година в Стражица. Завършва гимназия в Търново (1921). Работи известно време в Стражишката община, следва химия в Софийския университет, завършва дипломация в Свободния университет в София (1928). През 1932–1944 г. е редактор на литературна страница на сп. „Кооперативна просвета“. Редактор (1947–1952) в изд. „Народна младеж“, през 1952–1953 г., във в. „Литературен фронт“, 1952–1969 г., в изд. „Български писател“. За пръв път публикува през 1919 г. в сп. „Ученическа мисъл“ (Русе) стихотворението „Орелът“. В началото на творческата си дейност сътрудничи на сп. „Нов път“, в което печата част от разказите, включени по-късно в сборника „Ръж“. Публикува в списанията „Червен смях“, „Чернозем“ и в други периодични издания. След 1925 г. сътрудничи на списанията „Златорог“, „Българска мисъл“, „Венец“, „Детска радост“, „Светулка“, „Кооперативна просвета“ и др. След Втората световна война творческата му дейност е насочена предимно към децата и юношите. Каралийчев е автор на книги за възрастни и за деца – оригинални приказки, разкази, авторизирани приказки и легенди от българския и чуждестранния фолклор. Разказите, събрани в сборника „Ръж“, го открояват в българската литература като талантлив художник и тълкувател на българската селска душевност. Те са израз на отношението му към една от най-драматичните страници от новата българска история – погрома на Септемврийското въстание (1923). Сюжетът им е изграден върху емоционално-психологическата оценка на личността и върху нравствено-философската представа за живота като сблъсък между мечтаното и социалната

обреченост. Събитието отстъпва място на дълбокото съпреживяване, намерило естествен израз в движенето на чувствата между болката и увереността, че в страданието лежи истината за човека. След 1925 г. се насочва към тематика и образи, които пълноценно могат да изразят социалната сложност и душевното богатство на обикновения човек, и към търсене на форми, пресъздаващи вътрешния му свят в конкретни и на пръв поглед елементарни преживявания и постъпки. Но зад тази елементарност се разкрива изключително богатство от нравствени стойности и възгледи за живота и смъртта. Това предопределя и наличието на исторически и фолклорни сюжети (легенди, приказки и предания), изразяващи представата на Каралийчев за народа като носител на непреходни качества – чувство към красивото, честност, състрадание, трудолюбие и др. Възгледът на автора за устойчивостта на нравствената красота на човека от народа в повечето случаи е освободен от изкуствени стилизации и не се свежда до консервативна идеализация на българския фолклор. Каралийчев се стреми да улови исторически формиралите се свойства на народната душевност в тяхната автентична форма и съдържание. Романтическият подстъп към обстоятелствата, при които се натрупва естетическата и философската енергия на тази душевност, нерядко (сборниците „Лъжовен свят“, „Имане“ и „Росенският камен мост“) се съчетава плодотворно със способността на автора да синтезира психологически познанията си за човека и за неговото етнографско обкръжение.

Творчеството му след 1944 г. се характеризира с интерес към промените в менталитета на българския селянин. Съществен дял в литературното дело на Каралийчев заемат произведенията му за деца. Авторизирани приказки и легенди, разкази, в които нравствено-етичната проблематика е подчинена на идеята за доброто като смисъл и цел на човешкия живот, представят писателя като сладкогумен разказвач, за когото светът на детето е и си остава пространство за освободена от всякакви политичес-

ки съображения творческа дейност. Лирико-експресивният слог, образният език и психологическата мотивираност на действия, жестове и преживявания налагат Каралийчев като един от най-талантливите творци в българската литература за деца. Превежда произведения на Л. Н. Толстой, А. П. Чехов и др. Преразказва „Приключенията на Барон Мюнхаузен“ от Е. Распе. Съставя сборниците „Приказник“ (1933, 1943), „Народна кооперативна читанка“ (1934, съвм. с Н. Монев), „Кандило пред иконата. Отбрани разкази за български писатели“ (1938). Творби на Каралийчев са преведени на повече от 60 езика. Псевдоними: Акакий Акакиевич, Илия Чернев, Каралийката, Кент, Множко Гладнев, Пчела № 2, Шонерман, А. К., А. К-в, Ангел К., А. Соколов и др.

Умира на 14.XII.1972 г. в София.

ПОД ЗНАКА НА ОРЕЛА

През януари 1919 година, след приключването на Първата световна война, в Русе започна да излиза „Ученическа мисъл“ – списание за ученици и ученички от средните училища. Излизаше месечно, 50–60 стр. всяка книжка. Главната тема в статии, стихове, разкази беше току-що приключилата война; настроението – тъжно, перспективата – безпросветна. Някои книжки бяха и в траурни рамки. „В живота на всеки народ има моменти на решителни завои – пишеше в уводната статия на книжка първа със заглавие „Траурни дни“, – завои или към радостното бъдеще на страната, или към нейното разложение. В такъв момент на разложение се намираме днес...“ Следваха по-нататък тъжни размисли за „гържавническото безумие“, което доведе родината до катастрофа, осъждаха се старите партии и гържавници и накрай се изразяваше някаква смътна, традиционна вяра в „младите генерации“. Към тях се обръщаше редакторът на списанието:

„Създайте си нови ценности. И почнете изново – със свой разум и свои идеали. Животът на изневерената ни родина е пред вас – пресътворете го.“

Само тъй ще се освободи тя, родината ни, от тежката скръб на траурните днешни дни. И ще посрещне дните на своята радост.

Хубавото бъдеще на нашата родина аз виждам само във вашето сърце и във вашите ръце, юноши, творци на утрешния ген!“

Между юношите, към които се обръщаше редакторът, бях и аз. Седемнадесетгодишен. И сега си спомням особено то чувство, което будеше у мене тая вяра и тая ласка на редактора. Преживял бях вече национални ка-

тастрофи в буген граничен град, през който цели седем години се изнизваха полкове, дивизии, армии – наши и съюзнически, най-напред (през Балканската война) сръбски, после германски и накрай италиански, френски, марокански, занзибарски, с огромни тълпани и дълги зурни. Тежко беше засегнато патриотичното ми честолюбие, като гледах надменните победители и като ги сравнявах с нашите войници. Очевидно беше станало нещо много грозно, неповторимо, непоправимо, непоносимо... И ние, юношите, наистина дирехме, чакахме някой да ни обясни как така тая сбирщина е успяла да откърне от Каймакчалан и Дойран българските орли...

Но не беше редакцията на „Ученическа мисъл“, която можеше да обясни катастрофата, още по-малко да посочи новите идеали, новите „ценности“... Стичахме се като порой пред вратите на читалище „Братство“ да чуем и Антон Страшимиров, който гържеше верига от сказки все по тъй наречената национална катастрофа. И той повече ни объркваше и смущаваше, отколкото да ни обясни нещо...

Всяка книжка на „Ученическа мисъл“ имаше и ученически отгел, където печатаха произведения на ученици. В тоя отгел печатаха за първи път и някои сетнешни видни поети и писатели: Никола Фурнаджиев, Георги Караславов, Ангел Каралийчев...

Много години минаха оттогава, а още са съвсем пресни в паметта ми впечатленията и чувствата, които будеха в мене несръчните първи опити на тия мои връстници. Особено впечатленията и чувствата от първото печатано произведение на Ангел Каралийчев.

То се яви още в първата книжка. Подписано беше: А. К., гимназист – Търново. И тъй само като А. К. знаех автора на стихотворението „Орелът“ до 1923 година, когато се срещнах в София с него, и научих цялото му име.

„Орелът“ на седемнадесетгодишния ученик от Търновската гимназия напомняше много „Буревестникът“ на Горки, но имаше в него и нещо ново, съвсем наше, на

българската младеж след Първата световна война: мечта за волност, за щастие, за висок полет на мисълта и делото, за творческа радост. Всичко това новият поет беше изразил хаотично, но и с очарователна гързост. Редакцията на „Ученическа мисъл“ призоваваше вниманието ни към „Орелът“ със следната бележка под текста на стихотворението: „Зад тия бели, волни стихове се крие една буйна юношеска фантазия. На хубавата работа не липсва дълбок смисъл и силно чувство.“

Не бих могъл да кажа сега дали ако не беше тази бележка, ние щяхме да обърнем така зорко вниманието си към стихотворението, и сега, като си го спомням, у мене бликват живо и буйно хубавите чувства, които ни вънуваха тогава...

Ангел Каралийчев не изостави орела в ученическите си мечти, не забрави неговия волен полет. Орелът остана в мисълта и в сърцето му. В минути на творческо вдъхновение той пак се понасяше на крилете на гордата и волна птица и излиташе мисълта му високо в лазурите, и проникваше погледът му далеко в омаята на родната природа и родната история, и извличаше оттам сърцето му чудни, невиждани и неказвани от друг поет истини и легенди. Защото гледаше така отвисоко и нашироко; онова, което виждаше и за което ни говореше с поетично слово, е така ярко, близко, сияйно ясно и едновременно сякаш нерално, измислено, легендарно – както е легендарен и самият орел, и всичко, което е казал поетът за него...

Възторг. Волност. Красота. Радост от живота. С тия богатства прилетя в царството на нашата поезия музата на младия Ангел Каралийчев. И пееше тя за пролетта, за радостта. Радостта преодоляваше мъката. Ето: в чудната песен за пролетта Илия, като поглежда към Карамогила, вижда „един страшен дълбов кръст“. Издигнали са го орехчани в памет на бацю му, загинал в борбата за

правда и свобода на народа. „Кръстът прониза като стрела сърцето на цяло село...“ Само това е казано за борбата и за мъката – и то достатъчно силно подсеца за тежките дни след погромите от 1923 година. Един кръст, както е в „Пролет“, или едно малко сребърно кръстче, едно тъмно кладенче и „Ганкините черни очи, пълни със сълзи“, както е в „Курушменото кладенче“ – това са поетични символи на времето, лиричен фон на образите и мислите в песента... И тук, и там – и в „Пролет“, и в „Курушменото кладенче“ реалният повод, мисълта, родена от конкретния случай в живота, е пренесен на крилете на метафората в стилизирания свят на поезията, на легендата. А когато поетът иска да каже нещо хубаво, не само със замах и устрем към щастие, към волност, но и само като декорация, из поетичната му мисъл излита неговият любим образ – орелът:

„Като орли се бяха извили един билиок жътвари над Хаджи Ноювата нива“ („Курушменото кладенче“). И воловете на Илия в чудната картина на развихрената пролет – „като два големи бели орли се бяха спрели на върха на хълма с вдигнати глави. Дошли са гаче ли от небето. Слезли са да донесат благословение и сила на земята, която ще роди хляб. Двама бели пратеници. Ако те отлетят – земята ще опустее. И нивите ще заплачат, и гората ще заглъхне.“

Как е хубаво да не виждаш нищо! Нищо да не чуваш. Да няма наоколо жив човек. Само ти и двата бели орли...

Чудно се е преобразила мечтата на седемнадесетгодишния ученик от Търновската гимназия: орелът е слязъл от висините и е прилетял над плодната родна земя като пратеник на небето, донесъл е благословение и сила на земята, която ще роди хляб. Едно тайнство се извършва в природата – земята и небето благославят труда на човека, окрилят надеждите му. И двата вола, с които пори земята и засява, се подемат всред радостна възбуда на пролетното поле като крилати закрилници. Крилата е човешката мисъл, особено мисълта на младия човек всред омаята на пролетта в полето.

Двадесет и две годишен младеж беше Ангел Каралий-

чев, когато извършваше чрез словото тия магични претворявания на природата и на бита. Нова, пролетна стихия (и Фурнаджиев тогава написа „Пролетен вятър“) обновяваше света на българската поезия – толкова буйна, необичайна, че този свят като че се превръща в мит, в легенда. Старият вол на Елин Пелин се преобрази в бял орел, символ на красотата и величието на труда... Така поезията заключваше в своето възшебно царство героите на труженическата борба за живот и волност – човек и вол, – издигаше ги като монументални образи на дълбокия фон на природата... Тия труженици вече се оттегляха в историята и митологията. Нова сила и нови радости обещаваха вече изгревът, орлювата мечта за волност и правда. И тая нова сила, и тия нови радости на вековната, на крилатата човешка мечта разкриваше в поезията си Ангел Каралийчев. Разкриваха ги и Никола Фурнаджиев, и Багряна – всеки посвоему. В миниатюрите на Ангел Каралийчев поетичното слово претворяваше, стилизираше в ново осветление и в нови форми бита на земеделеца, героите и обстановката на полския труд, свещеноедействието за раждането на хляба:

„Шунките край пътя излъчват упоителен дъх. Откъм ливадите появява мирис на мащерка. Синьото небе безшумно пада надолу. Пада звездите, пада луната. Земята се удави в синева. Зграчът прегърна земята, както младоженецът прегръща невестата си. След миг ще гръмне сватбена веселба. (И в поезията на Никола Фурнаджиев гръмяха огромните тълпани на сватбена веселба, също тъй едновременно и загадъчна, и исторически конкретна.) Жълтаците ще забият тълпани. Хълмовете ще се заловят на лудешко хоро... Върви Илия цяла вечност. Носи в душата си бели те орли, разораната нива и разлюлените звънчета.“

И в „Ръж“ – друга лирична миниатюра, в която думите за природата преливат и като думи на събудената пролетна стихия в душата на девойка жътварка, също тъй голата орел и пак носи мечта за волност и сила, този път съвсем конкретна волност и конкретна сила:

„Като възлен е опърал сърцето ми... Полудяла съм за него. Защото има яка ръка и железен чук, който цял ден ми приказва. Силата му е над мене като орел с остър клон. Да не смея в очите да го погледна, кога хортува. И мине ли край дома, сърцето ми да тръпне като уплашено пиле...“

А Каля, булята на Желю, като гледа във висинето как се гонят орел и орлица, забравя се, говори несвистно:

„Чувай, Жельо!... Горя. Чувай какво ще ти кажа: да бяхме двамата с тебе орли... да имахме двамката криле и да се понесем над ливадите...“

И този разказ („Орли“) е от младежките произведения на Каралийчев, и той е разказ за любовта – този път греховна плътска любов, – и в него присъствието на орела и орлицата дава чудна животворна сила на думите и образите, простор на пейзажа, чувствена омая на цялата композиция с умело преплетената в нея тема за полета на орела и орлицата и метафоричния финал: „Големите ливади угаснаха. Двата сини орли ги нямаше на небето. Те бяха паднали в меката жълта ръж.“

В „Росенският камен мост“ един бял орел излита в тревожните сънища на майстор Манол, за да му каже, че трябва да пожертва Милка, най-свидното в живота му – иначе мостът няма да може да се изгради. Зловещо е кацнал белият орел на Милкиния орех, извикан от мисълта на автора в поетичния и унес подир една легенда, в която народът е включил някакво тъмно свое поверие, сигурно извлечено и от горчив опит. Ангел Каралийчев претворява легендата в драматична песен за любовта и пак в песента му излита, вие се, каца орелът, постоянният му спътник, дълбоко потаеният в подсъзнанието образ-символ на ведоми и неведоми житейски стихии.

По-късно, през тридесетиях години, Каралийчев написа разказ за един стар орел – закрилник на село Ръкойка. Той се вестява, живее в разказа, така както живеят митическите герои в народните приказки:

„От незапомнени години старият орел вардеше от градушка нивите на ръкойчани. Сутрин той се дигаше от

гняздото си и почваше да описва обръчи над селото. Слънчевата светлина заливаше големите му криле... Старият орел гледаше надолу селото като баща, който стои на прага и поръчва на челядта си кой къде да иде и каква работа да залови...

И ако някой зноен ден от южната далечина се загадеше тъмен градоносен облак, орелът се втурваше срещу него. И разказват старите хора, че от незапомнени години той посрещал градоносните облаци, биел ги с криле и ги отвеждал към Балкана – да изсипят белите си куршуми в пазвите на Тилилейските гори, по самодивските поляни, където човешки крак не е стъпил...

Хубавата приказка за орела-закрилник напомня първата поетична творба на Каралийчев с нейния възторг пред мощния полет на орела, с постоянната му готовност да влезе в боя, да се противопостави на враждебните стихии, да победи... Но сега, през тридесетте години, Каралийчев често включваше в разказите и приказките си и поучителни отклонения, морализаторски изводи. Такъв извод дава и на разказа-приказка „Старият орел“.

Забравят селяните доброто на орела и отсичат вековния дъб, в който е орловото гнездо. „На другия ден, подир плагне, един страшен облак забуча, затреця и се прогъна над узрелите ниви. Земята се зарина с град – едър като орехи. Очука храните до клас. Почерняха златните житници. Заприличаха на гробище.“

Преди да почне градушката, видяха орела, кацнал на отсечения дънер, с тежко отпуснати криле. Той не се дигна да посрещне облака и да го поведе към пустите гори Тилилейски. А когато едрата градушка престана – намериха го мъртъв.

В „Росенският камен мост“ станаха жертва Манол и Милка – изгоря една чиста обич, покруси се един голям майстор и в тая покруса участва тайнствен бял орел. А сега орелът стана жертва на хорската неблагодарност. И пак хората загубиха най-много... Така образът на орела минава от разказ в разказ и придава на поезията на Каралийчев

особена романтична окраска, възвисява се в нейния лазурен, широк свят като тайнствен знак на щастие и сила, като образ на човешка крилата мечта, като закрилник или като поличба и възмездие. Най-често орелът просто внася красотата в поетичния разказ, появата и присъствието му някак сами по себе си одухотворяват тоя разказ, изпълват го с бедрина, лазурност, понасят се сякаш думите на небудими мощни криле, разказът се откъсва от простата тема и полетява с мислите и чувствата на автора, високо, високо... И слепият гъдулар дочува шума от крила на орел, кога се вие на витло във вишното небе. Какво е орел, той не знае, но знае, че орелът се вие високо в небето, и чува песента на крилето му, както чува и звездите.

– „Цяла нощ те пътуват и пеят, но техният глас не е като човешкия.“

– Ами какъв е?

– Не го зная – чуген. Сърцето ми се топи, като ги слушам. Казват, че звездите падали от небето тъй, както падали узрели круши, когато лъхне вятър. Аз не ги виждам, но чувам как падат...

Слепият гъдулар е артист, поет – на него „малката кахърна чешма разправя една безконечна история, някогашна, донемайкъде жална, отколе забравена“, а малките църкчета в гнездото на клонестата върба, при която се е подслонил, „до късна доба жумоляха на техния пилешки език, като гъждовни капки в утаен вир, и му вълнуваха сърцето...“ И когато отминава шумът на бурята и градушката, гъдуларят се сеца най-напред за църкчетата, „засвирва кръшна песен и се ослушва дали те ще разтворят крила...“ Тая песен разсърди хората и те счупиха гъдулката на Тилилей и го пропъдиха... Също като в приказките – ако си нямаш работа, търси реалното, социалното обосноваване на онова, за което тя разказва. Поезията си има свои обосновавания, свой свят, свой език. И орелът, и всяка птичка в звучния свят на Ангел Каралийчев присъства, шуми, пее или загадъчно мълчи според прищявката на поета. Както е в плетениците на старите дърворезби – и там без птички не

може, птичките огласят с песента си Божия свят и говорят на хората за неговата хубост.

Пък и неговите герои не могат без песента на птичките.

А орелът е друго нещо – орелът е горда птица, орелът говори за нещо голямо, властно, красиво и загадъчно, а понякога и страшно.

На крилете на тоя властен символ долетя в българската поезия преди много години един нов поет. Много вода изтече оттогава, както казва народът. Много книги написа Каралийчев – най-хубави бяха и си останаха ония, в които го човека пее някаква птица или в които самият човек е крилат, пеещ, устремил взор в далнините.

През 1925 година „Нов път“ издаде първата книга с разкази на Ангел Каралийчев: „Ръж“. В нея влизаха „Няма го моя син“, „Курушменото кладенче“, „Пролет“, „Гробът го вика“, „Ръж“ – разкази, които за нашето поколение станаха жива поетична летопис на младините ни. Също както „Пролетен вятър“ на Фурнаджиев, „Жертвени клади“ на Разцветников, „Бялата пътека“ на Орлин Василев. „Ръж“, „Пролетен вятър“, „Жертвени клади“ – това бяха малки книжки, но с огромно по обем съдържание: в тях намери чудно отражение – съзнателно, алегорично поради цензурата – цяло народно революционно движение. Книжката с десетте лирични разказа на Каралийчев имаше в началото си едно историческо, курсивно посвещение: „На вас, мои черни братя, искам да хвърля в душите ви едно надеждно пламъче. Да трепне и да ви поведе като вихлеемска звезда през кървавата нива на днешния ден към бъдещето на доброто и красотата.

Как – не зная.

Ако вие всички имахте една ръка, щях горещо да я стисна. Щях да ви кажа: кураж!“

ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВ

АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

РЪЖ

...Чрез Каралийчев ни говори селската душа. Не патриархално смирената, не плахата, свита и покорна, а душата на селянина, пробудена от духа на новото време, разтърсена от съвременните социални движения и останала само първично проста в своите постъпки, първично ясна и сурова в своите чувства.

Роген и израснал сред народа, поетът иска да бъде негов верен син и изразител в скърби и радости. „На вас, мои черни братя!“ – гласи посвещението. На отружените, на бедните – тям обрича своята работа той. И на ония, които се борят. Силна душа, корава воля, железни ръце – ето с какво се отличават героите на Каралийчев. Те нагледват болките, потискат чувствата на скръб и отчаяние и забиват стрелите на своя поглед в бъдещето. Да забравим страданията и да видим какво още ни предстои – сякаш говорят техните девствени души. Защото те знаят, те са познали сладките рани на борбата за правда. Черната могила е техният жертвен паметник. Като Пеню в „Гробът го вика“ те са презрели дори любовта, за да „оправят света“, и като Андрея в „Курушменото кладенче“ са подгудили младите, били са техни водачи. Волята им е била израз на мнозинството. Всички са ги слушали, защото „човек, който се бори за правдината – желязна му е думата“.

Жаждата за правда, човещина и добро ражда борческа воля у поета и героите му.

Каралийчев ни дава черти и от мирния селски труд. Тук картините са нахвърлени сякаш набързо, на едро, но твърде живо, твърде пластично. Поезията на селския труд, радостта от него, красотата на земята, свежест-

та на черната угар, мирисът на покосеното сено изпълват сбирката „Ръж“.

В начина на разказване Каралийчев преминава твърде леко и поетично от действителност към сън, от груба реалност към мечта. Вживян дълбоко в народната душа, той се ползва от нейните суеверия и обичаи за свои художествени цели.

Неговият език – прост и суров, образен, изразен – е езикът на народа. Стилът му е лиричен. На Каралийчев липсва спокойствието на равнодушния наблюдател – той целият е трепет, възторг, душа.

Въз връзка с неговата лирична натура е това – че повечето от работите му са по-скоро импресии, стихотворения в проза, без подробно разработена фабула. Това е младостта на един поет, която дава повече поезия и вярна психология, отколкото обмислена белетристика. Но разкази като „Гробът го вика“ и особено „Куршуменото кладенче“ са верен знак, че на младия поет не са чужди и чисто белетристичните похвати. И това сочи богато бъдеще...

ИМАНЕ

Поет, който мисли в образи и събития; белетрист, чийто основен стимул е чувството – Каралийчев се подчертава вред като ярка творческа личност и принадлежи към ония, които се чувстват в първия написан рег.

Неговите работи са свързани с една плодна традиция в нашата литература – селската. Тук се редят имената на А. Страшимиров, Т. Г. Влайков, П. Ю. Тодоров, Елин Пелин, Йордан Йовков и др. И колкото и богата да е жътвата досега, безкрайната нива на българската селска душа очаква все нови и нови жътвари. Сам рожба на селото, Каралийчев е верен на любовта си към него и послушен на своята селска кръв и закръпка. Модерни сюжети не търси, абстрактни теми не го интересуват. Първото, което вижда – изкласилата ръж, рохката земя; първите, от които

чува родна реч – „черните братя“, ония с „напуканите пети и кахърни очи“, – ето обекта на неговото творчество още от началото. Както в „Ръж“, така и в „Имане“ най-силният мирис е мирисът на косено сено; най-обикновеният цвят – цветът на зелена ливада и узряло жито; една от най-милите картини – наредените кръстци, под които се огъва земята. Селската улица, полето, нивата, звездната лятна нощ, знойният юлски ден са място и време на разказите му. Среда, която ни е близка и която ни привлича със своя чисто нашенски характер.

Дали сюжетът е из съвременния живот или из миналото, дали е виновен от пряко преживяно събитие, или е навеян от някоя народна песен или поверие – е безразлично. И в „Ръж“, и в „Имане“ се срещат и двата вида сюжети, като в първата книга преобладава съвременността, а във втората – миналото. Но дори когато рисува и най-съвременни събития, Каралийчев примесва в тях приказни елементи; всяка реалност превръща в поезия, като я преплита с мечти и сънища. Неговата митологична фантазия свързва днешно с минало, станало с бленувано, дело с измислица, преживяно с предчувствано, постигнато с жадувано – и така създава нов свят. И с това ни се налага. То е творческото у всеки автор. Всичко друго е писателство, на което в края на краищата може човек да се научи...

Достатъчно е да си спомним „Пролет“, „Гергьовски огньове“, „Змей“ от „Ръж“, да прочетем „Росенският камен мост“, „Имане“, „Орли“, „Слепият гъдулар“ и др. в „Имане“, за да ни стане ясен гъдулският начин, по който се спояват две отделни материи: фактите на живота с огромното богатство на народната фантазия – всичките ония поверия, митологични представи, народни обичаи. Те не са тук нещо външно, в никой случай не са декорация, а – най-интимен живот на героите, най-съкровен дял от тяхната примитивна душа, на ако щеш, и самата същност на тяхната духовна природа. Тяхна мисъл, тяхно чувство. Поради това и за автора те са художествени средства, които изразяват психологични състояния. Тъй интим-

но е живял в тях самият автор и тъй умело ги използва, че колкото повече са вмъкнати, толкова по-поетична е работата му („Пролет“, „Гергьовски огньове“), и колкото по-централно място им е дадено, колкото по-конкретно е разработено известно народно поверие, толкова по-художествено, по-съвършено е произведението. Тук бих посочил „Змей“ от „Ръж“ и „Росенският камен мост“ – най-хубавият разказ в „Имане“.

Тия два разказа са добър пример как биха могли да се използват мотиви от народното творчество: като се вземат само известни символични образи или идеи и – било че се оживят с фактичен материал от миналото, било че се пренесат в днешното – се обработят по нов, личен начин, с нови средства и за обективни цели. Така, както са постъпили Ботев в „Хаджи Димитър“, Пенчо Славейков в „Псалом на поета“ и както постъпват Йовков в „Старопланински легенди“, Багряна в някои свои стихотворения.

В „Имане“ изобщо миналото е получило значително предимство. Предпочита се като художествен обект. В миналото се оглежда вечността. Като казвам предимство, не мисля само количество, а и качество, художествена стойност. Защото тъкмо тия разкази, които имат сюжети из миналото, са обработени по-добре, притежават по-голяма сила на художествено внушение и психологично проникване. С какво вярно разбиране са дадени преживяванията на майстор Манол в „Росенският камен мост“; колко изтънко и дълбоко е мотивирано неговото решение да принесе в жертва на изкуството си и на общото благо своята любов; с каква вещина са проследени мъките му след това; неговите сънища (за белия орел) и видения притежават рядка поетична сила и наложителност. Всичко се развива по непреодолима вътрешна необходимост. Каралийчев е показал тук сигурно интуитивно познание за човешкото сърце, което обича, но което е завладяно и от друг по-голям копнеж, станал негова съдба – копнежа на твореца. Проблемата за личното щастие и жертвата в името на общото добро е прогълбена и проектирана на

българска основа. Изобщо интуицията е значителен фактор в творчеството на Каралийчев и колкото по-свободно ѝ се отдаде, толкова по-убедителна и непосредна е работата му. Наблюдение и опит само я допълнят.

Тия разкази – из миналото – носят особен народен колорит. Не само в средата, не само в цялата духовна атмосфера се чувства духът на българския селянин, но и – което е особено важно – в мисълта и чувството на Каралийчевите герои. Улучени са трайни психологически черти. Когато четем всичките тия видения на Манол за моста, който ще докара „хляба на хората“ („Росенският камен мост“), когато слушаме жалбите на дядо Вълко, че няма деца – да ги проведи „ония млади ръце по нивята. Пръстта да разиграят. Ами аз от немощ земята си осакатих. Не ми стига веке силата, не мога да я ора“; или мечтата на майката за отмяна, която „като птичка да припне по двора, че да грабне метлата и помете. Че да метне копелите и полей димитровчето, каквото е ожадняло...“ („Имане“) – във всичко това не чувстваме ли специфичната психология на нашия предимно селски народ?

Непосредността, с която Каралийчев разказва, вътрешната свобода, с която се отнася към външните събития, и онай мощ, с която ги стопява, за да ги превърне в поетични видения, са предимства, които го отделят веднага и рязко. Той е не само белетрист, но и поет. Не само защото всичко у него е образ и целият мъртъв свят е метафорично оживен, не само защото отделните картини се отличават с поетична хубост и лиризм, но и защото първо място у него заема чувството. Като Йовков, и той е далеч от всякакъв рационализъм, и у него животът е осветен от идеализма на сърцето. Колкото и да се срещат трагични конфликти и завръзки, ясно е, че най-дълбока черта тук е радостта от света, вярата в живота и в себе си, вярата изобщо в човека. Спомнете си ентусиазма на Калчо в „Гергьовски огньове“, радостта на Илия в „Пролет“, самоувереността на Никола в „Змей“ („Ръж“); обърнете внимание на дядо Геновото примирение (прощава на

брата си) в „Паричката“, самоувереността и копнежа по добро дело на Манол в „Росенският камен мост“, жаждата за любов на малката девойка в „Молба“, самочувствието на Желю, когато мечтае да отвлече буля си, както и нейната едва скривана (па и нескривана) еротична жажда в „Орли“, буйната смелост на баща и син в „Имане“ – и ще се убедите, че това са моменти, разработени с топлина и внушение, и че от тях блика дълбоко жизнено чувство, утвърждение на живота, на човека и човечността...

Че в „Ръж“ жизнерадостта и въздушевеността са силни, а в „Имане“ – погледът е по-успокоен; че там например любовта, съединена с поезията на труда, е избор на възторг и радост, а в „Имане“ тя е вече проблема, усложнена с други душевни страни, превърната в повечето случаи в трагична съдба – това не променя същността на светогледа, открива само други негови форми.

Две положителни, чисто белетристични страни биха могли да се отбележат: по-подробна характеристика и по-стройна постройка на разказа. Докато в първите работи на Каралийчев силата пада върху поетичните качества, лиричните моменти, изобилните образи – в „Имане“ поетичният полет (без да се губи изцяло) преминава в художествено осмисляне, лиричният ток е намален в полза на психологичната мотивировка, образите се пестят. Изобщо построява се разказ, развива се фабула, създават се характери. Съдържанието на разказите се излага най-често в съществениите си части ретроспективно – чрез изповед, унес или мечта на самия герой. Това е толкова по-лесно – че героите на Каралийчев имат една обща много типична черта: те са обикновено хора с буен темперамент и силно развито, лесно подвижно въображение, способни на унес и мечтане. Още незапочнали нещо, и вече го виждат пред себе си готово, станало. Преди да живее като факт, то живее в тяхната фантазия (Манол, Желю и др.). В това отношение са сродни на Йовковите илюзионисти.

Ако има нещо най-безспорно и най-лично у Каралийчев, то е неговият наситен с чувство и образи стил. Има

дълбока вътрешна връзка между общия дух на разказа, психологичния момент и стила на автора. Той не само използва митологичните представи и образи на народа, но и образите, които сам създава, носят митологичен характер. Загърнатите предмети, загърнатите явления се чувстват дейни духове, които ги раздвижват. Природата, заедно с човека, е в непрекъснато движение. Инвенцията тук е удивителна – да намери сродство между нещата, да ги приравни с точност и вкус, да открие прилики, да съедини. И всички тия образи носят характерен български колорит.

Същото би могло да се каже и за езика – чист, народен по синтаксис и речник. Каралийчев знае една граматика – тая на народа – и има сигурен усет, вродена дарба за език. Вмъква провинциализми – гуми, форми и изрази. Така придава колоритност на стила и пластичност на характеристиките. По тоя начин се обогатява литературният език – като се внасят в него гуми от народните говори, било защото ги няма, било защото са по-звучни или пък защото изразяват по-точно известно понятие и сочат някой особен отсенък.

Поначало всеки истински писател, който познава добре психологията на народа, не може да не се възползва от неговата реч, чрез която се оглежда народната душа.

(1928)

ГЕОРГИ ЦАНЕВ

РАЗГОВОРИ С АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

Когато искам сега да си припомня тяхното начало, в мисълта ми оживява една ярка картина, на която сякаш съм присъствал вчера. Виждам малка глуха уличка, по която не свистят коли, не играят деца, и купчина жълти листа. Мокър есенен следобед. Вятърът е навял всичките жълти листа от булеварда по десния плочник на уличката. Много листа. Като че ли някой нарочно ги е събирал: тук с огромна метла. Никога не съм виждал по-късно толкова листа в тази уличка. И едно момче стои пред двуетажната къщичка на стопанския деятел д-р Илия Палазов и търси неговия квартирант. Звъня: един, два пъти. Отгоре се чува сърдит мъжки глас. Сбъркал съм звънеца. Звъня отново на другия. Прозорецът към уличката се отваря с мъка, показва се Вела Ушева и след малко на вратата виждам приветливото лице на Ангел Каралийчев, със своята вечна слънчева усмивка, по халат, с чехли на краката. Еграта му фигура е запълнила рамката на вратата. Той доверчиво ми кима с глава, аз влизам на пръсти и още при първата покана да седна се стоварвам на най-близкото до мен кресло... Много неща са избледнели от тази моя първа среща с писателя, но и досега пред очите ми са голямата купчинка жълти листа и милият безпорядък на писателската маса... Оттогава минаха много години, но и до днес аз не мога да се освободя от две странни асоциации, родени от тази „първа среща“: кой знае защо, и досега свързвам ярката жълта боя на есенните листа с натежалите от живописни багри Каралийчеви страници, а безпорядъка на ръкописите върху писалищната маса с импресионистичния поетичен хаос в тези лирични творби...

Естествено, моите занимания с изкуството на пи-

сателя ме сблизиха с човека и аз започнах при удобни случаи да беседвам с него, да водя един многократно започван и многократно прекъсван диалог, който мога да опиша сега на дълъг, незавършен разговор. И така, той започваше сутрин рано в редакцията, където писателят като ранобудник идваше пръв, едва ли не за да отвори издателството, продължаваше в колата на път за риба или за литературно четене, започваше отново, за кой ли път, край маса в Унгарския ресторант в приятен безлюден час, прекъсваше, продължаваше и никога не свършваше... Но най-интересните моменти в този незавършен диалог са мъчяливите въпроси, „натракани“ от мен на пишеща машина, и мъчяливите отговори на автора, написани с ония познати ситни черни мъниста, строени в прави редове, а понякога и в разкривен строй...

От тези мъчяливи „въпроси-отговори“ е написан и моя незавършен диалог.

Първи разговор

Веднъж се бях увлякъл и му зададох повече от тридесет въпроса. Получих отговор само на двадесет и един. Първите пет от тези отговори, които се отнасят до „започването“, тъй да се каже, до литературния „старт“ на автора, бих искал да цитирам най-напред. Но преди това, за да задоволя изискванията на литературните документарности, ще отбележа, че въпросите са зададени през август 1958 г., а отговорите са получени през септември същата година. И още: за по-голяма четивност предавам въпросите с пряка реч, като разговор, макар че с това отстъпвам формално от едно мое разбиране за документална проза. Когато видя пряка реч в документалната биография или в мемоар, където разговорите, съчинени с късна дата, текат на воля, без никаква авторска задръжка, нека призная, всякога затварям скептично подобна книга. Не вярвам в точността и достоверността на онези твор-

ци, които след десетилетия възпроизвеждат с помощта на своята крилата фантазия дълги и предълги диалози... Но макар и формално да нарушавам този мой принцип, аз си оставам верен на документалността, тъй като и въпросите, и отговорите, за които е реч, са писани още преди години. Искам да отида по-нататък: няма да изпъстрям този диалог и с белетристични ремарки от рода на онези, в които надълго и нашироко се обяснява как е бил зададен въпросът, а при какви обстоятелства е последвал отговорът. Инак казано, ще ги предам в един доста схематичен диалог, който има единственото качество да бъде точен.

И така: аз задавах въпросите, писателят отговаряше.

— С кои автори и книги сте се запознали най-напред?

— Вазов и Андерсен. В предговора към „Великанът и ламията“ съм разказал случката с класното упражнение на свободна тема, когато бях във втори прогимназиален клас. Учителят ни по български език К. Кръстев, търновчанин, просветен човек с книжовни наклонности, цигулар — ме насочи към четене на класиците. От него получих том Вазови стихотворения, „Бахчисарайски фонтан“ и една книжка с Андерсенови приказки. Зачетох ги с настървение. Очарованието, което получих от тези книги, остана завинаги в душата ми. Дотогава аз не знаех, че има други книги освен учебниците и списание „Звездица“.

— Кои са вашите предпочитани автори в нашата и чуждата литература?

— Силно впечатление са ми правели „Старопланински легенди“ на Йовков, Яворовите стихотворения, Пенчо Славейковите „Епически песни“. През студентските години ме увличаше Блок. По-късно Чехов. Трайно и непроменено остана чувството ми към Пушкиновата поезия. Такъв певец на света няма. Може би Шекспир. Но преводите му и на руски не струват. Много са ме възбуждали произведенията на старогръцките и римските поети. Поезията обичам повече от прозата. Любим художествен жанр ми е ка-

рикатурата. Щях да забравя гениалния Стендал. Той е много голям.

— Как почнахте да пишете?

— Както вече казах, съдбата благоволеше да ме срещне още в най-ранните ми години с един изключителен човек, моя учител Константин Кръстев, когото помнят всички негови ученици. Той пристигна в родното ми село Стражица през есента на 1915 година. Голямата война беше започнала. Нашите бащи се обаждяха от Македония. Българската войска се биеше на юг. Аз бях ученик във втори клас на селската прогимназия. В края на първия срок учителят ни даде класно упражнение: „Боевете в Македония“. Замъчихме се да описваме събития, които едвам досягаха душите ни със своите страшни крила. Не помня какво съм написал тогава, но хубаво си спомням, че след като написах класното си, изтървах една мастилена канка върху корицата на тетрадката, тъкмо там, гето пишеше номер 8. Подир няколко дни Кръстев донесе тетрадките ни. Сложи ги върху масата. С ужас аз видях най-отгоре моята тетрадка с петното, цъфнало като голяма теменуга. „Кой е номер 8? — извика учителят. — Да стане!“ Аз се дигнах ни жив, ни умрял. Кръстев взе тетрадката ми и я дигна нагоре. „Това се казва класно упражнение! Така се пише!“ Този учител беше истински творец в работата си: той знаеше как да разпали задрямалите сили в малките детски сърца...

— Как написахте първите си разкази?

— Моите първи книжовни опити бяха направени върху ученическия чин, през време на учебните занимания.

Докато учителите изпитваха учениците или разказваха новите уроци, аз съчинявах наум къси и слаби стихотворения. И по-късно не отвикнах да пиша в час. Първата ми книга от разкази „Ръж“ е написана в университетските аудитории, през време на професорските лекции по физика и химия. Наместо да следя физическите формули и уравнения, аз пишех стихове и разкази. Затуй бележките на дипломите ми вървяха все нагору. Прогимназията завърших с отличие, гимназията с много добър, а универ-

система с добър. Разказите в „Ръж“ написах след разгрома на Септемврийското въстание през 1923 година. Веднъж в редакцията на „Нов път“ Георги Бакалов ми показа току-що получени ръкописи на къси разкази от един пропагандал автор Спас Капелков. Б. беше много възхитен. Аз ги прочетох и му казах, че нищо не струват. Б. се ядоса: „Лесно е да критикуваш, но да напишеш такова нещо, се иска може!“ Тогава аз написах първия си разказ в „Ръж“, който озаглавих „Пролет“. Написах го на чина в университетската аудитория, на един гъх, дълбоко развълнуван. Там написах и останалите.

– Някои литературни критици отбелязват, че в „Ръж“ има известна претрупаност от образи: какво ще кажете за тази оценка?

– В „Ръж“ има още неопитно, твърде младежко перо и чувства, които напират да излязат навън. Отдушникът на тия чувства не е добре каптиран. И да исках, не можех нещо по-добро да напиша. Опитът ми беше много по-скромен. Аз четях лакомо, безсистемно, неугържимо и нямах никаква литературна подготовка. А и не смятах да ставам писател. Исках да уча някоя положителна наука, записах химия, но някак неусетно под натиска на събитията хванах перото. Най-напред в „Червен смях“ – за хляб, а сетне в „Нов път“ – по необходимост. Писането дойде само по себе си. Въстанието ни разгрусва изгъно и ние не можехме да останем неми свидетели на историческите събития.

– В кои вестници и списания сте сътрудничили?

– Първото ми стихотворение в проза „Орелът“ е напечатано в списание „Ученическа мисъл“, Русе, 1919 година. По-късно в Търново ние издадохме три книжки от наше собствено списание „Ученически труд“, където аз печатах само стихове. В „Червен смях“ с името си и с псевдоними: Множко Гладнев, Наум Светогорски, Кент – печатах стихове, разказчета, фейлетони. В „Нов път“ почнах със стихове, продължих с разкази. Тъй като разказите повече ми допадаха – изоставих стиховете.

Втори разговор

След тези отговори получих и други. След това трети. Четвърти. И постепенно вратата на неговата творческа лаборатория започна да се отключва. Забелязал съм, че тази врата се отваря за всеки писател различно: един я държи заключена цял живот и зад нея можеш да се вмъкнеш само мълчешката като крадец (Йовков), друг я открява доброволно при дружеска беседа с интимен приятел (Вазов), трети те кани гостолоубиво да влезеш и на драго сърце се самопоказва (Антон Страшимиров), четвърти приема публичната изява и разказва за своята „светая светих“ пред очите на много слушатели (Кирил Христов)... И все пак има един „критичен момент“, който в различни степени е задължителен за всички автори: трябва да отстраниш отчуждението, да скъсиш разстоянието, да заслужиш доверие. Ключ от творческа лаборатория не се дава на всеки, така както не се дава и ключ от дом. Трябва да го заслужиш...

Дълго време при Светослав Минков не бях заслужил този ключ и той учтиво отклоняваше разговора ни от него.

При Каралийчев се получи обратното: още след първите няколко срещи той драговошно ми го повери.

Знаех, че притежава фантазия на романтик; знаех, че обича да повтаря фразата на Ал. Фадеев: крилата проза; но не знаех как пише своите лирични разкази и поетични приказки...

Веднъж ми разказа, че по време на една разходка, ако се не лъжа, в квартал „Лозенец“ между него и Николай Лилюев се е състоял следният диалог:

Лилюев:

„Вие сте щастливи хора. Вашата памет никога не пречи на писането ви. С мене е друго. Аз помня всичко, което съм прекарал през живота си. Хората, разговорите, що съм водил с тях. Най-лошото е, че помня прочетените страници. Задълго се запечатват в паметта ми стихотворенията. Имам памет – „попивателна“. И понякога,

когато сегна да напиша нещо свое, без да ща, аз повтарям, с голяма изненада виждам, че съм пресъздал прочетените някога образи и настроения на чужди автори, които дълбоко са се врязали в паметта ми. След като напиша стихотворението, спомням си много добре къде съм го прочел и преди да го покажа някому, разкъсвам го на дребни парчета и го пръсвам, защото се боя, че някой може да събере парчетата и да ми познае почерка...

Каралийчев:

„Аз никога не мога да повтора нито един ред точно тъй, както съм го вече написал. И когато променям или се мъча да повтарям същите думи, които съм написал, словоредът ми излиза друг.“

Лиуев:

„Затуй казвам, че сте щастливи хора. Прекалената памет не е предимство, а цяло наказание.“

Навремето този диалог ми послужи като отправна точка в моите по-сетнешни беседи с писателя. От многобройните ми срещи и пътувания с него се убедих, че той наистина притежава емоционална памет, т.е. помни повече атмосферата на преживяното, отколкото точността на фактите. И това е така, защото има богато въображение, което му дава възможност с лекота да „прескача“ в далечината на годините, в „отколешното“, както се изразява, и да ни разкрива оттам очарованието на изминалите епохи.

За него може да се каже – писател на атмосферата.

Неговите приказки и легенди стават някога и някъде. Изследователите небедно са отбелязвали, че поестите на Тургенев обикновено започват с датата на действието: поменати са годината и месецът, а понякога дори денят и часът, в които се развива действието. Навярно с този похват големият руски прозаик иска да ни създаде илюзия за историческа автентичност. Обратно на този начин на изобразяване, Ангел Каралийчев разказва много условно, с похватите на легендите и сказанията и затова не държи толкова за правдоподобността, а още

по-малко за точността. Имало едно време... Историческото събитие, което рисува, може да е тъй, може и да не е тъй: за автора са важни поетическите видения, подчинени на една художествена идея, а по-малко достоверността на фактите. Предпочита легендата пред историческата точност: сказанието пред действителната случка; народното предание пред достоверността; с една реч: оня исторически факт, който е преминал през огъня на народното въображение и се е върнал оттам опоемизиран и разкрасен като приказка.

Имал съм случай да пътувам с него из страната, от град на град, от село на село, и да наблюдавам с какъв интерес той разказва за исторически паметници, костници, местности, могили, манастири, с които е богата толкова много нашата българска земя, зад която стоят хиляда и триста години живот. Не дай боже пък случаят да ви отведе с Каралийчев във Велико Търново... Този средновековен град, в който е преминало неговото юношество, оживява като приказка пред очите ви! Първото чувство, което изпитваш от неговия разказ, е, че гледаш града отвисоко. Както се казва, от птичи полет... Всичко е малко разхвърляно, фрагментарно, с романтични контури, но безкрайно обаятелно. Унесен в спомени, той непрекъснато разказва. И може би повече на себе си, отколкото на вас, неговия слушател. Какъвто е писателят, такъв е и човекът. Поетичен и крайно занимателен е неговият разказ, примесен с легенди, от които не можеш да разбереш докъде свършва историческата истина и откъде започва народното предание. И ако някой по-ограничен ум, почитател на точните исторически факти, слуша разказа на Ангел Каралийчев, вярвам, няма да остане много доволен, тъй като авторът лети на воля над историческите развалини с крилата на своята гореща фантазия. Но ето един случай, когато точността не е най-важният критерий. За нея се сещаме накрая; след като сме преживели очарованието от първата среща с образа. Тук историята само подхранва видението, дава материалния скелет на образите.

Навярно и заради това условният художествен рисунък на автора носи белезите повече на романтично виждане, отколкото на реалистично изображение: пред нашите очи се разкрива един поетичен свят, в който има много субективност и лиричност.

Ако запитаме писателя какво значи „крилата проза“, той би ни отговорил посвоему, с няколко „скокливи“ фрази:

„Настроение, богати мисли, майсторски моделирант образи, внушително изобразяване на хората и на епохата.“

„Крила на орел, които носят човешкия дух нагоре, показват му мамещи далечини, а не крила на муха, които го мъкнат там, където има разложение и смраг.“

Трети разговор

Има писатели, озарени от пламъка на възхновение, които пишат сравнително леко и бързо, без философска възгледност, с „течащо перо“, както са казвали някога римляните, поетично и затрогващо. Като непосредствен интуитивен художник в творческия процес на Каралийчев емоционалността взема много по-голямо участие, отколкото умът и интелектът. „Не обичам разсъжденията в книжовните произведения.“ Когато пише, той слуша единствено гласа на своето сърце. Почти винаги зараждането на разказа става внезапно, от съвсем незначителен на пръв поглед повод или както би се изразил Константин Паустовски, хрумването на художествената идея прилича на мънция. От неизчерпаемата съкровищница на фолклора и от великото богатство на историята често Каралийчев взема само един мотив, един образ, една фраза, дори само една дума и с помощта на творческата измислица създава свой оригинален свят. Разбира се, това не става толкова елементарно, колкото го казах аз, но все пак в творческия процес на писателя мигновените впечатления

имат понякога значение на находка. Литературният материал, почерпан от книгите и живота, играе ролята на електрическа искра, която подпалва мотора и дава начален тласък на фантазията.

През септември 1958 година помолих Ангел Каралийчев да ми разкаже „писмено“, посредством нашите „въпроси-отговори“, за творческата история на петнадесет свои произведения.

Получих осем отговора, от които ще цитирам само три:

Лъжовен свят

Веднъж през лятната ваканция – бях студент тогава – аз отидох на селски сбор в съседното до Стражица село Теодосиево. Струва ми се, че тогава още носеше старото си име Чауркьой. Там имаше много свят, амбулантни търговци, люлки, продавачи на боядисана вода, която наричаха лимонада, цирк. Насред поляната под разперен цветен сенник се беше разположил един народен песнопеец, обкръжен от десетина слушатели. Спрях се и се заслушах в думите на песента му. Пееше народна песен, преобразена и авторизирана от него. Тогава чух символичните думи за лудото просо и за бика, който се научил да го пасе. Когато песнопеецът запита слушателите как мислят, кое е по-добро: просото ли да пожъне, или бика да заколи, те отговориха и просото да пожъне, и бика да прогони. Народната присъда ми направи силно впечатление. Тя беше жестока. Да пожъне просото, значи да погуби жена си. Аз дълго мислех и когато сегнах след няколко години да напиша „Лъжовен свят“, стигнах до по-кратко разрешение.

Хан Татар

Конкретен повод за написването на този разказ нямам. Аз обичам вехтите песни, приказки и легенди. Моят стар приятел Симеон Андреев-Монката често пъти в

късните нощни часове обичаше да пее една стара габровска песен, която почваше тъй:

*Антата, голлям господар,
в село хабер допратил...*

В песента се говореше за една злобеща среща между брат, заграбен от татарите в детските години, и сестра му, останала сираче. Аз превърнах Антата на Хан Татар и се помъчих да покажа при какви обстоятелства се с срещнал със сестра си. Трагичен епизод от тъмната история на българския народ. От два стиха оживя през очите ми разказът.

Струна

Почти за всеки разказ имам някаква далечна случка. Но често съм писал разкази само по някакъв хубав народен израз, който съм чул или прочел. Тъй е написан напр. разказът „Струна“. Бях си записал изрза „Кушкундалево, Кушкундалево...“ Много ми хареса този израз и написах цял разказ. Докато си мислех какво ще е това „Кушкундалево“, полека-лека се раждаше и сюжетът. Но то е дълга работа... Когато написах легендата „Струна“, Йордан Йовков много я хареса и ме покани на обед вкъщи. В разговор той ми каза: „Съжалявам, че аз не написах този разказ.“

Цитирах тези три „отговора“ на писателя, тъй като от гледна точка на психология на творчеството („тайната на писането“) „биографията“ на разказите, за които е дума, е много любопитна, съдържа в себе си характерен феноменологичен проблем.

Подложих писателя на допълнителен „литературоведчески разпит“ – този път устен – и се натъкнах на интересни наблюдения.

Според признанията на автора много пъти една хубава благозвучна дума е ставала причина за написването

на цяло произведение. В такива случаи обикновено сюжетът се предхожда от емоционално настроение, отначало несвързано с определена идея, която завладява писателя и като натрапчива мелодия не му дава покой. Така преди години Каралийчев чул от един стар певец думите „Кушкундалево“, които му допаднали толкова много, че дни наред звъчали в ушите му като любим рефрен, а след време, за да се освободи от тяхното обаяние, бил принуден да напише лиричен разказ. Друг път, като препрочитал митични народни приказки за самогиви и весталки, срещнал поетичния израз „Кушкундалево, Кушкундалево...“ и се влюбил в неговата благозвучност. Името на това самогивско хореще запалило фантазията на писателя и той създал след време известната легенда „Струна“, която със своя оригинален идеен замисъл направила впечатление на тогавашния културен свят. Както видяхме, по същия начин е написан и разказът „Хан Татар“, който възкресява пред очите на съвременника един трагичен епизод от историята на българския народ. Ако трябва да търсим конкретния повод за създаването на тази легенда, отново ще се натъкнем на няколко „случайни фрази“, които продължително време са измъчвали въображението му, докато най-сетне един ден той написва своята дивна легенда, в която образите приличат на тежки есенни гроздове.

Тези „случайни думи“, заседнали в душата на твореца, играят ролята на музикална фраза, която поражда замисъл.

Всичко това отново ни убеждава, че Ангел Каралийчев е поет: майстор на лирическия миниатюр в прозата.

Не току-така той обича да чете повече поезия, отколкото белетристика.

И струва ми се, че този автор би могъл да намери място в една „Книга на българската поезия“, така както Пол Елюар в своята известна антология „Най-добрият избор на стихотворения е този, който човек сам направи за себе си“ е включил и някои френски творци, автори на лирични импреси.

Четвърти разговор

Колкото и странно да е, най-добре Ангел Каралийчев обмисля своите произведения, когато се движи из улиците на столичния град. Шумът на трамваите и гъмжилото на минувачите не го гразнят. Като човек, роден и израства на село, той става сутрин рано, отива пръв в редакцията и преди да започне своята служебна всекидневна работа, обикновено сяда и пише. Или по-право разхожда се из стаята и пише. Различните моменти на един по-дълъг разказ той създава поотделно, но не и последователно. Понякога от припряност написва най-напред края или средата, а след това началото. Започне ли веднъж, пише леко: сякаш някой стои край него и му диктува на ухото. Буквите се ният като мъниста върху песните дълги листчета, достигащи много пъти дължината на метър. За два-три дни разказът е готов. Малцина знаят, че такива разкази като „Лъжовен свят“ или „Дядо Божиловата надежда“ са написани за ден-два, тъй да се каже, на „прима виста“.

На 12 август 1956 година между мен и писателя се състоя един „мълчалив“ диалог с въпроси и отговори, от които искам да цитирам следния откъс:

— Кажете нещо за прототиповете на вашите герои. Винаги ли имате прототипове?

— Много често. Това е дълга история. От прототиповете аз вземам само някои типични черти, някъде съм използвал имената или някой епизод. Но се отдалечавам много от тях и почти ги забравям.

— Какво ще кажете за вашите главни герои?

— Моите герои са малки хора, те не са от ония, които въртят колелото на историята. Моят темперамент е неспокоен, аз не мога да мисля епично, овладяно. И сърцето ми цял живот бие ускорено. Затуй съм писал само кратки работи: гроболици, които за мое голямо учудване по едно време почнаха да харесват на хората. Утешавах се, че има и други, които не са писали големи романи, и пак са велики писатели, напр. Чехов. Дори много пъти съм отговарял на

загадения въпрос, защо не пиша дебели книги, че аз мога да правя само малки часовници, а будилници не мога. Това, разбира се, е уклончив отговор. Истината е, че аз нямам вкус към епичните произведения.

— Как пишете: правите ли си предварително някакви скици, бележки; изведнъж ли написвате разказа?

— Пиша обикновено леко. По-добре обмислям сюжетите, като ходя по улиците. Шумът не ми пречи. Различните моменти на едно произведение пиша отделно, но не последователно. В съзнанието ми те се явяват в безредна, но връзката им е предварително ясна. Преписвам поне три пъти.

— В какво състояние обичате да рисувате героите: спомен, изповед, мечта, действие?

— Както прилегне. И едното, и другото, и третото, и четвъртото. И все пак предпочитам действието. Обичам глагола.

— Кажете нещо за диалога на вашите герои. Много често те говорят хубаво и поетично като вас.

— Аз съм срещал стотици хора, мъже и жени, които говорят по-хубаво и по-поетично от мене. Поетичният език не е всекидневен за всички хора, но писателят не е фотограф на ръбат и недодялан език. Езикът е най-великото оръдие в устата на човека. Писменият език е най-хубав, когато е близо до народната песен. Лично аз често употребявам грубости, за да покажа на събеседниците си, че и аз мога тъй, но героите ми трябва да говорят правилно и с умение, защото това зависи от моята воля. Не виждам защо трябва да бълникаме бистро вино и да го размътваме, за да изглежда по-натурално. Виното трябва да бъде руино и кристално чисто. Нима Шекспировите герои не говорят с изключително умение? Ами езикът на Пушкиновите герои? Моите хора сядат на края на софрата и бълкицата стига до тях празна, но носят поетична душа.

— Доколкото знам, вие обичате да поправяте: от какви принципи се ръководите, когато след време се налага да променяте текста?

– Няма съвършено произведение, което да не може да се поправя. Освен гениалните и... бездарните. Когато чета на глас – виждам къде куца езикът ми или къде липсва нещо, или пък къде съм поставил излишни думи. В старите ми разкази има прекалено много миризма на църковен тамян. При препечатването им аз ги освободих от религиозния реквизит, но поправките ми не са съществени.

– Какво ще кажете за композиционните особености на вашия разказ?

– Моят разказ се подчинява на общоприетите норми за късо литературно произведение в прозаическа форма. Никакви особени форми аз не съм създал. Мъчил съм се да разказвам просто, както мливарите по старите воденици, насядали да чакат реда си до чувалите.

– Често вашите разкази са написани, като че ли са видени през чистите очи на дете: има много мили наивни картини и сюжетни положения. Какво ще кажете за тази ваша особеност на разказване?

– Чистият човек е почти винаги малко наивен, защото не знае да хитрува. Когато картините са много наивни – те сигурно изглеждат глупави.

– Напоследък често се говори за „адреса“ на детската книга: когато пишете, виждате ли пред себе си винаги възрастовата особеност на читателя?

– Никога. За малките аз пиша, както и за големите, без да смятам малките за големи, нито големите за малки. Към човека винаги трябва да се отнасяме с уважение: малък или голям, първенец или последен. И все пак на детето трябва да се подбира по-доброто. Когато майката сипва на малкия човек ядене, тя му слага от най-хубавите копанчета...

Петти разговор

Едно от големите достойнства на Ангел Каралийчев е акварелната свежест на рисунъка: имаме чувството, че гледаме небето, земята, дърветата, окъпани след дъжд.

Възрастен мъж, пък наблюдава света с „лакомите“ очи на дете, което се вълнува от всичко, що го обкръжава. И това е така, защото той притежава способността да разказва с оная свежест и непосредственост, характерни за „първото виждане“, тогава, когато дори „катадневното“ изглежда необикновено.

Между приказката и разказа на автора има само един малък „синор“, който той често прекрива: навярно и това е дало основание на Елин Пелин да казва за него, че когато пишел за възрастни, пишел като че ли за деца.

Първите му разкази преливаха от виталност: приличаха на претрупана от цвят пролетна вишна.

Владимир Василев иронично подхвърляше: цвят, цвят – но няма плод...

Не знам дали е вярна тази оценка, но неговата жизненост може да накара и дървото да заиграе. И това не е някаква критическа метафора: у него дърветата наистина играеха, жълтурчетата край пътя биеха тъпани, гората се провикваше... Всичко това естествено доведе Ангел Каралийчев до царството на приказките, където вече половин век е всепризнат владетел. Ако си послужим с оценката на Асен Разцветников, той е „един от първите детски разказвачи на съвременната европейска литература“.

В един разговор Константин Паустовски каза: „Каралийчев има микроскопичен поглед.“ Да, иначе как щеше да забележи зад мокрото есенно листо старата пчелица Дъртушка („Една забравена душа“) или да види по горската пътека Теглидушка („Мравешка история“). Като поет той може да напише цяла приказка само за една цветна пъпка, за една „бъбрива“ крилата пчелица, за една дъждовна капка... Но ще прибавя: той има и своя персонафикация. В детската литература не можеш да се разминеш от зайци, лисици и катерички, които изскачат насреща ти от всяка страница на картинните книжки. Но тия нещастни животинки нямат своя душа, да не говорим за индивидуален профил. По-голяма част от тях са правени в „работилница“. Стандартно. Обикновено писателите не

отиват по-далеч от изтъкването на известни черти в тях, станали отдавна досадни клишета: в много детски приказки Кума Луса е винаги хитра, Баба Меца – наивна, Кумчо Вълчо – глупав, Зайо-Байо – страхлив, катеричката – весела. За разлика от тези шаблонни приказни образи, които изпълват не една детска книжка, героите на Каралийчев се явяват с други черти: най-често птичките, мравките, щурчетата се превръщат неусетно в метафори, които символизират страдащи хора. Ако се загледаме в старата мравка Теглидушка, която остава самичка на света и решава да се удави, или в малкото птиче с изгореното от пожар крило, което не може да замине на юг със своите близки и остава да зимува в една счупена делва под димитровчето – вярвам, – без особени усилия за тези образи ще открием нашите познати каралийчевски герои – старци и сираци, – които толкова често срещаме в произведенията на писателя. Неусетно Теглидушка ни приличва на баба Тиша, а сакамото птиче – на Матейчо. Като никога днес в българската проза А. Каралийчев има свои птички, пчелици, мравки, животинки, които, омагьосани от него, се превръщат в символи.

Но нека оставим сега на мира „персонализацията“ в оригиналните приказки на автора и поговорим за един друг проблем, по който понякога се дочуват критически реплики.

Преразказването.

През декември 1951 година аз зададох на Ангел Каралийчев седем въпроса, но получих следните три отговора.

– Как трябва да бъдат поднесени народните приказки на малките читатели?

– Подборът и обработката на народни приказки не е лесна работа. Не е възможно нито една народна приказка да бъде направо преписана от сборника с народни умотворения и поднесена механически на малкия читател. Тъй както не е възможно да откъртим от скалата направо една руда, която съдържа желязо, олово или манган, и да я отнесем на ковача, за да ни изкове желязна секира. Най-напред от рудата е необходимо да се отделят различните

метали и тогава да се пристъпи към изработване на отделните предмети от желязо, олово или манган. Преди всичко писателят трябва внимателно да проучи съдържанието на приказката и реши въпроса: къде ще отведе малкия читател тази приказка, каква поука ще бъде извлечена от нея, ще прояви ли, или ще замъгли неговото съзнание. От приказка до приказка има разлика... Преди всичко трябва да бъдат подбрани ония народни приказки, които носят истината и чрез които говори справедливата народна уста. От тях трябва да се очистят вековните заблуди, религиозният мистицизъм, неприличните случки и епизоди, лъжливите построения.

– Може ли да бъде запазен автентичният народен език при обработката на приказките?

– От дългогодишен опит мога да кажа, че това е почти невъзможно. Нашите диалектни особености са такива, че ако бъдат дословно съхранени, малкият читател няма да има никакви възможности да се справи. Преди години излязох да чета детски приказки пред един салон от малки читатели в Тетевен, а там, както се знае, народният говор си има свои диалектни особености. След четенето един малък слушател пита баща си: „Татко бе, А. К. българин ли е?“ „Защо?“ – учудва се бащата. „Защото приказва много завалено.“ Представете си, че поднесем на малките читатели приказки, дословно записани в Родопите или в Пиринския край. Те няма да проумеят нищо. А какво да правим с изобилието на турски думи и локални изрази? С много внимателна и веща ръка трябва да се отстранят всички езикови чуждици, неправилни изрази, непонятни думи.

– Как протича работата ви над преразказа?

– Ще отговоря лаконично с една мисъл на Алексей Толстой, която споделям: „Моята задача е да запазя при съставянето на сборника цялата непосредственост и свежест на разказа. За тази цел постъпвам така: от многобройните варианти на една народна приказка избирам най-интересния, основния, и го обогатявам с езикови образи и

сюжетни подробности на други варианти; разбира се, при такова отбиране на отделни части от приказки ми се налага или да ги реставрирам, или самият аз да дописвам нещо, или нещо да видоизменям, да допълвам, което не достига..." Струва ми се, че не е погрешно и цялостното преустройство и преразказване със свои думи на една приказка, стига писателят да умее добре да разказва и народният език да му е подгине.

И така, другите четири отговора не получих.

Закъснял отговор

Този последен разговор е съвсем лаконичен: състои се от въпрос и отговор. Въпроса си задаваше сам писателят преди години, а отговора пък даде наскоро времето...

Когато подготвяше за печат своите избрани произведения, писани в една друга епоха, с други възжеления, художникът Борис Ангелушев рисува корица, която, кой знае защо, приличаше на отворен прозорец. Като гледаше този отворен прозорец, Ангел Каралийчев боязливо клатеше глава: „Какво ли ще види през него днешният читател...“ Отговорът дойде късно. Преди шест години. По време на юбилейните тържества през 1969 година аз го открих в един книжарски бюлетин: книгите на Ангел Каралийчев, след тези на Иван Вазов, са излезли за четвърт век в най-голям тираж. Забележете: два милиона и шестстотин хиляди екземпляра, или иначе казано – почти всеки трети човек у нас има по една негова книга...

Днес тази цифра е много по-внушителна.

СИМЕОН СУЛТАНОВ

ОТ РАЗКАЗА КЪМ ПРИКАЗКАТА

Първите литературни произведения на Ангел Каралийчев са стихове. Той навлиза в нашата литература като поет. И за цял живот си остава поет. Въпреки че близо 40 години пише проза, неговото творчество в дълбоката си същност винаги е било близко до поезията. Сполучливите му разкази и приказки са лирични откъси. Границата между прозата и поезията в тях се прелива и изчезва, за да остане да звучи съкровената авторова изповед. Той е може би най-лиричният от всички наши белетристи. И в туй е неговата сила, неговото трайно значение за литературата ни.

Известно е, че в творчеството на Ангел Каралийчев се преливат разказът с приказката. И в този случай условната разлика между тези два литературни жанра изчезва. Реалистичните и правдиви елементи в разказа започват да се смесват с мечти, с легенди, с поетични сказания, въображението свободно размахва криле. И ето че идва фантастичното. Постепенно разказът се превръща в приказка. И обратно, често пъти във фантастичните приказки на писателя характеристиките, случките, събитията са описани с такава точност на наблюденията, с такъв сигурен подбор на подробностите, че приказката започва да звучи като вълнуващ разказ. В една реалистична обстановка той умее да намери фантастичния детайл – да накара нашенската ябълка да рогне златен плод. И обратно, в една фантастична обстановка той умее да намери реалистичния детайл: да насели гора Тилилейска с нашенски деца. Ето защо този поет на прозата, този романтичен автор на приказки, създател на пъстър и приказен свят, е свързан с нашата родна действителност. Той я познава и

обича. От нея израстват и разказите му, и приказките му — свежи и непосредствени. Подобно на „майчината сълза“, която се носи над света, дохожда до любимото чедо и му нашепва нежни думи, и въображението на поета излита нависоко, носи се над морета и гори, но не забравя да гоиде в родната нива, при родните дечица и там да се спусне, да им нашепва любими, скъпи слова. Писателят не се откъсва от родния живот.

И затова поетичният свят на Ангел Каралийчев е наш, роден, близък. Неговото приказно дело напомня за онова хубаво, здраво детенце, което се е родило от брака на каменаря с тежките, грапави длани Секул и красавицата самодива Струма с нейната стройна снага, с нейната руса коса, с нейната вълшебна риза „нито от коприна, нито от злато, нито от сребро“.

*

Сред най-хубавите творби на Ангел Каралийчев е „Дядо Божиловата надежда“. Този разказ е особено характерен за вътрешния облик на неговото творчество.

Дядо Божил е един от многото самотни, бедни старци, които се срещат така често сред героите на писателя. Този старец гладува и зъзне от студ в порутената си колиба, но с трогателна вяра пази своето единствено съкровище, „златното лъвче“. С лъвчето, паднало от калпака на баща му, обесен от турците хайдутин, дядо Божил се е носил във вихрени атаки като смел боец от четата на капитан дядо Никола. С това златно лъвче, именно „златно“, старецът за нищо на света не би желал да се раздели. Описанието на бедния, изоставен старец, син на бунтовник и сам бунтовник, е трогателно. Но заедно с това то ни кара да се вълнуваме, да тръпнем от гняв: буржоазията не само изоставя да умират тези, които са проливали кръвта си в борбите срещу турците, но няма чувство за славата. И писателят ни е нарисувал една по-силна, една рядка сцена: срещата на стария премръзнал и гладен бун-

товник с богатия, самодоволен и надменен сарафин. Изправени стоят един срещу друг те, за да извършат сделката. Старецът е решил да продаде едничкото си съкровище, смисъла на своя залязващ живот, „златното лъвче“. Но това лъвче, което се е носило сред боевете, което го е спасявало от вражките куршуми, сега не може да го спаси. Сарафинът отказва да го купи, защото лъвчето не е златно, а пиринчено — защото то не струва.

Тази така проста наглед сцена е рядко драматична. Тя се възвисява до обобщаващ символ. Ние чувстваме, че мъничкото просто пиринчено лъвче блести и струва повече от цялото злато и скъпоценни камъни в блестящия златарски магазин. Ние чувстваме трагичната красота на този изоставен старец, който след малко, изгубил вяра в едничкото, в което е вярвал, ще умре, затрупан от снежните преспи.

С пестеливост, с внушителност и сила писателят е разобличил една действителност, в която няма място нито за благодарността, нито за красотата. Това малко пиринчено лъвче не само проследява очите ни заради тежкото разочарование на стареца, но разкрива поетично, вълнуващо колко сив, скучен и грозен е станал животът. Как златото, истинското народно злато, когато се допират до него алчни, нечисти ръце, веднага се превръща в грозен, ненужен метал.

Светът на забогателите търговци, на тлъсти лихвари, на алчни, хитри и зли спекуланти е чужд на Ангел Каралийчев...

Един истински и искрен поет като Каралийчев не може да се примири с тържеството на еснафщината, парвенющината, пошлостта, със страданията на народа. И затова твърде резките колебания, които писателят изживява в своя идеен и творчески път, като че преминават по повърхността на литературното му дело. В дълбините си, в емоционалната си същност то остава единно, свързано с народа, с неговите страдания и тежка покруса.

Неговият свят е свят на скърбящи старци, които

бавно умират, на несретници и малки прокудени деца. В този свят не се срещат нито разгневените хъшове и размирни хайдутни на Захарий Стоянов, нито разбунтували-те се ратаи на Елин Пелин.

Кротко, тихо и спокойно е тук. И все пак в тази светла плетеница от поезия и мечта ридат и стени животът. Общественият борбеш шумят някъде далече, но техните сенки помрачават светлината в света на писателя. Действително тук преобладава мамещото очарование на поетичната легенда, но тази легенда извира от суровата правда на живота.

*

Всеки сполучлив разказ на Ангел Каралийчев е емоционално завършен като стихотворение. И затова в него са налице белезите на едно поетично виждане: развълнуваност при повествованието, широки обобщения при описанията, разказване предимно от първо лице, което дава възможност за непосредствена авторова изјава, избиране на романтичните и поетични герои, боравене с няколко тона и създаване на емоционална контрастност, избягване на сложни сюжети и на постепенна подготовка на драматичните събития, подсилване на образите и багрите и пр. Поетичният подход към белетристичния материал е нелеко изкуство. Голямо и сложно трябва да бъде изкуството на белетриста, който се движи по онази тънка линия между самоцелния лиризм и отвличената романтика, от една страна, и непосредствената и искрена поезия в прозата, от друга. Щом като сюжетът е опростен или липсва, разказът трябва да бъде богат с жизнена правда. Щом подробности са малко, то те трябва да бъдат поставени със знаеща и сигурна ръка. Щом боите са ярки, то нужно е те да се използват с чувство за мярка, за красота и хармония. Щом като характеристиките на героите не са задълбочени, то те трябва да бъдат индивидуализирани точно. И най-после чувството трябва да бъде силно, неоправено и

непременно достатъчно трайно, за да обгърне и оцвети целия разказ. Защото, изплъзне ли се, от разказа няма да остане нищо друго освен сух, грозен и мрачен скелет.

Със сърце, с благородна развълнуваност е написал писателят своите хубави разкази. И „Росенският камен мост“, и „Вихрушка“, и „Най-милото му“, и „Гробът го вика“, и „Лъжовен свят“, и др. са дълбоко емоционални. Но наред с това във всеки от тях се разкрива голяма идея, значително обобщение. Една от основните разлики между прозата и поезията е, че поезията е способна на големи обобщения с помощта на по-малко подробности. Това предполага обаче сигурно познаване на живота, сигурен подбор на подробностите и значителна идея, за да се дойде до правдивото обобщение. В „Най-милото му“ поетът е разработил поетичната идея, че животът, дори и материално осигурен, става пуст, празен и безсмислен, ако няма едно близко живо същество, което да стопля човешката самота. В „Сеутба“ поетът е използвал поетичната легенда, че този, който дълбоко оре своята нива, ще открие имане. Поначало всяка истинска поезия, а това важи за всичките ѝ видове, не е възможна без значителна мисъл. Поезия – това е про-смукана с чувство мисъл.

Героите на Каралийчев не са задълбочено и многостранно изобразени. Каралийчев не е създал голяма, пъстра и богата галерия от образи. Той като че е нахвърлял само контурите на своите характери. При един посредствен автор тези характери щяха да започнат да се повтарят, да стават скучни. При Каралийчев не е така. Виждате колко близки и все пак колко различни в своята душевна същност са, да кажем, старците от разказите „Гробът го вика“, „Дядо Божиловата надежда“, „Най-милото му“ и „Вихрушка“! Те всички страдат и си припомнят за миналото. Дори и в миналото им има много общо. И все пак това са различни образи, живи човешки характери. Кротката печал на дядо Пея, който умира на гроба на своя син (само поет може да направи така красива дори и смъртта – да си припомним за Короленко, Тургенев, Додж), е толкова различна

от безнадеждната мъка на дядо Минчо и от изпълнената със старческо примирение тъга на дядо Вълчан...

Хората в Каралийчевите разкази са живи. И той винаги им съчувства, вълнува се и страда заедно с тях. Когато ги описва, неговото сърце никога не е равнодушно. Тези герои са повече чувстващи, отколкото мислещи. Заг всеки от тях наднича ликът на автора. Те говорят с неговия език, излагат неговите мисли и, най-важното, чувстват като него. Затова те всички са вътрешно богати. И все пак в тези живи образи има много приказни елементи. Та не е ли приказан Иван от „Лъжовен свят“ такъв, какъвто ни го е показал писателят: с пъстрошита риза и сърмена арнаутска аба, два реда златни копчета, топчести като жълти гроздови зърна, с ясносин пояс? Та не са ли приказни и Самуил, и Цамблак от Търново, и Георги Краповчето, упорит и твърд като гранитните скали на своя роден град? Та не е ли приказка и поетичната реч на тези герои?

Приказните герои действат, страдат и се борят сред една пищна и богата природа, която е одухотворена от писателя така, че често описанията ѝ звучат като приказка: „На добър час, Илия – шепне изкривената, ниска къщурка на баба Кънйовица и мига с черните си прозорчета.“ А гората се провиква: „Бре, бре! Иху-ху!“

*

Един поет, който рисува действителността главно посредством своите чувства, който я насища емоционално, който създава свят от тъжни старци и мечтаещи деца, не може да се заключи само в рамките на разказа. Той ще потърси такъв литературен жанр, който да му даде възможност да излее по-непосредствено своята лирична същност, да разпери по-свободно крилете на своето въображение, да превъзмогне много от условните пречки, които му поставя по творческия път прозата. И този литературен жанр е приказката. Ангел Каралийчев е един от значителните наши поети на приказката.

Тук той може да разгърне цялото богатство на своята възторжена и пееща душа.

Той обича да мечтае, да бленува и да си спомня – и ето че приказката се появява.

Той притежава редкия дар да одухотворява всичко, до което се допре перото му: да подслушва какво си говорят житните зърна, какво си шепнат зимно време под тежката снежна пелена техните корени, от какво се оплакват дърветата в старата гора, когато забушва бурята, и ето че приказката се появява.

Той рисува със задушност, топлота, лиризм селския живот, обича животните, птичките, които прехвъркват от клон на клон, добрите, верни и юначни кучета, лакомите котараки и дори добродушните и весели магарета. Той ги обича толкова много, така сърдечно говори за тях, че не се задоволява като Йовков да промълви: „ако можеха да говорят“, ами ги кара да проговорят. И ето че приказката се появява.

Той обича не широко разстлалите се безгранични хоризонти, безкрайните предели на развълнуваното, неспокойно море, далечното бездънно небе. Напротив, неговият свят е малък, приласкаващ, интимен. Това е нашенски, роден свят. Небето е близко, познато. И този свят е населен със старци и деца, с говорещи животни, с мълващи житни класове и дървета, с една дума – с приказни герои. И в този приказан свят, сред тези приказни герои, от това бликнало чувство въображението започва все по-често да излита и волно да се носи към родното, близко небе. И приказката се ражда естествено и непринудено така, както се раждат приказките на Елин-Пелиновия Благолаж в топлата, благоуханна и свежа тракийска нощ. И това са приказки прочувствани, вълнуващи, изникнали от действителността, приказки-поезия.

Онази пренаситеност с емоции, която понякога изпълва с напрегнатост поетичния разказ на писателя, сега се разлива волна и непосредствена.

Казахме, че при изграждането на своите разкази по-

етът се спира на малко, но добре подбрани подробности, които преди всичко емоционално характеризират случката или събитието. Ако за разказа това е достойнство, то за приказката то е необходимост. Каралийчев може да види онези най-малки движения на врабчето, когато се отърсва от сутрешната роса, онези неуловими оцветявания на падащите есенни листа, онази нежна сянка, която сутрин пълзи по сивия мъх, обгърнал грапавата кора на дъба, онази свежест на въздуха вечер, преди залез слънце. Той при тежава „микроскопическо зрение“, както се изразява К. Паустовски, чрез което може да зърне хиляди дребни, наглед незначителни неща, но така необходими за предаване на поезията в живота на природата. И затова природата е описана поетично и живо в разказите на писателя. Но той не се задоволява с това: стреми се да превърне и малките пролетни цветя, и бързите лястовички, дори и мрачните крайпътни камъни в съзнателни, живи същества, които могат да мислят, да мечтаят и, най-важното, да чувстват. И пак приказката се явява.

И ето ние виждаме: един поет пише развълнувани, поетични разкази. Но твърде често рамката на разказа му става тясна за бликналото чувство, за размаха на въображението. И той преминава към приказката. Ако богатата образност при разказа понякога претоварва непосредствеността на повествованието, тук тя се явява напълно необходима. Рязкото разграничаване между тъмното и светлото, контрастното богатство на цветовете, което в разказите понякога преминава в пъстрота, тук то се възприема от детското въображение с лекота и радост.

Простите, сърдечни, трогателни истории, каквито са хубавите разкази на писателя, тук се изпълват с повече лиризм, с повече фантазия. Вътрешната свобода на писателя, способността му за поетична подвижност, незаплененото въображение тук се открояват с всички им блясък. И затова чудесата в приказката се създават не принудено, следвайки логиката на едно ярко чувство, вече освободено от опека на жанра.

Сега писателят няма нужда да се крие за героите

си. Той свободно излиза на преден план и започва сам да разказва или пък чрез устата на някоя сладкодумна баба и мъдър дядо. И той разказва така, като че вярва в съществуването на чуповните юнаци, на огнени змейове, на пещери със съкровища. И децата също му вярват. Разказва писателят темпераментно с онази поетична простота, която вълнува. И колко свободно се излива сега чувството! Колко просторно е сега за въображението! Колко динамичен е станал разказът!

Един лирик в белетристиката е намерил онзи литературен жанр, който му позволява най-добре и най-непосредствено да изяви своята емоционална природа.

И ето че нашата литература за деца се е обогатила с едно от значителните свои достояния, с чудните приказки на Ангел Каралийчев.

*

Ако искаме да почувстваме как непосредствено избликва приказката от жителните струи на разказа, трябва да се потопим в атмосферата на една от най-каралийчевските творби – „Росенският камен мост“. Тук реалност и фантастика, сънища и действителност се преливат в артистична плетеница, за да се открие трезвата реалност на приказния мост, по който сякаш цял живот ще броди поетът, натоварен с „хляба на хората“.

Тази творба е вдъхновена изповед за красотата и героизма на твореца, за дълбоката трагедия на този, който е призван да създаде голямото дело. То винаги изисква жертви, пълна всеотдайност. За да му придат трайност, строителят трябва да вгради в темелите най-милото си.

Такава е народната легенда. От нея се е вдъхновил романтичният автор на приказки, за да възпее тези, които покриха родната земя с мостове и черкви, с пеещите чучури на белокаменните чешми, със загадъчните легенди на гърбените иконостаси, със слънчевите сияния на тревненските тавани...

Нашият народ винаги е умеел да прославя своите герои и своите поети. В подвизите и песните той най-цялостно е изразявал своята истинска същност. Големият подвиг и въдъхновената песен неизменно са се сливали в саможертвата на героя.

Но наред с героите винаги са стояли и строителите, творците. Те на пръв поглед като че по-малко влияят върху народното въображение. Трайността на делото им обаче също е избор на непресъхващи възторзи. Техните творби са както песен, така и подвиг. Този подвиг на безименните строители е пожелал да възпее Ангел Каралийчев.

Майстор Манол нарекоха нашите селяни онзи легендарен дюлгерин, който според преданието е изградил невероятната действителност на „Султан Селим“ джамия и е пожелал с дървените си криле да хвъркне към слънцето. Ето го българския Икар. Неговите криле не са от восък и от лебедови пера, а са издялани от груби нашенски дъски. Те не се стопяват от слънцето, а дюлгерският трион ги прерязва. Колко правдив за душевността на народа ни и колко поетичен символ!

И виждаме в разказа на Ангел Каралийчев отново същия този майстор Манол. Той сега вече не строи джамии, не се опитва да хвърчи, а изжижда за чудо и приказ мостове, сънува странни сънища, стреми се да крачи по въздушните пътища на мечтите си с тесла в ръката.

Мостовете са най-големите, най-трудните и най-любимите дела на народните творци. В тях има нещо символично: те свързват два бряга. Те се протягат над безспирното течение на реките, за да потече по тях неспирното течение на живота. Те са ярък израз на човешката воля за победа над стихията, за победа над времето.

Неслучайно около всички старинни мостове в нашата земя бликат заедно с водите и големите легенди. Неслучайно един от най-големите балкански писатели направи от мостовете духовен център на своето разностранно и силно поетическо дело.

По Росенския камен мост на Ангел Каралийчев се

отива както от разказа към приказката, така и от света на победилата мечта към нейните извори, където се таи голямата мъка, която я подхранва...

*

Реалистичната и психологически правдива тъкан на творбата е изградена между една мечта и два съня. Мечтата се ражда от заръката на бащата. Творецът я вижда с чудна яснота: „Ей го хее-е-е насреща ми: страшен мост! Видях го, мале, такъв, какъвто съм го изградил – като обръч прегърнал реката. А тя, хитрата жълта пепелянка, се промъква под него, извиба се, протяга пламнал стан и се втурва свободна и луда надолу към сините хълмове...“ Преди мостът да стъпи здраво и сигурно на двата бряга, той вече е стъпил здраво и сигурно в сърцето на майстора. Заръката на бащата е не само завет, но и желание на хората, на времето: „По-голямо добро не може... Ще те помнят хората, докле свят светува...“

Това, което бащата майстор не е можал да стори, ще го стори синът майстор. Поколенията тук не враждуват и не се отричат. Стария ние го вече познаваме: „такъв, какъвто си ходеше. С широкия червен пояс, праметнал през рамо абичката си, а с дясната си ръка държи един бял орел...“

Заръките на стария играят голяма роля в драматичното развитие на творбата. Той нарежда на сина где да построи моста. Той нарежда на сина да въгради най-милото си в неговите темели. Той държи в ръцете си белия орел.

Колко българско е всичко това! И колко поетично и правдиво! Майстор Манол е млад човек. Той не е стар дюлгерин. Млади хора са истинските любимци на народната фантазия. Индже и Дойчин, както Левски и Ботев, са младежи.

Манол се вслушва в строгата повеля на бащата. И на селяните. И на своята съвест – съвестта на майстора. Колко жестока е жертвата, която трябва да поднесе младежът пред своето дело! – не само любовта си, не само

младостта на любимата девойка, но и своята собствена младост. Съзнателно и поетично тук е разкрита дълбоката същност на истинското творчество: човек трябва да забрави себе си, за да накара хората да го запомнят, човек трябва да забрави себе си, за да могат да тръгнат колите с хляба на хората край белите вили перила над сърдитата покорена река. И майстор Манол забравя себе си така, както и старият Манол, онзи с гървените криле и бичкията, забравя себе си, както и хайдутите, революционерите, поетите забравяха себе си... Но делото им оставаше.

В малката творба посредством плетеницата от фантастични сънища и реалистични детайли писателят е успял да очертае контурите на самобитния интересен човешки характер.

Не би ли прави впечатление, че младият майстор, съзателят на трезвото реалистично дело, обича да сънува и да мечтае? Това е романтична фигура, както всички големи народни любимци. И старият майстор е романтична фигура. Той гържи в ръцете си бял орел. След миг необикновената птица ще хвъркне високо в небето, за да се спусне над ореха в Милкиния двор. Не е възможно голямото правдиво дело, без да се почувства около него свежият полъх на поезията. И Кольо Фичето е бил поет, един от най-значителните поети, що е създал нашият народ.

Сред множеството интересни и точни реалистични детайли има един особено сполучливо описан момент: това е пъстрата картина на народното веселие след победата: завършването на моста. Всички се радват, веселят, играят. Само майсторът е сам със скръбта си. Хората го забравят. Отсега той ще се затвори със старата майка и ще легне болен от тези дълги трагични болести, за които обича да пее нашият народ. Ние знаем за болестта на юнака Дойчин, която трае седем години. Или за болестта на младия македонски харамия, която трае цели девет години. А ето сега виждаме да бехне и един майстор...

Той е болен не само от скръб. След привършването на делото се е родило колебанието и съмнението: дали пра-

вилно е постъпил? Обърнете внимание, че когато строи, майстор Манол не се колебае. Не му е разрешено да се колебае; не му е разрешено да гледа назад, да насочва погледа си към друго освен към делото – белия каменен мост.

Сега обаче той може да се съмнява и да съжалява, и да тъгува. Тази поетична тъга е духовната атмосфера, в която вече ще живее самотният болен майстор.

И виждаме ние изправени един срещу друг мостът над Росица – здрав, непоклатим, бял, пълен с хора и жито. А срещу него: гробът на момичето, на любовта, на надеждата – печален, тъмен, самотен. Помежду им е разпнат животът на младия творец.

Ибо Андрич има един великолепен разказ „Мостът на Жена“, дето се говори за друг белокаменен мост, построен негде в планините на Босна, там, дето Жена се влива в Дрин. Но неговият майстор е чужденец, италианец. Той идва от Цариград, живее самотен между планините и хората, заключен сред своите чертежи и видения. След като завършва голямото дело, той си отива, за да умре, преди да достигне родината. Центърът на този разказ всъщност не е постройката на моста, а сложните изживявания на този, който го поръчва – великият безир Юсуф с неговата загадъчна формула, родена от разочарованието: в мълчанието е сигурността.

Но писателят е нарисувал интересния и правдив образ на твореца, който живее заради изкуството си, не се интересува от нищо друго освен от своето дело. Този непознат майстор италианец също като нашия майстор умира. Но и той успява да въгради себе си в това, заради което живее.

Нашият майстор Манол не е чужденец. Той е народен човек, създание на народа. Той идва от народа, гради и умира за народа. Това е български творец. На него не са му чужди хората, онези с колите, с конете, с чувалите, пълни с жито. Хлябът на хората тревожи стария майстор и го кара да пуска бели орли и да обрича на ранна гибел египетския си син.

Има странна и поетична хубост в моста на Жена: ние виждаме пустите скали настръхнали и грозни, дивата свирепа балканска река и над нея радостната свежа италианска гантела от камък и слънце. В контраста е поезията. Мостът изглежда самотен и чужд със своята нежност сред настръхналата грубост на планинския пейзаж. Но аз предпочитам нашенския мост над кротката Росица, слял се с равнината, с мечтите на хората, превърнал се в частица от техния живот, от техния хляб, от тяхната съкровена същност.

*

Не всекиму е гаден гарът да може да вражда най-милото си в това, което твори. Такъв гар е достойнието само на истинските майстори. Онези, които притежават сили да обичат повече делото от себе си...

И старият майстор на приказки Ангел Каралийчев винаги е обичал своите творби повече от себе си и е намирал сили да вражда в тях онова, което му е най-скъпо. И затова тези приказки като Росенския камен мост няма да се срутят. По тях неспирно ще тече потокът от радостни, весели детски личица...

ЕФРЕМ КАРАНФИЛОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

РАЗКАЗИ

- Окрелчето / 7
- През прозореца / 13
- Куршуменото кладенче / 16
- Пролет / 22
- Гергьовски огньове / 29
- Гробът го вика / 34
- Ръж / 41
- Змей / 46
- Паричката / 51
- Орли / 59
- Росенският камен мост / 64
- Имане / 72
- Молба / 82
- Слепият гъдулар / 85
- Най-милото му / 92
- Към Божия гроб / 96
- Дядо Груйчо от Върбовка / 104
- Лъжовен свят / 110
- Иван Кралев / 123
- Хан Татар / 135
- Струна / 148
- Меча шуба / 157
- Дядо Божиловата надежда / 162
- Братя / 168
- Сиромас Пейчо / 176
- Поточето пресъхна / 182

- Черната порязаница / 188
 Сърна / 194
 Преселници / 204
 • Лазар Кривия / 210
 Вълча пътека / 218
 Иван Черния / 224
 Земята на българите / 230
 Вихрушка / 232
 • Сватбата на Момчила / 240
 • Каменното момиче / 253
 • Крилатият българин / 259
 • Слепият Петър Делян / 266
 • Вълшебните извори / 271
 • Магарска легенда / 279
 • През една юлска нощ / 285
 Хан Крум и неговият кавхан / 298
 Клада / 309
 • Самуил / 319
 Старопланинските бунтовници / 333
 Цамблак в Търново / 345
 Последният гъх / 355
 От Къкрина до бесилката / 370
 • Петко войвода / 389

ПРИКАЗКИ

- Житената питка / 405
 Оцърбеният месец / 409
 Шишо разказва на братчето си
 за Рогатото / 412
 Небесната гъга / 416
 Най-тежкото / 420
 Новогодишна приказка / 424
 Майка / 428

- Есенна приказка / 432
 Най-малкото памет / 435
 Предател / 439
 Самарското знаме / 444
 Приказка за житните зърна / 450

ИЗ „ТОШКО АФРИКАНСКИ“

- Към самогивския кладенец / 457
 Тошко лети в облаците / 462

РЕЧНИК / 467

ДУМИ ЗА АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

- Редове от биографията / 475
 Под знака на орела
 – Георги Константинов / 478
 Ангел Каралийчев
 – Георги Цанев / 487
 Разговори с Ангел Каралийчев
 – Симеон Султанов / 494
 От разказа към приказката
 – Ефрем Каранфилов / 513

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие.

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

ИЗДАТЕЛСТВО • ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ •